

22. évfolyam

2007. 2. SZ.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

DEÁK ÁGNES

A kiadvány

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Kulturális Alap,
Nemzeti Civil Alapprogram,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Szegedért Alapítvány,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

- LÉNÁRT ANDRÁS
„Történetgyűjtés” – Oral history archívumok Magyarországon 5
- ISPÁN ÁGOTA LÍDIA
Arisztokrata családok életmódja, életstratégiája 1945 után 31
- TÓTH ESZTER ZSÓFIA
„Mindenki ... úgy ment oda, hogy ez a világsúcs” (Munkásnó országgyűlési képviselők megéléstörténetei a szocialista időszakról) 53
- SZOKOL RÉKA
„És ha rikoltanék, ki hallaná meg?” (Petrás Mária életútja Diószentől Budapestig) 74
- BAKÓ BOGLÁRKA
„... megbántam, és az Úristen azt tudja, és megbocsátja nekem ...”
(S. története egy dél-erdélyi falu új vallási mozgalmáról) 89
- KÖVÉR GYÖRGY
Önéletrajzi hamisítvány, avagy csalóka emlékezet (Scharf Móric önéletrajza) 106

Műhely

- LÁZOK KLÁRA
A román közelmúlt és az oral history (Oral history a romániai történeti kutatásokban) 123
- PIHURIK JUDIT
Második világháborús naplók és emlékiratok mint történeti források 130

Vita

- A. ROSS JOHNSON
A Szabad Európa Rádió szerepe az 1956-os magyar forradalomban
(Fordította: *Galántai Rita*) 147

Elmélet és módszer

- CORA ZOLTÁN
Összehasonlító módszer a mai európai történettudományban (Nemzetközi konferencia a CEU szervezésében) 174

Határainkon túl

- „... egy másik társadalmat kívülállóként csak akkor lehet megérteni, ha először teljesen együtt élünk azzal” (Beszélgetés Ieda Osamu japán Kelet-Európa kutatóval) Az interjút készítette: *Kövér György* 180

Ieda Osamu műveinek válogatott bibliográfiája	189
IEDA OSAMU	
A szövetkezeti gazdálkodás és a vidéki társadalom átalakulásának folyamata Magyarországon (A kettős vezetésű integráció a mezőgazdasági termelésben) Fordította: <i>Halmai Tamás</i>	191
<i>Figyelő</i>	
Francia filozófusok Németországban (<i>Michel Espagne: En deçá du Rhin. L'Allemagne des philosophes français au XIXe siècle. Paris, Cerf, 2004.</i>)	
BALÁZS PÉTER	215
Forradalom és republikanizmus az amerikai eszmetörténetben (<i>Lévai Csaba: A republikanizmus-vita. Vita az amerikai forradalom eszmetörténeti háttéréről. A múlt ösvényein sorozat. L'Harmattan, Budapest, 2003.</i>)	
VAJDA ZOLTÁN	217
Személyes történelem (<i>Molnár Adrienne – Kőrösi Zsuzsanna – Keller Márkus: A forradalom emlékezete. Személyes történelem. [Az Oral History Archívum interjúi alapján] 1956-os Intézet, Budapest, 2006.</i>)	
BÖGRE ZSUZSANNA	224
Másoknak magunkról – az 1956-os forradalom németül (<i>György Dalos: 1956. Der Aufstand in Ungarn. C. H. Beck, München. 2006.</i>)	
KELLER MÁRKUS	227
<i>Számunk szerzői</i>	231
<i>Helyreigazítás</i>	232
<i>Beérkezett könyvek</i>	233

LÉNÁRT ANDRÁS

„Történetgyűjtés” – Oral history archívumok Magyarországon

A beszéd az emberi kommunikációban az információszerzés és -adás egyik legkézenfekvőbb módja. Ennek a rendkívül érzékletes kifejező rendszernek az egyetlen nagy hiányossága, hogy kizárólag jelen idejű közlésre alkalmas. Az elhangzott szövegek csak áttételesen, segédeszközök felhasználásával konzerválhatók. A valaha élő szövegeket fenntarthatta az orális emlékezet (néphagyomány, szájhagyomány, urbánus legendák stb.), vagy írásos formában rögzíthették az élősóban megfogalmazott beszédeket.

A történelemtudomány azonban nemcsak a hangfelvétel-készítés és -tárolás egészen a huszadik század második feléig tartó technikai megoldatlansága miatt idegenkedett az élőbeszéd tudományos felhasználásától. A szubjektív, éppen ezért a történelmi tények elemzése szempontjából megbízhatatlan hitelességűnek tartott források azokon a perifériális területeken – például az indiánok, a kisebbségek, a munkásság története – törtek be a történetírásba, ahol írott források alig vagy egyáltalán nem születtek. A történelem *underdog*jai kutatásához elengedhetetlenül szükséges volt a szóbeli források használata, különben ezeknek a társadalmi rétegeknek az élet- és mentalitástörténetéről nem rendelkezünk semmiféle társadalomtörténeti tudással.¹ A múlt század második felében a magyarországi történelmi jellegű interjúkutatások a politikai tabutémákra, elsősorban az 1956-os forradalom és a soá történetének rekonstruálására irányultak, mivel a kapcsolódó írott dokumentumok jó része megsemmisült vagy hozzáférhetetlen maradt. Idővel világossá vált azonban, hogy az *oral history* alkalmazásával lehetetlen megválaszolni, mi is történt valójában a múltban, de az is problematikus, hogy a módszer nem igazán foglalkozik a megtörtént esemény és az emlékezés kapcsolatával.² Számos elméleti és gyakorlati kérdés izgatja ma is az *oral history* művelőit és az *oral history*t tisztos távolról figyelőket: Mire jók a szubjektív források? Hiteles-e, amit az interjúalanyok mondanak? Hogyan ellenőrizhetők az állítások? Lehet-e általánosítani a következtetésekből? Hogyan lehet elérni és beszélgetésre bírni az embereket? Milyen feltételekkel szabad és érdemes felhasználni az elmondottakat? Ki írja le a kazettáról a szöveget? Mire kell figyelni a leiratok készítésénél? Hogyan archiváljuk a szövegeket? stb. A fenti nehézségek leküzdésére tett egyik kísérlet a hermeneutikai esetrekonstrukció

¹ Rövid összefoglaló: Kovács Éva: Interjúkutatás módszerei és technikái. In: Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet. Szerk.: Kovács Éva. Budapest, 2007. 269–276.

² „A módszer nem reflektál (mert nem is kérdése) az emlékezet, az élmény és az egykori esemény közötti különbségre, azaz arra a folyamatra, ahogy a szubjektum – tudattalanul – a múltjából a „megőrzendő”, az „emlékezetre méltó” kiválasztja.” Kovács Éva: *Interjúkutatás módszerei és technikái*, 272.

elméletre épülő élettörténet-kutatás, amelynek komoly eredményei vannak Németországban, de a magyar társadalomtörténeti kutatásokat szinte érintetlenül hagyták.³

Magyarországon a társadalomtudományokban sok helyen használják az *oral history* megismerési módszert. Tanulmányomban nem célozom áttekinteni a könyvekben és szakcikkekben megjelenő hazai eredményeket.⁴ A magyarországi *oral history* historiográfiája helyett inkább a nagyobb, bár egyes esetekben elfeledett gyűjtemények interjúkészítési és feldolgozási gyakorlatáról írok, mivel az ő történetük megismerését legalább annyira fontosnak tartom a hazai *oral history* alkalmazásának jövőjét tekintve, mint az egyes tudományos projektek kutatási beszámolóit.

A továbbiakban a volt Párttörténeti Intézet Visszaemlékezés-gyűjtő Csoport (VEGY), az OSZK egyik osztagja, a Történelmi Interjúk Tára (TIT), az 1956-os Intézetben működő Oral History Archívum (OHA) és a Centropa Alapítvány történetének ismertetésével kívánom bemutatni a Magyarországon a szocialista korszakban, illetve a rendszerváltás után meghonosodott orális forráskészítés és -felhasználás gyakorlatát. Elemzésemben az elbeszélte történelem alacsony tudományos megbecsültségét és a lassú, olykor megtorpanó szemléletváltozást, illetve a Centropa kapcsán egy újszerű gondolkodásmód megjelenését kívánom kiemelni. A téma kifejtéséhez a Politikátörténeti Intézet levéltárában a VEGY-ről fennmaradt anyagot és kiadványaikat, a TIT honlapjának adatait, a Hanák Gáborral készült sajtóriportokat, az OHA köteteket, az 1956-os Intézet évkönyveiben megjelent cikkeket, a 1956-os Intézet kiépítés alatt álló, egyelőre belső adatbázisát, valamint a Centropa honlapján található információkat használtam fel. A kronológiát betartva elsőként a VEGY megalkulásáról és működéséről, ezt követően a TIT, az OHA és a Centropa történetéről szólok.

1. Oral history a hivatalos történetírás szolgálatában a szocialista Magyarországon

A Visszaemlékezés-gyűjtő Csoport a Párttörténeti Intézetben

Alig fejeződött be a második világháború, a múlt feldolgozása azonnal megkezdődött. Az újjáépítési munkák megszervezése, a pártpolitikai küzdelmek és a hozzájuk kapcsolódó propagandatevékenység mellett és azzal összefüggésben a háborús bűnösöket felelősségre kellett vonni, a hősokeket pedig ki kellett tüntetni. Jogi és politikai szempontból égető szükség volt a tárgyi dokumentumok bemutatására vagy éppen eltüntetésükre. Amennyiben nem állt rendelkezésre írásos anyag, egymást igazoló tanúkat kellett segítségül hívni. Jobb híján szóbeli bizonyítás vagy cáfolás is elegendő volt, hogy az adott közösség befogadja vagy kirekessze az érintettet. A korábban illegálisan működő kommunista pártot (és későbbi kutatóit) különösen érzékenyen érintette, hogy a sikeres konspirációs tevékenység érdekében a terhelő dokumentumokat rendszerint megsemmisítették. Ennek következtében a tagok és szimpatizánsok csak titkos összekötőik együttműködésével igazolhatták magukat. Propagandaszinten azonban ez kevésnek bizonyulhatott, a mégoly színes mesélés sem hi-

³ Rosenthal, G.: *May 8th, 1945: The Biographical Meaning of a Historical Event*. International Journal of Oral History, 10 évf. (1989) 3. sz. 183–192.; Rosenthal, G.: *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte, Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*. Frankfurt–New York, 1995.; Schütze, F.: *Biographieforschung und narratives Interview*. Neue Praxis, 13. (1983) 283–294. Magyar nyelvű irodalom: Kovács Éva–Vajda Júlia: *Mutatkozás. Zsidó Identitás Történetek*. Budapest, 2002. 61–78.

⁴ Annál is inkább, mert ezt már Tóth Eszter Zsófia, ha nem is a teljesség igényével, de áttekintette 2005-ben megjelent tanulmányában. Vö.: Tóth Eszter Zsófia: *Munkásság és oral history*. Múltunk, 50. évf. (2005) 4. sz. 78–99.

tette el mindenkivel, hogy a kommunisták bámulatos éleslátással hatékony ellenálló tevékenységet folytattak. A történelmi tettek kiszínezése és átírása ugyan nem okozhatott gondot a koncepciók perек, a sorozatos törvénytelenések idején, mégis rendkívül fontos volt az ellenállásban így-úgy résztvevők megszólaltatása. Az mindenestre nyilvánvaló lehetett, hogy a háború vége felé kevés kommunista párttag vett részt ellenállási akciókban, tehát azon kevesek érdemeit kellett felnagyítani, akik mégiscsak tettek valamit az ellenforradalmi és nyilas rendszer ellen. Ugyanakkor a Moszkvából hazaérkezett pártvezetés nem tartotta okos dolognak a háborút itthon átvészelőik érdemeit túlságosan dicsőíteni.

A kommunista párt 1948-ban létrehozta a Munkásmozgalmi Intézetet, amelynek feladata a fellelhető dokumentumok összegyűjtése volt.⁵ Az anyaggyűjtés egyértelműen propagandacélokat szolgált, a párt legitimálását segítette. Így aztán a munkatársak kiválogatásánál nem a tudományos előélet játszott a legfontosabb szerepet, a lényeg a politikai megbízhatóság volt. Az 1957-ben Párttörténeti Intézetre keresztelt intézményt sokkal inkább pártszervnek, mintsem tudományos intézetnek tekintette a közvélemény. Az állandó gyanakvás légkörében korántsem volt mindegy, hogy milyen anyagok kerülnek a felsőbb pártkapcsolatokkal rendelkező munkatársak kezébe. Egy-egy feljegyzés, visszaemlékezés szellemiségét előnyös volt az éppen uralkodó politikai irányhoz igazítani. A koncepciók perек utáni személycserék megbolygathatták a különféle szövegek rendjét, sok életrajzot kellett átírni a kompromittálódás elkerülése érdekében. Az intézet fő gyűjtőköre a két világháború közötti munkásmozgalmi tevékenységre terjedt ki, de a századfordulós korszakról is születtek feldolgozások.

A Visszaemlékezés-gyűjtő Csoportot a Párttörténeti Intézet keretei között hivatalosan 1962-ben hozták létre. Az elsődleges cél a kínzó dokumentumhiány enyhítése volt: (párt)történészek számára akartak minél több forrást előállítani a magyarországi munkásmozgalmi történetére vonatkozóan. Az elkészített és az előírt feldolgozási-rendszerezési procedúrán átesett szövegektől remélték, hogy informatív, hiteles, ugyanakkor egyéni, olvasmányos elbeszéléseken keresztül beavatják a kutatókat a múlt rejtelseibe. Az összegyűjtött anyagok pedig további értékekkel bírtak, megjelentetésük esetén oktatók és hallgatók egyaránt nagy haszonnal forgathatták a párttörténeti és iskolai képzéseken.⁶ A másodlagos cél tehát a „játékos tanítás” volt, olyan igaz történetek közreadása, amelyek a szemtanúk elbeszélésének köszönhetően egyéni zamatot adtak a különböző történeti események (pártalakítás, tüntetésszervezés, szabotázsakciók stb.) egyéb esetben száraz taglalásának.

„Az emlékirat, a visszaemlékezés értékes irodalmi termék. Sokféle műfajhoz hasonlít, de egyikkel sem azonos: politikai célzatú, tanító szándékú; mondanivalója a történeti publicisztikához közelíti, színes ábrázolásmódja, életközelsége a szépirodalomhoz. Szemtanúk vallomása, tehát történeti forrás, de mert szubjektív, olykor egyoldalú, néha felületes is, felhasználóitól a szokottnál is alaposabb kritikát kíván. Legnagyobb értéke, hogy éppen azt nyújtja, amit a történetíró még a beleélés nagy készségével, a művész ihletettségével sem rekonstruálhat teljesen: a régmúlt kor levegőjét, embereinek érzés- és gondolatvilágát,

⁵ A Munkásmozgalmi Intézetéről és utódjáról, a Párttörténeti Intézetéről bővebben: *Kerekasztal-beszélgetés az Intézet múltjáról, jelenéről, jövőjéről létrehozásának 50. évfordulóján*. Múltunk, 44. évf. (1999) 1. sz. 202–215.

⁶ Hasonlatosan az iskolai ünnepélyek lebonyolításához kiadott segédanyagokhoz, melyek komplett ünnepi műsorokat, daljátékokat tartalmaztak részletes szereposztással stb.

életmódját és mindennapi szokásait.”⁷ Ahogy a *Tanúságtevők* című sorozat első kötetének bevezető tanulmánya ezen sorai jelzik, a visszaemlékezés nagy előnye egyben a hátránya is. A szubjektivitás, valamint a forma szépirodalmi magasságokba repíti, ahol sajnos éppen ezért megperzselődhet az igazság fényében, és könnyen visszazuhanhat a józanság szilárd, de unalmas talajára. Történeti forrás is, meg nem is. Nem árt az óvatosság, a felhasználó nem szabad, hogy minden történetet készpénznek vegyen, az olvasás a „szokottnál is alaposabb kritikát kíván”. Mindenestre, habár forrásértékük kétséges, a történészek számára mégis tanulságos lehet a más úton szerzett információkat összevetni és kiegészíteni a visszaemlékezésekkel. Sőt, már a megkérdezettek körének kiválasztásában is szerepet játszottak a „korszakos” munkatársak, akik szakértelmükkel az előkészítésben és egy-egy esemény tisztázásában segítettek a csoport munkáját.

A legfontosabb célcsoport a munkásmozgalom sűrűjében tevékenykedő egykori „harcosok” voltak. A második kategóriába a munkásmozgalom szimpatizánsait, a harmadikba pedig, némi megszorítással, polgári politikusokat soroltak. Egy 1964-es tervben sürgősségi szempontból az érintettek egészségi állapotát is figyelembe vették. Néhány példa a hármas kategorizációra:

1. csoport: egészségi állapot vagy az intézet aktuális, már megkezdett munkája miatt sürgős személyek (Andics Erzsébet, Apró Antal, Friss István, Gyenes Antal, Kádár János stb.)

2. csoport: fontos, de nem olyan sürgős személyek (Bakó Ágnes, Bakonyi Sebestyén Endre, Barcs Sándor, Csendes Károly, Darvas József, Fock Jenő, Gobbi Hilda, Kelen Béla, Petrák Ferenc stb.)

3. csoport: polgári politikusok (Dálnoki Miklós Béla, ifj. Tildy Zoltán, Varga József, Vass Henrik [sic!] stb.)⁸

Az előre megállapított visszaemlékezés-felvételi tervet rendszerint nem tudták tartani, mert a szervezés és a megvalósítás jóval több időbe telt, mint azt az első években gondolták. Mindazonáltal a kezdeti időszakban özönlöttek a visszaemlékezések, egy év alatt 104 magnós és 38 gyorsírásba mondott visszaemlékezés készült. Ehhez jöttek még az önállóan beküldött írárok.⁹ Nagy feyelemről vagy lelkesedésről tanúskodik, hogy a Régi Párttagok Bizottsága felhívására 1376 visszaemlékezés érkezett, ebből 517-et feldolgoztak és leadtak a központi Pártarchívumba.

Az örömdetes gyarapodást ugyanakkor beárnyékolta, hogy a visszaemlékezések sokszor nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket: a kerületi és megyei anyagok több mint 60%-át értéktelennek ítélték, mert a helyi pártszervek válogatás nélkül küldték tovább a kötelességszerűen megírt szövegeket.¹⁰ Az értéket az események történeti fontossága, a megfogalmazás színvonala és leginkább a valóság tartalma alapján lehetett lemérni. A legnagyobb gond Leninnel volt. A mozgalom veteránjai ugyanis előszeretettel jelenítették meg magukat a legendás vezér társaságában, holott Lenin valójában csak kevés magyar emigránst láthatott, és még szűkebb volt azoknak a köre, akikkel direkt kontaktust teremthetett. Ennek dacára szép számmal érkeztek olyan visszaemlékezések, melyekben Lenin megbízá-

⁷ S. Vince Edit: *Bevezető tanulmány a Tanúságtevők c. sorozat első kötetéhez*. In: Vál. szerk. Petrák Katalin: *Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1868–1905*. Jegyzetek: Petrák Katalin. Életrajzok: Ács Irén, Nagy Eta, Nyers Ilona, Petrák Katalin. Budapest, 1974. 5.

⁸ Párttörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban: PIL) 280 f./ V.e.gy. 3.ő.e., 14. lap

⁹ Jelentősebbeknek tartották: Pavlik (Poltzer Géza), Goldfinger Ágoston, Károlyi Mihályné, Domokos József, Glass Ila, Révész Géza, Orosz Nándor, Hajdu János, Szántó Rezső, Gönczi Jenő, Justus Pál, Szakasits Árpád visszaemlékezéseit. PIL 280 f./ V.e.gy. 2.ő.e. 7. lap

¹⁰ PIL 280 f./ V.e.gy. 2.ő.e.

sából teljesítettek fontos küldetéseket a magyar kommunisták. Az ilyen visszaemlékezéseket a gyűjtők komolytalannak ítélték, és az értéktelen, de megtartandó csoportba számúzták.¹¹

Petrák Katalin, a VEGY vezetője 1975-ben, majd 1980-ban is megjelentette módszertani elgondolásainak összegzését.¹² E kéziratból és a levéltári forrásokból könnyen felvázolható, milyen technikákkal éltek a gyűjtők. Először is, a mai *terminus technicustól* eltérően egyszer sem használja az *interjú* szót, helyette a visszaemlékezés, illetve a memoár, emlékirat kifejezéseket részesíti előnyben. A visszaemlékezést olyan önéletrajzi írásnak tekinti, amely rendszerint viszonylag rövid és száraz, és csak az egyén életére, annak egy-egy kiemelkedően fontos eseményére koncentrálnak. A memoárok ezzel szemben fontos (tehát kompetens) emberek információgazdag, hosszú, beavatott típusú írásai.¹³ Magas pozícióban lévő, a nagy politikában is szerephez jutó emberekkel memoárokat, a helyi érdekeltségű, kisebb jelentőségű mozgalmárokkal visszaemlékezéseket kellett felvenni vagy íratni. Úgy tűnik, a gyűjtők nem tételeztek komoly különbséget a 1. saját készítésből, 2. felkérésre, de önállóan írt, 3. készítővel felvett, majd leírt szövegek között. Ez annak tudható be, hogy a cél egy megszerkesztett, kronologikusan rendezett szöveg levéltári elhelyezése volt, amely szöveget szerencsés esetben nyílt közlésre is bocsátanak. Ilyen értelemben a letisztázott visszaemlékezések a nagy különbségek dacára homogenizálódtak. A gyűjtőket leginkább az zavarta, ha a szövegek túlzottan szárazra és tömörre sikeredtek, ami egyébként sokszor előfordulhatott, hiszen gyakran előre összeállított kérdéssorra válaszoltak a megkérdezettek. A visszaemlékezők kiválasztásáról már esett szó, kiegészítésül mégis meg kell jegyeznünk, hogy eleinte ebből is bizalmi kérdést kreáltak. A második világháború magyarországi lezárásának 20. évfordulójára megjelentetett gyűjteményes kötet előkészületei során úgy találták, hogy a szóba jöhető személyek „alapnévsorának” összeállítását a központi nyilvántartásból csakis a pártközpontban végezhetik el.¹⁴ Emellett minden időben nagy figyelmet szenteltek a *Szocialista Hazáért* érdemrenddel kitüntetetteknek mint potenciális visszaemlékezőknek.

Miután kiszemelték a soron következő visszaemlékezőt, a felvevőnek fel kellett készülni és a leírt életrajzi vázlat alapján eldönteni, hogy teljes életutat akar megörökíteni, vagy csak egyes témákat kíván érinteni. Ezek után telefonon vagy levélben beszéltek meg a részleteket – elküldjék-e előre a kérdéseket vagy sem, magnóba vagy gyorsírásba mondják-e az emlékeket?

A siker érdekében érdemesnek találták alkalmazkodni az illetőhöz. A tapasztalat azt mutatta, hogy jobb, ha visszaemlékezés több alkalommal készül, mivel így nagyobb az esély a jó kapcsolat kialakításához. Továbbá jó érzékkel megfigyelték, hogy sokszor a mindennapi dolgok, problémák megbeszélése vezethet a zárkózott szívekhez. A beszélgetőpartnerek közti bizalom természetesen már ekkor is kulcsfontosságú volt: „Nem szabad, hogy a visszaemlékezés-felvétel rendőrségi vallatásra vagy más hivatalos jellegű nyilatkozatra ha-

¹¹ A használhatatlannak ítélt anyagok listáját külön füzetben vezették, arra az esetre is felkészülve, ha netán az adatközlő kiegészítő információval akarja ellátni korábban elkészült visszaemlékezését, akkor oda tudják adni neki a leadott változatot. Petrák Katalin: *A visszaemlékezés-gyűjtés módszertanáról*. Kézirat gyanánt, Budapest, 1975.

¹² Petrák: *A visszaemlékezés-gyűjtés módszertanáról*, id. mű

¹³ Petrák: *A visszaemlékezés-gyűjtés módszertanáról*, 41–42.

¹⁴ Lányi Ernőné – Nagy Eta – Petrák Katalin (összeáll. és szerk.): *A szabadság hajnalán* Közread. az MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Budapest, Kossuth, 1965, 393 p. PIL 280 f./ V.e.gy. 2.ő.e.

sonlítson [...] Ha vitára kerülne sor, vigyázzunk arra, nehogy a visszaemlékező úgy érezze, hogy véleménye kinyilvánításából neki baja támadhat.”¹⁵

Vitathatatlan, hogy jó felvételhez nagyfokú bizalom is szükséges a felvevő és az emlékező között. A VEGY munkatársai e téren azonban különösen nehéz helyzetben lehettek, hiszen ők végső soron a párt megbízásából tevékenykedtek, így valójában a megkeresettek nem áltathatták magukat azzal, hogy az esetlegesen kiadott titkok nem jutnak az illetékesek tudtára. Maga a hivatal jött el hozzájuk, még ha szelídített formában is, ezért a hivatalos álláspontnak megfelelően volt célszerű viselkedni. Az emberekben nyilvánvalóan mindig dolgozik a megfelelés kényszere a kérdezőkkel szemben, de ebben az extrém esetben feltehetően fokozottan jelentkezett az elképzelt elvárásoknak való megfelelési igyekezet. A kérdezők őszinte válaszokért, jobban mondva igaz történetekért szálltak csatába, az eredmény azonban gyakran nem igazolhatta a reményeket. A visszaemlékezők sokszor biztonsági okokból sablonos válaszokat adtak, mert kötelességből végrehajtandó párt- vagy társadalmi feladatnak tekinthették az emlékezést. Többek között ezért született olyan sok hasznavehetetlen anyag. A helyzet fonákságára egyébként idejekorán felhívta a VEGY munkatársainak figyelmét Karsai Elek történész-levéltáros: „Tudomásul kell venni, hogy ha Párt-történeti Intézetnek adnak visszaemlékezést az emberek, felvesznek egy bizonyos magatartást, a család megbeszéli, hogy mi kerülhet ki. [...] Ez benne a legjobb, ha olyan pillanatig el tud jutni, mikor a cenzúra megszűnik, mikor simán, akadálytalanul beszél. Mikor kérdezzünk [ti. előre megírt és átadott kérdésekkel], ő felel, s az emlékeit *nem* akkor mondja el.” [kiemelés, L. A.]¹⁶

Az így vagy úgy elkészült felvételeket többszöri egyeztetés során kellett javítani. Ebben a folyamatban a felvevő és visszaemlékező mellett a történész-szakértő is szerepet kaphatott. A cél egy olyan időrendben elbeszélte szöveg volt, amelyben nincs tárgyi tévedés, magyartalan megfogalmazás, felesleges ismétlés vagy befejezetlen mondat, ugyanakkor az egyedi stílusjegyek megtartásával mégis karakteres és izgalmas. A feltett kérdéseket – a módszertani instrukciók alapján – ki lehet hagyni, csak ott érdemes megtartani, ahová a felvevő szerint értelemszerűen kíváncsi. Ha a készítőik nem a fentiek szerint járnak el, akkor „tapasztalatunk szerint sok esetben az illető nem ismerné el magáénak, és nem küldené vissza aláírásával hitelesítve gyűjteményünk számára”.¹⁷

Az élőbeszéd írásban történő megjelenítése valóban sokkolóan tud hatni az elbeszélőkre, mégsem azt tartjuk azonban a probléma kezelése legmegfelelőbb módjának, ha az egész szöveget gondosan megszerkesztjük, és az olvasó számára könnyen fogyaszthatóvá varázsoljuk. Mivel a VEGY munkájában a történeti forrás gyártása és gondos elraktározása volt a legfőbb kívánalom, a szövegek újraalkotása nem okozott szakmai-módszertani feszültséget. Egy 1965-ben tartott tanácskozáson, melynek témája a visszaemlékezés-gyűjtés kérdéseinek megvitatása volt, hangzott el az a kisebbségi álláspont, ami a szövegszerkesztéssel szemben érvelt. Mivel az elbeszélte szövegek kezeléséről máig sincs az *oral history* művelők között egységesen elfogadott nézet, nem érdektelen Karsai Elek véleményét szó szerint idézni: „... lehet, hogy bizonyos dolgokban téved a visszaemlékező, de nem ez a lényeg, hanem az, hogy a kor történelmi levegőjét tükrözi az anyag. Őszintén szólva, nagyon viszolygok, hogy egy visszaemlékezési anyagot megszerkesszek. Első, hogy ami visszaemlékezésképpen lerögzítésre kerül, az változatlan maradjon, az első példány az szent és sért-

¹⁵ Petrák: *A visszaemlékezés-gyűjtés módszertanáról*, 45.

¹⁶ Jegyzőkönyv az 1965. máj. 9-i Visszaemlékezés-gyűjtés Csoport tapasztalatsere értekezletéről. PIL 280 f./V.e.gy. 4.ő.e. 47. lap

¹⁷ Petrák: *A visszaemlékezés-gyűjtés módszertanáról*. 50.

hetetlen, senki hozzá nem nyúlhat. Lehet, hogy nekem ebben valami nem tetszik, ismétlések vannak, de ha húszszor meghallgatom, valami kezd derengeni.”¹⁸

Jó eljárásnak tartjuk viszont, hogy a visszaemlékezések mellé – igaz, csak a fontosabb személyeknél – külön bizalmas feljegyzéseket csatoltak, melyekben leírták a felvételkészítés körülményeit, valamint hogy mire nem emlékezett, magától mondta-e el a történetet, elhangzott-e konkrét kérdés a tárgyban stb.

A publikálásnál természetesen még erősebb a kontroll, hiszen tárgyi tévedéstől mentes irodalmi jellegű szöveg megjelentetése a cél. Megfigyelhető, hogy leginkább az évfordulós készülődés motiválta kötetek kiadására a VEGY munkatársait. Az abszolút viszonyítási pont 1945 volt, de gondosan ügyeltek 1917 (szovjet forradalom) és 1919 kerek évfordulóira is. Hogy ilyenkor a sajtóban megélenkült az érdeklődés a történeti események iránt, úgy a VEGY is igyekezett kitenni magáért. Egy-egy életpálya vagy esemény bemutatására gyakran újságokban és folyóiratokban került sor, de hosszú előkészítést követően számos gyűjtéményes kötet is megjelent.¹⁹ A legillusztrisabb kiadvány kétségtelenül a *Tanúságtevők* sorozat

¹⁸ Jegyzőkönyv az 1965. máj. 9-i Visszaemlékezés-gyűjtés csoport tapasztalatcsere értekezletéről. PIL 280 f./ V.e.gy. 4.ó.e. 46. lap

¹⁹ A VEGY gondozásában megjelent kötetek nem teljes listája: *A szabadság hajnalán* (Összeáll. és szerk. Lányi Ernőné, Nagy Eta, Petrák Katalin. Előszó: Bakó Ágnes) Közread. az MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Budapest, 1965, 393 old.; *Szabadság, te szülsz nekem rendet!* (Összeáll: Nagy Eta, Petrák Katalin) Közread. az MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Budapest, 1970. 286 old.; *Harcainkra emlékezünk*. Visszaemlékezések a munkásmozgalom Szolnok megyei történetéből 1905–1949. (Vál: Petrák Katalin, szerk: Győri Tibor) Szolnok, 1975.; *Közös úton*. Visszaemlékezések a mezőgazdasági termelőszövetkezetek kialakulásának és fejlődésének Szolnok megyei történetéről. A visszaemlékezéseket gyűjtötték: Ács Irén, Győri Tibor, Petrák Katalin. Szerkesztette: Petrák Katalin. Szolnok, 1980.;

Sorsfordító évek Zalában. Visszaemlékezések az 1945–1948-as évekre. Vál. és szerk: Petrák Katalin – Tóth Lászlóné. Zalaegerszeg 1985.; *Kun Béla a kortársak nevében*. Vál. és szerk: Petrák Katalin. Budapest, 1986.

Angyalföld munkásmozgalmak története, 1867–1958. Szerzők: Erényi Tibor, Pintér István, Perlaki Gyuláné, Petrák Katalin, Szabó Ágnes, Strassenreiter Erzsébet. Szerk: Petrák Katalin. MSZMP XIII. ker. Bizottsága, 1988.

Elődeink, példaképeink. Életrajzgyűjtemény. Életrajzokat írták: Ács Irén, Ikladi Éva, Molnár Margit, Petrák Katalin, Pintér István, Szabó Ágnes. Szerk: Petrák Katalin. 1985.

TANÚSÁGTEVŐK SOROZAT

1. kötet. *Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1868–1905*. Vál., szerk. Petrák Katalin. Bev. S. Vincze Edit. Jegyzetek: Petrák Katalin. Életrajzok: Ács Irén, Nagy Eta, Nyers Ilona, Petrák Katalin. Budapest, 1974.

2. kötet. *Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1905–1918*. Vál., szerk. Petrák Katalin, bev. Kende János. Jegyzetek: Petrák Katalin. Életrajzok: Ács Irén, Nagy Eta, Nyers Ilona, Petrák Katalin. Budapest, 1976.

3/a. kötet *Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből*. Magyarok a Nagy Október győzelméért 1917–1921. Vál. és szerk. Milei György és Petrák Katalin. Bev. Milei György. Jegyzetek: Milei György és Petrák Katalin. Életrajzok: Ács Irén, Milei György, Nagy Eta, Nyers Ilona, Petrák Katalin. Budapest, 1977.

3/b. kötet *Visszaemlékezések a magyarországi 1918–1919-es forradalmak résztvevőitől*. Vál. és szerk. Petrák Katalin. Bev. és jegyzet: Petrák Katalin. Életrajzok: Ács Irén, Molnár Margit, Nyers Ilona, Petrák Katalin. Budapest, 1978.

4/a. kötet *Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1919–1933*. Vál. és szerk. Petrák Katalin. Életrajzok: Ács Irén, Molnár Margit, Nyers Ilona, Petrák Katalin. Budapest, 1981.

lett. A magyarországi munkásmozgalom történetét taglaló kötetek szerkezete nagyon hasonlóan épült fel. Az adott korszakot munkásmozgalmi szempontból bemutató szakértői bevezető után sorakozik a 25–30 visszaemlékezés, amelyek elé rövid életrajzot is írtak a szerkesztők. A kötetek végén pedig névmutató segíti a tájékozódást. Utólag úgy tűnik számunkra, hogy ezen kiadványok népszerűsége biztosította a VEGY fennmaradását. A tudományos felhasználhatóságát illetően a történészek időről-időre kételkedtek, de a tömegigények kielégítésére, pártvonalon és az oktatásban egyaránt, mindenképpen megfelelőnek bizonyultak.

A hatvanas évek végétől az egész visszaemlékezés-gyűjtés össznépi programmá terebélyesedett, és a helytörténetírás foglyává vált.²⁰ Az ötvenes évektől távolodva, a Kádár-rendszer megszilárdulása után pontosan kalibrálhatóvá vált, hogy mit és hogyan szabad elmesélni. Mind a hatalom részéről, mind az emberekben oldódott a politikai megtorlóhulámokat követő feszültség. A félelmet elővigyázatosság váltotta fel, ami viszont már nem gátolta, hogy a „hősi” múltat kicsit infantilizálva kikérdezzék a kortanúkat. Kisúttörőktől kezdve, főiskolai és egyetemi önképzőkörökön és KISZ szervezeteken keresztül, nyugdíjas- és veteránklubok óriási lelkesedéssel, ámde nem kevés dilettantizmussal vetették magukat lakóhelyük történetének feltárásába. Az események a helyi munkásmozgalmi legendák körül játszódtak. A VEGY munkatársai úgy próbálták rendet vágni a beözönlő, utóbb használhatatlannak minősített anyagok között, hogy megyei szinten képzéseket tartottak a helyi illetékes pártlevéltárak és archívumok munkatársainak. A városi vagy megyei PB és agit.-prop. osztály munkatársai bevonásával a helyi évfordulós gyűjteményes kötetek összeállításában is segédkeztek.

Egyéb munkásmozgalom-történeti kutatások

A hazai munkásmozgalom történeti feldolgozásával hivatalosan megbízott intézmény, a Párttörténeti Intézet gyűjtő munkája mellett, hol annak szakmai felügyeletével, hol önállóan, helyi kezdeményezésre más társadalmi szervezetek is rögzítettek beszélgetéseket a század tanúival, egy-egy fontosnak tartott esemény részeseivel. Az emlékgyűjtés rendszerint a helyi emlékezetörzés és reprezentálás – legyen szó iskolai megemlékezésekről vagy szoboravatásról – egyik sajátos kiegészítő, adott esetben előkészítő tevékenysége lehetett. A munkásmozgalom emlékezetét azonban nem mindenhol sikerült a felsőbb hatóságoknak

4/b. kötet *Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1933–1941*. Vál. és szerk. Petrák Katalin. Bev. Pintér István. Jegyzet: Petrák Katalin. Életrajzok: Ács Irén, Molnár Margit, Petrák Katalin. Budapest, 1984.

4/c. kötet *Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1941–1947*. Vál. és szerk. Petrák Katalin. Bev. Pintér István. Jegyzetek: Petrák Katalin. Életrajzok: Ács Irén, Molnár Margit, Petrák Katalin. Budapest, 1985.

4/d. kötet *Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1919–1944*. Vál. és szerk. Petrák Katalin. Bev. Szabó Ágnes. Jegyzetek: Petrák Katalin. Életrajzok: Ács Irén, Molnár Margit, Petrák Katalin. Budapest, 1988.

5. kötet *Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1944–1948*. Vál. és szerk. Nagy Eta és Petrák Katalin. Ber. Zsilák András. Életrajzok és jegyzetek: Nagy Eta és Petrák Katalin. Budapest, 1975.

²⁰ Az *oral history* mint újfajta viszony a történelemhez nemcsak a szocialista országokban, hanem éppenséggel Nyugat-Európában is divatos megközelítéssé vált a nyolcvanas években. Paul Thompson a történelem demokratikusabbá, élményszerűbbé válását látta a lakókörnyezet múltjának elmeséltetésében, vagy például az NSZK-ban az ún. Gescichtswerkstattok szolgálták a náci múlt kiscsoportos kibeszélésére, feldolgozására.

tetsző módon bemutatni: „Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1969. szeptember 16-i állásfoglalása megerősítette, hogy önálló múzeumokat és emlékhelyeket csak kiemelkedő jelentőségű személyekről vagy történelmi eseményekről célszerű létrehozni. Helyesli a helyi hagyományok ápolását, de felhívta a figyelmet a kezdeményezések megalapozottságára, valamint az idevonatkozó állásfoglalás és állami utasítások betartására. A már létező, de a megfelelő színvonalú működtetést nélkülöző emlékhelyeket célszerű megszüntetni, és az eseményről vagy személyiségről más formában (pl. szobor felállítása, emléktábla elhelyezése, utca elnevezése, az emléktábla múzeumban történő elhelyezése stb.) kell megemlékezni.”²¹

Úgy látszik, egyes helyi emlékezeti formák annyira elborzasztották a vezető kultúrpolitikusokat, hogy jobbnak látták a már működő emlékhelyek bezárását. Utólag csak sejtjük, hogy a színvonalatlannak ítélt emlékhelyek életszerűen tükrözték a helyi kulturális viszonyokat, mentális képzeteket, amelyek szándékukon kívül ellentétesek lehettek a hatalmi elvárásokkal. Az agitációs és propaganda bizottság határozatában a fent idézett megállapítások után a következő állt: „A megyei pártbizottságok és a Kulturális Minisztérium ösztönözzék a megyei múzeumokat a munkásmozgalmi emléktárgy gyűjtésének meggyorsítására és azok komplex, lehetőség szerint teljes korszakokat felölelő bemutatására. Biztosítsák, hogy egyes személyiségek tiszteletére létesítendő emlékmúzeumra csak rendkívül indokolt esetben tegyenek javaslatot; a már meglévőket közösen vizsgálják felül, és ahol ez szükségesnek mutatkozik, együttesen tegyenek javaslatot megszüntetésére.” Feltehetően erre, szám szerint az ötödik határozati pontra hivatkozott Ságvári Ágnes, a Budapest Főváros Levéltárának (BFL) igazgatója, amikor a rendszeres visszaemlékezés-gyűjtés érdekében a levéltárak és egyéb szervek összefogására szólított fel: „Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság határozatot hozott a visszaemlékezések szervezett gyűjtésére. Az egyes levéltárak alkalmanként és ugyancsak korlátozott lehetőségek közepette végzik e nagyfontosságú munkát. Nem lenne megnyugtatóbb valamely központi elképzelés kimunkálása s annak más intézményekkel történő egyeztetése? A VI. ötéves terv időszakában erőnk függvényében az MSZMP Budapesti Pártbizottságának Archívumával együttesen kidolgozzuk javaslatunkat az utolsó 40 évet látó visszaemlékezések felvételének módszerére.”²²

A visszaemlékezések szisztematikus gyűjtésére vonatkozó javaslatról nincs dokumentumunk, de a BFL népi demokratikus országok osztálya munkatársai valóban készítettek interjúkat. A visszaemlékezés-gyűjtési program minden bizonnyal a korábbi években zajló kutatás eredményeire is támaszkodhatott. 1980-ban jelent meg Halasi László szerkesztésében a *Budapesti Közéleti Névmutató 1945–1950* című kiadvány. A kötetben a budapesti Nemzeti Bizottságok és Népfrentbizottságok egykori tagjainak életrajzi adatait gyűjtötték össze. A szerkesztő a könyv megjelentetését így indokolta: „Ahhoz, hogy a szocialista Budapest politikai és igazgatási életét megalapozó korról hiteles képet kapjunk, szükségesnek láttuk ezen kiadványtípus közrebocsátását is. A felszabadulástól a nagybudapesti tanácsok megalakulásáig terjedő korszak megismertetéséhez ezúttal a fővárosból és a környékről a korszak szereplőinek meghatározott csoportját hívjuk tanúként.” A lexikonszerű, „budapesti Ki kicsoda? 1945–1950” szócikkei, azaz az életrajzi adatok lényegében a szóban forgó

²¹ Az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a munkásmozgalmi emlékek megőrzéséről, 1975. december 23. MSZMP határozatai és dokumentumai. 1975–1980. Szerk.: Vass Henrik. Budapest, 1983. 140.

²² Ságvári Ágnes: *Budapest Főváros Levéltárának nehézségei és problémái a levéltári munka során*. In: Gáspár Ferenc (szerk. biz. elnöke): Budapest Főváros Levéltára Közleményei. Budapest, 1979. 19.

öt évre korlátozódtak, közismert személyeknél azonban néhány kiegészítő adatot is feltüntettek – furcsa módon nagy hangsúlyt fektettek a rangosabb kitüntetések felsorolására. A kiadvány külön érdekessége, hogy az adatgyűjtést sokszor segítették a hozzátartozók, a volt munkatársak, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete, az MSZMP Budapesti PB Archivuma, az MSZMP kerületi bizottságainak illetékesei és a Hazafias Népfront helyi szervezetei. A felmérés során mintegy 2500 kérdőívet küldtek ki, sok esetben személyesen beszélgettek el a volt bizottsági tagokkal. A kötet Sarlós István, az MSZMP PB tagja és a HNF Országos Tanácsa elnökének előszava ellenére visszhangtalan maradt. A Nemzeti Bizottságok egykori tagjai és hozzátartozói talán örömmel találták meg nevüket a lajstromban, tudományos igényű elemzés azonban nem született a kötet nyomán. A sok különféle ember megkeresése, a beszélgetések tapasztalatai viszont lökést adhattak részletesebben elmesélt élettörténetek gyűjtéséhez.

Az 1981 végén elkezdett visszaemlékezés-gyűjtő program a tervezett Budapest története VI. kötet előmunkálataiba illeszkedett. A felkészülésről, a technikai lebonyolításról, módszertani problémákról és a kérdezők személyéről szinte semmit nem tudunk. A négy nagyobb dobozt megtöltő anyagot ezzel szemben a BFL-ben megőrizték, és a kutatók rendelkezésére bocsátják.²³ A hetvenhat jegyzékbe vett visszaemlékezésből háromnak nyoma veszett ugyan, a nehézséget mégis inkább az interjúkészítők feltüntetésének, illetve a programhoz kapcsolódó segédanyagoknak a teljes hiánya jelenti. Az anyag meglehetősen egyes, néhány oldalas tömör válaszadástól a több órás visszaemlékezésekig minden előfordul.²⁴ A kérdező, saját meghatározásukkal: a riporter tizenegy esetben Faludiné Szita Margit újságíró volt, aki nem tartozott a BFL állományába.²⁵ A dialógusos visszaemlékezéseknél egyéb támpont híján lehetetlen azonosítani az R-rel jelölt kérdezőt. A többi legépebb visszaemlékezésnél vagy kérdések alapján összeállított önéletírást olvashatunk, vagy pedig csupán egy-egy kiemelkedőnek vélt esemény taglalásában merül ki a visszaemlékezés. Az áttekintett visszaemlékezések az életpályát követő kronologikus rendben haladnak, különleges figyelmet szentelve a voltaképpen kulcstémának, a budapesti városvezetésben betöltött közéleti szerepnek.

A sikeres, feltárulkozó beszélgetések egyik legfontosabb záloga a kérdező és a válaszoló közt kialakult bizalom. Az alább idézett, az egyik interjú lezáró párbeszéd mutatja, hogy a felek közti bizalom nemcsak az interjú szituáció megteremtéséhez és fenntartásához szükséges, hanem az elkészült interjú is csak a megállapított feltételek szerint szabad felhasználni.

„S: A kérésem az, hogy feltétlenül [bizalmasan kezeljék], mert hát az én életem, hát egy ember élete, ez egy kicsi pont a társadalom egészéhez mérten. Mégis, az életem, azért úgy érzem, hogy vannak olyan epizódjai, olyan vonásai, amelyek vagy a párt belső ügyeire tartoznak, vagy az állam belső dolgaira tartoznak. Tehát kérem én is a kérdés bizalmas kezelését, és azt kérem, hogy azért óhatatlanul ismétlések vannak. Ahol ilyen van ...

R: Ettől el fogunk tekinteni ... nem kell kihagyni, mert ez az eredetiben, ez egy beszélgetés. Ez nem egy írott mű. Egy beszélgetés. Ahol szükségképpen visszakanyarodások is

²³ A visszaemlékezések a Budapest Főváros Levéltára XV. 9. Kéziratok gyűjteménye d 4. Visszaemlékezések gyűjteménye 1–76. jelzet alatt találhatóak. Köszönet illeti Gajáry István főlevéltárost, aki táblázatos formában kijegyzetelte az interjúk alapadatait.

²⁴ Ez a terjedelmi és minőségi egyenlenség a Párttörténeti Intézet Visszaemlékezés-gyűjtő Csoport anyagaival rokonítja a gyűjteményt.

²⁵ Rainer M. János személyes közlése.

vannak. Ami nem zavar, ami a fő gondolatmenettől nem térít el mégsem. Én azt hiszem, hogy ezt nyugodtan hagyhatjuk úgy. Így természetes.

S: Nekem annyiban volt jó, hogy más területekről is kéri, hogy már [a dokumentumban olvashatatlan szó] éve, hogy meg kellene csinálni ezeket a dolgokat.

R: A Párttörténeti Intézetre gondol?

S: A Párttörténeti Intézet. Én eddig nem rossz szándékkal, de mindig annyi dolgom volt. Mondtam, hogy majd, majd. Visszatérünk erre. Mert kedves, rendes elvtársak akarják ezt megcsinálni velem. [...] és hát egy kicsit meglepetéssel ért ez a dolog ..., hogy most bizony össze kell szednem ezeket a dolgokat. És hát itt a három beszélgetésnél, úgy érzem, hogy sikerült.”²⁶

Nem tudjuk, hogy a készítőik miben állapodtak meg a visszaemlékezőkkel. A Perczel Károly interjú fedőlapján lévő figyelmeztetés *„Javítás előtti példány nem hiteles!”* arra enged következtetni, hogy a magnóra vett interjúk legépebb változatát javításra visszakapták az interjúalanyok, bár egy név alatt nem találtunk különböző – javított és javítatlan – változatokat. Az interjúalany részéről itt is megjelenik az igény az elmondott szöveg alakítására, stilisztikai kiigazítására, egyszerűen az írott szöveg birtoklására. A kérdező szinte meglepő magabiztossággal hátrítja el az interjúalany preventív próbálkozását. Fő érve, hogy a beszélgetést ne tekintse írott műnek, megítélésem szerint a mai napig helytálló. A folytatásról nincsen pontos ismeretünk, a hat évvel később publikált részletek a szerkesztői intencióknak megfelelően stilizáltan jelentek meg. A több mint hetven visszaemlékezésből ugyanis a levéltár évkönyveiben két alkalommal, 1984-ben és 1988-ban életrajzi annotáció csatolásával négy-négy részletet tettek közzé.²⁷ Az első megjelenéshez Rainer M. János írt bevezetőt, a második válogatásnál már nem törekedtek kontextusba helyezni a közreadott interjúrészleteket. A tömör összefoglalóból kiderül, hogy a megjelentetésekor az egész életpályát átfogó visszaemlékezésekből az 1945 előtti részeket terjedelmi okokból kihagyták, és a városvezetésben betöltött, közéleti szerepre koncentráltak: „Igyekezünk a városvezetés minden lehetséges területéről jellemző részleteket kiemelni. Ez természetesen nem sikerülhetett, számos vonatkozás, személy stb. kimaradt. Ugyanakkor a főváros igazgatása, problémái ezer szállal kapcsolódtak a korszak országos kérdéseire is – a válogatás során ezt is igyekezünk érzékeltetni. A szerkesztés során apróbb stiláris változtatásokat eszközöltünk, hogy az élőbeszéd redundáns fordulatai ne terheljék az olvasót. A személyiségre, szemléletre jellemző beszédstílust viszont igyekezünk megőrizni. Az apróbb (stiláris, nyelvhelyességi, pontosítást szolgáló stb.) változtatásokat külön nem jeleztük. Ahol csak mód volt rá, kiiktattuk a szövegből az interjú-feltevő kérdéseit – ezt sem jelöltük külön.”²⁸

A közreadás szempontjai megfelelnek a korabeli elvárásoknak. Az írásba foglalt szöveg hagyományának szabályait követve, az élőbeszéd „helytelenségeit” korigálva tárták az olvasó elé a közéleti munkára vonatkozó interjúrészleteket. A párbeszédes formát lehetőség szerint kiiktatták – talán mert így további helyet, értékes, „információban gazdag” bekezdéseket nyerhettek, és talán egy fókuszról, egyes szám első személyben komolyabbnak, tu-

²⁶ BFL XV. 9. d4/1. 241–242. Faludiné Szita Margit

²⁷ 1985-ben Goda Gábor, Fischer József, Perczel Károly, Nezvál Ferenc visszaemlékezéseiből, 1988-ban Csehek Ferencné, Suhajda József, Kertész István, Petri Miklós visszaemlékezéseiből jelentek meg részletek. A kötetek adatai: Szekeres József – Rainer M. János (szerk.): Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84. Budapest, 1985.; Szekeres József – Kresalek Gábor (szerk.): Budapest Főváros Levéltára Közleményei '88. Budapest, 1988.

²⁸ Rainer M. János: *A visszaemlékezések elé*. In: Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84. Budapest, 1985. 385.

dományosabbnak hatottak a szövegek.²⁹ A hetven interjú hangkazettái egyelőre nem kerültek elő, de a szöveghű leiratok alapján érdemesnek látszik újra megvizsgálni, milyen többlettudást nyújthat számunkra ez a viszonylag terjedelmes, témájában és a lekérdezés idejét tekintve koncentrált anyag.

Az alábbi idézet bármelyik 1956-tal foglalkozó, tényfeltáró, *oral historys* kutatáson alapuló mű bevezetője lehetne: „Új nemzedék nőtt fel hazánkban, melynek számára mindaz, ami 1956 októberében történt, ma már történelem, múltba tűnő esemény, amelyről olvashatnak, tanulhatnak, vagy szülei, idősebb ismerőseik emlékezéseiből valamit érzékelhetnek. Ezek a véres napok történelemmé szelídültek. Emlékezésünk torzító prizmáján át visszatekintve már-már hajlamosak vagyunk feledni 1956 októberét, s új, nem létező színárnyalatokat keverni az egykori napok véres, fekete valóságába.” A folytatás azonban már egyértelműen orientálja az olvasót a feldolgozás premisszáiról: „Ez a könyv kíméletlenül arra kényszerít, hogy emlékezzünk, ismét átéljük és ma is olyannak lássuk az 1956-os magyarországi ellenforradalmat, s azon belül a budapesti párház ellen intézett támadást, amilyen az a valóságban volt.”³⁰ Persze a kicsit is avatott olvasó már a könyv kézbevételekor felméri, milyen típusú írást fog olvasni, ha tovább halad Hollós Ervin és Lajtai Vera 1974-ben megjelent és több kiadást megért *Köztársaság tér 1956* című könyvének megismerésében. Tudjuk, hogy a mai többségi, de korántsem konszenzusos értékeléstől markánsan eltérő képe az 1956-os történésekről helytelen. Az ok nyilvánvaló, hiszen Hollós egyike volt a pártállam által támogatott kevés történésznek, akinek jelenkortörténeti (legújabbkori) munkái a hivatalos politikai álláspontot támasztották alá feltáró jellegű, történelmi adalékokkal. Az eltérő ideológiai megközelítés ellenére azonban a történeti feltáró munka módszerei sokban hasonlítanak a ma is használt történeti munkamódszerhez. Hollós és Lajtai könyvében olvashatunk pártarchívumi és bírósági anyagokra való hivatkozást, korabeli hazai és külföldi (nyugati) sajtóidézeteket, külföldi (nyugati) szakirodalom állításait, megjelent és ki nem adott visszaemlékezéseket.

Ez utóbbiak indexálása elég szűkszavú, gyakorlatilag csupán az elérhetőségüket adja meg a szerző – „Budapesti Pártbizottság Archívuma. B 21/1957/a” –, nem mintha széles kör számára kutatható lett volna a pártarchívum. A jelzet alapján valószínűsíthető, hogy a visszaemlékezések 1957-ben készültek. Mivel Hollós 1956 decemberétől 1962 augusztusáig a BM különböző osztályain teljesített szolgálatot, feltételezhetően a *Köztársaság téri*, tágabban értelmezve a budapesti események rekonstruálása, az összes résztvevő felderítése és azonosítása, esetleges felelősségre vonása adta a visszaemlékezések (kikérdezések) apropóját és igen magas tétjét. Ennek a „rendőrségi *oral history*nak” az anyagait építették be később a történeti műbe. A szerzők ugyan semmit nem közölnek a visszaemlékezések felvételének módjáról, a tartalmukat a szemtanúk perdöntő vallomásaként, bizonyított tényként tárják az olvasó elé. A könyv első mondata a vonatkozó lábjegyzettel így hangzik: „1956. október 30-án reggel, pontosan tíz óra tíz perckor minden irányból, a *Köztársaság tér* fáin mögül, a Városi Színház (ma: Erkel Színház) és a környező házak ablakaiból és tetejéről ösztíz zúdult a Budapesti Pártbizottság székházára.” Az első lábjegyzet: „Csikesz Józsefné, Kelemen Lajos, Kertész István, Méhes Lajos, Nagy Mária és Nemes Dezső visszaemlékezései.” A második mondatot – „Az előző napok késő délutáni szürkületében és esti sötétjében a párház környékén már kisebb-nagyobb fegyveres csoportok jelentek meg.” –

²⁹ Az eredetileg létrehozott szövegek imént felsorolt átszerkesztési szempontjai máig tovább élnek, többek között az Oral History Archívum kiadványaiban.

³⁰ Katona Imre, az MSZMP Budapesti Pártbizottsága első titkárának előszava. In: *Hollós Ervin – Lajtai Vera: Köztársaság tér 1956*. Budapest, 1980. 7.

már csak egy visszaemlékező (Könczöl Sándor) közlésére alapozzák.³¹ Nyilvánvaló, hogy ez a fajta ábrázolás semmiképpen nem elfogadható. A tények megállapítását a szemtanúktól, és ők hogyan válaszoltak – ha egyáltalán kérdeztek, és nem vallomást írtak. Ezen megfontolások folytán minden szempontból hitelüket veszítik a visszaemlékezések.

A munkásmozgalom aprólékos és propagandajellegű feltárására az 1989–1990-es rendszerváltozást követően nem mutatkozott többé igény. A volt Párttörténeti Intézet Politikai-történetivé alakult, és sikeresen küzdött a túlélésért. A VEGY ezzel szemben megszűnt létezni, a gyűjtés nem folytatódott, sőt sokan visszakérték egykoron leadott anyagaikat. A gyűjtemény kaotikus állapotokat mutat, az állomány teljes áttekintésére valószínűleg senkinek nincs módja, mert a kartotékrendszer nem teljes, és csak alfabetikus, illetve esetleg a beérkezés időpontja szerinti keresésre nyújt lehetőséget. Szociológiai jellegű mintát venni a több ezer darabot számláló visszaemlékezés-halomból úgyszólván lehetetlen. Így aztán van egy olyan jelenkortörténeti-gyűjteményünk, amelyet fennállása idején politikai okokból nem lehetett használni, az utóbbi másfél évtizedben pedig főként technikai és szakmai okokból vált hasznavehetetlenné. Ahogy a mozgalom hétköznapi hőseit, úgy hamarosan a VEGY munkatársai nevét se fogja senki számon tartani.³²

2. „A Jövő Tára” – Történeti Interjúk Tára az Országos Széchényi Könyvtárban

A Történeti Interjúk Tára (TIT) talán a legismertebb és egyben legzártabb hazai *oral history* gyűjtemény. Neve sokszor és sokféle összefüggésben elhangzik, állományát azonban feltehetően kevesen ismerik. A felhalmozott anyag értékeire utalnak a népszerű tévésorozatokban látható bejátszások és a dokumentumfilmek, de az interjúk felvételeinek egészét vagy az interjúk szöveges átiratait a jogi rendelkezések folytán nem ismerheti a közönség. A gyűjteményt így csak néhány sajtóriport, a TIT weblapjának adatai és személyes tapasztalat alapján lehetséges vizsgálnom.

A TIT gyökerei a hatvanas évekig nyúlnak vissza, megvalósult formájában a TIT-et mégis inkább a nyolcvanas évek – a késői Kádár-korszak – tipikus kulturális termékének tekinthetjük. A Magyar Televízió és a MAFILM, a fénykorukon túljutott állami vállalatok anyagi és szellemi javainak kiaknázására sokak dolgoztak ki elképzeléseket. A MAFILM egyik szervezeti egységének, a Budapest Filmstúdió vezetőjének fejében tévés és filmes tapasztalatai alapján fogalmazódott meg a gondolat, hogy a korábban filmek és televíziós produkciók háttéranyagaként készült dokumentumfelvételek önálló archívumba rendezésével páratlan gyűjtemény jönne létre, melyet a jövő kutatói majdani tudományos vizsgálataik során kiválóan kiaknázhatnak.

A Budapest Filmstúdió akkori vezetője, Hanák Gábor az ELTE magyar–történelem szakán végzett, és az MTV-nél helyezkedett el, ahol a *Századunk* sorozat munkatársa, majd a társadalomtudományi szerkesztőség vezetője lett. A *Századunk* csoport Bokor Péter rendező irányításával 1965-től egészen a rendszerváltásig a huszadik századi magyar történelmet dolgozta fel – népszerű tévésorozat formájában. A dokumentumfilmek nyersanyagai, a tévésorozatban szereplő emberekkel készített filmes interjúk képezték a TIT állományának

³¹ Hollós Ervin – Lajtai Vera: *Köztársaság tér 1956*. Budapest, 1980. 13.

³² Petrák (Ferencné) Katalin, Lányi Ernőné, Nagy Eta, Kolozs Márta, Nyers Rezsőné, Apró Antalné, Ács Andrásné, Kapás Pálné.

alapját: „Tévés szerkesztő koromban kezdtem a portréfilmekkel, Bibó Istvánról, Fábíán Dánielről, Majláth Jolánról, Erdei Sándorról, Ortutay Gyuláról, Boldizsár Ivánról, Illyés Gyuláról, Fazekas Györgyről, Donáth Ferencről, Jócsik Lajosról. A filmek eredeti, vágatlan kópiáját sikerült kimentenem a tévé süllyesztőjéből, egykori televíziós barátaim segítségével. Aztán 1985-ben a Magyarágkutató Csoport keretében megszületett a Történelmi Interjúk Tára, Ránki György és Klaniczay Tibor segítségével.”³³ Hanák 1985 és 1992 között irányította a Budapest Filmstúdiót, közben 1986-tól az OSZK TIT vezetése is az ő feladata lett, ez utóbbi munkakörét a mai napig ellátja. Miként az OHA-nál, a filmtár kialakítása esetében is meghatározónak bizonyult az archívum szellemi atyjának személye, a felpuhult diktatúra elnéző tekintete, valamint a nyílt társadalomért küzdő Soros György pénzügyi támogatása. A TIT megalapítása nagyjából ezektől a tényezőktől függött, a rendszerváltás utáni folyamatos működése elsősorban Hanák Gábor ambícióinak és fáradozásának köszönhető.

A nyolcvanas évek első felében Hanák hiába tárgyalta a TIT létrehozásáról és finanszírozásáról az Országos Közművelődési Tanács képviselőivel, a megállapodás elmaradt. A kezdeményezésnek ekkor nyújtott segítő kezét a Soros Alapítvány: „Hanák Gábor történész, a Budapest Stúdió vezetője 94. 536 dollár értékben kapott videofelszerelést történelmi értékű video-émlékiratok (interjúk) elkészítéséhez. Az interjúkat a történelmi sorsfordulatok tanúival készítik. Az interjúk megőrzését és feldolgozását az Országos Széchényi Könyvtár Magyarágkutató Csoportja vállalta.”³⁴

A hivatalos közleményben használt „történelmi sorsfordulatok” – a később tárgyalandó OHA kutatási programban szereplő „a történelem második vonalában” megfogalmazáshoz hasonlóan – az interjúalanyok körét tágan értelmezhetővé tette. A tudománypolitika ki nem mondva ugyanakkor félreérthetetlenül megengedte, hogy olyan emberekkel is beszélgetést rögzítsenek, akik nem tartoztak a szocialista államrend feltétlen hívei közé. Az átutalt pénz személyre szólt, a dollár forintfedezetét azonban a Művelődési Minisztérium fizette ki, az intézményi háttérrel az Országos Széchényi Könyvtár biztosította, a szakmai felügyeletet pedig a Tudományos Tanács látta el. E rövid, de tartalmas felsorolás jól mutatja, hogy elég sok követ kellett megmozgatni, másképpen fogalmazva, sok és különböző embert kellett meggyőzni a filmtár létrehozásának szükségességéről. Az álom megvalósult, és 1986–1987-től a korábbihoz képest sokkal jobb feltételek között folytatódhatott az interjúkészítés és archiválás.

Hanák Gábor 1987-ben a gyűjtemény célkitűzéseit a következőképpen foglalta össze: „Olyan történelmi személyiségekkel és szemtanúkkal szeretnénk interjúkat készíteni, akiknek pályája, életútja nemcsak tükrözik századunk történelmét, hanem élményeik, véleményük, *személyes megjelenésük, gesztusokkal kísért beszámolójuk pótolhatatlan*, sehol máshol nem található információkkal egészítheti ki a korról kialakított képünket. *Egyfajta leletmentés ez a munka.*”³⁵ [kiemelés az eredetiben] Az idézet három olyan elemet tartalmaz, amelyek deklarálásuk óta meghatározzák a gyűjtés szempontjait: az interjúkat mindenekelőtt közismert emberekkel, meghatározó közéleti szereplőkkel veszik fel, a képi meg-

³³ *Beszélgetés Hanák Gáborral. Videópalack.* Székely Gabriella. Filmvilág, 35. évf. (1992) 11. sz. 38–39.

³⁴ A Soros Alapítvány hivatalos közleménye. Idézi: Koltai Ágnes: *Video-émlékiratok. Beszélgetés Hanák Gáborral a Történelmi Interjúk Táráról.* Új Tükör. ...évf. (1987) 33. sz. augusztus 16. Más helyen 300 ezer dollár anyagi támogatást említ. (*Beszélgetés Hanák Gáborral. Videópalack.* Székely Gabriella. Filmvilág, 35. évf. [1992] 11. sz. 38–39.)

³⁵ *Video-émlékiratok. Beszélgetés Hanák Gáborral a Történelmi Interjúk Táráról.* Új Tükör 35. évf. (1987. augusztus 16.) 33. sz.

jelenítés kulcsfontosságú, mert többletinformációval szolgál az írott, illetve hangzó anyaghoz képest, valamint a videóinterjúzás egyfajta társadalmi elhivatottságot tükröz, hiszen kizárólag a jelenben előállítható, de elsősorban a jövőben hasznosítható, így felbecsülhetetlen értékű filmanyag elkészítése és felhalmozása a cél.

A híres emberek felkeresése jól és könnyen indokolható kritériumnak mondható. Politikai okokból és megfelelően olcsó technika híján sok másként gondolkodó, társutas stb. személyiségnek nem adatott meg, hogy filmen dokumentálva kifejtse gondolatait, elmesélje élettörténetét. Az ő esetükben kifejezetten célszerű volt, hogy videóinterjúkat csináljanak, mivel a felvétel egyedüli lehetőségnek ígérkezett az életmű összefoglalására. Másrészről a felvételek későbbi filmes és tévés felhasználásához is célszerűnek mutatkozott ismert emberekkel forgatni, mert őket nem kell bemutatni a nézőknek, és mert róluk, az ő tetteikről és gondolataikról szól a történelem – legalábbis a készítők szerint. A fentiek miatt az elendő célcsoport szükségszerűen a magyarországi elit köreinek korosodó tagjai lettek. Minden elitkutatás alapkérdése, hogy hol húzzuk meg a határt az elit és a nem-elit népeség között, milyen szempontok alapján soroljunk be valakit a társadalom legfelsőbb rétegébe. A TIT interjúzási gyakorlatában feltételezem, hogy nem bíbelődtek az alapsokaság meghatározásával, mivel nem törekedtek reprezentativitásra, a kiválasztás szempontjait a tévés felhasználás, a személyes kapcsolati háló – vonatkozik ez a kérdezőkre és az interjúalanyokra –, a kurrens felkapott történelmi témák – második világháború, Don-kanyar, magyar kisebbségek stb. – és az interjúalanyok kora befolyásolta. Habár elméletileg, különösen a kezdeti években történészek felügyelik a gyűjtemény munkáját és javasolnak interjúra érdemes személyeket, Hanák csoportja működésével kapcsolatosan maga sem kutatásról, hanem sokkal inkább „leletmentésről” beszél.³⁶ A leletmentés, a videóemlékek gyűjtése az a kulturális misszió, amely a TIT legfontosabb feladata. Ugyanakkor a jövőben már pótolhatatlan gyűjtés kötelessége arra enged következtetni, hogy célszerű lenne, ha a TIT keretein kívül is minél többen nekiveselkednének a kor tanúi faggatásának. A TIT lehetőséget biztosít külső anyagok befogadására, az interjúk egy (meghatározó?) részét amúgy sem a TIT munkatársai vették fel, hiszen a videótár dolgozói elsősorban technikai munkát és a TIT egyéb tevékenységeivel kapcsolatos feladatokat látják el. Az archívum számára sok és különböző foglalkozású ember készített felvételeket, többek között Gaál István, Zsille Zoltán, Kövér György, Réz Pál, Vezér Erzsébet, Kosáry Domokos, Baló György, Pálffy István. A kérdezők sokfélesége és az interjúk formai meghatározatlansága azt sejteti, hogy olyan irányított életút-elbeszélések láthatók a filmekben, amelyek a híres emberek életét tematikusan, pontról pontra dolgozza fel. Feltételezésünk szerint az interjúk több esetben baráti beszélgetésekhez, netán vitákhoz hasonlítanak, amelyben a kérdező saját elképzeléseit kifejtve szembesíti a múlt történéseivel az interjúalanyt. A konkrét elkészítendő interjú célja többbrétű, például a történész kutatási témájába vág, filmet vagy tévés produkciót szeretnének készíteni belőle, pályázatokon elnyerhető támogatás motiválja stb. Az aktuális szempontok mellett homály fedti a kimondott nagy cél megvalósulását, az interjúk kutathatóságát.

Az interjúk sorsát a leltározásáig lehet követni: valaki valamilyen projekt keretében filmfelvételeket készít valamilyen emberekkel, amelyhez igény szerint technikai segítséget biztosít a TIT, majd a felvételi kazettákról kutatói, VHS másolatot készítenek. Az interjú

³⁶ A kuratórium tagjai kezdetben Kosáry Domokos, Ránki György, Juhász Gyula, Berend T. Iván, Hankiss Elemér és Vásárhelyi Miklós, később Gyürey Vera, a Magyar Filmintézet, Poprády Géza, az OSZK, Erdélyi Zsigmond Gábor és Erdei Tamás, a Magyar Külkereskedelmi Bank vezetői voltak.

szövegét szó szerint leírják, és dossziékban őrzik tovább. Ettől a ponttól azonban külső érdeklődőként elveszítjük a fonalat, mert az interjúk felhasználására, kutathatóságára kevés támpontot kapunk: „Pályázati támogatással az interjúk szövegét számítógépre visszük, kutatásra előkészítjük. A felvételi anyag, illetve a kutatókazetta hármas engedéllyel (interjúalany, interjúór, a Tár vezetője) kutatható.”³⁷

A munkatársak tájékoztatása szerint körülbelül 1500 interjút tárolnak az archívumban, ehhez képest elenyésző mennyiségről, körülbelül kilencvenről van információnk, ugyanis a gyakorlatban sem az eredeti felvételekhez, sem a leírt interjúkhoz nem lehet hozzáférni, sőt az interjúk listája sem publikus. A hármas engedély megszerzését a kutatóra hárítják, ami tökéletesen ellehetetleníti a kutatást, nem beszélve arról, hogy egyszerűen nincs vagy csak homályos információnk van arról, hogy a közgyűjteményben milyen anyagokat őriznek. Az adatbázis kiépítése, a kutathatóság biztosítása – a megfelelő szerzői és személyiségi jogok tiszteletben tartásával – elvben alapvető eleme kéne, hogy legyen napjaink archívumainak, különös tekintettel a közgyűjteményekre. A TIT esetében a nyolcvanas években kialakított szerkezet nem változott, ehelyett újabb, egymáshoz nem egészen szorosan kapcsolódó tevékenységekkel – Mozgóképkincs Gyűjtemény, Szabad Európa Rádió magyar osztályának hangzó dokumentumai, BBC hangzóanyagok, öt televíziós csatorna adásfolyamának rögzítése – egészült ki az archívum feladatköre. Nem tisztünk megítélni a változásokat, azonban sajnálatosnak tartjuk, ha a kutathatóság előkészítését a gyűjtemény kapacitási nehézségei akadályoznák.

Nemcsak a munkaerőhiány felszámolására, hanem szemléletváltásra is szükség volna. Az archívum vezetőjével készült riportokban rendre előkerült a kutathatóság kérdése. 1992-ben Hanák Gábor a következő választ adta:

„– Nem bántja, hogy a »művek« nagy részét sokáig nem láthatják a nézők, de még a tudós kutatók sem?

– Nem, hiszen a munka lényege éppen a nyilvánosság távolmaradása. Ezért tudunk, reményeink szerint, igaz és tiszta képet adni az elmúlt évtizedeknek nem is annyira az eseményeiről, mint inkább az életérzéseiről. Ezek a kép-hang dokumentumok nem hagyományos forrásanyagok a tudósoknak. A nyolcvanas, kilencvenes évek gondolkodásmódjáról, emberi gesztusvilágáról, beszéd- és viselkedéskultúrájáról adnak hírt a jövő kutatóinak és érdeklődő közönségének.”³⁸

Az őszinte feltárulkozás ismertté válása a nyolcvanas években még politikai bonyodalmakhoz vezethetett, az idő múlásával azonban a dolgok aktualitásukat veszítik. 1986-tól folyamatosan a jövő kutatóira hivatkozni kissé abszurdnak tűnik. Úgy érezzük, a felhasználási feltételek újragondolásával és szabályozásával eljött az idő a TIT anyagainak bemutatására. Addig olyan fantom dolgról beszélünk, ami legfeljebb csak a kiváltságosok számára létezik. Nem sejthetjük, hogy a jövő kutatója mit talál majd érdekesnek az interjúkban. Azt sem tudjuk, hogy a képrögzítésből adódó többletinformációkat képes lesz-e elemzéseiben kiaknázni.³⁹ A „Jövő Tára” mindenesetre jelenleg nem segíti a birtokában lévő vizuális források történeti felhasználását.

³⁷ Idézet a TIT honlapjáról.

³⁸ Székely Gabriella: *Beszélgetés Hanák Gáborral. Videópalack*. Filmvilág (1992) 11. sz. 39.

³⁹ Egy kivétel azért akad: Hanák Gábor és Kövér György közös előadása. *Biográfia és Oral History*. In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, 1995. 92–100.

3. Az Oral History Archívum az 1956-os Intézetben

Noha Magyarországon is számos helyen foglalkoznak tudományos célú interjúkészítéssel és feldolgozással – gondolok itt elsősorban az egyetemek szociológiai és pszichológiai tanszékeihez kapcsolódó kutatásokra –, tudomásom szerint az OHA-nak sikerült egyedül olyan intézményi szintet elérnie, ami szűken számítva is huszonhat évi folyamatos működést tett lehetővé. Korábban a Szakszervezetek Országos Tanácsa és a fentiekben vázlatosan bemutatott, a Párttörténeti Intézetben belül működő Visszaemlékezés-gyűjtő Csoport foglalkozott szocialista emlékiratok íratásával és feldolgozásával, azonban tevékenységüket a rendszerváltáskor megszüntették. A legnagyobb és legrégebbi, kifejezetten történeti-szociológiai felhasználásra szánt gyűjteményt jelenleg az OHA jelenti.

Az OHA – mint ahogy azt már sokszor leírták – egy sajátos történelmi helyzetben, az egyszerűség kedvéért nevezzük a „bomló Kádár-rendszernek”, született és maradhatott meg. Az alapítók érdemeit dicsérik, hogy az elnyomó rendszer ideológiáját, sőt genezisének kulcsfontosságú történeti eseményeit merték vita tárgyává tenni.⁴⁰ Az 1956-os „ellenforradalom” három évtizedig tabu témának számított, a történetekről nem beszéltek, a nyilvánosság előtt csak a megbízható ideológusok és párttörténészek szólalhattak meg. Ilyen légkörben nem kis bátorság kellett ahhoz, hogy – az egyik részről – a kényes és felejtésre ítélt témában az ember az egykori érintetteket megkeresse, és – a másik részről – a velük készült beszélgetést előbb hangszalagra, majd írásban is rögzítse. A cél a hivatalos „Történettel” szemben egy másik „Történet” dokumentálása. Mivel a levéltári források csak az „udvari” történészek számára voltak hozzáférhetőek, más eszközzel kellett élni az igazság feltárásakor.⁴¹ Az interjúzást a diktatórikus közegben nem pusztán a tudományos megismerés eszközeként használták, hanem jelentős mértékben a tényfeltáró újságírással rokonítható valóságkeresés, leleplezés is motiválta alkalmazását. A téma jelen esetben 1956 volt, ennek hivatalosan közölt, hazugságokkal teli történetét kellett megcáfolni, ami nem annyira alternatív történet(ek), mint inkább ellentörténet kialakulásához vezetett. Ily módon a magnetofonnal felszerelkezett szociológusok – bár említhetnék más végzettségűeket is – a szabadon „vegyülő” ellenzéki értelmiségi szereppel azonosulva készíthették el felvételeiket, és válhattak ezáltal az igaz történet előállítójának és rejtegetőjének letéteményeseivé. Ehhez azonban segédezőkre volt szükség.

A támogatók, logikus módon, az 1956-os pártellenzékiek köréből kerültek ki. Személyes kapcsolatok révén az OHA alapítói részint olyan emberekhez fordulhattak támogatásért, akiket a forradalomban tanúsított magatartásuk miatt megtorlásokat szenvedtek, azonban a nyolcvanas évekre beosztásba jutottak, illetve más, belső ellenzéki, reformista intézményvezetőktől remélhettek segítséget.⁴² 1981–1985 között az MTA Közgazdaság-tudományi In-

⁴⁰ Az interjúkban nem folytak elméleti beszélgetések, de a megkeresett emberek személye maga is szóalka lehetett a hatalom szemében.

⁴¹ Az igazság szót szándékosan nem tettem idézőjelbe, mert úgy gondolom, hogy habár a posztmodern gondolkodás nem fogadja el a fogalom egyneműségét, kizárólagosságát, hétköznapi észlelésünkben mégis létezik a hazugság–igazság dichotómia, és az OHA alapítói az 1956-os történésekkel kapcsolatban valószínűleg nem tudtak elszakadni a leegyszerűsítő, de nagyon is érthető hagyományos szemlélettől.

⁴² Elsősorban Tardos Mártontól és Vitányi Ivántól. A korábbi pártellenzéki, Vásárhelyi Miklós – az MTA-Soros Alapítvány Kuratóriumának vezető alakja, formálisan Soros képviselője – viszont a másik oldalról segítette az OHA működését.

tézete, majd a Soros Alapítvány támogatásával az Országos Közművelődési Központ Művelődéskutató Intézete adott otthont a gyűjteménynek.⁴³

Mielőtt az OHA a kellően tág és apolitikusnak ható „a történelem második vonalában” nevet viselő kutatási programmal kiterjesztette volna gyűjtőkörét, két nagyobb jelentőségű felvételesorozatra került sor. 1981-ben több hónapon keresztül csoportos interjúkat készítettek a forradalom résztvevőivel.⁴⁴ Kozák Gyula szociológus, az OHA egyik alapítója, 1999-ig vezetője utólag így értékelte a *Kerekasztal* jelentőségét: „A *Kerekasztal* a maga idejében kiemelkedő értékű dokumentum volt, hiszen egy meghatározott nézőpontból ez volt az egyetlen összefoglalása a forradalomnak, s természetesen nemcsak összefoglalása, hanem autentikus értékelése is, mert a megszólalók többsége professzionális politikus, politológus, történész is egyben, tehát nemcsak a résztvevő, alulnézeti értékelés született meg, hanem egy, a későbbiek során felhasználható tudományos elemzés is.”⁴⁵ Az idézett összefoglalás jól mutatja az elbeszélte források korabeli megítélését. E szerint egyfelől az egyéni emlékezés és felidézés miatt alulnézeti, másfelől az emlékezők szakmai kompetenciája révén értékelő, tudományos, tehát az igazsághoz nagyon közel járó dokumentum, ami néhány írásos dokumentum adatainak kiegészítésével bizonyára történetileg helytálló.

A másik fontos kutatás az 1981-ben indult vezetővizsgálat volt. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete keretében folyó *Gazdaságunk szervezeti rendszere* kutatáshoz kapcsolódott a műszaki, gazdasági, politikai vezetőkkel készített életútinterjú elkészítése. A Hegedűs B. András és Kozák Gyula instruíta, főként fiatal közgazdászokból álló csapat elsősorban az 1968-as új gazdasági mechanizmusról és a gazdaság későbbi folyamatairól kérdezte az interjúalanyokat, de a családi háttérre és a karrierépítésre is kíváncsiak voltak. Négy év alatt 156 interjú készült el, melyeket a kutatásvezetők kiértékeltek, majd feldolgoztak. Nagy kár, hogy a kéziratot csak kevesen olvashatták, a kutatási jelentés megírása után nem vált publikussá. Kozák Gyula közel húsz év elteltével a 2004-ben megjelent intézeti évkönyvben közölt tanulmányt, ami csak rövidített és másodelemzésnek alávetett mása lehetett az eredeti összefoglaló jelentésnek.⁴⁶ A tanulmányban a vezetőkre jellemző ún. sorsparadigmákat vázolt fel, szám szerint hetet. Az írásra a későbbiekben még visszatérek.

Időközben az ötvenhatos forradalom óta eltelt harminc év, ami az interjúkészítést különösen sürgetővé tette. Megkezdődött a leletmentés, az egykori szereplők felkeresése és meséltetése. Az interjúk az írásos források hiányát voltak hivatva pótolni, ’56 „fehér foltjait” eltüntetni. A vállalkozást az indokolta, hogy a forradalom történetének sokszor traumatikus élménye teljesen kibeszéletlen volt a magyar társadalomban, és például a Holocaust történeteinek a nyugati országokban megvalósult újra- és újratárgyalásával ellentétben nálunk az alternatív feldolgozásnak a diktatúra keretein belül szinte semmi esélye nem volt. Az OHA vezetői – ne feledjük, maguk is érintettek – kiterjedt ismerősi hálózatuk révén hólabda módszerrel jutottak el az interjúalanyokhoz. Éppen ezért a gyűjteményben a budapesti értelmiségiek hamarosan felülreprezentáltak lettek, és ezt az arányeltolódást

⁴³ Kozák Gyula – Kőrösi Zsuzsanna – Molnár Adrienne (szerk.): *Budapesti Oral History Archívum 1981–1996*. Budapest, 1996. 8.

⁴⁴ A beszélgetés során Csalog Zsolt, Kozák Gyula és Szabó Miklós kérdezte az egykori résztvevőket: Donáth Ferencet, Göncz Árpádot, Halda Alízt, Hegedűs B. Andrást, Litván Györgyöt, Mécs Imrét, Mérei Ferencet, Rácz Sándort, Vásárhelyi Miklóst.

⁴⁵ Kozák Gyula: *Az Oral History Archívumról*. In: Évkönyv I. 1992. Budapest, 1956-os Intézet, 1992. 256.

⁴⁶ Kozák Gyula: *Gazdasági, politikai vezetői magatartások és életutak az 1980-as évek első felében*. In: Évkönyv XII. 2004. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 116–144.

a későbbi tudatos törekvések ellenére sem sikerült megváltoztatni. Ugyanakkor, ahogy már a *Kerekasztal* beszélgetés kapcsán Kozák megfogalmazta, az embereket fontos/nem fontos kategóriákba sorolták. Voltak, akik „nagyon” részt vettek, ők irányították, alakították az eseményeket, és voltak, akik kevésbé, akik a pártvezetéstől távol csak saját köreikben próbálták szervezni az életet, amiért aztán kisebb-nagyobb büntetéseket kaptak. Az interjúvázlatban 1956 kitüntetett helyet kapott: az embereknek volt „előéletük” (családtörténet – szocializáció – a karrier kezdete) és „utóéletük” (megtorlás – börtönévek – talajvesztés – vegetálás és/vagy visszakapaszkodás), de a lényeg az ’56-os események minél részletesebb és pontosabb rögzítése. Ebből következően az interjúsegédletek közül az ún. *kivonat* szintén erre a hármas tagolódású mintára alakult ki.⁴⁷ Így aztán olyan élettörténetek keletkeztek, amelyekben az alkotói szándéknak megfelelően – de a mesélő szemszögéből nem feltétlenül magától értetődő módon – a forradalom napjait részletekbe menőkéig tárgyalják. Az események krónikajellegű lejegyzetelése, a résztvevők életrajzáinak megírása nemcsak az OHA tevékenységére, hanem az egész forradalomkutatásra rányomta a bélyegét, még a rendszerváltást követően is.⁴⁸

Az OHA működésében a rendszerváltás szerepavart idézett elő. A levéltári anyagok egyre inkább hozzáférhetővé váltak, így a történészek egyre nagyobb mértékben birtokba vehették „jogos jussukat”, a korabeli jegyzőkönyveket, rendőrségi és bírósági iratokat stb. A hiánypótlásra, az elbeszélte történetek gyűjtésére hagyományos történetírói megközelítésből elvileg nem volt többé szükség. Az interjúkészítők defenzívába kerülhettek volna, ám a tudomány haladása – no meg a hatékony intézményszervezés – továbbra is biztosította az OHA létjogosultságát. A történelmi események átélése és szubjektív interpretálásuk tudományos értéke időközben kezdte megközelíteni a konzervatívabb történészi megismerési módok szintjét.⁴⁹ Az OHA vezetője az első intézeti évkönyvben a következőképp indokolja az interjúzás értelmét: „A magnetofonra mondott élettörténetet *eszköznek* tekintettük, amelynek segítségével *viszonylag átfogóan* ismerhetjük meg az egyes sorsokon keresztül a történelemben szerepet játszó ember gyakran spontán módon, az *interjúkészítői beavatkozás* nélkül nem verbalizálható *szubjektív tapasztalatait*, illetve a történettudomány számára forrásértékű, másutt nem fellelhető ismereteit. Ugyanakkor végig tudatában voltunk és vagyunk, hogy *csak az interjúk* alapján *nem* lehetséges *történetírás*, ám ez fordítva is igaz, csak a hagyományos forrásokra támaszkodva igen féloldalas, torzított kép tárulna elénk.”⁵⁰ [Kiemelés L. A.]

Az interjúkészítői beavatkozás segítségével előálló interjúk tehát az objektív források kiegészítéséül szolgálnak, jobban mondva, egyik a másik nélkül csak töredékes és torz információhoz juttatja a kutatót. De miről? – tehetjük föl a kérdést. Mit lehet kezdeni az in-

⁴⁷ Az interjú tartalmának néhány oldalas összefoglalása az interjúk egyenkénti áttekintésekor segít a tájékozódásban, azonban a tárgyszókatalógus ilyen „kivonat” szöveggel való kiváltása az egyértelmű kódolás hiányában a számítógépes adatbázis használatát igencsak megnehezíti.

⁴⁸ A kérdés bővebb kifejtését lásd: Horváth Sándor: *1956 történetírása a rendszerváltás óta*. Századvég, Új folyam 7. évf. (2002) 23. sz. 107.

⁴⁹ Vagy ahogyan Gyáni Gábor fogalmazott: „Az ok, ami miatt napjainkban mind többen érdeklődnek a levéltárakban őrzött személyes dokumentumok iránt, vagy ami egyes kutatókat arra indított, hogy a XX. századot vizsgálva a múltnak azokat a szereplőit is kifaggassák, akik nem az intézmények és struktúrák élén állva, hanem azok működésének elviselése, az élehető élet érdekében éppen működésük elhárítása terén fejtettek ki »érdeklődésünkre méltó« ténykedést, azaz, hogy időközben kétségkívül megnőtt a szubjektív valóság fogalmának episztemológiai becsülete.” Előszó. In: *Titokkal a lelkemben éltem*. Budapest, 2000. 13–14.

⁵⁰ Kozák: *Az Oral History Archívumról*, 256.

terjében elhangzott történetekkel, mit bizonyít, ha összevetjük az esetlegesen rendelkezésre álló és valamely témába vágó írásos dokumentumokkal? Cáfolhatja-e egyik a másikat? Hogyan lehet hasznosítani a kinyert és a kutató által szabadon interpretált tartalmakat? Az interjú egészében – interjú helyzet, szövegfolyamként – kell-e értelmezni, vagy szabad részleteket kiemelni, azaz némileg dekonstruálni a corpust? A fenti kérdésekre többféle, jóllehet nem teljesen kielégítő választ lehet adni. A továbbiakban az OHA tanulmányok és kötetek bevezető gondolatai alapján mutatom be, hogy a gyűjtemény munkatársai miként értelmezték az interjúk felhasználhatóságát.

Ha megnézzük a kilencvenes évek elején kiadott évkönyveket, mindegyikben igen sok, a forradalomra vonatkozó forrásközlést találunk.⁵¹ A korábban ismeretlen dokumentumok megjelenítése nyilvánvalóan a levéltárak megnyitásával és a téma népszerűségével volt összefüggésben. A közérdeklődés évek múltával alábbhagyott, jelenleg például a közvéleményt sokkal jobban izgatja a szocialista állambiztonsági szervek működése, jobban mondva az, hogy ki volt ügynök. Az izgalmat persze ez esetben sem a tudományos megismerés, hanem a politikai érdekek motiválják. Ahogy az 1956-os forradalom az aktuálpolitikában kezdte elveszteni jelentőségét, úgy az intézetben dolgozó történészek is kezdték kitágítani vizsgálódási területüket, *a tizenkét nap, amely megrengette a világot* egy idő után túl szűkösen bizonyult, ehelyett a negyvenöt, szocializmusban telt év foglalkoztatta a kutatókat.⁵²

A kilencvenes években, véleményem szerint, három interjú-felhasználási módról beszélhetünk. Az első és leggyakoribb a szerkesztett kötetek megjelenítése.⁵³ A kötetekben rövid felvezetés után 10–15 visszaemlékező történeteit adják közre. Az interjúk az egész elmesélt életutat próbálják rövidített és szerkesztett formában visszaadni. Az „elő”- és „utó”életet a szerkesztők feladata összefoglalni, a főszöveget pedig a felvett interjúk sokszor alaposan megszerkesztett, a témára vonatkozó részletei képezik. A hangszalagról legépezt, majd olvasmányossá alakított szövegek ily módon „történeti olvasókönyvként” tarthatnak számon az érdeklődésre. Az OHA vezetője a következőképpen fogalmazta meg, miért szükséges a szerkesztés: „... egyrészt, mert az élőbeszéd írásban gyakran furcsán hangzik, másrészt mert az interjúkészítés közben gyakoriak a témához csak lazán kapcsolódó megjegyzések, elkalandozások, anekdoták. Ezeket vagy megrövidítettük, vagy elhagytuk, mint ahogy többnyire kihagytuk az interjúkészítő kérdéseit is.”⁵⁴

A másik felhasználási eljárásra Rainer M. János tett kísérletet a kilencvenes évek végén. Míg a fenti tematikus kötetekben fontos (legalábbis a munkástanácsok, fegyveres felkelők vagy pártvezetők szempontjából) emberek visszaemlékezései olvashatók, Rainer műhelyszemináriumán az elemzésre kiválasztott emberek karrierje, társadalmi státusza nem ját-

⁵¹ Péteri György, a Trondheimben élő magyar történész hívta fel a figyelmemet a forrásközlési dömping magyarországi gyakorlatára. A folyóiratokban, gyűjteményes kötetekben megjelenő iratok egyfelől szélesebb közönség számára biztosítják a hozzáférést, másfelől megfosztanak olyan plusz információktól, mint az eredeti irat látványa (a papír minőségétől kezdve, a széljegyzeteken keresztül, az áthúzásokig), tapintása és egyéb emberi (történelmi) érzékszerv által befogadható „észleletek”.

⁵² Lásd például az 1999-ben indult *Hatvanas évek* projektet.

⁵³ Sorrendben: *„Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!” Válogatás az 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből.* Szerk.: Kozák Gyula–Molnár Adrienne, Budapest, 1993.; *Pesti utca – 1956. Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből.* Szerk.: Bindorffer Gyöngyi–Gyenes Pál–Kozák Gyula, Budapest, 1994.; *Pártok 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből.* Szerk.: Kozák Gyula–Kőrösi Zsuzsanna–Molnár Adrienne, Budapest, 1997.

⁵⁴ *„Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!” Válogatás az 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből,* 8.

szott szerepet. Az írásokban a hangsúly a nagy történelmi események és az egyéni életutak kapcsolódásának vizsgálatára esett.⁵⁵ Befolyásolták-e, s ha igen, hogyan a meghatározónak beállított politikai és társadalmi események az emberek életét, és miként tekintenek vissza az átélt élményekre? A tanulmányok a visszaemlékező emberek reflexióiból egy-egy életút rekonstrukciójával próbálták meg alulnézetből ábrázolni a 20. század második felének történetét. A javasolt szempontrendszer alapján elkészült írások, az eredeti szövegek átrendezésével óhatatlanul kívülről hozott kategóriák segítségével kódolták át a tudomány nyelvére az emberek mondandóját.⁵⁶ Úgy hiszem, a jelenség – ami rendszerint valamilyen írásos formában válik megragadhatóvá – nyelvezete és struktúrája, valamint a jelenség leírása és elemzése során keletkezett szövegek megformáltsága közti különbség minden tudományos tartott tevékenység sajátja, amit nehéz is lenne elkerülni. Az egyéni életutak tudományos jellegű elmesélése nagyon tanulságos lehet, és társadalmi folyamatok leképeződésének, tetten érhető megvalósulásának remek példáit adhatják. Ám egy-egy történet inkább (dokumentum)film formájában tudja a mikrotörténeti cselekményt hatásosan bemutatni, úgy, hogy a nézők makrotársadalmi jelenségekre tudjanak következtetni. A film lehet komplex egész, de a leírt kis történetek nem állnak össze lánczá, túlságosan magukban maradnak. Az interjúk és visszaemlékezések alapján elemezhetünk egy, két vagy sok történetet, de mégsem tudunk általános érvényűt mondani. Előbb-utóbb érdektelenné válnak, és nem halmozhatók a végtelenségig.

A harmadik feldolgozási lehetőség egy problémakör vagy valamilyen szempontból közös jellemzőkkel bíró csoport kiválasztása és célzott lekérdezése. A csoportos jelleg adott volt a tematikus kötetek összeállításakor is, azonban problémaközpontú elemzésre nem került sor. A megkomponált történetek pusztán közreadásával a szerkesztők az olvasókra bízták a következtetések levonását. A kilencvenes évek közepétől az OHA-ban új kutatási program vette kezdetét. Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Adrienne több résztanulmány publikálását követően 2000-ben jelentette meg *Titokkal a lelkemben éltem* című kötetét, a magyarországi *oral history* megkerülhetetlen művét. Korábbi interjúk kapcsolataikra támaszkodva kiválasztottak egy csoportot, az 1956-ban elítéltek gyermekeit, és megvizsgálták, hogy a hétköznapiakban milyen dolgokban, eseményekben mutatkozott meg a megbélyegzettségük. „Kutatásunkban a következő, főbb kérdésekre kerestünk választ: milyen emlékeket őriznek 1956 őszének napjairól, szüleik szerepéről, majd a forradalom leveréséről és a megtorlásról az elítéltek gyermekei? Mindezek hogyan hatottak az elítéltek családjának életére? Hogyan éltek a megváltozott helyzetben, hogyan dolgozták fel az őket ért traumát? Milyen diszkrimináció érte a gyerekeket? Milyen informális és formális reakciói voltak a szűkebb és tágabb társadalmi környezetnek (mikroközösségek, iskola, munkahely, katonaság) a gyerekek másságára, és erre hogyan reagáltak ők maguk? Helyzetük hogyan befolyásolta identitásuk alakulását? Miként értékelték apjuk ötvenhatos cselekedeteit? Milyen forradalomkép alakult ki bennük, és az hogyan formálódott a Kádár-rendszerben, majd miként módosult a rendszerváltás hatására? Hogyan alakult az életútjuk? Miként vélekednek

⁵⁵ Az intézet 1999-es és 2000-es évkönyvében az alábbi tanulmányok jelentek meg: Balázs Bálint: *Ella élettörténete. Egy arisztokrata életút a XX. században.*; Keller Márkus: „Úristen, még sötétebb lesz?! ...”; Sisák Zita: *Irén néni kincsesládikája – avagy: mit rejt egy 77 éves falusi özvegyasszony emlékezete?* In: *Évkönyv VII. 1999.* Budapest, 1996-os Intézet, 1999. 186–205.; Bálint Marcell: „Nem mindennapi, mégsem különleges.”; Lénárt András: *Az életművész.*; Takács Róbert: *Bizonyítványosztás előtt. Egy megbukott élet forgatókönyve.* In: *Évkönyv VIII. 2000.* Budapest, 1996-os Intézet, 2000. 172–202.

⁵⁶ Vö. Tóth Eszter Zsófia tanulmányával. *Klíó és az oral history.* *Múltunk*, 45. évf. (2000) 3. sz. 165–177.

a politikáról, a politikázásról? Milyen tapasztalatokat adnak át a következő generáció-nak?”⁵⁷ A feltett kérdések konkrét élethelyzetekre, viselkedési mintákra, életszemléletre vonatkoznak. Az interjúköteg (a kutatás keretében 43 interjú készült) nemcsak egyéni sorsok, hanem csoportjellemzők bemutatására is alkalmas, vagyis a magától adódó összehasonlítások révén a diktatúrában élő emberek kapcsolatairól, gondolkodásmódjáról is képet kapunk. Az évekig tartó vizsgálat további újdonságokkal szolgált: az életútinterjú mint keret megmaradt ugyan, de a korábbi gyakorlathoz képest rövidült a terjedeleme. A kutatásba egy pszichológus is bekapcsolódott, ami vélhetően a traumák hatásainak elemzésében segítette a szociológusokat, és végül: a szerzők elszakadtak a tényfeltáró kényszertől: „Azt mutatjuk be, amit az interjúalany a beszélgetéseink során felidézett. Nem vizsgáljuk az elhangzottak tény- és igazságértékét, más szóval hitelességüket. Nincs jogunk és nem feladatunk felülbírálni őket. Mindent el kell fogadnunk, nincs mivel kontrollálni a felidézett történeteket, érzéseket. Ezek egymás mellett létező, relatív történetek, hiszen nincs egyetlen érvényes történet.”⁵⁸

A könyv szemléletmódjával, jó kérdésfeltevéseivel kiemelkedik a megelőző évtized *oral history* munkái közül. Az ígéretes módszertani váltás után viszont az úttörő kötetet nem követték hasonló kidolgozottságú munkák. A 2004-ben megjelent *A hatvanas évek emlékezete* című és a 2007-ben napvilágot látott „A Forradalom emlékezete” című kötet nagyon szórakoztató és izgalmas válogatás, de tulajdonképpen visszatérést jelent a tematikus kötetek meghaladandó hagyományához. Ilyen módon sajnos nem lehetünk teljességgel biztosak a szemléletváltás tudatosságában. A tényleges fordulathoz új problémák szükségesek, amelyek interjúkészítésre készítetnek, majd azok szolgálnak nyersanyagul elemzésekhez. A 2005-ben megkezdett „A másik Magyarország” projekt, amely a kritikai-ellenzéki mozgalmak és csoportok „legszelesebb” körét kutatja, esetleg ilyen lehet.

Mint a fentiekben utaltam rá, Kozák Gyula a 2004-es évkönyvben mutatta be a húsz évvel korábbi vezetővizsgálat másodelemzésének tömörített változatát. A tanulmányban az egyes életutak kiértékelésével karriertípusokat és sorsparadigmákat vázolt fel. *A csoportosítás módszere* kezdetű alfejezetben a szerző jogosan vet föl módszertani problémákat, ám megoldásukhoz kevés támpontot ad: „Amíg eljutottunk az alaptípusokhoz, meg kellett ismernünk valamennyi vezető gondolkodásmódját, nézeteit. S e nézetek csak ritkán fogalmazódtak meg explicit formában, s még ritkábban képviseltek koherens egészet. [...] Amikor tehát a továbbiakban valamely típusba soroltuk őket, akkor azt igen alapos megfontolás után tettük. Ezzel azonban elkerülhető a kérdőíves módszernél vagy a különböző közvélemény-kutatásoknál szükségszerűen megjelenő hiba, az, hogy a viszonylag egyszerű kódolhatóság érdekében lemondanak a válaszok differenciáltságáról, s gyakran még sugalmazák is a választ.

Amikor valamely vezetőt besoroltunk, az egész életpályát, a vezetői életút lépcsőit, a konkrét döntéseket, a részvéleményeket stb. is figyelembe vettük, s nem hagyatkoztunk kizárólag az e tárgykörbeli megnyilvánulásokra. Amikor tehát a vezetői magatartás különböző csoportjairól szó esik, akkor mindig a teljes munkaélete áll előttünk, s ennek az életnek az eseményei, fordulatai, az ezekhez fűzött kommentárok együttesen adják az alapot a besoroláshoz. [...]

Mi magunk is úgy ítéljük meg, hogy ez a hét csoport egyszerre sok is, kevés is. Sok, mert alapvetően háromféle magatartás, beállítódás jellemzi a nyolcvanas évek vezetőit (reformpártiság, közömbösség, reformellenesség), kevés azonban, mert ennek a három alapmaga-

⁵⁷ *Titokkal a lelkemben éltem*. Szerk.: Kőrösi Zsuzsanna – Molnár Adrienne. Budapest, 2000. 20.

⁵⁸ *Titokkal a lelkemben éltem*, 27.

tartásnak igen sok árnyalatát ismerhettük meg, s még a két szélső csoportba is (reformpárti, reformellenes) különböző fokozatok tartozhatnak. Mielőtt a hét csoportot ismertetnénk, el kell mondanunk, hogy a csoportok kialakításához induktív úton jutottunk el. Természetesen volt munkahipotézisünk, volt elképzelésünk arról, milyen gondolkodási típusok lehetnek jelen a vezetők körében, de igyekeztünk egyenként elemezni a megkérdezetteket, s ennek alapján kialakítani a csoportokat.”⁵⁹

Az idézett csoportképzési szisztéma az olvasó számára kevésbé megvilágító erejű. Az érthető, hogy az egész életpálya, illetve nemcsak az explicit véleménynyilvánítás alapján ítélték meg a vezetőket, azonban a csoportok határait és a személyek besorolását illetően kételyeink maradhatnak, mivel a szerző kevés konkrétumot ad számunkra. Mikor pedig a főbb csoportokon belüli karriertípusok közül néhány alaptípus bemutatására kerül sor, tulajdonképpen ismételten egyéni életutak rendkívül tömörített változatait kapjuk viszont. Egy adott típus valójában egy kiválasztott interjúalanyra felel meg.

Az *oral history* módszerének visszatérő problémája a reprezentativitás kérdése, és nincs ez másként a budapesti OHA történetében sem.⁶⁰ Ezért a szerkesztők a kötetek és tanulmányok bevezetőjében többször kitérnek a joggal felmerülő kérdésre. Az alábbi idézetekkel a lassú elmozdulást kívánom érzékeltetni.

„Sem az 56-os forradalom, sem tágabban az a történelmi korszak, amelyben a forradalom megérlelődött és lefolyt nem értelmezhető az előzmények és következmények nélkül. Éppen ezért az interjúalanyok kiválasztásánál is arra törekedtünk, hogy azok *reprezentálják (természetesen nem statisztikai értelemben) elsősorban az 1953–1963 közötti korszakot, másodsorban pedig az 1945 utáni magyar történelmet.*”⁶¹ [Kiemelés L. A.] Ehhez hasonló megfogalmazásokban a statisztikai reprezentativitás hiányát kellemetlen adottságként kezelik, de gyorsan hozzáfűzik, hogy a visszaemlékezések azért a lényegi és hiteles információkat magukban foglalják.

„Az itt közölt élettörténetek – *a szó tudományos, statisztikai értelmében – nem reprezentatívok, de reprezentatívoknak tekinthetjük köznapi értelemben,* vagyis úgy, hogy ezek a sorsok lényegüket tekintve nem különböznek a többi, sok száz vagy ezer harcos sorsától.”⁶² [Kiemelés L. A.]

E további idézetekben a reprezentativitás jelzős szerkezetbe került, „nem statisztikai, tudományos, matematikai értelmű”, más helyen „minőségi” reprezentativitásról olvashatunk. A törekvés a sokszínűségnek szól: ha kellő számú különböző típusú embert veszünk, akkor viszonylag jól le tudjuk képezni a magyar társadalom jellegzetes makrocsoportjait. Persze azt tudjuk, hogy ez komolyabb matematikai műveletet igényel, ezért reprezentatív mintáról szó sem lehet. Ráadásul a kvalitatív adatfelvétel, vagyis az interjúzás éppen a kvantitatív módszerek gyengeségét próbálja korrigálni azzal, hogy a nagy csoportok tagjait nem egynemű masszaként kezeli, hanem egyéni sorsokat villant fel. Harmadrészt, az ezredforduló közeledtével egyre homályosabbá vált a nagy társadalmi rétegek valósága, és a hagyományos keményváltozók (nem, kor, iskolai végzettség, anyagi helyzet, lakhely, társadalmi státusz stb.) együttesének csoportleíró képessége helyett a rétegződést vizsgálók és

⁵⁹ Kozák Gyula: Gazdasági, politikai vezetői magatartások és életutak az 1980-as évek első felében. In *Évkönyv XII. 2004.* Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 122–124.

⁶⁰ A probléma felvetéséért köszönet illeti Keller Márkus kollégámat, aki Kóvér György PhD-szemináriumán osztotta meg diáktársaival ez irányú észrevételeit.

⁶¹ Kozák Gyula: *Az Oral History Archívumról.* In: *Évkönyv I. 1992.* Budapest, 1956-os Intézet, 1992. 257.

⁶² *Pesti utca – 1956,* 11.

piackutatók inkább a fogyasztási szokások mentén igyekeznek megragadni kisebb homogén csoportokat. Az OHA kötetekben viszont éppen ezen változók (egy része) alapján próbálnak amolyan kvótás mintavételi eljárásra emlékeztető módszerrel jellemző példákat bemutatni. Az ötvenhatos gyermekekről szóló könyvben a szerzők nyíltan vállalják a kvantifikálhatóság hiányát, de mégis sokféle közegben felnőtt alanyokat kerestek fel, hogy így a hasonlóságok és különbségek révén „a réteghelyzet szerinti eltérések karakterisztikusan megjeleníthetők legyenek.”⁶³ Igaz, ezáltal nem távolodtak el mindennapi sztereotípiáinktól – például: falusi, szegény, értelmiségi stb. –, még ha relevanciájuk és egyértelműségük csökkent is az utóbbi időben.

Végezetül az *oral history*, ezen belül az OHA megítélésére szeretnék kitérni. Az OHA publikációk többsége különböző, hosszabb-rövidebb interjúválogatásokból áll. Valamilyen tematikus kötetben vagy folyóiratszámában jótékony lazítóanyagként, mintegy illusztrációul helyeznek el néhány témába vágó visszaemlékezés-részletet. A megszerkesztett szövegek különösen akkor izgalmasak, ha valamilyen híres embertől származnak, ha a közszereplő a hivatalos és megszokott megnyilatkozásaitól kicsit eltérő módon, emberi arcát mutatva emlékezik vissza a dolgokra. A történetek kellemes és izgalmas olvasmányok lehetnek, de tudományos megbecsülésük a szakcikküket bizonyára nem éri el. A problémaközpontú, elemző írások egyelőre nem mondhatók jellemzőnek az OHA gyakorlatában. Ennek következtében nem csoda, hogy a munkatársak respektje a tudományos (ki nem mondott) hierarchiában a muzeológus-levéltárosokéval hasonlítható leginkább össze. Mivel a nyolcvanas évek hősiességű, hiánypótlós korszaka lezárult, inkább az interjúk nagyságrendje, mintsem a fontossága vagy felhasználhatósága vált ki a látogatókból tiszteletet.⁶⁴ A munkatársak napi tevékenysége is sokkal inkább a felhalmozásra, az adattárolás fejlesztésére és frissítésére, tudományos segédletek gyártására koncentrálódik, és kevésbé új kutatásokban vagy nagy számú interjúkészítésben manifesztálódik. A módszer korai alkalmazásából, óriási empirikus gyakorlatából adódóan a munkatársak a hazai *oral history* elismert gurui lehetnének, azonban a megújulásra kevésbé nyitott elméleti gondolkodás és a külföldi szakirodalomra történő, csak szórványosnak tekinthető reflexiók miatt ez a szerepkör nem jutott az OHA osztályrészéül.⁶⁵ A másik probléma az egyetemi oktatással való érintőleges kapcsolat, aminek intenzívvé tétele hozzájárulhatna új témák kutatásához és alternatív módszerek kipróbálásához.

Az *oral history* műveléséhez szükséges empátia nagy mértékét mutatja, más megközelítésből viszont az alacsony reputációt is jelentheti, hogy az *oral history* műfajában a nők felülreprezentáltak tűnnek. Az 1996-os göteborgi nemzetközi konferencián 160 résztvevőből 108 volt nő (67,5%), míg két évvel később Rio de Janeiroban az arány csökkent, 240-ből 139 (58%), a 2006-os Sydneyben tartott seregszemlén ismét növekedett kissé, 233-ból 142 (61%). Az *oral history* megbecsültségét tovább csökkenti az a tény, hogy a tudományos pálya, főként szociológusoknál, sokszor interjúzással kezdődik. Az első lépcsőfok: interjú-

⁶³ *Pesti utca – 1956*, 22.

⁶⁴ A 2006-ot megelőző három évben körülbelül évi 30–35 kutató kereste fel az archívumot. Az 1956-os forradalom 50. évfordulójának évében viszont körülbelül háromszorosára növekedett a forgalom.

⁶⁵ 1994-ben egy az *oral history*ről rendezett vita (Az *oral history* mint történeti forrás – publikációs lehetőségek és kérdések) során Kemény István kritikával illette az életútinterjú-készítés meggyökeresedett gyakorlatát és a munkástanácsokról szóló kötetben szereplő interjúk montázszerű szerkesztettségét. Am még a vita körülbelül egyetlen konszenzusos végkövetkeztetése („Abban többé-kevésbé mindenki egyetértett, hogy további publikációk esetén helyesebb a teljes életút-interjúk közlése.”) sem ment át a gyakorlatba. Kicsit bővebben lásd: *Beszámoló az Intézet 1993–1994. évi tevékenységéről*. In: Évkönyv III. 1994. Budapest, 1956-os Intézet, 1994. 228.

készítőként bedolgozni valamilyen kutatásba. A kutatásvezetők némi kockázatvállalással ugyan, mégis kezdőkre bízzák a „forrásgyártást”, melyből a továbbiakban dolgozni fognak. Idővel az interjúerkek is elemezhetnek, analizálhatnak, de ez már nyilvánvalóan magasabb szintet jelent, ami párhuzamosan az interjúkészítés csökkenésével, akár abbahagyásával járhat. Pedig jó forrás nélkül semmire nem mennek, vagy könnyen tévkövetkeztetéseket vonhatnak le az elemzők. A kutatás során kulcsszerepe van a forráselőállításnak, az interjú minősége alapvetően meghatározza a feldolgozást. Egy elrontott felvétel akár örökre meg-
hiúsíthatja a forrás létrejöttét.

4. Centropa Alapítvány

Néhány éve kezdte meg működését Budapesten egy nemzetközi alapítvány, amely céljait és szervezettségét tekintve különbözik az eddig tárgyalt archívumoktól. A Centropa Alapítvány a huszadik századi kelet-európai zsidóság életének állít emléket. A „Zsidó élettörténetek a huszadik században” című projekt keretében tizenöt országban készítenek életút-interjúkat és gyűjtenek képanyagot. Az interjúkészítők egy pontosan meghatározott csoportot, nevezetesen az 1910 és 1935 között született korosztályt keresik meg, hogy az idős emberek elmeséljék családjuk történetét a század első felében, a soá idején és a vézskorszak végétől egészen napjainkig. A kutatás elsődleges célja a zsidó családok mindennapi életének dokumentálása, melynek legjobb forrása a magánemberek tulajdonában lévő fényképek. A fotók kulcsjelentőségűek a projektben, mert nemcsak dokumentatív értékük van, hanem gyakran segítik az emlékek előhívását is. A fényképekhez fűzött magyarázatok, a magyarázatokból kibomló történetek jól kiegészítik a vizuális emléket, sőt önmagukban is kellően informatívak ahhoz, hogy lejegyezzék az utókor számára.

A Centropa anyagaiban ma a fénykép és a szöveg nagyjából azonos jelentőségű, de az archívum kialakulását a felhalmozott fotóknak köszönhetjük. A Centropa koncepciójának megalkotója, az amerikai Edward Serotta fotóművész, dokumentumfilmese a nyolcvanas évek végére tetemes fényképanyagot gyűjtött össze a kelet-európai zsidóság még élő képviselőitől, emellett ő maga is sokat fényképezett, és interjúkat is készített. Hosszú időt igénybe vevő szervezési munkálatokat követően Serotta a kilencvenes évek közepén jelentkezett be az Egyesült Államokban a *Central Europe Center for Research and Documentation* nevű közhasznú egyesületet. A Centropa központja Bécsben van, innen koordinálják a többi országban folyó munkát. A szervezet jelentős támogatást kap az osztrák kormánytól és különböző amerikai zsidó alapítványoktól.

A Centropát nemcsak az különbözteti meg a többi magyarországi *oral history* gyűjteménytől, hogy az interjúkat a vizuális dokumentumok kiegészítéseként, járulékos elemként kaptak helyet a gyűjtésben, de az internet mint tartalomközvetítő médium is messze fontosabb szerepet kap, akár az OHA-val, akár a TIT-tel hasonlítjuk össze. A fényképek és az interjú elsősorban a nyilvánosság számára, ismeretterjesztő és pedagógiai célokból készülnek. Az interjúkészítők feladata, munkája nem ér véget az interjú megszervezésével, az (elég hosszú) kérdőív lekérdezésével, a családfa megrajzolásával, a fotók begyűjtésével, leírásával és az interjú elkészítésével. A magnóra vett hanganyag leiratát húsz–harminc oldal terjedelemben „olvasóbarát”-ra kell megszerkeszteniük. Ami az OHA esetében egy csinos kötet, a TIT-nél egy néhány órás filmfelvétel számozott tasakban, az a Centropánál az internetes honlapra tett, „kattintással lapozható”, könnyen fogyasztható szöveg – sok képpel és könnyen elérhető fogalommagyarázatokkal. A Centropa minél szélesebb nyilvánosság-

hoz akar eljutni,⁶⁶ ami, feltételezem, megerősítést, legitimációs erőt is jelent az alapítvány létének. Így a „nyers” szövegekkel és hanganyaggal az internetes felületen nem foglalkoznak, viszont nagyon helyesen azokat is megőrzik és külön kérésre a kutatók rendelkezésére bocsátják. A képi világ dominanciájának jele, hogy a hanganyag felhasználása még nem megoldott, bár a budapesti regionális vezetők tájékoztatása szerint tervezik az audiokazetás felvételek digitalizálását.

A magyarországi Centropa honlapján 120–130 interjú és a kapcsolódó segédanyagok férhetők hozzá. Emellett – a New York-i *Shoah Foundation website*-jához hasonlóan – minden, a vizsgálathoz szükséges formanyomtatvány, például interjúvázlat, módszertani leírás az interjúkészítőknek szabadon letölthető és megismerhető. Budapesten egy alig három főből álló csoport láthatóan hatékonyan irányítja a külsős interjúkészítők bevonásával működő rendszert. Az „alapító atya” Serotta és tanácsadói által kidolgozott rendszer eléri eredetileg megjelölt célját: a lehetőségekhez képest teljes mértékben dokumentálják és bemutatják egy embercsoport múltját és jelenét. Amivel kicsit adósak, az a felhalmozott adatok elemzése, de meglehet, hogy ez nem az ő feladatuk.⁶⁷

ANDRÁS LÉNÁRT

Collecting Stories – Oral History Archives in Hungary

Social sciences in Hungary often rely on oral history as a source for research. Our paper gives a summary of how the bigger, sometimes forgotten collections conducted and used the interviews. Outlining the history of several institutions – the Memory Collecting Group (VEGY) of the one-time Party History Institute, a department of the National Széchényi Library (OSZK), the Repository of Historical Interviews (TIT), the Oral History Archive (OHA) of the Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution and the Centropa Foundation – it describes the practice of oral source recording and usage in Hungary in the Socialist era and after the collapse of Communism. The analysis highlights that oral history was held in low esteem in the academic world, that this view changed only slowly, and discusses the emergence of a new way of thinking with Centropa. Beside describing the activity in the institutions founded in the Socialist period or after the Transition, it touches on the circumstances of their foundation, the particular aims of collecting oral sources as well as the publications of these institutions. The founders of the collections have defined for the long run how the collected material can be accessed and made use of. According to the author, in the case of VEGY and TIT only limited access is granted, while the mission of OHA and, especially, Centropa is to make the interviews available to as many interested parties as possible.

⁶⁶ Az OHA-ban is megfigyelhető hasonló, de sokkal óvatosabb törekvés, vö. a Mindennapi élet a Kádár korszakban internetes tartalomfejlesztést. A TIT-nél viszont egészen más, mondhatni, ellentétes felfogás érvényesül.

⁶⁷ Mindenesetre az eredeti interjú terjedelmét is közzétehetnék, valamint szívesen olvasnánk többet az interjúkészítők személyéről.

ISPÁN ÁGOTA LÍDIA

Arisztokrata családok életmódja, életstratégiája 1945 után

Bevezetés-módszertan

A főnemesi családok többsége által a második világháború végéig birtokolt elitpozíciót rövid átmenet után a kommunista hatalom általi megbélyegzettség, kirekesztettség váltotta fel. A földreform és az előjogok, rangok, címek viselését eltörlő törvény tulajdonképpen felszámolta az arisztokráciát mint elitszoptot. Az egypártrendszer kiépítésével egyidejűleg az előző rendszer kiváltságosainak mindenütt szembe kellett nézniük az irántuk fokozódó ellenszennvel, a létfenntartásukat, sőt olykor szinte fizikai létüket veszélyeztető eljárások sorozatával. Az 1951 májusa és júliusa között zajlott kitelepítések során az arisztokrata származású személyek jelentős részét az ország legelmaradottabb területeire, a Tiszántúl és a Duna–Tisza köze falvaiba és tanyavilágába helyezték el, a kitelepítést csak 1953 júliusában oldották fel. A kommunista diktatúra kiépülésétől az 1960-as évek első feléig az egykori főnemesek munkavállalásának és tanulmányi lehetőségeiknek a korlátozása hozzájárult kedvezőtlen helyzetük állandósulásához. A diktatúra puhulásával párhuzamosan a diszkriminatív intézkedések felszámolása nem jelentett azonnali könnyebbséget a korábbi elit számára, a származás csak az 1970–1980-as évekre vesztette el jelentőségét az iskolai és munkahelyi felvételnél. A hatalom alakította feltételrendszer következtében kialakultak bizonyos életpálya-azonosságok, mindamellett az arisztokraták által az ellenük fogantatosított intézkedésekre adott válaszok különböznek a konfliktusok és az uralom egyes formáinak egyéni megélése és elsajátítása szerint.

Bár az életfeltételek gyökeresen megváltoztak, az arisztokraták életformájukban megőrizték a régi alkotóelemek egy részét. Az életmód ugyanis mint átfogó kategória a kultúra igen lassan változó elemei közé tartozik, ezért a mindennapi kognitív gyakorlat hosszasan továbbél. Ki lehet cserélni az életmód egy-egy elemét, de a tudati elemek és a rutinszerű cselekvések még sokáig megmaradnak.¹ A csoportidentitást és -azonosságot fenntartó értékrendszer a családon és a rokonságon keresztül érhet el a főnemesi származású közösséget. A család a baráti társaság kialakításakor, a párválasztásnál, a gyermeknevelés szempontjainak megválasztásakor és a vallásos-erkölcsös élet megtartásában sokáig döntő jelentőséggel bírt. S bár a 20. század második felében mindinkább kezdtek eltérni a második világháború végéig még többnyire közös normarendszertől, egyes elemek szívósan ellenálltak mindenféle változásnak.

A viláégés előtti és utáni arisztokrata sorsokról már az 1980-as években képet kaphattunk az egyre nagyobb számban megjelenő visszaemlékezések és memoárok révén, melyek egyszerre jelezték az arisztokraták megnyilatkozási vágyát és a feljűk forduló figyel-

¹ Hoppál Mihály: *Életmódmodellek – kulturális paradigmák*. In: Hoppál Mihály – Szecskő Tamás (szerk.): *Életmód: modellek és minták*. Budapest, 1984. 378–380.

met. Az első elemzések, tudományos művek a csoportot belülről ismerő arisztokrata identitású, gyökerű kutatók tollából származnak. Gudenus János és Szentirmay László közös munkája egyfajta leltár, mely elsőként ad nagyszabású áttekintést a múlt sérelmeiről. Sztárayné Kézdy Éva írásában a szociológia módszerével vizsgálja az egykori leszármazottakat a mai Magyarországon, azon szempont szerint, hogy rendelkeznek-e az arisztokrata származáshoz köthető csoportjellemzőkkel. Fiáth Titanilla kulturális antropológus a magyarországi arisztokrácia identitásának alakulását – széttöredezettségének felvázolásával, a hátrvonalak kijelölésével – három generáció életútján keresztül követi nyomon.²

E tanulmány az arisztokráciának mint diszkriminált csoportnak a kommunista rendszer kínálta normatív előírásokhoz való alkalmazkodását és ellenállását kívánja bemutatni, valamint azt, hogy a megváltozott életkörülmények hogyan befolyásolják e „közösség” tagjainak saját világról, életformájukról, terveikről, mindennapi cselekedeteikről alkotott elképzelését. A kutatás az általam az *oral history* módszerével készített 21 életút-interjúra támaszkodik, az interjúk zömét 2005. június–júliusban vettem fel Budapesten, illetve a környező településeken. Az interjúalanyok megkereséséhez a kiindulópontot a Történelmi Családok Egyesületének egyik rendezvénye jelentette, ahol az elnök, Nyáry János ajánlásának köszönhetően megismerkedtem néhány későbbi interjúalanyommal. Itt találkoztam Gudenus János genealógussal is, aki további nevekkkel, címekkel látott el. Az interjúalanyok kiválasztásánál arra törekedtem, hogy a generációs és nemi különbségek feltárása végett közel egyenlő arányban szerepeljenek az 1920-as, az 1930-as, az 1940-es és az 1950-es években születettek, valamint nők és férfiak. Az interjúalanyokkal telefonon történt időpont-egyeztetés után találkoztam otthonukban, munkahelyükön vagy egy kávézóban, cukrászdában. Az otthoni környezetben lebonyolított találkozások voltak számomra a leginformatívabbak, hiszen ekkor a lakás berendezése alapján, illetve a beszélgetés során előkerült fényképek, dokumentumok s egyéb emlékek megfigyelésével az arisztokrata identitás elevegenségére vagy éppen annak marginális szerepére is fény derült.

A felkérés az interjúalanyok többségének nem okozott meglepetést, élettörténetüket, családjuk történetét szívesen megosztották velem. A kutatás kezdetén összeállítottam egy viszonylag részletes kérdéssort, mely a vonatkozó memoár- és szakirodalom alapján a meghatározó arisztokrata életútjegyekre kérdezett rá; a kérdések vezérfonalként szolgáltak számomra az interjúkészítés során. Az interjúk alatt azonban – a kérdőív kötött sorrendjétől, aprólékosságától eltérve – igyekeztem átfogó kérdéseket feltenni, melyek többnyire a kronológia megtartásával az életpálya nagy szakaszaira (gyermekkor, iskola, ifjúkor, katonaság, munkahely, házasság, gyermekek nevelése stb.) összpontosítottak több generáció (szülő, gyermek) vonatkozásában. Az ezekre adott felelet után (az interjú folyamatában) tettem fel további, az életút egésze szempontjából talán nem is olyan lényeges, ám a képet árnyaló kérdéseimet. A rutinos mesélők, akik már nem először mondták el életük történetét nyilvánosság (rádió, tévé, újság vagy más érdeklődő kutató) előtt, kerek, kiforrott történettel rendelkeztek, mások viszont az interjú folyamata során alkották meg narratívájukat. Ez utóbbi esetekben gyakran éreztem szükségét a kérdéseknek a kifulladás vagy nagyon is elkalandozó gondolatok terelgetéséhez, hiszen „ebben az interaktív folyamatban a kérdező

² Gudenus János – Szentirmay László: *Összetört címerek*. Budapest, 1989.; Sztárayné Kézdy Éva: *Egykori arisztokrata családok leszármazottai a mai Magyarországon*. Ph.D. értekezés. Kézirat. Budapest, 2001.; Fiáth Titanilla: *A magyarországi arisztokrácia identitásának alakulása a második világháború után*. Szakdolgozat. Kézirat. Budapest, 2004.

maga is előlép szövegszerkesztővé, és ezt a szerepet megosztja interjúalányával ...”³ Az emlékezés kollektív (a nyelv, s ezen keresztül a közös tudatállapotról való hivatkozás révén) és konstruált (konstruktív módon újraalkotott élmény) jellegéből⁴ következően a megalkotott élettörténetek az interjúalányok jelenből feltáruló, múltira vonatkozó szubjektív tapasztalatát és annak értelmezését – „a múlt egyik reprezentációját”⁵ – tárják elénk.

Alkalmazkodás és érvényesülés a „külvilágban”

Diszkrimináció az iskolában

„legyen elég a nyolc általános”

1949-től eltörölték az oktatási díjakat és ösztöndíjrendszert alakítottak ki a munkás- és parasztcsaládokból származó gyerekek támogatására, továbbá bevezették a kvóta-rendszert, melyben megkövetelték, hogy a közép- és felsőoktatási intézményekben történő felvételkor támogatni kell a kevésbé előnyös helyzetű gyerekek bekerülését. A kvóta-rendszer felállítása révén lehetőség nyílt a régi elit előjogainak megszüntetésére. Az új oktatási rendszer kidolgozói „fizikai dolgozók tízezreit emelték az értelmiségiek sorába”,⁶ ténykedésük azonban nem csak ezt eredményezte. A szocialista hatalom politikai céljainak megfelelően kizárással sújtotta az oktatási rendszerből a „haszontalan” társadalmi csoportokat (például kulákok, kispolgárság) és a „volt uralkodó osztályok” képviselőit, így akadályozva meg gyermekeik, tehát a második generáció státuszreprodukciónak. Az általános iskola kötelező elvégzése után, függetlenül a tanulmányi eredménytől, sokan nem mehettek középiskolába, jelentkezésüket még a szakmunkásképző intézetekben is visszautasították származásra vagy helyhiányra hivatkozva. A többség számára az egyházi iskolák jelenthettek menedéket, mivel azok növendékeit az iskolák köréből merítették, akik az állami iskolákban nem tudtak elhelyezkedni, vagy az állami iskolákból szabadon átléptek az egyházi intézménybe.⁷ A többek közt arisztokrata származású gyerekek megkülönböztetését az iskolai hétköznapokban az „egyéb”, majd az „osztályidegen” („ikszesek”) kategóriák jelezték.⁸

³ Gyáni Gábor: *Emlékezés és oral history*. In: uő.: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000. 143.

⁴ Az emlékezés két klasszikus törvénye Maurice Halbwachs és Frederic C. Bartlett nevéhez köthető, akik az 1920–1930-as években fejtették ki nézeteiket. Lásd Kónya Anikó: *Az emlékezés klasszikus szemléletének visszatérése*. Replika, (1997. június) 26. sz. 141–145.

⁵ Tóth Eszter Zsófia: *Klíó és az oral history*. *Múltunk*, 45. évf. (2000) 3. sz. 166.

⁶ Szelényi Szonja – Aschaffenburg, Karen E.: *Volt-e a szocialista reformoknak eredménye? Osztálykülönbségek az iskolai végzettségben Magyarországon*. Szociológiai Szemle, 1993. 2. sz. 71–72.

⁷ Mészáros István: *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon*. Budapest, 2000. 311.

⁸ Egy 1950-ben kibocsátott, a gimnáziumba/technikumba beiratkozott tanulóknak vonatkozó hivatalos statisztikai űrlap meghatározása szerint egyéb kategóriába tartoznak a kizsákmányoló foglalkozásúak (birtokos vagy bérlő 25 kat. holdig, ha idegen munkaerőt állandóan alkalmaz; 25 kat. holdon felüli birtokos vagy bérlő, iparos, kereskedő alkalmazottal; államosítás előtti nagykereskedő, nagyiparos, vendéglős, vagyonából vagy háztulajdonából élő) és az 1945. év előtti, jelenleg más foglalkozásban levő hivatásos katona, csendőr stb. 1952 szeptemberétől az egyéb kategóriát kettéosztották „egyéb”-re és „osztályidegen”-re (ez utóbbit „X” is jelölhette, ezért az „ikszesek” elnevezést is használták rájuk). Az új űrlap magyarázata: „Egyéb dolgozó származású: köztisztviselő, tisztviselő, ha nem értelmiségi munkakörben dolgozik, egyéb alkalmazott, kisiparos, kiskereskedő stb. gyermeke. Osztályidegen: idetartoznak a fenti kategóriákba nem sorolható kizsákmányolók, kulákok, volt tőkés, B-listás katonatisztek és egyéb osztályidegen elemek gyermekei.” A meg-

Az interjúalanyok az életkori sajátosságoknak és az iskola típusának (állami vagy egyházi) megfelelően mást-mást hangsúlyoznak az általános iskolai és a középiskolai élmények felelevenítésekor. Az általános iskolai évek bemutatásakor nagyobb súllyal szerepel a tanárok viselkedése, a jó és a rossz tanár szemléltetése, a kitüntetések, jutalmak elmaradása, a hittanórák látogatása, míg (a többnyire, de nem kizárólagosan) egyházi középiskolák kapcsán – a tanári kar támogató hozzáállását természetesnek tekintve – a diákközösség egész életre meghatározó szerepe kerül előtérbe.

A főnemesi gyerekek az iskolában szembesültek először a külvilágban és a családban uralkodó értékrend kettősségével, azzal, hogy a hivatalos álláspont és a magánvélemény nem fedte egymást.⁹ Egyik oldalon ugyanis a szülők hagyományos keresztény értékrendje állt, a másikon pedig az állampárt által hirdetett és egyedül üdvöztetőnek tartott ideologikus társadalom- és jövőkép. Az új ideológia és értékrend közvetítésére hatásos eszköznek az iskolarendszer tananyaga és a pedagógusok személye kínálkozott.

Az egykori arisztokratákat negatív szerepben, népnyzóként ábrázolták a tankönyvekben. Az egyoldalú kép sokszínűbbé tételének feladata elsősorban a családra hárult, viszont sok múlott a tanár hozzáállásán is. A kisgyerekek számára a tankönyvi szövegeknél is kellemetlenebb hatással lehetett, amikor a tanár személy szerint is azonosította őket a propaganda által hirdetett ellenséggel, velük szemben is osztályharcot vívott. A szülők többnyire előre felkészítették gyerekeiket a várható nehézségekre, arra, hogy tőlük mindig többet fognak követelni, és meg kell tanulniuk szembenézni ezzel a teherrel, melyre magyarázatot ne is keressenek: „... bennem tudatosították azt, hogy minden lépésemre ügyelnem kell, minden mondatomra ügyelnem kell, azért, mert pária vagyok és kész.”¹⁰ (László). Interjúalanyaimnak az (állami) középiskolában már nem okozott ekkora problémát egy-egy megszegés, saját értékeikben bízva már nagyobb biztonsággal tudták kezelni az ilyen eseteket, megértve azt, hogy vannak, akik nem szimpatizálnak velük.

A tanári kar természetesen nemcsak rossz tanárokból és a hivatalos álláspontot képviselő igazgatókból állt, ők kivételesnek számítanak a visszaemlékezésekben. A tanárok többnyire semlegesek vagy jóindulatúak voltak. A jó tanárt ritkán jelenítették meg az interjúalanyok, hisz az ő viselkedésük tűnt természetesnek, elfogadottnak. Azt tartották jó tanárnak, aki nem tekintett rájuk ellenségesen, nem vette át a propaganda által harsogott negatív előítéleteket. A jó pedagógusok legtöbbször a konkrét jellemzés igénye nélkül egyszerűen csak *régi, öreg, régi vágású, nyugdíjas* tanítókként, tanárokként szerepeltek az elbeszélésekben. A régivel arra utaltak, hogy az elmúlt rendszerben nevelkedtek és tanítottak, nem tévesztették meg őket az új szövegek, nem váltak elvakulttá, biztonságot, megértést nyújtottak számukra, értékrendszerüket tolerálták.

Péter számára az állami és egyházi iskolák (és igazgatóik) markáns szembenállását, eltérő felfogását mutatja az alábbi eset, azt, hogy itt és ott mennyire másként kódoltak egy történelmi nevet (s ehhez kapcsolódva egy családot). „Amikor a nyolcadikat elvégeztem, akkor arról volt szó, hogy megpróbáljuk Tatán a gimnáziumot, akkor bementünk Tatára

határozásokat közli Mészáros István: *Iskola Szent Márton hegyén. A Pannonhalmi Bencés Gimnázium története*. Pannonhalma, 1990. 90–91.

⁹ Az 1945 utáni időszak értékrendje a politikai korszakoknak megfelelően változott. Az értékrendről: Beluszky Pál: *Értékek, értékrendi változások Magyarországon 1945 és 1990 között*. Korall, 1. évf. (2000) 1. sz. 137–154.

¹⁰ A személyiségi jogok védelme érdekében az interjúalanyok neveit az arisztokraták körében gyakori keresztnévvel helyettesítem, az interjúkban és a dokumentumokban szereplő főnemesi származású személyek neveit pedig fiktív monogrammal jelölöm. Interjú Lászlóval, született 1946-ban. Budapest, 2005. június, 21.

felvételizni, és az én pechemre a tatai gimnázium igazgatója egy Benke Valéria¹¹ nevezetű hölgy volt. Rendkívül véresszájú kommunista volt a Rákosi-korszakban, és hát ő rögtön kiborult, és azt mondta anyámnak, hogy vegye tudomásul, hogy ameddig ő pedagógus, addig egy gróf R. nem fog gimnáziumba járni. Annak legyen elég a nyolc általános. [...] [Anyám – I. Á. L.] elment Esztergomba a ferencesekhez [...] azok meg mondták, hogy természetes, hogy a R.-család tagja, mely kalocsai érseket és több egyházi méltóságot, püspököt meg egyebet adott az országnak, ez természetes, hogy engem soron kívül fölvettek [...] csak ott a nevemnek köszönhetően sínre kerültem.”¹² Péter emlékeiben a kommunista oktatáspolitikai emblematisz személyéhez köti saját elutasítását, számára Benke Valéria testesítette meg a hatalmat. Benke Valéria azonban sem ekkor, sem később nem volt Tatán igazgató vagy pedagógus. Az elutasítás ténye és módja fájó emlék, a Benke Valériát jellemző szavak ma is erős indulatot tükröznek. Péter önértékelését a ferencesek méltatása billentette helyre, s immár ő maga is természetesnek tartja felvételét.

Amint az interjúalanyok elbeszéléseiből kiderült, az egyházi iskolába felvett gyerekek rossz fényt vetettek a kibocsátó általános iskolákra, ezért előfordult, hogy megpróbálták eltéríteni őket ettől az iskolatípustól. Az egyházi iskolákba mindig túljelentkezés volt, annak ellenére, hogy tandíjat szedtek a diákoktól, mely nem kis terhet rótt az amúgy is nehéz körülmények között élő családokra. Az egyházi iskolák a sikertelenül felvételizők további esélyeinek megóvása érdekében fél évvel hamarabb rendezték meg a felvételit, elkerülve ezzel, hogy a jelentkezési lapon fel kelljen tüntetni a gimnázium nevét. Így akit nem vettek fel, minden kellemetlen következmény nélkül próbálkozhatott egy másik, immár állami iskolával.

Az egyház által fenntartott iskolát az egykori diákok olyan helyként ábrázolták, melyre a mai napig szívesen emlékeznek. A bentlakás, a szigorú rendszabályok és a ritkán engedélyezett hazautazás ellenére szerettek odajárni, az ott kialakult közösséggel rendszeres ma is a kapcsolattartás, legjobb barátaik többnyire egykori osztálytársaik. Ez természetesen nemcsak az internátusok ezen típusáról mondható el, hisz a korszakban a kollégiumok hasonló feltételek mellett működtek. Mégis, a visszaemlékezések alapján úgy tűnik, hogy az egyházi tanintézménynek az államihoz viszonyítva jelentősebb mértékű identitásképző ereje volt. Az interjúalanyok szerint az egyházi iskolai diáksághoz egyfajta többletartalom is társult, mely túlterjedt az adott intézmény falain. Feltételezte a hasonló sorsot, a megpróbáltatásokat, a közös szellemiséget. Míg a hivatalos világ számára a megbélyegzettséget szimbolizálta, addig interjúalanyainak az egy közösséghez tartozást.

A felsőfokú tanulmányok folytatását 1962-ig származási okokra hivatkozva is akadályozták, így a protekciónak meghatározó szerepe volt a felvételiknél. János példája kiterjedt összefogást sejtet: „... akkor a drága professzor segítségével én a geológiai főiskolát¹³ végeztem el titokban, úgy, mint sok pap, akit nem engedtek. [Hogy lehetett titokban elvégezni?] Hát az, úgy jártam vizsgázni, hogy nem tudtak az állami szervek róla. [Akkor hogyan kaphatott diplomát?] Hát azt ők elintézték maguk közt, a professorok.”¹⁴ János történetének több pontja is megkérdőjelezhető: a titkosan végzett iskola, a geológiai főiskola léte. Az ezekre irányuló kérdésekre rövid, tétova válaszokat adott, jelezve, hogy

¹¹ Politikus, az 1950-es években az Országos Béketanács titkára és a Magyar Rádió elnöke, majd 1958–1961 között művelődésügyi miniszter.

¹² Interjú Péterrel, született 1938-ban. Budapest, 2005. június, 5. A katolikus gimnázium a katolikus főnemesi családok leszármazottai mellett a református felekezetűeket is felvette.

¹³ Előzőleg geológiai technikumként említette, geológiai főiskola nem létezett.

¹⁴ Interjú Jánossal, született 1934-ben. Budapest, 2005. június, 2.

a maga részéről lezártnak tekinti a kérdést. A visszaemlékezés nem tisztázott részletei ellenére is elmondható azonban, hogy a történetben a segítségnyújtás a lényeges, az, hogy a rendszert kijátszva voltak olyan emberek – például a ma is kedves emlékű professzor –, akik kockázatot vállaltak tanítványaikért, esetünkben Jánosért. Az interjúalany napjainkban is meglévő vallásos identitását figyelhetjük meg akkor, amikor a kommunista rendszer számos elnyomott csoportja közül a papokéval azonosította önnön sorsát.

1962-ben az MSZMP VIII. kongresszusa kimondta, hogy az egyetemi és főiskolai felvételnél meg kell szüntetni a munkás- és a parasztszármazású jelentkezők felvételi előjogait. Az interjúalanyok közül a megváltozott körülmények közepette többen is éltek a felvételi lehetőségével, habár már egyáltalán nem érezték magukat fiatalnak: „’62-ben mondta Kádár, hogy felvételin eltörlik a származást. [...] Rám jött, hogy borzasztóan szeretnék tanulni. Jártam angol tanfolyamra, ide-oda, és tudtam, hogy nem vagyok annyira hülye. Már huszonnyolc éves voltam [...] Én voltam a legöregebb az egyetemen. Egy csomó B-listázott ügyvédek gyerekei, kitelepítettek gyerekei. Nagyon jó évfolyam volt. Mindenki félt a másiktól.”¹⁵ (Orsolya) Orsolya éreztette, hogy a hirtelen jött lehetőséget nem érdemtelenül használta ki, hiszen addig is folyamatos szellemi elfoglaltságot keresett magának. A korábbi megbélyegzettség azonban nem múlt el nyomtalanul, a félelem csak a hasonló sorsok feltárásával oldódott, ami a későbbiekben épp az évfolyam pozitív értékelésének alapjává vált.

A kongresszus határozata azonban nem jelentett mindenki számára automatikus könnyebbséget, hiszen az egyházi gimnáziumi tanulmányok még mindig diszkriminációt eredményeztek a felvételikor. Emellett a hátrányos megkülönböztetés bizonyos területeken (bölcészkar, közgazdaságtudomány) továbbra is érvényesült.¹⁶ Az arisztokrata származású fiatalok nagyobb eséllyel nyertek felvételt műszaki pályákra, amelyeknek a létszámkerete ebben az időszakban az ipari termeléshez kapcsolódva amúgy is jelentősen növekedett. A megkülönböztetés a továbbtanulásban csak az 1970–1980-as évekre vált jelentéktelenné. Említésre méltó, hogy az 1920–1930-as években születettek közül öten is az orvosi egyetemre szerettek volna bejutni, de végül csak egyikük álma teljesült. A háború előtt az orvosi pálya nem tartozott a tipikusan főnemesi foglalkozások közé, elképzelhető, hogy az arisztokrata származásúak a politikai és gazdasági vezető szerep megszűnésével a jogász és a gazdálkodói pálya helyett most már az orvosi szakmának tulajdonítottak megfelelő presztízt.

Néhány interjúalany szerint az egyházi gimnáziumokban már időben felkészítették a diákokat, hogy mely területről, intézményből várható elutasítás, ez alól azok képeztek kivételt, akik az országos tanulmányi versenyeken elért eredményük alapján vagy egyéb vetélkedők révén nyertek felvételt. A többség számára azonban ezek zárt területnek számítottak. László a bölcészettudományi karra felvételizett sikertelenül az 1960-as években: „... egyébként meg is mondták egy fölvételi vizsgán, nem tudták, hogy nekem, szóval én ott állok egy-két méterre és hallom a beszélgetést, hogy én egy elmebeteg vagyok, aki már negyedszerre jelentkezik ide, és azt hiszi, hogy föl fogjuk venni.”¹⁷ László számára nyilvánvalóvá vált, hogy az eddig próbált módon nem fog sikert elérni, hiszen kettős mércét alkalmaztak vele szemben. A felvételiztető tanárok számára a sokadik bejutási kísérlet nem

¹⁵ Interjú Orsolyával, született 1935-ben. Budapest, 2005. június, 17.

¹⁶ A kirekesztés mértéke attól függött, hogy az adott terület mennyire volt fontos az ideológia szempontjából. Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Budapest, 1998. 168–174.

¹⁷ Interjú Lászlóval, 24.

László elszántságát és kitartását, hanem értetlenségét bizonyította. Ezek után László egyéni leleménnyel élt. *„Bezárult a kör, hát sem az iskola miatt, ugye le kellett tenni egy érettségi bizonyítványt az asztalra. Úgyhogy nem maradt más hátra, minthogy másodszor leérettségizzek. [...] kiegészítő érettségit tettem egy közgazdasági technikumban, ahol a közismereti tárgyakból már nem kellett érettségizni, csak a szaktárgyakból, és így lett egy második érettségi bizonyítványom, amin már nem a pannonhalmi gimnázium volt rajta.”*¹⁸ Az új érettségi bizonyítvány birtokában a Bölcsészettudományi Kar helyett – ahol már ismerték – a Jogtudományi Karra adta be jelentkezését, itt az egyházi gimnáziumi tanulmányok már nem befolyásolták a felvételi bizottságot a döntésben.

A nem egyházi iskolából felvételizett interjúalanyoknál a KISZ-tagság és a KISZ-hez fűződő viszony számított sarkalatos kérdésnek. A középiskolai tanulmányokat befejező, már dolgozó fiataloknál a munkahely és a párt ajánlásának volt döntő jelentősége, esetükben az ajánlást a származásnál erőteljesebben befolyásolta a párttagság hiánya és a munkahelyi féltékenység.

A többszöri felvételi, a megszakított, majd újrakezdett tanulóévek (két interjúalany is negyven éves kora felett folytatott tanulmányokat, illetve fejezte be azokat) következtében többeknél jelentősen kitolódott a tanulói idő.

Munkavállalás

„Jobban hangzik a nehéz testi munkás, mint egy földbirtokos”

A háború előtt önálló egzisztenciával, munkahellyel rendelkezők és a nem sokkal a háború után – már felnőttként – munkát vállalók esélyeit az életkor mellett a végzettség határozta meg. A foglalkozást tekintve a hagyományos pályák – gazdálkodó-földbirtokos, miniszteriumi tisztviselő és katona – voltak a legjellemzőbbek interjúalanyaim, illetve szüleik esetében. Előfordultak azonban nem tipikusan arisztokrata foglalkozások is (például közgazdász, gépészmérnök, színész stb.). Az arisztokrata nők és feleségek körében elenyésző volt azoknak a száma, akik diplomával rendelkeztek, ha mégis, akkor az valamilyen művészeti végzettséget jelentett. Megemlíthető még, hogy a háború alatt a főnemesi származású nők gyakorta végeztek el ápolói tanfolyamot.¹⁹

Az 1945-től 1951-ig tartó időszakban a föld nélkülivé vált gazdálkodók és földbirtokosok, továbbá a B-listázott²⁰ katonatisztek és állami hivatalnokok vesztették el leghamarabb korábbi pozíciójukat, kivételt képeztek ez alól azok, akik ellenállási érdemeikre, kapcsolataikra való tekintettel megtarthatták földjüket, állásukat. Az interjúalanyok zömének többnyire csak a segédmunka kínálkozott elérhető munkalehetőségként. Az elmélyült szakértelmet nem kívánó nehéz fizikai munka mellett olyan képességeiket és tulajdonságaikat

¹⁸ Interjú Lászlóval, 25.

¹⁹ A magyar nőmozgalom vezetői már az első világháború idején önkéntes ápolónői szolgálatot láttak el, a második világháború alatt Horthy Istvánné mutatott példát és teremtett divatot (különösen az elit körében) az ápolói feladatok elvégzésére. Lásd Pető Andrea: *Női emlékezet és ellenállás*. In: Markó György (Szerk.): *Az elsodort város. Emlékkötet a Budapestért folytatott harcok 60. évfordulójára 1944–45. 1. kötet*. Budapest, 2005. 353–354.

²⁰ A B-listázás során mintegy 80–100 000 főt bocsátottak el a megduzzadt létszámú közigazgatásból a kommunista fellépés hatására. Bővebben: Gyarmati György: *Harc a közigazgatás birtoklásáért. A koalíción belüli pártküzdelmek az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában*. Századok, 130. évf. (1996) 3. sz. 497–570. és Zinner Tibor: *Háborús bűnösök pereit. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–1949*. Történelmi Szemle, 28. évf. (1985) 1. sz. 118–140.

tudták kamatoztatni, mint az autóvezetés, állatok (lovak) gondozása vagy a katonai precizitás, pontosság. Említett munka például a sofőrködés, fuvarozás vagy autójavítás, külföldiek lovagoltatása, állatorvos mellett ellátott szakfeladatok; ezen munkák kapcsán interjúalanyaim apró sikerekről és a munka szeretetéről is szót ejtettek.

Az államosításokig többen a magánszektorban találtak maguknak érvényesülési lehetőséget valamilyen vállalkozás keretében, ketten például autójavító műhelyt nyitottak; volt, aki eszpresszót üzemeltetett, vagy fenntartotta a háború előtti borkereskedő üzletét. Azok, akik már a háború előtt sem tartoztak az arisztokrácia vagyonos rétegeihez, értelemszerűen nem lefelé irányuló mobilitásként élték meg az eseményeket, hanem régi pozíciójuk fennmaradásaként vagy átmeneti, de sikeres útkeresésként ábrázolták azt.

A nők legnagyobb eséllyel az ápolónői és a gépirői, titkári, adminisztratív²¹ feladatokat tudták ellátni, az idősebbek és a több gyereket nevelő édesanyák többnyire a háztartás vezetése és a gyerekevelés mellett vállaltak alkalmi jellegű munkát, például mosást, vasalást, takarítást. Már a háború után közvetlenül is nagy jelentősége volt a munkahelyszerzésben az idegen nyelv(ek) ismeretének, többen helyezkedtek el követségeknél vagy idegenvezetőként. Sokan tolmácsoltak, fordítottak és nyelvórákat adtak; a nyelvismeret bizonyult a leghasználhatóbb kulturális tőkének az egész '45 utáni időszakban.²² Jelentős anyagi segítséget jelentett a teljes korszakban, de különösen a „nehéz időkben” a külföldről érkező IKKA-csomag.²³

A kitelepítés idején az egyetlen kereseti lehetőséget a fizikai (segéd- és betanított) munka jelentette, de jellemző volt a tizenéves gyerekek mezőgazdasági idénymunkája is. A fiatalabb férfiak a kitelepítés alatt vagy az utána következő években a jobb munka érdekében kitanultak valamilyen szakmát, s abban a munkakörben helyezkedtek el.

A kitelepítés utáni visszailleszkedés számos nehézséget rejtett magában, hiszen újra munkát kellett találniuk. Nehezítette azt, hogy a munkahelyi felvételnél megkövetelt önéletrajzban élettörténetük egészéről be kellett számolniuk. Ennek következtében interjúalanyaim közül szinte mindenki kialakította a legkevesebb „gyanús” elemet, árulkodó jelet tartalmazó változatot, az élettörténet bizonyos tényei (a szülők háború előtti státuszára utaló adatok, a kommunista időszak diszkriminatív intézkedései s azok következményei, így például a kitelepítés ténye és az egyházi iskolai bizonyítvány) kimaradtak.²⁴ „*Mindent kihagytam, ami kompromittáló lehet, már úgy értve, hogy az akkori időben.*”²⁵ (Mariella)

A visszaemlékezések a kitelepítés utáni időben a munkahelyszerzésnél kiemelt jelentőségűnek értékelték a protekciót, amelynek szerepe a későbbiekben sem csökkent, de akkor már nem feltétlenül fizikai munka megszerzéséhez nyújtott segítséget. Erzsébet férje a ki-

²¹ Az 1950-es években megnövekedett az igény az adminisztratív munkák iránt, amit elsősorban nők láttak el. Schadt Mária: „*Feltörekvő dolgozó nő*”. *Nők az ötvenes években*. Pécs, 2003. 50.

²² Utasi Ágnes egy balassagyarmati arisztokrata család vizsgálata kapcsán szintén kiemeli a nyelvtudás jelentőségét a státuszreprodukcióban. Utasi Ágnes – A. Gergely András – Becskeházi Attila: *Kisvárosi elit*. Budapest, 1996. 67.

²³ A külföldön élő hozzátartozók fizették rokonaik megsegítésére az IKKA-utalványt (IBUSZ Külkereskedelmi Akció), ami áruvásárlásra jogosította tulajdonosát. Értékét növelte, hogy nyugati importárakra is be lehetett váltani. *Az IBUSZ története, 1902–1992*. Budapest, 1992. 27.

²⁴ A stigmatizált személyek az árulkodó információk lehetőleg minél teljesebb megszűrésére törekedtek, ennek legáltalánosabb technikája a leplezkedés. Erving Goffmann szerint alapvető formái a személy azonosítására alkalmas szimbólumok manipulálása és az élettörténet diszkreditáló tényeinek leplezése. Erving Goffman: *Stigma és szociális identitás*. In: uő.: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest, 1981. 191–206.

²⁵ Interjú Mariellával, született 1938-ban. Budapest, 2005. június, 19.

telepítés alatt a tiszapalkonyai erőmű építésekor megismerkedett egy mérnökkel, aki miután az oroslányi erőmű építésekor főmérnöki pozícióba került, darukezelői állást szerzett interjúalanyom férje számára. György a kitelepítésből visszatérve nagyon nehezen talált munkát, s protekcióval rendelkező ismerőst találni sem volt könnyű feladat. A társadalom jelentős részében a propaganda befolyása, a félelemmel átítatott gondolkodás felülkerekedett az emberek egymás iránti szolidaritásán. „*Mi Érdén laktunk, de nagyon nehéz volt elhelyezkedni, mert úgy félték tőlünk, mint egy leprástól. Kitelepítettek. Jézus. Azt is elkerülték, hogy valaki egy szót szóljon az érdekemben, mert az is rossz pont volt annak, aki szólt az érdekemben.*”²⁶ György végül egy gumigyárban kapott munkát az ottani főkönyvelő segítségével, majd innen egy galvanizáló üzembe került; összesen tizenkilenc évig dolgozott fizikai munkásként. Az 1960-as években az interjúalanyok közül többek számára megmaradt, állandósult a munkahely, a kezdeti, kényszerű „vándormadár” státusz megszűnt.²⁷

Az 1920–1930-as években született generáció élménye volt, hogy olyan munkahelyeken kellett tartósan munkát vállalnia, ahol korábban főnemesek nem képviseltették magukat. Az átállás nehézsége leginkább a rendszerváltást idős korban megéltéknél figyelhető meg, ez derült ki Mariella visszaemlékezéséből is, akinek édesapja a háború után nehéz fizikai munkásként került a MÁV-hoz: „... *nem tudom, milyen napszámokkal beállították az apámat oda dolgozni, hát persze nem tudott ő szegénykém, hát kisült ez hamar, de hogy legyen valami a munkakönyvébe, tudod? Jobban hangzik a nehéz testi munkás, mint egy földbirtokos.*”²⁸ Az idősebbel ellentétben a fiatalabb korosztálynak akár hosszú távon is alkalmazkodni kellett a fizikai munkásléthez, számukra a helytállás „kényszere” egyszerre jelentette a külső elvárásoknak (a származás és a név okozta eltérő mércének) és a belső igénynek (az életrevalóság bizonyításának) való megfelelést. Az arisztokratáknak többnyire új munkakultúrát, munkastílust kellett elsajátítaniuk. „Feltűnő, hogy mindazok, akik túlélték az ’50-es, ’60-as éveket, helytállásról, a kötelezettségek teljesítéséről, életörömről, a panaszkodás mellőzéséről stb. beszélnek. Úgy tűnik, oly módon igyekeztek önmaguk számára átstrukturálni helyzetüket, hogy az egyfajta kihívásként legyen értelmezhető. Mintha lehetőséget kaptak volna arra, hogy bebizonyítsák, méltók a nevükre – akárcsak a család az évszázados kiváltságokra –, s utóbb büszkéek arra, hogy sikeresen teljesítették a »tűzpróbát«.”²⁹

Az 1960-as évektől egyre kézzelfoghatóbb enyhülés lehetőséget nyújtott a fizikai munkát végző, de diplomával rendelkező, idegen nyelvet beszélők körében a munkahelyváltásra, így többen szellemi munkakörben tudtak elhelyezkedni. Az interjúalanyok a karrier szót használták ugyan saját pályájukkal kapcsolatban, de többnyire a hangsúllyal jelezték, hogy igen késedelmesnek tartották az előrelépést. Úgy gondolták, hogy saját képességeik révén – a külső körülmények által nem befolyásolva – minden bizonnyal hamarabb érték volna el az adott pozíciót. Néhányan viszont úgy jelenítették meg magukat, mint akik lemondtak arról a lehetőségről, hogy karriert építsenek, még ha arra esélyük is lett volna, a biztosnak érzett pozíciót nem cserélték fel egy előnyösebb, de egyben több támadási lehető-

²⁶ Interjú Györggyel, született 1925-ben. Budapest, 2005. június, 22.

²⁷ A korabeli hivatalos beszédmódban megkülönböztették a „vándormadarakat” a „törzsgárdatagoktól”, akik legalább öt évet folyamatosan ugyanazon a munkahelyen töltöttek. Tóth Eszter Zsófia: *A munkásság életmódja Magyarországon 1930–1989 között. Egy Állami Díjas női brigád mikro-története*. PhD-doktori disszertáció. Kézirat. Budapest, 2003. 78–79.

²⁸ Interjú Mariellával, 28.

²⁹ Fiáth: *A magyarországi arisztokrácia identitásának alakulása a második világháború után*, 79.

séget nyújtó állásra. Röviden összegezve a munkahelykeresési lehetőségeket, elmondható, hogy egyedül az idősebb generáció számára nem adódott lehetőség alacsonyabb beosztásuk (lényeges szintű) javítására.

A szocialista állam kitüntetéseinek megszerzése az arisztokraták számára sem volt lehetetlen. Interjúalanyaim különböző munkahelyeken kaptak kiváló dolgozó, az osztály dolgozója stb. kitüntetések. Éva nem tulajdonított különösebb jelentőséget a kitüntetés eszmei értékének, a jutalomként kapott Lenin fej számára pusztán formalitás, a valódi értéket és elismerést – a dolgozók többségéhez hasonlóan – a pénzjutalom jelentette volna. Más-hogy viszonyul a kitüntetésekhez Mariella, aki igenis értéknek látja és a rendszerhez való sikeres alkalmazkodás bizonyítékaként fogadta az elismeréseket, számára fontos, hogy jó dolgozónak (a rendszer propagandája által sugalmazott eszményképhez hasonlóan) ismerték el: „... szóval én teljesen próbáltam beilleszkedni és nem voltam kommunista, de szerettem szorgalmasan dolgozni [...] a Tungsramnál is ilyen tévébe való csöveket hegesztettünk össze [...] ott is kiraktak ilyen fényképpel a táblára, hogy a legjobb, ugyanakkor a kitelepítésnél én szedtem az egyik versenyen a legtöbb paprikát, például, szóval én szerettem mindig megmutatni, hogy mit tudok, szorgalmas voltam, hál' istennek [...]”.³⁰

Konfliktusok a munkahelyen

„A mindenkori személyzetis, az volt még egy veszedelmes ember, és a párttitkár”

A munkahely megszerzése mellett annak megtartása sem bizonyult egyszerű feladatnak. Az interjúalanyok szerint a munkahelyi vezetők általában az állam hivatalos álláspontját képviselték, így tőlük nemigen számíthatnak elnéző jóindulatra a főnemesi származásúak. Különösen az 1920–1930-as években születettek elbeszéléseiben szerepelt hangsúlyosan a személyzeti osztályvezető, aki amellet, hogy felügyelte a munkaerő-felvételt, személyes viselkedésével a munkahely légkörét is meghatározta, hivatalos szinten javasolt és utasított. A személyzetisek gáncoskodó, nagyhatalmú és rosszindulatú szereplők ezekben az elbeszélésekben. A velük való találkozások mindig rosszat sejtettek, a többszöri visszakérdezések, az elhallgatott információk, a beszélgetések váratlan fordulatai miatti bizonytalanság feszült légkört eredményezett. A személyzetisek a legváratlanabb módon szerezhetek információt a származásról, például a háború előtti telefonkönyvek címjegyzéke alapján.

György munkahely-ábrázolásaiban többször is felbukkantak a személyzetisek. Elbeszélésében a munkaerő-felvétellel megbízott nemcsak belső tulajdonságaival, hanem külső jegeivel is elkülönült a többi dolgozótól, szinte tipikus vonásokkal felruházva tűnt fel, amelyek már nem egy konkrét személyhez, hanem a szerepkörhöz kötődtek: „... emlékszem, már hónapok óta ott voltam a gumigyárban, egyszer csak hívnak, hogy menjek a személyzeti osztályra. [...] Ott ül a személyzetis, a nő, általában nők voltak a személyzetisek, többnyire. Volt egy olyan egyenruhászerű fehér blúz, sötétszürke kosztümkabát, kis szoknya. Ez is úgy volt öltözve, a szocialista személyzetiseknek általában így kellett öltözni, nem tudom, miért, ez volt az egyenruhájuk. Ott volt, egy fiatal lány volt mellette, ilyen tisztviselő és egy fekete hajú fiatalember, szúrósan nézett [...] Letagadtam az önéletrajzomban. Hát mondom, mit tagadtam le? Hát hogy ki volt a feleségem nagyapja. Nem tudom, mikor szokás beírni egy életrajzba a feleségem nagyapját. Szüleimet, mondjuk, beszokás írni, apámat, anyámat, de feleségem nagyapját miért írom be? [...] Azt mondja, tessék beírni a felesége nagyapját. Ki volt a felesége nagyapja? Báró K. A. nagybirtokos,

³⁰ Interjú Mariellával, 18–19.

*felsőházi tag. Ez volt. Be kellett írni, szó szerint. Ilyet még nem hallottam.*³¹ Elbeszélése, a történetbe ékelt párbeszédek, a rövid, pattogó mondatok, a személyzetis és társa külsejét jellemző sötét színvilág ma is élethűen adja vissza a szituáció ideges, nyugtalan atmoszféráját.

Interjúalanyaim fiatalabb generációjának az 1960-as évek második felétől az 1980-as évekig terjedő időszak viszonyait jellemző munkahely-leírásaiban a származásnak már szinte elenyésző jelentősége volt. Számukra is tudott természetesen kellemetlenséget okozni a munkahelyi pártszervezet vagy a főnök, de már nem konkrétan a származás miatt. Inkább jellemző volt az (nemcsak az arisztokratáknál), hogy valakit munkahelyi féltékenységből (hogy ne legyen magasabb végzettsége, mint a főnöknek) nem javasoltak a továbbtanulásra, vagy a párttagság hiányában nem támogatták előrelépését. A személyzetis még a „beszélő” nevek esetében sem tett olyan lépéseket ellenük, mint a korábbi korosztályok esetében, egyszerűen tudomásul vették a származást.

Az 1956-os forradalom alatt sok munkahelyről kikerültek a személyi iratok, olykor a munkástanácsok visszaadták azokat az érintetteknek, előfordult az is, hogy egyszerűen megsemmisítették azokat. Ilyen iratokból derült fény arra, hogy munkahelyén mit gondoltak a jellemzett személyről, illetve hozzátartozójáról. Éva „készült” a beszélgetésünkre: *„... kikerestem iratokat, hogy megmutassam, valami, ami olyan jellemző. [...] [Az egyetem után egy évvel – I. Á. L.] kineveztek az Iparművészeti Múzeumba, és ottan azután ott működtem, és '56-ban forradalom volt, akkor visszaadták a személyi iratokat. Visszaadták, és így tudtam meg, hogy például apámról mit jelentettek az én munkahelyemnek. [...] Igen, szóval ez fölháborított, fölháborított engem, a személyzetis, ugye hát egy munkahelyen volt a főnök, és mindig mindenki párttag volt, tehát én ilyeneket tudok neked elmesélni. Kivételesen minden főnököm a Magyar Kommunista Párt tagja volt [...] és hát a mindenkori személyzetis, az volt még egy veszedelmes ember és a párttitkár. [...] azt írja, hogy itt van, munkáját nem végzi igyekezettel, nem jó munkaerő. Hát ez egy olyan gyalázat, majd elmondom neked, hogy miért. Ezt olvasd csak el, mert azért ez fontos.”*³² A személyzetis által 1952-ben adott jellemzés édesapjáról a következő: *„Múlt hó 30-án hozzánk intézett levelükre az alábbiakban közöljük J. R. jellemzését. Vállalatunknál 1951. XI. hótól dolgozik, mint segéd munkás. A felszabadulás előtti időkben katona tiszt volt. 1941. XI. hónapban léptették elő ezredessé. Az ostrom alatt nyugatra távozott. 1945-be a jeni gyűjtőtáborba került mint fogoly. 1945. III. hóban haza érkezett, és a Buda Dél internálótáborba szállították, honnan 1945. IX. hó 15-én engedték ki. 1945. IX. 17-én a katonaság a honvédségnél létszámfeletti állományba helyezte. 1950-ig nyugdíjat kapott, amit 1950. VIII. hóban megszüntettek. 1947-től különböző hídépítkezéseknél mint fizikai munkás dolgozott, és azóta is mint fizikai munkás dolgozik. Munkáját nem végzi igyekezettel, nem jó munkaerő. Politikai vonatkozásban tartózkodik minden politikai megnyilvánulástól. Egész magatartásán meglátszik, hogy régi horthysta katona tiszt. Politikailag nem megbízható elem.”*

*„... mikor ezt [a személyzetis által írt jellemzést – I. Á. L.] megtaláltam [1988-ban, költözködéskor – I. Á. L.], akkor a gyerekeimnek beletettem egy sort [...] Szóval ezt fölháborítónak találtam és ezt írtam le a gyerekeimnek.”*³³ Éva 1988-ban írt kommentárja ehhez az irathoz: *„Apám jellemzése mindig felháborított. Nem tudhatom, hogy halálom után nem kerül-e kezetekbe ez az irat, ezért csak annyit szeretnék mondani, hogy apám az*

³¹ Interjú Györggyel, 22–23.

³² Interjú Évával, született 1927-ben. Budapest, 2005. június, 4–5.

³³ Interjú Évával, 5.

öt jellemző példás szorgalommal látta el éjjeli őr teendőit a méhnél. Percnyi pontossággal indult munkába, valamint ennivalót vitt magával és a termoszában jó erős kávéját. Reggel, amikor már lejárt a szolgálati ideje, még a telepen maradt, hogy befütsön, és feltegye a vizet a rakodómunkásoknak, hogy azok megihassák, amikor reggel jönnek, forró teájukat. A méhtelepen érte egyszer egy vese- vagy epegörcs, sohasem derült ki, mi volt. De mivel 1969-ben epekő műtéten esett át, valószínűleg eperoham volt. Ő hívta ki a mentőket a méhtelepre, akik injekciót adtak neki, de ő kint maradt, nehogy őrizetlenül maradjon a telep. Senki sem ellenőrizte, hiszen éjjel volt a munkaideje. Szemeréné volt az, aki Irma néni, tehát apám húgának a halálakor 1955-ben és a nagyanyám halálakor, 1956-ban megakadályozta, hogy apu Bécsbe, legalább a temetésekre elmehessen. Az útlevel rovatába, a munkahelyi ajánlás rovatába minden alkalommal azt írta be, az útlevel megadását nem javaslom.”

A két irat révén lehetőség nyílik egy személy külső és belső értékelésének összevetésére.³⁴ A személyzetis által adatszerűen felsorolt életút már önmagában hordozta a személy(iség)re vonatkoztatott tényszerű kijelentést: nem jó munkaerő. Megállapítását a háború előtti katonatiszt kommunista sztereotípiájából vezeti le, melynek pontosabb kifejtésére nincs is szükség a személyzetis kolléga számára írt levélben. Úgy tűnik, az arisztokrata származást gyakorta felülírta a katonatiszti foglalkozás, hiszen a származásról nem szól a jellemzés (valószínűtlennek tartom, hogy hivatalos szinten nem tudtak róla). Megfigyelhető, hogy Éva szintén a katonatisztek hagyományos értékjegyeit használja fel édesapja bemutatásakor, de épp ellenkező, pozitív előjellel, amikor a pontosságot, szorgalmat, megbízhatóságot és önfegyelmet jó tulajdonságként hangsúlyozza. Értékelése alátámasztására, hogy még könnyebben azonosulhassunk álláspontjával, Szemeréné további negatív cselekedeteit is felsorolja. A levél mondatszerkesztése néhol eltér a megszokottól, ennek oka Éva kétnyelvűsége lehet, mivel osztrák származású édesapjával élete végéig németül beszélt.

Arisztokraták egymás között

Kötelezettségek és elvárások: akik a háború előtt kihullottak

„mi hót szegények voltunk, nem tudtuk meghívni őket ide-oda”

A nemesi társadalomban – eltekintve a köznyelvben és szakmai terminológiában nekik tulajdonított jelentéstől – a család, klán, rokonság fogalmi egymás szinonimáiként is értelmezhetők.³⁵ Abba beletartozott a közös őstől származó több azonos nevű család együttese az elhunyt fölmenőkkel együtt. A rokonság horizontális (kortársi) és vertikális (múltbéli) kiszélesítése, a családi leszármazás számontartása erősítette a család tekintélyét és hatalmát, illetve – „főleg vagyoni hiányában – pusztán eszmei értéket képezve, pótolta azt”.³⁶ A főrendi és nemesi családok pontosan számon tartották a távoli rokonokat is, ehhez a családfák nyújtottak segítséget. Bálint szerint a rokonság nagysága „... csak szándék kérdése, hogy az ember milyen szálakat mozgat meg, hogy melyik századtól kezdve bogarássza ki, hogy kinek ki volt a dédanyja, és ... szóval a lényeg az, hogy egész biztos, hogy ez az ágbog mindig összeér.”³⁷ Egy másik interjúalany, Gabriella megfogalmazásában: „... akkori-

³⁴ Éva saját és édesanyja jellemzését az adott viszonyok között meglepéssel vette tudomásul.

³⁵ Fiáth: *A magyarországi arisztokrácia identitásának alakulása a második világháború után*, 41–45.; Kósa László: *„Hét szilvafa árnyékában”. A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon*. Budapest, 2001. 125–128.

³⁶ Kósa: *„Hét szilvafa árnyékában”*, 127.

³⁷ Interjú Bálinttal, született 1955-ben. Szentendre, 2005. június, 20.

ban [a háború előtt – I. Á. L.] a főnemesek mind rokonok voltak ...”³⁸ A rokonság így a viszonylag zártkörű társasági élettel szinte teljes lefedettséget mutatott 1945 előtt.

Ennek ellenére „önmagában a »beleszületés« ténye nem elég a rokonná váláshoz. A szóban forgó személynek belsőleg kell rokonná válnia (ki kell alakulnia benne egy rokonságtudatnak, el kell sajátítania a rokonként éléshez szükséges viselkedési és magatartási kultúrát), továbbá szükséges, hogy a rokoni csoport az illetőt befogadja. Vagyis a rokoni viszony nemcsak társadalmi, hanem egyszersmind kulturális és lélektani (érzelmi) viszonyokat hordoz magában, és így bizonyos mértékig szubjektív elemeket is tartalmaz.”³⁹ A rokonság kötelezettségeket és elvárásokat ébreszt az egymással rokonságban álló személyek között.

A háború előtt e kötelezettségek és elvárások legsarkalatosabb elemei talán azoknak az interjúalanyoknak az elbeszéléseiben tűnnek fel leginkább, akiknél az arisztokrata státusz már 1945 előtt megingott vagy elveszett. Gabriella családja fokozatosan eladósodott, a törlesztés nehézségei és a gazdasági világválság hatására a rokonokhoz képest elszegényedtek, az interjúalany úgy gondolta, a vagyontalansághoz kapcsolódott a rokoni kapcsolatok lazulása is. „Hát most ez is olyan dolog volt, hogy miután mi hót szegények voltunk, nem tudtuk meghívni őket ide-oda, amoda. Akkor nem is jöttek hozzánk, és nem is hívták a mamiékat. Hát mert például nekem azt mondták, hogy te nem hívtam vissza, én nem tudlak még egyszer meghívni a bálba. Nekem mondtak ilyet. Ilyen volt. Ezen nem tudsz segíteni.”⁴⁰ István családja státuszvesztését nagyapjához kapcsolta, szóhasználata nagyapja tettét illetően szándékoltan túlzó, ezzel is jelezve távolságtartását az akkori szemlélettől: „... gondolom, el lehet mondani, nem szentségtörés, a nagyapámat gyakorlatilag majdnem kitagadták a családból, mert elkövette azt a szörnyűséges bűnt, hogy polgárlányt vett feleségül, és akkor azt fontosnak tartották, hogy az arisztokrata férfinak arisztokrata felesége legyen. És hát nem tagadták ki, de kiadták azt az úgynevezett köteles részt, és fogalmam sincs, az mennyi pénz volt, az még az első világháború előtt történt.”⁴¹ A rokoni kapcsolat fontossága ezekben az esetekben – amikor a kötelezettségek teljesítése elmaradt – fokozatosan veszített jelentőségéből. István édesapja is távolodott az arisztokrata közegetől, amit nem egyoldalú státuszcsökkenésként értékelt, hanem kiemelte benne saját elhatárolását és elhatárolódását: „...[apámat – I. Á. L.] úgy fogadták be, hogy meghívták vacsorára, összejövetelekre, nem tudott velük utazni, de elismerték a társaságban. Nem nagyon szerette azt a társaságot, tulajdonképpen ő rendező akart lenni, és egy ideig színész is volt. [...] Ő inkább ezt a társaságot szerette, színészeket, operaénekeseket, ezt a társaságot kereste inkább. Mindig kívülről nézte az egészet és inkább mondta, hogy panoptikum társaság az arisztokrata társaság.”⁴² A rokoni kötelezettség alóli felszabadulásként is értelmezhető interjúalanyom édesapjának házassága, hiszen egy faluról származó lányt vett feleségül, ám annak értékelése – „Apám lázadó volt, voltak fiatal arisztokrata barátai, járt összejövetelekre, de kicsit arisztokrata-pukkasztó volt [...] [ezt mutatja – I. Á. L.] például maga a tény, hogy feleségül vette anyámat ...”⁴³ – jelzi, hogy a teljes elszakadást

³⁸ Interjú Gabriellával, született 1921-ben. Budapest, 2005. június, 4.

³⁹ Faragó Tamás: *Rokonság, rokoni viszonyok a falusi társadalomban a 18–20. században*. In: Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, 2000. 436.

⁴⁰ Interjú Gabriellával, 33.

⁴¹ Interjú Istvánnal, született 1946-ban. Budapest, 2005. június, 1.

⁴² Interjú Istvánnal, 4.

⁴³ Interjú Istvánnal. 3. Húga is ellenezte házasságát: „És apám írt neki egy levelet, hogy kedves húgom, grófnők grófnője, kár hogy nem hercegeknek születünk, mert neked az is kevés lenne. És

nem sikerült megvalósítania, saját szerepét az arisztokrata közzel szemben határozta meg, provokációja ellenük irányult.

A fenti idézetekből kitűnik, hogy az arisztokraták ranghoz illő házassága⁴⁴ és a vagyonnal összefüggésben a társasági élettel járó kölcsönös vendéglátások olyan alapelemeknek bizonyultak a kötelezettségek és elvárások rendszerében, melyek elmaradása – okként és következményként – erőteljesen hozzájárul(hatott) a rokoni kapcsolatok szűküléséhez és az arisztokrata identitás átfelmódásához⁴⁵, illetve ezzel párhuzamosan a más irányú baráti (és rokoni) kapcsolatok erősödéséhez.

Kapcsolattartás és párválasztás a háború után

„Az urak vitték a bort, a hölgyek meg a süteményt”

A második világháború utáni korszakban azoknál az interjúalanyoknál, akik saját maguk vagy szüleik révén az 1945 előtti rokoni hálózat és társasági élet stabil tagjai közé tartoztak, különféle magatartásokat figyelhetünk meg.

1945 után szerényebb körülmények között, de a fiatalok egy része – korukból fakadóan is – élénk társadalmi életet élt. György baráti körét a következőképpen ábrázolta: *„Minden napra volt egy meghívás, és nagyon sokat jártam társaságba. És ezek a dolgok feledteték az emberrel, hogy a munkahelyén rosszul érzi magát. [...] Arisztokrata társaságok voltak. Sokan elmentek '44-ben, de a zöme maradt, '48-ban kezdtek elmenni barátaim közül, nagyon sokan rokonaim. Az volt a szokóév, tényleg az volt, mert minden negyedik év szokóév, meg akkor is szoktek '48-ban. [...] [A háború után bálók is voltak?] Nagy bálók nem voltak, pikniknek nevezték ezeket, fiúk hozták az italt, a lányok hozták az eleséget, szendvicseket, pogácsát, meg apró süteményeket, mi vittük a bort. Meg volt szabva, hogy itt lesz a piknik, és a fiúk hozzanak két liter bort, persze mindenféle borokat hoztak, az egyik vöröset, a másik fehéret, a harmadik nem tudom milyeneket, úgyhogy be lehetett csípni ilyen helyen, keverték az italt. Ritkaság volt, hogy valaki olyan estélyt vagy mulatságot rendezett, nem volt piknik, hanem ő mindent megvett és finanszírozott, az nagyon ritkaság volt, mert mindenki szegény volt, és a szegénység hozta össze a társaságot. És egyesek csodálkoztak, volt olyan muri, amin részt vettem, hogy kelkáposzta volt meg egy*

csak azért is feleségül veszem ezt a lányt. Dacból is megnősült. Olyanokat csinált, hogy az anyám, aki Szolnok megyéből származik egy faluból, és a nagyanyám egy paraszttasszony, egy fekete fejkendősnéni, aki időnként feljött, és elvitte egyszer operába a fekete fejkendősnéni paraszttasszonyt, és nem kis feltűnést keltett, de gondolom, azért csinálta. De szerintem nem volt túl jó ötlet, szerintem senki nem érezte jól magát, a nagyanyám se volt túl jól.”

⁴⁴ A ranghoz illő és rangon aluli házasság az egyes családok egyéni viszonyaihoz alkalmazkodott.

⁴⁵ Abban az esetben, amikor a házastársak között jelentősebb volt a társadalmi különbség, a felfelé mobil házastárs (az általam vizsgált esetben a feleség) könnyen azonosult egyfajta arisztokrata identitással, melyet igyekezett átörökíteni az utódok felé is. (Kérdés, hogy ez a „felvett” identitás mennyire azonosítható az arisztokrata identitással.) Endre nagyapja házasságával kapcsolatban hangsúlyozta, hogy azt dédapja nagyon ellenezte, mivel a nagyanyja egy vasúti kocsmáros lánya volt. Nagymamáját mégis úgy ábrázolta, mint akinek „... nagyon számított, hogy báróné lett, ahogy hozzámment a nagyapámhoz. Aztán apámékat is úgy nevelte, ami nem vált nagy előnnyé [a kommunista rendszerben] [...]”. Interjú Endrével, született 1958-ban. Budapest, 2005. június, 3. Géza visszaemlékezésében szintén említette, hogy nagymamája önértékelésében jelentőséggel bírt a férje által frissen, katonai érdemeiért 1917-ben megkapott bárói cím. Interjú Gézával, született 1954-ben. Budapest, 2005. június, 5.

kis bor, és ez volt az egész, és nagyon jól éreztük magunkat.”⁴⁶ György a legidősebb interjúalanyaim közé tartozik, ezért még saját tapasztalatokkal rendelkezik a háború előtti társasági életről. Az 1945 előtti és utáni összejöveteleket kifejezéseiben is élesen elkülönítette egymástól: míg régebben bált, estélyt vagy mulatságot rendeztek, addig az 1940-es években már csak pikniket, murit. S míg az előbbieket fényűzésükkel egy-egy személy vagy család előkelőségét hirdették, addig az újabb rendezvények kapcsán a közös szervezkedés által fel erősödő összetartozást emelte ki.

Az 1950-es évek végétől a Budapestre „visszaszivárgott” vagy felkerült fiatalok között a szülők szervezésének köszönhetően újra megindult – az 1945 utánihoz nagyon hasonló módon – a társas élet. Interjúalanyaim közül többen ezeken az összejöveteleken ismerték meg későbbi házastársukat, így János is: „... összejártunk, [az – I. Á. L.] ’50-es évek végén, ’60-as évek első fel[ében – I. Á. L.]. [...] hát nem volt olyan egyveretű a társaság, de úgy voltak normális, értelmes emberek, az urak vitték a bort, a hölgyek meg a süteményt, meg hát a háziak csinálták, amit tudtak, kinek milyen. De az volt a szép, ha nyolc-kilenc órakor megkezdődött hatig, olyan ritkán mentünk el előbb, reggel öt-hat, s utána mindenki vasárnap reggel bement, együtt mentünk misére, utána mindenki ment haza aludni.”⁴⁷ Bálint, akinek családja a kitelepítés után egy Budapest környéki településen, Duna parti házban lakott, a rokoni és egyben baráti kapcsolatok erősségét különösen idősebb nővérei kapcsán hangsúlyozta: „És hát Budapestről a rokonok egytől egyig hétvégén jártak ki, mert ott nem kellett semmi, jó idő volt, jó levegő volt, zsíros kenyér mindig volt, mindig hozott mindenki valamit. Szóval borzasztó nagy társadalmi élet volt, főleg a nővéreim számára, hát ennek a korosztálynak. Ez volt ’60 és ’68 között körülbelül.”⁴⁸

A visszaemlékezések a belső, elsősorban szülői igényt tüntették fel meghatározó szerepűnek e társaságok kialakulásakor.⁴⁹ János állítása szerint – annak ellenére, hogy származási alapon jött létre társaságuk – számára a származás nem jelentett megkülönböztetett, pozitív értéket, hiszen „a társaság” megítélése sem volt e szempontot illetően egyöntetű.⁵⁰ Bálint a külső körülményeket is jelentősnek tüntette fel, szintén igazolva ezzel azt a – ma gyerekeivel szemben képviselt – álláspontját is, miszerint a család eredete már fel sem merül a barát/párvalasztásnál. „Hát gondoljon bele, egy főmérnöknek a gyereke, adott esetben nem jöhetett el házi bulira. Nem volt, de ezeket a társadalmi érintkezéseket az emberek nem merték felvállalni. Ennek megfelelően automatikusan egy homogén társasági élet alakult ki akkor, a nővéreink korosztályáról [van szó – I. Á. L.] a ’60-as években, aztán, s később ez nem volt annyira szempont ...”⁵¹ Fiáth Titanilla értelmezése szerint a budapestiek – külön útra térve ezzel az izolációban élő vidékiektől – az 1960-as évektől kezdve megpróbálták újból csoportként létezni. Létrejött egy olyan vonatkoztatási csoport, amely az első generáció (itt az 1940 előtt születettek) esetében biztosította a közösségi emlékezet folytonosságát, „megpróbálták közösen kidolgozni az arisztokrata identitás adott

⁴⁶ Interjú Györggyel, 14.

⁴⁷ Interjú Jánossal, 7.

⁴⁸ Interjú Bálinttal, 4.

⁴⁹ Sztárayné: *Egykori arisztokrata családok leszármazottai a mai Magyarországon*, 125.

⁵⁰ János az édesapjával egykor kapcsolatban álló örgróf faragatlan viselkedése kapcsán jegyezte meg a következőt: „A fia örökölte ezt a hülye természetet, ilyen kellemetlen ember, sajnós, örgrófság dacára, szóval nem azon múlik. Szóval én ismertem [valakit], mosónő [volt], négy elemivel, olyan finom gondolkodású volt, hogy sok angol lord megirigyelhette volna, komolyan mondom.” Interjú Jánossal, 9.

⁵¹ Interjú Bálinttal, 21.

korban is érvényes és vállalható jelentéstartományát”, míg gyermekeik számára a pár-választással és a szabadidős tevékenységgel kapcsolatban volt jelentősége az összejöveteleknek.⁵² Kiemelhetjük azonban azt, hogy bár ezek az interjúalanyok – talán az én célzott érdeklődésem miatt is – elsődlegesen ábrázolták az arisztokrata társaságokat baráti kapcsolataikat tekintve, az interjúk egészéből mégis kiderült, hogy ugyanúgy barátnak, társaságbelinek neveztek nem főnemesi származású személyeket is.

Az interjúkból kiderült, hogy a külföldi rokonokkal való kapcsolattartást hivatalosan szabályozták, Magyarországról egészen az 1960-as évekig nem utazhattak külföldre, amikor lehetett, akkor is csak két-háromévente. A hatóságok a disszidálás megelőzése miatt arra különösen ügyeltek, hogy a család egésze ne egy időben jusson útlevelhez. Az 1950-es években a kapcsolattartás a levelezésre és a külföldi rokonok csomagküldésére (IKKA) szorítkozott, illetve a külföldi állampolgárságú rokonok ritka látogatásaira.

Interjúalanyaim idősebb korosztálya a külföldi hozzátartozókkal még rendszeresen ápolta a kapcsolatokat, ám gyermekeik számára – a személyes ismeretség, közös téma hiányában, az eltérő problémák⁵³ és részben a nyelvi nehézségek folytán – egyre inkább a feleslegesség benyomását keltették ezek a viszonyok, s a továbbiakban csak a szűk családi körrel (például disszidáló testvérrel) maradt meg a rendszeres érintkezés. „*Hát néha ki-megyünk egy esküvőre, egy-egy temetésre, egy-egy gyászmisére, de nem többre. Tudja, kialakul egy, egyfajta automatizmus, hogy az a család, akivel együtt élünk. Szóval hiába első- vagy másodfokú unokatestvér valaki Brazíliába, akit az életben soha nem láttam. Hát nem hiszem, hogy ettől természetes örömeiket tudnék nyomban gerjeszteni ...*”⁵⁴ (Bálint)

Azok az interjúalanyok, akiknek szülei a háború előtt meglehetősen szoros kapcsolatot tartottak fenn a rokonsággal, de a háború után újjászerveződő társas életből kimaradtak, néhány esetben a félelemmel indokolták visszahúzódnakukat.

Ha a szülő valamilyen okból kifolyólag tudatosan nem vezette be a társaságba gyermekét, e viszonyok elhaltak. Orsolya édesapja fenntartotta ismeretségét a régi társaság tagjaival. „*Vizet, csapot szerelt nekik, sok vénasszonynak. Az ő gyerekeik és mi nem tartottuk [a kapcsolatot – I. Á. L.], mert szétszóródtak.*”⁵⁵ A nem túl hízelgő vénasszony kifejezés – a generációs különbségeken túl – az interjúalany távolságtartását is jelezte édesapja környezetével szemben.

Mariella esetében már nemcsak a korábbi kapcsolatháló összezsugorodását figyelhetjük meg. Szülei a hallgatást is a családi stratégia részének tekintették, tabusították a családi múltat, a főnemesi identitást csak töredékesen örökítették át számára. Mariella így szülei életútját is csak nagyon hiányosan tudta rekonstruálni. Arra a kérdésre, hogy családjuk történetéről beszéltek-e otthon, mások is adtak nemleges választ, azzal érvelve, hogy a sok munka, nehézség mellett egyszerűen nem volt idő, energia rá. Ez persze valószínűleg csak ürügy lehetett a hallgatásra, a kínosnak tartott témák kerülésére. Mégis, amikor válaszoltak

⁵² Fiáth: *A magyarországi arisztokrácia identitásának alakulása a második világháború után*, 81–83.

⁵³ A külföldiek és magyarországiak ellentétéhez hozzájárult a kétféle főnemesi magatartás. Míg a külföldiek sikeresen konzerválták a korabeli arisztokrata szokásokat, addig a Magyarországon maradók az időbeosztásra és az anyagiakra, valamint az időközben megváltozott életszemléletre hivatkozva az illemszabályok jelentős részét elhagyták. Fiáth: *A magyarországi arisztokrácia identitásának alakulása a második világháború után*, 136–143.

⁵⁴ Interjú Bálinttal, 23.

⁵⁵ Interjú Orsolyával, 19.

kérdéseimre, több történetet meséltek el családjuk közelmúltjáról. Mariella a lehetséges okot maga fogalmazta meg egyik válaszában: „...’50-ben kitelepítettek, akkor voltam tizenhárom éves, és akkor ezekről nem beszéltünk. Akkor már rendszerváltás volt, és akkor már jobb volt, ha nem tudtam én ezekről.”⁵⁶ Míg az interjúalany édesanyja ápolta a rokoni kapcsolatokat, addig „... hát én csak elmentem dolgozni, meg hazajöttem. Szóval akkoriba’ ez, nem is beszéltek ilyesmiről, nehogy véletlenül elsőljam magam. Szóval az nem volt egy dicsőség abba az időben, erről hallgatni kellett. De az a baj, hogy én nem vagyok annyira tisztába dolgokkal ...”⁵⁷ Mariella főnemesi származással kapcsolatos vélekedését a rendszerváltások is befolyásolták. Az egykor titkolózó, érdektelen magatartást kíváncsi, kutakodó hozzáállás váltotta fel, ma már – egy barát segítségével összegyűjtött – levéltári forrásokból ismerkedik a családi múlttal.

Míg a két utolsóként ábrázolt interjúalany szülei számára a háború előtt a rokonság széles kapcsolatrendszerként jelentett, addig ez gyermekeik esetében az első- és másodfokú rokoni kapcsolatok ápolására szűkült.

Ennek ellenére ezen szülők egy része is elvárta volna a társasági életen kívül maradó gyermekeitől (akik elsősorban az idősebb generációhoz tartoztak), hogy hasonló, de legalább nemesi származású társat válasszanak maguknak. Mária színésznőként ismerkedett meg leendő férjével, ám házasságkötésükre csak tíz év múlva kerülhetett sor, „... mert senki nem akart tudni róla [a vőlegényéről – I. Á. L.]”. A szülői remények távol estek a valóságtól, „... azt hitték, hogy jön a walesi herceg a kommunizmusba, és fehér kocsival kivisz Münchenbe”. A származás mellett fontosnak tartották, hogy leendő vejük „... ilyen nagyon jobboldali érzelmű, templomba járó ember [legyen – I. Á. L.], aki jó körülmények között, jó embereket ismerve [él – I. Á. L.]”. Mária szembeszállt a szülői akarattal, de nem nyíltan tette azt, tekintettel volt édesanyja egészségügyi állapotára: „Nagyon sokára tudtak, nagyon soká’, én most is a lányneveemen élek, az van a személyi igazolványomban, mert anyám beteg volt [...] csak ezt tudtam neki mondani ... Úgyhogy tíz évre rá, hogy együtt jártunk, esküdtünk meg, de én nálam nem támogatták ..., de ez nagyon régi dolog.”⁵⁸ Annak ellenére, hogy házasságát férjével nagyon jónak értékelte, azt, hogy eltért az íratlan szabálytól, nem(csak) egyéni választásként ábrázolta – mint tette azt István édesapja és nagyapja esetében –, hanem a külső körülményeket (is) alakító tényezőként tüntette fel lehetőségeit, hiszen „... akkor még például nem voltak ilyen összejövedeleik⁵⁹, ahol esetleg találkozni lehetett volna.”⁶⁰ Érdeemes megfigyelni, hogy interjúalanyaim idős generációjának tagjai és azok, akik arisztokrata identitással rendelkeztek, illetve rendelkeznek ma is, kétfelé (a külvilág és saját csoportjuk irányában) „tartoztak” magyarázattal házastársuk kiválasztásakor, hiszen míg János homogén házassága kapcsán a feltételezett szülői elvárá-

⁵⁶ Interjú Mariellával, 4.

⁵⁷ Interjú Mariellával, 8. Fiáth Titanilla az 1970 után, vidéken született arisztokratákkal kapcsolatban mutatta ki a családi kommunikációban a hallgatás stratégiáját. E generáció lelki működésében tapasztaltak erősebb párhuzamot mutattak a zsidóság második generációjánál észlelt jelenségekkel. Fiáth: *A magyarországi arisztokrácia identitásának alakulása a második világháború után*, 134–135. Párhuzamot mutatnak továbbá az ’56-os elítéltek gyermekeinek egy részénél tapasztaltakkal is. Lásd: Kőrösi Zsuzsanna – Molnár Adrienne: *Titokkal a lelkemben éltem*. Budapest, 2000. 76–85.

⁵⁸ Interjú Máriával, született 1926-ban. Budapest, 2005. június, 8.

⁵⁹ A rendszerváltás óta működő Magyar Történelmi Családok Egyesületére utal, melynek tagja, és összejövedeleiket is rendszeresen látogatja.

⁶⁰ Amint a fentiekből kiderült, összejövedeleik voltak, ám Mária félelemből nem tartotta azok résztvevőivel a kapcsolatot: „... nem volt hasznos, mert nem lehetett tudni, ki beszél ...”

soknak maradéktalanul megfelelt, addig egy külső kérdezőnek az 1945 után megváltozott társadalmi viszonyok és felfogás miatt tartja fontosnak hangsúlyozni, hogy nem a származás a fontos. Mária az előző interjúalanyhoz képest viszont éppen fordított helyzetben van, hiszen visszaemlékezése során úgy gondolta, hogy inhomogén házasságát illetően a külső megfigyelőnek nem tartozik magyarázattal, családjá felé viszont igen, párválasztását azzal indokolta, hogy nem is volt lehetősége máshonnan társat választani.

Éva édesapja osztrák katonatisztként az arisztokrata társasági életben már a háború előtt sem vett részt, felesége is polgári családból származott. Lányuk férjválasztásánál a szülők számára rendkívül fontos volt, hogy milyen családból származik leendő vejük, hogy „...[lányukhoz – I. Á. L.] *illő legyen*”. Saját gyermekei párválasztásával kapcsolatban Éva ki is fejtette, hogy mit jelent ez: „... *arisztokrata családok már egyáltalán nem* [jöttek szóba – I. Á. L.]. *De hát nagyon jól, a mi konzervatív nézeteinkhez, ahhoz viszonyítva, hát igen, nagyon jól mentek férjhez. Rendes, szóval magunk fajta családból választottak feleséget a fiúk és a Mária, ő is, [mérnök – I. Á. L.], szóval értelmiségi családok.*”⁶¹

Rövid összegzésként elmondható, hogy interjúalanyaimnál a származás fontossága mind a barátválasztás, mind a partnerválasztás esetében fokozatosan jelentőségét veszítette, helyébe a közös – vallásos, konzervatív⁶² – értékrend és felfogás lépett, ennek tulajdoníthatóan a fiatalabb generáció ez irányú kérdéseimet szinte már csodálkozva és némileg értetlenkedve fogadta.⁶³

A gyermeknevelési elvek változása

„Én már mindent őszintén, a megfelelő korban mondtam”

A párválasztási szempontok mellett interjúalanyaim családjában a szülő–gyermek kapcsolat is megváltozott. Az idősebb generáció tagjai közül azok, akiknek a nevelésében a kisaszszonyoknak és nevelőnőknek jelentős szerepük volt, szüleikre visszaemlékezve hangsúlyozták, hogy gyermekeikkel nem tartottak fenn közvetlen kapcsolatot: „...*tulajdonképpen velünk a nevelőnők foglalkoztak, a szüleim nem. A papám dolgozott, hát a mamámnak meg mindig voltak különböző fontos elfoglaltságai, szóval ők nem nagyon folytak bele a gyerekek nevelésbe, kiadták az instrukciót, a nevelőnővel voltunk. Ez volt a szokás.*”⁶⁴ (Orsolya). Mária egyedüli gyerekként nevelkedett. Úgy tűnik, szülei sok irányban próbálták tágítani

⁶¹ Interjú Évával, 20.

⁶² Sztárayné az 1960 és 1980 között született arisztokrata származású fiatalok vizsgálatakor megállapította, hogy a főnemesi identitással rendelkezők önmeghatározásában „hangsúlyozottan szerepel egyfajta sajátos neveltetés, viselkedés és értékrend, amelyet a kereszténység, a családi múlt, a konzervatív gondolkodás, a hazaszeretet és az ezekből fakadó kötelezettségek határoznak meg”. Sztárayné: *Egykori arisztokrata családok leszármazottai a mai Magyarországon*, 115.

⁶³ Kósa László a rendi társadalom elmúlása után írja le a nemesség alsó rétegével kapcsolatosan, hogy az idősebb családtagok ellenezték gyermekeik nem nemesi származású házastársát. Az ellenkezést lélektanilag magyarázza: „Az előjogait immár nélkülöző réteg ezúttal így akarta és így vélte ellensúlyozni a társadalmi tekintélyvesztést. Azonban nem lehet teljesen kizárni az egyedi adottságokat sem. Némelyik család nemzedékeken át ápolta azt a meggyőződést, ami a nemesi különállás tiszteletének károsodását látta – egyébként a maga szempontjából joggal – az elfogadott körön kívüli párválasztásban [...] Az ellenérzések az előjogait veszített első nemzedék kihalásával természetes módon tompultak, majd később még inkább halványodtak. A heves tiltakozások dohogássá szelídültek, és legfeljebb a régi jó világ [...] emlegetésével vegyültek.” Kósa: *„Hét szilvafa árnyékában”*, 121.

⁶⁴ Interjú Orsolyával, 6.

ismereteit, de a szülők szerint a legelőnyösebbnek vélt magántanulói gyakorlat megfosztotta őt a gyermeki közegtől. *„Mindig volt Fraulein, nevelőnő, zongoratanár, minden. Nagyon sok volt mindig. S akkor azok elvittek táncórára, tanultam nyelveket, szóval egy olyan szomorú gyermekkorom volt, ugye én is magántanuló voltam, semmi gyerekzajra nem emlékszem. [...] Mindig úgy voltam, bár nem lett gyerekem, hogyha én nekem lenne, azt nem szabad otthon tartani. Be kell vinni iskolába, óvodába. Én tizennyolc éves koromban kaptam bárányhimlőt.”*⁶⁵ Interjúalanyaim közül többen – saját nevelési elveik és a gyermekeikhez fűződő érzelmi kapcsolat fontosságának tudatában – negatívan ábrázolták a túlzott diszkréciót és visszahúzódot. Ennek tapasztalataiból okulva igyekeztek elhatárolódni a régi nevelési normáktól.⁶⁶ Mariella érzékletesen mutatta be saját példáján a két felfogás közötti különbséget: *„Régen úgy volt, hogy a szülők úgy vigyáztak a gyerekre, hogy semmi rossz benyomása ne legyen, csak azokról a dolgokról beszélgettek, ami rám vonatkozott. Másképp lettem én nevelve, mint a mostani fiatalok, szóval, hogy mondjam, például a szexualitásról abszolút nem beszélünk, mikor megjött az első menstruációm, azt mondta az anyukám, hogy na kislányom, most már nagylány vagy, most már vigyázz magadra. De hogy mire, azt nem mondta, mert az például egy szégyen, arról nem beszélünk. [...] a legnagyobb butaság, én a lányomat már nem így neveltem. Én már mindent őszintén, a megfelelő korban mondtam neki.”*⁶⁷ A fentiek ellenére az interjúalany a szüleivel ápolt kapcsolatra vonatkozóan mégis visszautasította a távolságtartó jellemzést: *„Nem, egy nagyon bizalmas, szeretetteljes kapcsolatunk volt édesanyámmal, de ő nagyon megvágta, hogy mit beszél velem. Szóval ő, hogy magyarázzam, ő olyasmit nem mondott nekem, ami megrémisztett volna vagy valami, és azt olyan szépen beburkolta, szép szavakba és szeretetbe ágyazva mondta el nekem, soha életében például nem kiabált, ha haragudott, akkor egész halkán beszélt, csak a szeme szikrázott. Olyasmi nem volt, hogy kiabált volna velem, ez egy rendkívül jó kapcsolat volt, amit én továbbadtam a lányomnak is.”*⁶⁸

A visszaemlékezők mások származásának ugyan már nem tulajdonítottak jelentőséget, ám interjúalanyaim egy részének önértékelésében, önképének kialakításában – a szülői nevelésnek köszönhetően – még jelentőséggel bírt az. Géza a családi múlt és gyökerek ismerete kapcsán kifejtette, hogy erről otthon nem beszéltek különösebben. Azonban *„egy dolog volt, hogy valami mindig megmarad bent, hogy maga a nemesi vér és a név kötelez. Szóval ezt valahogy belénk sulykolták. Tehát, hogy próbálj úgy élni, amilyen a véred, és próbálj úgy élni, hogy ne hozz szégyent rá, de hát ez valahogy mindig is benne volt a neveltetésünkben. Tehát mit tudom én, egy lányt még ággal sem szabad bántani, és ehhez hasonló aforizmákat rendszeresen hallottunk odahaza a szülői házba, hogy mi az, ami szabad, és mi az, ami illik, és mi az, ami nem. Tehát úgymond illemóráknak nem voltunk híjjában.”*⁶⁹ A nemesi kötelezettség azonban nem jelent standard tartalmat, András családjánál eltérő értéket kapcsoltak hozzá: *„A családban van egy olyan [felfogás – I. Á. L.], hogy azért én is mondom a fiamnak, hogy Fiam, te báró M. A. vagy, neked kötelességed van a családdal, a hazáddal szemben, hogy a tehetségedet ápoljad! És ezért mindent megadunk hozzá. Úgyhogy a mi gyerekeink is például az NDK-ban elmentek családcse-*

⁶⁵ Interjú Máriával, 3.

⁶⁶ Fiáth: *A magyarországi arisztokrácia identitásának alakulása a második világháború után*, 61–62.

⁶⁷ Interjú Mariellával, 12.

⁶⁸ Interjú Mariellával, 13.

⁶⁹ Interjú Gézával, 31.

rére, hogy németet gyakoroljon. Vagy Teri, a szomszédban lakott egy idős hölgy, az tanította angolul őket.⁷⁰ (András) Katalin nagyapja Erdélyből menekült, értékelése szerint az arisztokrata életmódból már édesapjának sem maradt meg semmi. Édesapjához kötötte ugyan az alábbi nevelési elveket, de véleménye szerint azok nincsenek kapcsolatban az arisztokratasággal. „Igen, én azt hiszem, hogy az egyértelműen benne volt, hogy az embernek kell, hogy legyen tartása, s hogy mindig tudja, hogy mit csinál. Adott esetben, ha valamit rosszul is csinál, vegye tudomásul, hogy annak megvan a következménye.”⁷¹ Katalin a tartás mellett a tudást és a szolidaritást határozta meg olyan értékeknek, amiket édesapjától kapott, és kettejük viszonyának megromlása után is sokra tartott.

A belső személyiségvonások megőrzése mellett az arisztokráciának az 1945 utáni korszakban bizonyos külső jellemzőktől meg kellett válnia. Ezt a váltást egy mindenkire általánosítható tendenciaként értelmezték: „... a főnemesség meghatározói közül a kézzelfogható dolgok – birtok, cím, vagyon – átadták a helyüket bizonyos személyiségvonásoknak, érzelmi és gondolkodásbeli jellemzőknek.”⁷² A külső jellemzőkbe természetesen nemcsak az anyagi ismérvek tartoztak bele, hanem bizonyos illemszabályok is. Míg ezeknek a szabályoknak egy része feleslegesnek, elvethetőnek bizonyult, addig más részük hozzátartozott az illendő viselkedéshez. Az elvethető szabályok a külföldre emigrált arisztokraták között még ma is a viselkedés alapjait képezik, ám az itthoniak többsége számára az avíttság és anakronisztikusság érzetét keltik. Az egyik könnyen elhagyható és többek által említett viselkedési forma a Bálintéknál is megfigyelhető testvérek közötti magázódás.⁷³ „És mesélték idősebb unokatestvéreim, hogy ekkorák voltunk, kopaszok, glottgatya, Duna part, nyáron maszatosan, mindenféle. És a fél falu azon röhögött, hogy mi ilyen fazonnal ott magázódunk a Duna parton, a sárscata között, és akkor a szüleim úgy döntöttek, hogy sokkal jobb, hogyha erről le[szokunk], mert hogy ez egy életidegen, szóval mások számára egy idegen és nyilván frusztráló érzés ...”⁷⁴ Henriettét ikertestvérével együtt nagymamája nevelte Erdélyben, az 1950-es évek elején kerültek Budapesten élő elvált édesanyjukhoz: „... érdekes volt, mert mikor én a nagyanyáméknál éltem, magázás volt, az ikertestvéreknek is magázniuk kellett egymást, és mikor ide felkerültünk, mindenki kiröhögött minket az osztályban, mi meg nem tudtuk, hogy miért. Nagyon sürgősen le is szoktunk róla, de végül is nagyanyám nagyon szigorú nevelést adott, abból éltünk egész életünkbe.”⁷⁵

Az asztali etikett szokásainak – megfelelő terítés, evőeszközök helyes használata, étkezési szabályok, illedelmes viselkedés betartása – ismerete viszont olyan készségnek bizonyult, melyet az arisztokrata származásúak kitartoan őriztek, annak átadását az utódok számára fontosnak tartották.⁷⁶

⁷⁰ Interjú Andrással, született 1937-ben. Budapest, 2005. július, 7. A gyermekek nyelvtanítása a legtöbb családban a háború utáni időszakban is kiemelt jelentőséggel bírt. A részben német anyanyelvű szülők gyermekeikkel is német nyelven érintkeztek, illetve minden lehetőséget megragadtak arra, hogy őket az otthoni környezetben tanítsák. Nyelvyakorlás céljából többen küldték gyermekeiket külföldi rokonokhoz és barátokhoz.

⁷¹ Interjú Katalinnal, született 1956-ban. Budapest, 2005. július 12. 18.

⁷² Fiáth: *A magyarországi arisztokrácia identitásának alakulása a második világháború után*, 27.

⁷³ A magázódás és tegeződés szokása nagy változatosságot mutatott az általam vizsgált családoknál, a teljes családon belüli tegeződés és magázódás, a szülők egymás közötti tegeződése, gyermekek számára szüleik magázása egyaránt jellemző volt.

⁷⁴ Interjú Bálinttal, 4.

⁷⁵ Interjú Henriettével, született 1939-ben. Budapest, 2005. június, 18.

⁷⁶ Az asztali etikett fontosságára lásd Fiáth: *A magyarországi arisztokrácia identitásának alakulása a második világháború után*, 106–108.

Összegzés

Az arisztokrácia a második világháború után elvesztette gazdasági-politikai hatalmát. Az új hatalom az arisztokrata származású személyeket egységes csoportként kezelte, negatív megkülönböztetései a közösség összes tagját érintették, igaz ez akkor is, ha nem sikerült minden területen és mindenkivel szemben azonos módon érvényesítenie a diszkriminációt. Az egyes generációkat a diktatúra puhulásának következtében ugyanis eltérő mértékben érintették a különböző intézkedések. Az 1920-as években született interjúalanyaim többnyire még sikerrel fejezheték be felsőfokú tanulmányaikat az 1949-es fordulat előtt, számukra a munkavállalás területén adódtak az igazán nagy próbatételek. Az 1930-as években születettek életében a továbbtanulás és a munkahelykeresés gondja már egyforma súllyal jelentkezett, míg a náluk később születettek számára a meghatározó nehézséget elsősorban az iskolai diszkrimináció jelentette.

A kommunista hatalom által siettetett csoportterelő spontán módon – elsősorban a vagyontalanodás és a párválasztás miatt – már a második világháború előtt megindult, ennek nyilvánvaló következménye volt az azonos életmódtól, közös normarendszertől való egyre erőteljesebb eltérés. A második világháború után a megváltozott körülmények közepette a belső fragmentálódás tovább folytatódott. A háború után az 1920-as években, illetve az az előtt születettek esetében jelentkező csoportmegőrzés és a közösségből való tudatos kimaradás mellett az 1930-as, 1940-es években születettek egy részénél – fiatalabb éveikben – a csoportképződés stratégiai figyelhető meg. E tendenciák megléte mellett egyre jelentősebbé vált – korosztálytól függetlenül – a külvilág felé való nyitás. Míg a háború előtt a jobbára zártkörű társasági élet az arisztokrata családok viszonylag kis létszáma miatt rokoni kapcsolatokkal volt átszőve, addig a háború után ez a jelenség fokozatosan megszűnőben volt.

Az 1945 után megfigyelhető változatos életútjegyek s azok különböző megjelenítése a ma is eltérő arisztokrata identitástudatra utalnak. Interjúalanyaim egyéni és kollektív identitását tovább árnyalja a közelmúlt eseményeivel kapcsolatos állásfoglalás, a rendszerváltás után adódó lehetőségek – kárpótlás, az egyesületi tevékenységben való részvétel, a családi rendezvények rendszeres látogatása, külföldi rokonokkal kapcsolat tartása – kihasználása vagy éppen elutasítása. A ma létező formális⁷⁷ és informális arisztokrata közösség(ek)be más-más módon integrálódtak interjúalanyaim, a valamikor közös tudáskészlet elemei egyeseknél aktív használatban vannak, másoknál viszont szinte teljesen feledésbe merültek. Az arisztokratság interjúalanyaim egy részénél élő, eleven identitáskonstruáló tényező, másoknál élettörténetük meghatározó eleme ugyan, de dobozba zárt régi emlékként tekintenek rá, melyet továbbadnak, felidéznek olykor, de a mindennapokban már nem játszik szerepet.

⁷⁷ Az egyik legaktívabb szervezet a Magyar Történelmi Családok Egyesülete, mely 1994-ben alakult. Az Apor Vilmos Alapítvány (1993) legfőbb tevékenysége az évente megrendezendő Apor-bál szervezése. Népszerűek még interjúalanyaim körében azok az egyesületek, amelyek kifejezetten karitatív céllal jöttek létre, így az 1989-ben és 1990-ben Magyarországon újjászervezett lovagrendek, a protestánsokat tömörítő Johannita és a katolikus Máltai Lovagrend.

ÁGOTA ISPÁN

The Lifestyles and Life Strategies of Aristocratic Families after 1945

Using interviews, the paper examines the life circumstances of the aristocracy after 1945: how the social changes influenced the picture the members of this community formed about their own world, their lifestyles and their everyday routine?

From the establishment of Communist dictatorship until the first half of the 1960s, the nobility's chances in education and the labor market were limited. Their children, stigmatized as "class aliens", were to experience the differences between the values of the outside world and the family first in primary school, and then had to face difficulties when continuing their studies in higher levels of education. Mostly, they completed their final exams in a church grammar school, while in higher education they had the best chances if they pursued technological studies.

After the War, they were manual workers for some time. Their most useful cultural advantage was their knowledge of a foreign language. Men learnt some trade, while women were working as nurses, secretaries or in other fields of administration. The possibilities for a change came in the second half of the 1960s, but they often needed to rely on influential friends. Their career possibilities were limited.

Some of the interviewees had already given up their aristocratic lifestyle and identity before the war. In the post-war period, those who had not done so met often, maintained lively connections with each other, married each other, but some, due either to fear or the lack of parental pressure, did not join these reorganizing societies. Family background, however, was important when it came to choosing friends and partners, and this preference gradually became a part of their common – religious and conservative – values and views.

TÓTH ESZTER ZSÓFIA

„Mindenki ... úgy ment oda, hogy ez a világcsőcs”¹

*Munkásnő országgyűlési képviselők megéleléstörténetei
a szocialista időszokról*²

Tanulmányomban két olyan életútinterjút elemzek, amelyet olyan munkásnőkkel készítettem, akik a szocialista időszakban országgyűlési képviselők voltak. Éva és Paula történetei fontosak abból a szempontból, hogy a szocialista időszak hivatalos diskurzusa által fontosnak tartott munkás- és nőpolitika hogyan jelenik meg a hatalom által munkatársai közül kiemelt munkásnők életútjában. Identitásukat hogyan formálta az országgyűlési képviselőség? Megjelenítik-e önmagukat elbeszéléseikben a munkásság mint egységes társadalmi csoport szöszlőiként?

2004 őszén filmet forgattunk „Brigád blues” címmel³ azokról a munkásnőkről, akikkel korábban éveken át életútinterjúztam.⁴ A filmhez részletes életútinterjút készítettünk két munkásnővel, ezen kívül minden interjúalanyomnak találkoztunk szerveztünk egykori munkahelyükön, a Budapesti Harisnyagyárban. 2004 decemberében készült el a film, melyet az operatőr lakásán mutattunk be a film szereplőinek is egy teadélutánon. Erre a találkozóra hívtam meg Évát⁵, aki bár a filmben nem szerepelt, de ugyanebben a gyárban dolgozott évtizedeken át, és 1975–1985 között munkásnőként országgyűlési képviselő volt. Bár korábban sokat hallottam róla interjúalanyaimtól, a véletlennek köszönhettem, hogy megismerhettem. 2005 januárjában és februárjában három alkalommal beszélgettünk. Éva sokat és szívesen mesélt, történetei összefüggőek voltak. Mindig ittunk kávét, ettünk süteményt. Férje sosem volt jelen a beszélgetéseknél. Kapcsolattartásként meglátogattam májusban

¹ Interjú D. M.-néval. Mogyoród, 2006. július 25. 24.

² Ezúton köszönöm meg Koppányi Évának és a Pospispiek családnak, hogy összehozott az interjúalanyokkal. A tanulmány az OTKA T 49 595 számú kutatása keretében készült.

³ Brigád blues. Rendezte Martinédesz László, operatőr: Körtési Béla. Budapest, 2004.

⁴ Elsősorban ezek alapján az interjúk alapján írtam meg disszertációm. Tóth Eszter Zsófia: *Egy Átlami Díjas női brigád mikrotörténete*. ELTE BTK, Budapest, 2004. kézirat. Az akkori interjúzás módszertanáról lásd: Tóth Eszter Zsófia: *Változó identitások munkásnők élettörténeti elbeszéléseiben*. In: Ständeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2002*. Budapest, 2002. 76–89., Tóth Eszter Zsófia: *Munkásság és oral history*. Múltunk, 45. évf. (2005) 4. sz. 78–99.

⁵ Éva: D. Z.-né: született Esztergomban, 1941-ben. Általános iskolás koráig a nagymamánál nevelkedett Esztergomban. Édesanyja szintén a Budapesti Harisnyagyárban dolgozott. Az általános iskola befejezése után 1959-ig női fodrász volt. 1959-től dolgozott a Budapesti Harisnyagyár adjusztáló részlegében minősítőként. 1960-ban házasságot kötött D. Z. kőművessel, két gyermekük Zoltán és Éva. A Budapesti Harisnyagyárban dolgozott nyugdíjazásáig. 1975–1985 között országgyűlési képviselő, 1980–1985 között az Elnöki Tanács tagja volt. BFL BB 8. fond. XXXV (8) C Budapesti Harisnyagyár iratai. 1976. október 26. üzemi párt végrehajtóbizottsági ülés.

a kisfiammal együtt, júniusban pedig őt hívtam meg hozzánk vendégségbe. Évával megbeszéltük, hogy az életútinterjút befejeztük, de lehet, hogy még találkozunk.

2005-ben új kutatást indítottam „Ingázó munkások és a hatalom a szocialista időszakban címmel”. Ehhez kezdtem életútinterjúzni egy Budapesttől 39 km-re levő faluban, Piliscséven.⁶ 2006 márciusában e-mailben fordultam a piliscsévi Polgármesteri Hivatalhoz, amelyben leírtam, hogy olyanokkal szeretnék interjúzni, akik bejártak Budapestre vagy Dorogra gyári munkásként dolgozni a szocialista időszakban. Ők készségesen válaszoltak, és ki is közvetítettek olyan munkásnőket, akik szívesen meséltek életükről. 2006. április 20-án a Polgármesteri Hivatalban kellett jelentkeznem. A kézbesítő vitt el az első interjúalanyhoz, innentől már hólabdaszerűen zajlottak a nap eseményei: az első visszaemlékező vitt a faluban a másikhoz, ő a harmadikhoz. A beszélgetések során segített az, hogy Csévről sokan jártak be dolgozni a Budapesti Harisnyagyárba, így tudtam közös ismerősökre, élményekre hivatkozni. A cséviakkal csak az első interjúkat vettem fel. 2006 júniusában váratlanul e-mailt kaptam tőlük, amelyben egy találkozóra invitáltak. A találkozó apropóját az adta, hogy a főszerző édesanyja 70. születésnapjára szánta meglepetésnek, hogy összehívja egykori munkatársait, akiknek nagy része Csévről járt be dolgozni a Budapesti Harisnyagyárba. A résztvevőknek egész napos programot szerveztek: délelőtt megnéztük a templomot és a faluházat, déltől kezdődött a művelődési ház különtermében „a buli”. Előbb gulyáslevest és házi süteményeket ettünk, eközben a háttérben kedvenc videoklippjeik mentek az 1970-es, 1980-as évek diszkózenéjével. Olyan volt, mintha egy egykori gyári rendezvényre csöppentem volna, ahol az asszonyok körben táncoltak, nótákat is énekeltek. A férfiak iszogattak, és „macsó történetekkel” szórakoztatták egymást: felelevenítették, milyen nagy sikereik voltak a nőknél a gyárban. Persze, mint a találkozókon általában, itt is volt fényképnézegetés, egymásra rácsodálkozás. Már több órája tartott a találkozó, amikor egyszer csak betáncolt a terembe Paula⁷. Rögtön nótákat énekelt, mindenki odafigyelt rá egy darabig. Csinosan, fiatalosan volt felöltözve, farmerban és csipkeblúzban jelent meg, a haja szőkére festett. Hangsúlyozta, hogy őt a férje autóval hozta a találkozóra, és azért jött később, mert ő nagyon sokáig alszik, fél 10-kor szokott reggelizni, és ezen a szokásán nem hajlandó változtatni. Az az asztaltársaság, ahol éppen ültem, rögtön megjegyezte nekem, a kívülállónak, tudom-e, hogy ő is volt országgyűlési képviselő, de a teljes ciklust nem töltötte ki.⁸ Akárcsak Éváról, Pauláról is sokat olvastam az egykori gyári újságban, így megörültem, hogy személyesen megismerhetem, mivel ekkor már úgy gondoltam, hogy a két országgyűlési képviselő életútjára alapozva érdemes írni egy tanulmányt. Meg is beszél-tük, hogy keresni fogom az interjú miatt telefonon. A találkozó során még egyszer hívta fel magára igazán a figyelmemet. A találkozó szervezői nagyon szomorúak voltak amiatt, hogy nem jött el T. Péter, aki a történetek és a fényképek alapján kulcsfigurának számíthatott a társaságban. Paula úgy érezte, intézkednie kell. Mobiltelefon ragadott, és az udvaron több bámészkodó füle hallatára győzködte a férfit, hogy jöjjön el mégis, mert nélküle „nem igazi

⁶ Piliscséről lásd: Gyivicsán Anna (szerk.): *300 év a Pilisben: tanulmányok Piliscsév múltjából és jelenéből*. Piliscsév, 2002.

⁷ Paula: született 1938-ban Budapesten. 1958–1970 között Sz. Gy.-né, majd 1975-től D. M.-né. Édesapja a Láng Gépgyárban dolgozott, Angyalföldön laktak. Hét testvére volt. Az általános iskola elvégzése után egy fél évig az Újpesti Cipőgyárban, majd a Budapesti Harisnyagyárban dolgozott kötőnőként. A Budapesti Harisnyagyárból ment nyugdíjba. Első férje Sz. Gy. szállítómunkás volt, második férje, D. M. egy élelmiszeripari gyár műszaki vezetője. Paula 1971–1975 között országgyűlési képviselő volt. Óbuda újság, 1975. április 4.; Osvát Katalin: „Nem az, hogy népszerűség”. Elmondja: egy képviselőjelölt. Nők Lapja, 1971. április 3. 2. (a továbbiakban: Nők Lapja, i. m.)

⁸ Ő 1971–1975 között volt országgyűlési képviselő.

buli a buli”. Régi haverságukra is hivatkozott, azonban T. Pétert nem lehetett meggyőzni. Végül nem jött el, emiatt mindannyian csalódottak voltak egy kicsit. Amikor a találkozót követően két héttel telefonon kerestem Paulát, eleinte vonakodott egy külön beszélgetéstől. Később ennek a bizonytalanságának az okát az interjúszituációban így fogalmazta meg: *„Azt is már alig vártam, megmondom őszintén, hogy lerázalak ott a találkozón. Francokat érdekel engem, mit érdeklí ez a fiatal hölgyet, mondom, hogy én hogy éltem. El sem tudja képzelni, mondom [...] Azt sem tudom, milyen oldali ...”*⁹ Mivel akkor Mogyoródon nyaraltak, ezért végül ott készítettem el vele az egy alkalmas, három órás életútinterjút. Az interjú során végig ott volt a férje. A férje volt az, akivel az odaút részleteit is meg kellett beszélnem, ő hozott-vitt a busz- és a hévállomásra. Míg Éva mindig hosszasan, kifejtve válaszolt a kérdéseimre, kerek történeteket mesélt, addig Paula inkább röviden felelt, gyakran a férjével egymás szavába vágva beszéltek. Először ebédeltünk, és csak azután kapcsoltuk be a magnót. Úgy tűnt, náluk a bizalom elnyerésének feltétele volt, hogy még ebéd közben részletesen kikérdezzük arról, hogyan viszonyulok a szocialista időszakhoz, és akkor nyugodtak meg, amikor tisztázódott számukra, hogy nem akarom őket kigúnyolni.

Éva interjútát gépeltem 2006 július végén, amikor elszakadt az utolsó magnókazetta szalagja. Egy éve nem beszéltünk egymással, ezért kicsit félve hívtam fel azzal a kéréssemel, hogy azokat a történeteket, amelyek elvesztek, mesélje el még egyszer. Így került sor még egy interjúra 2006 augusztus elején. Ekkor már gyakorlott interjúalanyként elég volt csak a hívószavakat ismételnem számára, például mesélje el, hogyan esett hasra az egyik korabeli nagyhatalmú politikus. Éva fegyelmezett visszaemlékezőként viselkedett, és újra elmesélte a történetet.

Az interjúzás módszereiről

Az interjút nem kérdőívek alapján készítettem, hanem voltak olyan kérdéskörök, amelyekről mindenképpen beszéltem interjúalanyaimat. Ezeket előre leírtam és a beszélgetések közben szóba hoztam. Ezek az alábbiak voltak: 1. Hogyan lett országgyűlési képviselő, hogyan értesült a jelöléséről? 2. Milyen volt az első napja a Parlamentben (beilleszkedés, élmények)? 3. Milyen kapcsolatot alakított ki híres emberekkel, politikusokkal? 4. Hozzászólt-e és milyen témában, milyen élmény volt a hozzászólás? 5. Meséljen, milyen konkrét feladatai voltak országgyűlési képviselőként? 6. Meséljen gyermekkoráról, családjáról? 7. Hogyan ért véget az országgyűlési képviselőség, mi történt utána? Áttekintve a kész interjút, gyakran utaltam közös ismerősökre, korábbi interjúalanyaimra, mert így próbáltam megnyerni beszélgetőtársaim bizalmát.¹⁰ Időnként nem kérdeztem, hanem összefoglaltam az elmondott történetet,¹¹ vagy megfogalmaztam egy állítást, amellyel kapcsolatban kíváncsi voltam beszélgetőpartnerem véleményére.¹² Néha beleestem abba a hibába, hogy kifejtendő kérdés helyett eldöntendő kérdést tettem fel.¹³ Olykor sajnos kibújt belőlem a mindentudó történész, amikor egy konkrét történetet hallva közöltem Évával: én is olvastam

⁹ Interjú D. M.-néval. Mogyoród, 2006. július 25. 25.

¹⁰ Például az első interjú alkalmával Éva elmesélt egy történetet, milyen konfliktusa volt a szak szervezeti vezetővel. Nem mondta a nevét, én rákérdeztem: *„Ez a P.-né volt?”* Interjú D. Z.-néval. 2005. január 7. 3.

¹¹ Például *„És akkor a gyárban fiatal lányként már asszony voltál.”* Interjú D. Z.-néval. 2005. január 7. 7.

¹² Például *„Nem lehetett könnyű anyósékkal együtt lakni.”* Interjú D. Z.-néval. 2005. január 7. 8.

¹³ Például amikor Évát arról kérdeztem, miért ment vissza dolgozni, amikor lánya már három éves lett. *„Pénz volt szempont, vagy a munka, a társaság hiánya?”* Interjú D. Z.-néval. 2005. január 7. 9.

erről a gyári újságban,¹⁴ vagy évszámokat pontosítottam.¹⁵ Helyenként értékeltem beszélgetőpartnereimet, azért, hogy a beszélgetés oldottabb legyen.¹⁶ Ők maguk is véleményt mondtak rólam vagy a családomról. Mindkettőjükkel tegeződtem, ezt ők kérték.¹⁷ Korábban munkásnő interjúalanyaimmal magázódtam, és köztük is voltak abból a korosztályból való, mint Paula és Éva.

Emellett hagytam, hogy ők maguk beszéljenek még arról, amiről akarnak, nem tereltem vissza szigorúan őket a kérdésekhez. Mint ahogy ez lenni szokott, az interjúzás során több olyan váratlan kérdéskörrel is beszélünk, amire nem is számítottam (Paula lemondásával kapcsolatos történetek, Éva kapcsolata édesapjával, Paula válása). Részletesen meséltek a gyári munkájukról, brigádjaikról is. Mindketten nyitottak és érdeklődőek voltak akár a munkámmal, akár a magánéletemmel kapcsolatosan.

Munkásnők és a politika

Először E. P. Thompson helyezte elemzésének középpontjába a munkásság önképének változását, és elemezte a munkássághoz tartozókat egy olyan csoport tagjaiként, mely csoport vizsgálatánál nem a termelési viszonyok, a munkamegosztás módjának elemzése áll a kutatás középpontjában, hanem az, hogyan alakul ki a csoporthoz tartozók identitása, és ez milyen intézményekhez kötődik.¹⁸ Maurizio Gribaudi kifejezetten az *oral history* módszereivel vizsgálta egy torinói munkáskerület lakóinak fasizálódását úgy, hogy nemcsak az ott élőkkel, hanem az őket kibocsátó falusi közegeben maradtakkal, oda visszatérőkkel is interjúzott.¹⁹ Gribaudi egyik következtetése az volt, hogy a „politika a negyed lakói számára az egyenlőség hétköznapi rituáléját jelenti, mely biztosítja az eltérő életpályájú családok közti különbségekből fakadó konfliktusok kezelését”. Gribaudi végkövetkeztetése szerint nincsen egységes munkásosztály, és nincs olyan egységes munkáskultúra sem, amely normatív keretek közt érvényesülne.²⁰ Abban, ahogyan Paula és Éva az interjúszituációban

¹⁴ Amikor arról mesélt, hogyan kirándultak a brigáddal a nagybányai gyáregységbe. Interjú D. Z.-néval. 2005. január 7. 12. Másik: „Óbuda újságban olvastam, hogy egy asszonynak segítettél lakásátalakításban.” Interjú D. Z.-néval. 2005. január 21. 28.

¹⁵ „T. E. Zs.: – ’68-ban volt, amikor ott volt a Kádár. D. M.-né: – Én nem tudom a dátumokat... T. E. Zs.: – Amiatt tudom... D. M.-né: – Persze, készültél. T. E. Zs.: – Feltúrtam az egész levéltárat, és ott volt”. Interjú D. M.-néval. Mogyoród, 2006. július 25. 18.

¹⁶ Például Évának mondtam: „Mert ez egy képesség, hogy jól tudsz beszélni.” Interjú D. Z.-néval. 2006. augusztus 1. 36. Paulának mondtam: „Te messze kirísz a többiek közül, olyan csinos vagy.” Interjú D. M.-néval. Mogyoród, 2006. július 25. 1. Éva mondta: „És a kisfiú hasonló típusú gyerek volt, mint a te kisfiad ...” Interjú D. Z.-néval. 2006. augusztus 1. 61. Paula mondta: „De azért kicsit rámenős vagy, mert egyszerűen megmondtad, hogy te mit szeretnél, neked a mai nap volna a legjobb ...” Interjú D. M.-néval. Mogyoród, 2006. július 25. 38.

¹⁷ Paula meg is indokolta, miért: „Mondom, nem szeretek magázódni. Megválogatom, hogy kivel tegeződöm, de nem vagyok egy magázó típus.” Interjú D. M.-néval. Mogyoród, 2006. július 25. 46.

¹⁸ Thompson, E. P.: *The Making of English Working Class*. London, 1963. A munkásságkutatásról szóló elemzések rövid összefoglalóját adja: Bódy Zsombor: *Egy bérharc dramaturgiája*. In: Horváth Sándor–Pethő László–Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet-munkásantropológia*. Budapest, 2003. 37–38.

¹⁹ Gribaudi, Maurizio: *Itinéraires ouvriers. Espaces et groupes sociaux à Turin au début du XXe siècle*, Paris, 1987. Bódy Zsombor részletesen ismerteti a kötetet: Bódy Zsombor: *A mikrotörténelem haszna nagy társadalmi csoportok kutatásában*. In: Századvég, 1999 tél. újfolyam 15. sz. 39–57. <http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/bodi.htm>; Nagy Ágnes recenzálja: Nagy Ágnes: *Munkás-lét. Mobilitási utak és társadalmi csoportok*. http://www.atelier-centre.hu/benda/nagy.htm#_ftn1

²⁰ Bódy Zsombor: *A mikrotörténelem haszna nagy társadalmi csoportok kutatásában*, id. mű

megjelenítette gyermekkorát, az erre vonatkozó elbeszéléseikben sok a hasonló és a különböző vonás is. Statisztikai besorolás szerint mindketten „munkás” származásúak, és a nyolc általános elvégzése után – Éva kis kitérével – évtizedekig fizikai munkásként dolgoztak ugyanabban a gyárban. Éva betanított munkásként, Paula szakmunkásként. Paula nyolc gyermekes nagycsaládban nőtt fel Angyalföldön, édesapja a Láng Gyárban dolgozott, édesanyja a gyermekek születése előtt kalauz volt. Szülei a Felvidékről vándoroltak be Budapestre. Éva először a nagymamájánál nevelkedett Esztergomban, hatéves korában került föl Budapestre. Édesanyja szintén a Budapesti Harisnyagyárban dolgozott. Amikor országgyűlési képviselőnek választották őket, mindketten harmincas éveik elején voltak, házasságban éltek, Éva két gyerekkel.

Az E. P. Thompson munkája nyomán beindult munkásságkutatások eleinte kevésbé foglalkoztak a munkásnők helyével a munkásságban, a társadalomban.²¹ A munkásnők már csak azért sem kerültek a kutatók érdeklődésének középpontjába, mert alig vehették ki részüket a munkásság érdekérvényesítő tevékenységeiből. A munkáscsaládokat gyakran ábrázolták úgy, hogy a nő fő feladata a reprodukciós munkák elvégzése. Ebben az értelmezési keretben a nő munkavállalásának egyetlen motivációja a megélhetési kényszer. A férfi, „a valódi kenyérkereső” előtt egész élete folyamán célként lebeg, hogy az asszonynak ne kelljen munkát vállalnia, és csak a reprodukciós munkákkal foglalkozzon.²²

A munkásnő országgyűlési képviselők többféle szimbolikus funkciót is betöltöttek a szocialista időszak hivatalos diskurzusában. Nőként az egyenjogúságot, munkásként a társadalmi egyenlőséget szimbolizálták a Parlamentben.²³ Politikai irányelv volt a korszakban, hogy növelni kell a fiatal, a női, a pártonkívüli és a fizikai munkás országgyűlési képviselők arányát.²⁴

²¹ E. P. Thompson munkáját „gender” szempontból elemzi: Wallach Scott, Joan: *Gender and the Politics of History*. New York, 1999.

²² Roberts, Elizabeth: *Women and Families. An Oral History, 1940–1970*. Oxford–Cambridge, 1995. 115.

²³ A szocialista időszakban a képviselők számaránya az alábbi volt: 1949–1953 között 402 képviselőből 71 fő, 1953–1958 között 298 képviselőből 52 fő, 1958–1962 között 338-ból 62, 1962–1967 között 340-ból 62, 1967–1971 között 349-ből 69, 1971–1975 között 352-ből 84, 1975–1980 között 352-ből 101, 1980–1985 között 352-ből 106 fő. In: Szabó Bálint (szerk.): *A szocializmus útján: A népi demokratikus átalakulás és a szocializmus építésének kronológiája: 1944. szeptember–1980. április*. Budapest, 1982. 580. Paula és Éva is egyedüli jelöltek voltak választókerületükben.

²⁴ „A Hazafias Népfrontnak a jelöltek választásában tekintettel kell lennie arra, hogy a munkásosztály és a párt vezető szerepe, a párt szövetségi politikája, a nemzeti összefogás együttesen érvényesüljön. Növelni kell azoknak az ipari és mezőgazdasági munkásoknak, dolgozó nőknek a jelölési arányát, akik munkájukkal, magatartásukkal, közéleti szereplésükkel a jelölésre való alkalmasságukat bebizonyították. A fiatalok jelölésénél [...] hasonló elvek érvényesítésére törekedni kell.” Megválasztásakor ezen irányelvek mindegyikének megfelelt Éva és Paula is. Molnár Ferenc (összeáll.): *Tudnivalók az országgyűlési képviselők választásáról*. Hazafias Népfront Országos Tanácsa, Budapest, 1975. 19.; Szoboszlai György (szerk.): *Az 1985. évi országgyűlési választások politikai tapasztalatai*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 1985. 11. Ezt a hivatalos diskurzusbeli elvárást Éva is megfogalmazta interjújában, arra a kérdésemre válaszolva, vajon miért őt választották országgyűlési képviselőnek: „És akkori szabályok szerint meg volt szabva, hogy 360 fő volt a képviselőknek a száma, ebből mennyinek kellett lenni munkásnak, mennyinek kellett parasztképviselőnek, mennyinek kellett értelmiséginek lenni. Na most abból meg volt szabva, hogy ... ebből hány, ennyi párttag, ennyi pártonkívüli... Egy bizonyos korosztály is megvolt, hogy volt fiatal, közepes meg idősebb ... És, hát akkor ez volt a kívánság, a kérés, hogy hát ilyen 30 és 40 év közötti legyen, pártonkívüli legyen és hát olyan, akit hát ők meg tudnak bízni arra, hogy ott esetleg helyt tudjon állni.” Interjú D. Z.-néval. 2005. január 7. 15.

A szocialista időszakban az országgyűlési képviselőket lajstromos rendszerben választották. Ez azt jelentette, hogy a választók nem az egyes képviselőjelöltekre külön, hanem a választókerületenként összeállított lajstromba felvett összes jelöltekre együttesen szavaztak. A választójog „általános, egyenlő és közvetlen volt” a hivatalos diskurzus szintjén, azonban csak a Hazafias Népfrent, párt, szakszervezet által támogatott, megbízhatónak tartott személyeket indították el jelöltként. A képviselőjelöltekre a jelölőgyűléseken tettek javaslatot. A korabeli hivatalos diskurzus szerint a „választókerületek polgárai” által tett javaslatok alapján választották meg a képviselőjelölteket a jelölőgyűléseken, de mint lentebb elemzem, a jelölőgyűlésekre a későbbi képviselők a Hazafias Népfrent jelöltjeiként érkeztek, többes jelölés akkoriban, amikor Paula és Éva volt képviselő, ritkán volt. Ha egy választókerületben több képviselőjelöltet indítottak, az mind a Hazafias Népfrent jelöltje volt. Az 1985-ös választás volt az első olyan, amikor a jelölőgyűléseken a résztvevők is megpróbálkoztak országgyűlési képviselőjelöltet állítani. Nagy port vert fel ifj. Rajk László spontán jelölése, amit megíúsítottak.²⁵ A megválasztott országgyűlési képviselők feladatának tartották, hogy „a néptől kapott felhatalmazásuk alapján, választóik nevében joguk és kötelességük az országgyűlés egész tevékenységében részt venni, a maguk tapasztalatával, tudásával alkotó módon hozzájárulni ahhoz, hogy az országgyűlés helyes döntéseket hozzon”.²⁶ A hivatalos diskurzus szintjén tehát a népszuverenitás elve volt alapvető a képviselők választásánál. Az országgyűlési képviselők kötelességének tartották a kapcsolattartást a választókkal, panasznapok tartását. Mint alább látni fogjuk, visszaemlékezőim ez utóbbit tartották elsődleges feladatuknak, országos horderejű politikai kérdésekbe kevésbé folytak bele, és ha megpróbálkoztak vele, akkor is kevésbé sikeresen. Az országgyűlés évente legalább kétszer ülésezett rendes ülészakban, ezen kívül általában egyszer-kétszer összehívtak rendkívüli ülészakot is.

A szocialista időszak hivatalos diskurzusa szerint visszaemlékezőim munkásként társadalmilag reprezentálták osztályukat. A megválasztással munkásidentitásuk munkahelyükön kívül egy új intézményhez, a Parlamenthez is kötődött. A visszaemlékezők – bár sokat meséltek nagyipari munkakörülményeikről, munkájukról – rákérdezés nélkül ritkán jelenítették meg önmagukat munkásnőként, a munkásság szószólójaként. Paula akkor nevezte önmagát „munkásasszonynak”, amikor az országgyűlés alelnökével arról beszélt, hogyan kaphatna telefont. Éva „egyszerű munkásasszonynak” nevezte magát, amikor jellemezte képviselőtársát, barátját, aki ugyanolyan környezetből jött, mint ő.²⁷ Érdekes, hogy mindketten egyszer szólaltak fel az országgyűlésben képviselői pályafutásuk alatt, és egyikük sem kifejezetten munkástémában: Éva kulturális ügyben, Paula az egészségügyi törvénytervezethez szólt hozzá. Ez talán az egyetlen olyan alkalom volt mindkettejük számára, amikor a Parlamentben önmagukat a munkásság mint egységesnek tekintett társadalmi csoport képviselőjeként jelenítették meg. Paula hozzászólása így kezdődött: „nem vagyok egészségügyi szakember, csak munkásasszony vagyok”.²⁸ Ezzel a kijelentéssel Paula hozzászólásában is interiorizálta a korszak munkásképét. A korabeli diskurzusnak egy másik

²⁵ Részletesen lásd a spontán jelölésekről: Szoboszlai: *Az 1985. évi országgyűlési választások politikai tapasztalatai*, i. m.

²⁶ Az Országgyűlés Elnöke Titkárságának tájékoztatója a Magyar Népköztársaság legfelsőbb szerveiről. Budapest, 1978. 7.

²⁷ „Most ő egy borzasztó aranyos, közvetlen, kedves, olyan egyszerű munkásnő volt, mint tényleg én.” Interjú D. Z.-néval. 2005. január 7. 19.

²⁸ Az országgyűlés 1972. április 20-i ülése. Sz. Gy.-né (most D. M.-né) hozzászólása. A hozzászólást fénymásolatban Paulától és férjétől kaptam meg.

hangsúlyos elemét is beleszötte hozzászólásába, amikor az orvosok hálapénzéről beszélve utalt arra, hogy „a munkások és parasztok verejtékeznek” azért, hogy az orvosok tanulhassanak.

Amikor Évát kérdeztem arról, hogyan írta a hozzászólását – amelynek fő mondanivalója az volt, hogy Óbudán hozzanak létre színházat – kiemelte, hogy fontosnak tartotta beleszöni „a mi kultúránkat is, a munkásokét”.²⁹ Az adott interjúszituációban úgy ábrázolta magát, mint aki egyetért azzal: létezett egységesnek tartott munkáskultúra a korszakban. Éva olyan történetet is elmesélt, amelyben egy munkásnőt kigúnyolt egy értelmiségi képviselőtársuk azért, mert nem jól sikerült a hozzászólása. Ő megvédte. Érvei ahhoz kötődtek, hogy nem munkás, hanem értelmiségi feladat nagy tömeg előtt beszédet tartani, hozzászólni.³⁰

A hivatalos diskurzusban gyakran hangzottak, amikor róluk beszéltek, hogy ők munkásnőként lettek országgyűlési képviselők. A Paulát országgyűlési képviselőjelöltként bemutató Nők Lapja-cikkben³¹ kiemelték, hogy benne a választói azért is bíznak, mert fiatal „munkásasszony”, akinek „meseszerű”, hogy országgyűlési képviselő lehet. A Nők Lapja olyan egyenrangú nőként jeleníti meg Paulát, aki ad a férje véleményére. Miután kiderült, hogy mi lenne a feladata a Népfrontban, közölte, hogy ezt meg kell beszélnie a férjével is.

Az életútinterjúkban is gyakran visszatért az a kérdés, hogy az országgyűlési képviselőség konkrétan járt-e tényleges hatalommal. Az ilyen jellegű kérdéseket Éva és Paula is úgy válaszolta meg, hogy arról beszéltek, mit tudtak ők „elintézni” ismerősöknek vagy a választókerület lakóinak. Ez is bizonyítja, hogy számukra az országgyűlési képviselőség inkább helyi szinten jelentett hatalmat, mint országos szinten beleszólást a nagypolitikai kérdésekbe. Ez a funkció az újságcikkben is megjelenik, amikor az újságíró ábrázolja, hogy mit szölk Paula munkahelyén a képviselőjelöltséghez. A szocialista időszak hivatalos diskurzusában a munkahelyet úgy jelenítették meg, mint az emberek második otthonát, a szocialista emberré nevelés egyik fontos helyszínét. Paula műhelyében, a kötödében a cikk szerint „örültek”, azonban volt, aki rögtön kéréssel fordult hozzá: intézze el, hogy legyen otthon telefonja.³² Mindketten több olyan történetet is elmeséltek, ami arról szölk, hogy országgyűlési képviselőként munkatársaik segítséget vártak tőlük, és ők ténylegesen segíteni is tudtak, legyen szó gyermekelhelyezési perről vagy értelmi fogyatékos gyerek elhelyezéséről speciális otthonban.

De arról, hogy számukra jelentett-e valódi, tényleges hatalmat az, hogy munkásnőként országgyűlési képviselők voltak, határozott véleménye volt Évának és Paulának is.³³ A párhuzamos interjú egyik előnye volt, hogy mindkettőjüknek több azonos kérdést is feltehettem, és ütköztettem is egyikőjük véleményét a másikéval.

„T. E. Zs.: – Azt akarom megkérdezni, azt a Paula mondta, hogy úgy értékeli az országgyűlési képviselőséget, hogy nagyon szép megtiszteltetés volt, jó volt, hogy őt vá-

²⁹ Interjú D. Z.-néval. 2005. január 7. 22.

³⁰ „Mondom, ő egy munkásnő, bizonyára biztos elolvasta tízszer, hússzor, ötvenszer, de idegességében, hogy bakizott, ez egy dolog.” Interjú D. Z.-néval. 2005. január 7. 23.

³¹ Ezen kívül a Nők Lapja tablón közölte a női országgyűlési képviselőjelölteket, összesen 102 főt, köztük D. M.-nét is. Nők Lapja, 1971. április 24. 5–7.

³² Nők Lapja i. m.

³³ A nők politikai reprezentációja és politikai ereje a nőekkel és a politikával foglalkozó gender-irodalom alapkérdése. Lásd.: Pető Andrea: *Introduction. Women in politics*. In: Pető Andrea – Rásky Béla (eds.): *Construction. Reconstruction. Wieder. Aufbau*. Budapest, 1999. 8.

lasztották, de azért úgy érezte, hogy kevés konkrét lehetősége volt, erről neked mi a véleményed?

D. Z.-né: – *Hogy mondjam, az akkori vezetőségben meg a pártban nem úgy álltak hozzá az emberhez, hogy segítették volna az országgyűlési képviselőknek a dolgát, úgy-hogy ebben őneki tökéletesen igaza volt. Ahhoz, hogy nálam változott a dolog, tulajdonképpen kellett már majdnem három év. Mert én is ugyanígy éreztem, mint ahogy a Paula. Amit az ember segítséget megkapott a bizottsági üléseken, ugyanazt a segítséget nem adták meg nekünk a kerületben. Akkor a Népfrontnál volt egy változás. Akkor került oda a P. Sándor.*³⁴

A fent idézett részletben nem kérdést tettem fel, hanem Paula állításával szembesítem Évát. Éva részben egyetértett azzal, hogy az országgyűlési képviselőség számukra inkább szimbolikus jelentőségű volt, kevés konkrét intézkedési lehetőséget jelentett. Azonban ő életútinterjújában sikeresként ábrázolta életének azt az időszakát, amikor országgyűlési képviselő volt. Ennek egyik oka az lehet, hogy szemben Paulával, ő két országgyűlési ciklust töltött ki. Az 1975–1980 közötti időszakhoz képest az 1980–1985 közötti könnyebbnek jelentette meg. A változást a harmadik kerületben egy konkrét személyhez, P. Sándorhoz kötötte, akit fő támogatójaként ábrázolt több történetben is. A Hazafias Népfront aktivistája segítette a beszédírásban, elintézte neki, hogy a kerületi tanács ülésein részt vehessen, és így megismerhesse a kerületi tanács tisztviselőit és a konkrét lakásügyeket.³⁵

Paula és férje úgy értékelte, hogy az országgyűlési képviselőség egy munkásnő számára kevés konkrét hatalommal, érdekkijárási lehetőséggel társult. Annak kapcsán beszéltek erről, amikor lemondásának körülményeit mesélték el.

„D. M.: – *Na, most mérhetetlen nagy rang az, hogy valaki abban az időben ...*

D. M.-né: – *országgyűlési képviselő ...*

D. M.: – *így, ahogy elmondta, országgyűlési képviselő [...] Gyakorlatilag mindenki azért, akit akkor ebből a körből fogtak, és úgy ment oda, hogy ez a világcsúcs, hogy én ide kerülhetek, és azt hitte, hogy ezzel megfelelő operatív lehetőségek is járnak. Vagy ő el fogja intézni mindenkinek, amit kell.*

D. M.-né: – *Igen. Volt azért, amit el tudtunk intézni, mert voltak dolgok, amiket el lehetett, de a fő probléma az volt, hogy nem lehetett.*³⁶

Ebből a szövegrészletből is jól látszik a két interjú közötti alapvető különbség: Paula és férje egymást kiegészítve, egymás szavába vágva mesélték el a történeteket. Amikor én Évának tolmácsoltam Paula véleményét, akkor sűrítettem. Úgy tűnik, az interjúalanyok hiányként élték meg a konkrét intézkedési jogkör hiányát. Úgy ábrázolták, hogy országgyűlési képviselőként sokkal inkább szimbolikus, mint valódi hatalommal rendelkeztek.³⁷

A Hazafias Népfrontot mint szervezetet és annak tisztségviselőit azért is emlegették gyakran a visszaemlékezők, mivel ez volt az a szocialista államhatalmi szerv, amelynek alkotmányos feladata volt a népképviselői szervek megválasztása, az általános és időközi választások lebonyolítása, a képviselők, a tanácsstagok és a választók közötti kapcsolat gon-

³⁴ Interjú D. Z.-néval. 2006. augusztus 1. 58.

³⁵ Interjú D. Z.-néval. 2006. augusztus 1. 58–59.

³⁶ Interjú D. M.-néval. Mogyoród, 2006. július 25. 23–24.

³⁷ Ez a véleményük egybevág azzal az állítással, hogy a szocialista időszak nőpolitikája a kvóta révén alibi döntéshozó helyzetbe hozta a nőket. Pető Andrea: *Napasszonyok és holdkisasszonyok*. Budapest, 2003. 112.

dozása.³⁸ Tehát a munkás országgyűlési képviselők számára a Népfront tisztségviselői szimbolizálták azt a politikai erőt, mely őket az országgyűlési képviselőség idejére kiemelte a többi munkás közül, és hatalmat biztosított nekik. Akárcsak a kitüntetett munkásnők,³⁹ az országgyűlési képviselők is úgy szerkesztik meg a megválasztásukkal kapcsolatos történeteket, hogy abban a váratlanság, öröm és olyan megtiszteltetés keveredik, ami nem számít hétköznapiaknak, kivételes az ő életükben. Paula ezt az elbeszélését történelmi keretbe helyezte, és felidézte korabeli érzelmi felindultságát is. *„Azt elmondani nem tudom, hogy mikor én ezt megtudtam, hát én úgy sírtam. De nem az, hogy sírtam, hanem én ezt átéreztem, amikor mentem a Parlamentbe be [...]”*⁴⁰ *Borsódzott a hátam, mert én belegondoltam, én annyira komolyan gondoltam, hogy a nagyjaink, mint Kossuth, meg kik alkották tulajdonképpen ezt az országgyűlést.”*⁴¹ Éva hasonlóképpen szerkesztette meg ezt az elbeszélését. Ő a vallásos áhitatot is hangsúlyozza elbeszélésében: *„Az ember, mikor oda belépett, tudod, olyan érzés volt, mint mikor elmész Esztergomba a Bazilikába, és az a csönd, az a áradat, szóval, annak megvan a légköre. Az annyira, hiába nyüzsgött ott a sok ember, annyira föl húzott ott mindenkit, szóval az a légkör magába véve, hogy ott mindenki olyan csöndes, kis halkszavú.”*⁴²

A megválasztás megéléstörténetei

Mindketten részletesen elmesélték, hogyan választották országgyűlési képviselővé őket. Történeteik szerint eleinte nem sejtettek semmit, akkor sem, amikor önéletrajzot kellett írniuk, és akkor sem, amikor a III. kerületi pártbizottság első titkára többször is elbeszélgetett velük. Amikor behívták őket a Hazafias Népfrontba, akkor fedték fel előttük a nagy titkot: országgyűlési képviselőknak jelölnék őket, ha elvállalnák a felkérést. Ezek az elbeszélések szintén hasonlóak egykori sztahanovisták és Állami Díjasok visszaemlékezésére, mivel egykori interjúpartnereim a kitüntetést szintén úgy jelenítették meg, mint olyan váratlan fordulatot, mely úgy jelent meg az életükben, hogy egyszer csak hívták őket „fentről” a hatalom emberei.⁴³

³⁸ A Hazafias Népfront működési irányelvei. In: Komor Vilma – Kovács György (szerk.): *A Hazafias Népfront Budapesti Bizottságainak kézikönyve*. Budapest, 1981. 33. Az országgyűlési képviselő fogadónapjait és beszámolóját a körzeti népfrontbizottság szervezte. A jelölőgyűlésen – melyre az 1966. évi III. tv. alapján a „Hazafias Népfront szervei, társadalmi szervezetek, az üzem dolgozóinak közössége, bármely választópolgár” tehetek elvben javaslatot – elfogadott országgyűlési képviselőjelölt a Népfront programjával vállalta jelölését. Országgyűlési képviselőjelöltet a Népfront ajánlhatott, és ezt a jelölőgyűlésen hagyták jóvá, ha a megjelent összes választó szavazatának egy harmadát megkapta a jelölt. Ugyanott 92–93., 112., 115.; Molnár Ferenc (összeáll.): *Tudnivalók az országgyűlési képviselők választásáról*. Budapest, 1975. 17.; Szoboszlai: *Az 1985. évi országgyűlési választások*, 9., 234.

³⁹ Erről részletesebben lásd Tóth Eszter Zsófia: *„Én nem istenitem Kádárt, de olyan ember volt.” Egy Állami Díj emlékezete munkásnők életút-elbeszéléseiben*. In: Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. Budapest, 2003. 211–230.

⁴⁰ Itt arról beszélt, hogy zalakarosi ismerőseivel most is látogatást tettek a Parlamentben.

⁴¹ Interjú D. M.-néval. Mogyoród, 2006. július 25. 19.

⁴² Interjú D. Z.-néval. 2006. január 7. 20.

⁴³ *„Egy novemberi reggelen felhívtak bennünket. A SZOT-ból lejött Gáspár, aztán Mekiss. Aztán felhívtak bennünket négyünket. Akkor mondták, hogy indítani akarnak egy nagy munkaverseny-mozgalmat az egész országban, és mivel mi már ott élen jártunk, ezért hívtak bennünket. Mondták az utóbbi időben, hogy azokat választották ki, akik a Kommunista Párthoz közel álltak.*

Éva: „Az igazgatói tanácsban [...] ott el lehetett mondani tulajdonképpen, akit ott megbíztak, hogy mik a hibák, mik a problémák, mik a dolgok [...]. Utána a főnökök is elmondták a véleményüket, és akkor ebből kihozták azt, hogy mit hogyan tudnak javítani. Na most többek között engem is ilyenbe bevásároltak [...] Aztán, hát tulajdonképpen, aztán így ismertek gyárilag is jobban meg, meg a brigádvezetői értekezleteken, ezeken a dolgokon. És aztán akkor, meg, hát akkor kezdtek elküldeni ilyen iskolákra [...] Tulajdonképpen az úgy volt, hogy én voltam vezetői továbbképzőn, akkor érkeztem vissza a gyárba, és akkor a végén, ugye, kiderült, hogy föl hívtak, nem egyedül engem. Pont azért, hogy ne legyen feltűnő. Az ember mindent csak utólag tudott meg, ott akkor nem, hogy voltunk ott négyen, akinek önéletrajzot kellett írni [...] Kérdeztük, hogy miért. Mert szeretnének megbízatást adni, aztán eszerint döntenek el. Ez volt a válasz, jót mosolyogtunk rajta, mindegyünk ment a maga munkáját tovább végezni [...] Mikor ez is megvolt, akkor a kerületi párttitkárt hívták meg, a H.-né⁴⁴. Egy kicsi, kis törekeny nő volt, de egy nagyon-nagyon szigorú típus, egy... sokan félték tőle, nem tudom, miért, de sokan félték tőle [...] És akkor itt is megállt, ott is megállt beszélgetni, az, mondjuk, feltűnő volt, hogy nálam tovább megállt beszélgetni, de azért annyira nem, mert volt, mikor újságírókat küldtek oda, az ember azért benn volt az ilyen dolgokban, tehát annyira nem volt feltűnő ... És akkor másnap délelőtt jött a párttitkár, [...] a W. Erzsébet⁴⁵ meg a H.-né⁴⁶. Behívtak, hogy Éva, neked, azt mondja, megbízatást szeretnénk adni a Népfrontba, a budapesti Népfrontba, és neked oda egy órára be kéne menni. Jó, bemegek. És akkor bementem, és akkor ottan leültek velem hárman beszélgetni, a főtitkár, és akkor mondja, hogy tudja, hogy miért van itt? Halvány fogalmam nincs, mondom, mondom megmondom őszintén, magában tudom, hogy a népfront az miről szól, hogy abban olyan emberek vannak, akik, lehet párttag, pártönkívüli, lehet művész, lehet bármi, és hogyha ott abban jól érzi magát, akkor tulajdonképpen ez hasonló, mint a brigád, ilyen izébe, csak nagyobb. Nevetett rajta, azt mondja, igen. De hát mi nem ezért akarjuk. Miért? Hát, országgyűlési képviselőnek szeretnénk javasolni. Engem? Azt mondja, igen. Nem mondták magának? Nem, egy szóval sem. Nevettek ott és akkor, hát mondom, akkor valamit mondjanak róla, mert a Parlamentben képviselők vannak, mondom, szoktam nézni a televíziót.”⁴⁷

Paula: „A jó munkám és a rend, a minőség, az anyám tyúkja, minden, ami csak velem járt. Az idős kolleganők felfigyeltek, [...] és így kezdődött az én karrierem tulajdonképpen, hogy először vöröskeresztes bizalmi lettem, a vöröskeresztes újságot kellett árulni. Rábeszélni az embereket, hogy miért fontos a vérvétel, meg satöbbi, satöbbi [...] És utána,

Nem volt ebben semmi igazság, hanem mi voltunk a legszorgalmasabbak.” Találkozó győri sztahanovistákkal: J. S.-ral, P. L.-sal, P. E.-tel. Az interjút készítette: Horváth Sándor–Majtényi György–Tóth Eszter Zsófia. Győr, 1996. szeptember 12. 4.

⁴⁴ H. Jánosné, 1972-től a III. kerületi pártbizottság első titkára volt, akinek fia 1956-os „ellenforradalmi” mártír volt. H. Jánosné 1920-ban született, a hat elemi elvégzése után szövőnőként dolgozott, 1950-től szervezőtitkár a Goldbergerben, 1951-től párttitkár, 1952-től a III. ker. MDP PTO osztályán. Harisnyagyári Dolgozó, 1972. november 9. 1., BFL BB 8. fond. XXXV (8) C Budapesti Harisnyagyár iratai.

⁴⁵ W. F.-né: az adjusztáló párttitkára. „Angyalföldi munkáscsaládból” származott, a nyolc általános elvégzése után különböző kisüzemekben dolgozott: Fortuna kötszövő, 1948-ban férjhez ment, férje kötő volt szintén a Budapesti Harisnyagyárban. Harisnyagyári Dolgozó, 1975. május 8. 4.

⁴⁶ H. M.-né: 1954-től az adjusztáló műhelyfőnöke. 1947-től dolgozott a Columbia Harisnyagyárban, először párosítóként, 1949-től meósként, majd üzemi diszpécserként, ezt követően a nyersáruraktár vezetőjeként. Egy fia van. Harisnyagyári Dolgozó, 1973. augusztus 1. 2., 1976. október 7. 3.

⁴⁷ Interjú D. Z.-néval. 2005. január 7. 15–17.

mert annyira, jöttek az értekezletek, akkor is én voltam a legelső, aki elmondta a gondokat, problémákat. Én voltam, és ez hát nagyon tetszett az embereknek, a vezetőinknek. Mindegy az, hogy osztályvezető volt, vezérigazgató vagy bárki. Nem volt olyan értekeztetés, hogy nem kellett mennem, hogy az észrevételeimet ne mondjam el nekik. Mindegy, hogyha bővíteni akarták a gépparkot, vagy átalakítani akarták vagy valami. Szóval kikérték a véleményemet [...] Az az elvtárs⁴⁸ kint volt vagy háromszor is [...] És mikor oda-jött hozzám a gépekhez, én mondtam neki, hogy elnézést kérek, legelőször, mikor találkoztam vele, én nem tudtam, hogy ő kicsoda, micsoda. Mert én mondtam neki, mert ő mondta, hogy elvtársnő, szeretnék magával beszélgetni. Én mondtam, hogy nagyon szívesen beszélgetek, de énnekem ez a gépparkom, és énnekem ezt ki kell szolgálni. Ha én megyek tovább, és ön is jön velem, akkor én nagyon szívesen társalgok [...] Igen, beszélgetett, és látta, hogy ez a nő, ez hajthatatlan. Ez csak ugyanúgy mondja, még ha meg is tudta, hogy én ki vagyok, vagy mi vagyok [...] hívott [...] P. elvtársnő.⁴⁹ Gyere be, írjal egy önéletrajzot. Mi a fészkes frásznak írjak egy önéletrajzot? Megfirkáltam, elmondta, hogy mégis miket írjak bele. Megfirkáltam, legépeltek, és elküldték hivatalos úton a harmadik kerületi pártbizottságra, és akkor utána még egyszer kellett bemennem őhöz [...] És akkor feltett különböző kérdéseket az egész rendszerrel kapcsolatban, a mozgalommal. Ő akarta, ő maga meggyőződni, hogy én őelőtte is ugyanúgy mondom ezeket a dolgokat, mint lenn esetleg a műhelyben vagy valami. És így kaptam én. Akkor jött április 4-e [...] és én megkaptam, hogy izé lettem, országgyűlési képviselő.⁵⁰

Mindkét visszaemlékező úgy ábrázolta önmagát, mint aki azzal tűnt ki társai közül, hogy a véleményét őszintén megmondta, minden körülmények között vállalta. Úgy jelenítették meg, hogy ezzel nyerték meg a párt tisztségviselőinek szimpátiáját is. Azokat az éveket, amelyek megelőzték országgyűlési képviselővé választásukat, egyenes fejlődési ívként, egyfajta karrierként ábrázolják, amelynek csúcspontja lett az az elismerés, hogy országgyűlési képviselőnek választották meg őket.

Nőképviselők reprezentációja

Abban az időszakban, amikor országgyűlési képviselők voltak, visszaemlékezéseik alapján úgy tűnik, pozícióharcokat sokkal inkább a kerületi párt- és tanácsi tisztségviselőkkel folytattak, mint országos politikusokkal vagy képviselőtársaikkal. Ezzel kapcsolatos történeteikben a genderszempontról kevésbé jelenik meg. Egyszer Paula hangsúlyozta, hogy az, hogy nő volt, számára előnyt jelentett például akkor, amikor kerületi tisztségviselővel tárgyalt. Ez az ábrázolásmód azonban a női nemi szerepekkel kapcsolatos sztereotípiákhoz köthető: ő önmagát csinosnak és fiatalnak ábrázolta, szemben a kerületi párt első titkárával, aki hozzá

⁴⁸ B. L. 1958–1972 között a III. kerületi pártbizottság első titkára volt, 1948 óta dolgozott a pártbizottságon. Ezen kívül a Budapesti Pártbizottság tagja volt. Harisnyagyári Dolgozó 1972. november 9. 1., BFL BB 8. fond. XXXV (8) C Budapesti Harisnyagyár iratai.

⁴⁹ P. I.-né: 1958–1972 között a Budapesti Harisnyagyár szakszervezeti titkára. 12 éves korától dolgozott, a Perles Gyárban kötőnőként. Két gyermek édesanyja. 1951-ben került a központi gyárba. 1952-ben élenjáró békekölcsönjegyző volt. 40 év munkaviszony után 1972-ben ment nyugdíjba. Harisnyagyári Dolgozó, 1972. december 21. 2., BFL BB 8. fond. XXXV (8) C Budapesti Harisnyagyár iratai. 8. doboz

⁵⁰ Interjú D. M.-néval. Mogyoród, 2006. július 25. 12., 18–19.

képest idős asszony volt.⁵¹ Amikor Évát interjúvoltam, nem kérdeztem rá arra, hogyan öltözött, amikor országgyűlési képviselő volt. Ő maga mesélt el egy olyan történetet, amely ezzel kapcsolatos, arra a kérdésre válaszolva, amikor azt firtattam, milyen érzés volt először a Parlamentbe menni:

„D. Z.-né: – És, hát, ugye akkor először kellett menni. Akkor volt egy nagyon aranyos párttitkárnőnk, a B.-né, a Marika,⁵² biztos hallottál róla. És akkor azt mondja nekem a Marika: Éva, ne sértődj meg, azt mondja, szeretnénk tudni, hogy miben mész, azt mondja, első nap a Parlamentbe. Mondom neki, hogy van egy ilyen zöld kosztümöm. Hogy mondjam neked, kékeszöld, ilyen olajzöld, nagyon jó színe volt, jó fazonja volt. Na, meg fehér blúz. Meg hát tudod, magas sarkú cipőben, fehér magas sarkú cipőm volt. Azt mondja, bejössz, megmutatod magad, mielőtt mész a Parlamentbe? Mondom, nagyon szívesen. És akkor bementem, megforgatott. És akkor azt mondja, na, jól van, menjél.”⁵³

Ebben a történetben Éva a párttitkárnőt hasonlóképpen ábrázolta, mint ahogy munkásnő interjúalanyaim a műhelyfőnököket szokták.⁵⁴ Olyan anyaként, aki bár jószándékúan tette, de felügyelte beosztottjait, ezért megmondhatta nekik, hogyan illendő felöltöznüik. Ő olyan tudás birtokosaként jeleníthette meg önmagát, amellyel a munkásnők nem rendelkeztek. Tanácsaival segítette, hogy beosztottjai megfeleljenek a nőkkel szembeni szépségelvárásoknak is.⁵⁵

Paulát is megkérdeztem, hogy ő milyen ruhákban járt a Parlamentbe. Elbeszélései alapján úgy tűnt, hogy ő nőisége kiteljesedéseként is megélte ezt az időszakot, mivel úgy ábrázolta, hogy az országgyűlési képviselőségért járó pénzt – amit hangsúlyozott, hogy akkor alacsony, jelképes összeg volt – ruhákra és fodrászra költötte.

„D. M.-né: – Igen, arra kellett költeni, hogy megjelenésre [...] Az tulajdonképpen egy ilyen repi pénz volt. Hogy ne köpenybe menjél be oda a Parlamentbe [...] Én nem tudom, mi volt bennem, nem azt mondom, hogy varázslatos voltam, de nagyon, nagyon, én azt a pénzt a megjelenésre fordítottam. Nem úgy, hogy estélyi ruhában mentem, nem úgy, hanem egyszerűen, de elegánsan mindig megjelentem...

D. M.: – A Párizsi Áruházban, Divatcsarnokban vásárolt.

D. M.-né: – Meg a Bozsiknál a Váci utcában. A Bozsiknak volt a kötött ...

T. E. Zs.: – Azt tudom. Anyukám is mondta, milyen jó volt.

D. M.-né: – Olyan ruhákat, amit igen. És mondta a nő, hogy azt ne vegye le, mert azt magára öntötték.

T. E. Zs.: – Ezt el is tudom képzelni.

D. M.-né: – És akkor volt a mini, a maxi divatba, ezek a ruhák ...

⁵¹ „Mentem akkor az elnökasszonyhoz. Az nem volt annyira ő ilyen segítőkész. Az irigy volt inkább, hogy fiatal vagy, és igen [...] Szóval, a férfiak sokkal segítőkészek voltak, készségesebbek voltak mindenben, mint a nők. Mint a nők”. Az elnökasszony H. J.-né. Lásd. 44-es lábjegyzet.

⁵² B. K.-né 1969–1977 között volt üzemi PB titkár. Harisnyagyári Dolgozó 1975. február 13. 1. , 1977. augusztus 11. 1.

⁵³ Interjú D. Z.-néval. 2005. január 7. 19–20.

⁵⁴ Erről részletesebben lásd. Tóth Eszter Zsófia: „Ennyi idő egy férjből is elég, hát még egy gyárból”. A gyári identitás munkások és munkásnők életútbeszéléseiben. In: Múltunk, 47 évf. (2003) 3. 75–106. Ezt a cikket Évával is elolvastattam, hogy lássa, milyen jellegű tanulmányt fogok írni a vele készült interjúból. Annyit reflektált rá, hogy tetszett neki, érdekesnek találta, és hasonló problémákat fogalmazott meg szerinte, mint a film.

⁵⁵ Kende Anna: Testazonosság és identitás. In: Csabai Márta–Erős Ferenc (szerk.): A test társadalmi jelentéseiről és diskurzusbeli szerepéről: Test–beszéd. Köznapi és tudományos diskurzusok a testről. Budapest, 2002. 61–83.

D. M.: – Hozzá kellett tenni, mert nemcsak ruhát, hanem minden nap kellett azért fodrászhoz menni.

D. M.-né: – Igen, ezt akartam mondani. Ha éjszakás voltam, és mondjuk ilyen volt a hajam, én már csörögtem a fodrász nőnek, hogy reggel hatra gyere, légy szíves, Katinak hívták.”⁵⁶

Amikor Paula arról beszélt, hol vásárolta ruháit, a korszakban szimbolikusan „jó”-nak számító áruházakat, butikokat nevezett meg, ahol általában nem munkásnők vásároltak. Úgy tűnik, hogy azt az időszakot, amikor országgyűlési képviselő volt, úgy élte meg, hogy kiemelkedett munkatársai közül külsőségekben, megjelenésében. E beszélgetésünk nyomán Évánál is még egyszer rákérdeztem arra, hogyan öltözködött országgyűlési képviselőként. Kíváncsi voltam, elmeséli-e újra a párttitkárnős történetet, és ha igen, bővíti-e új elemekkel.

„T. E. Zs.: – A ruhát, amibe’ a Parlamentbe’ mentél azt vetted, varrtad, hogy volt?

D. Z.-né: – Hát, tulajdonképpen volt egy ilyen zöld kosztümöm, olajzöld színe volt neki, nagyon szerettem. És ahhoz egy ilyen fehér ing, abban is ilyen zöld minta, olyan jól ment a két zöld egymáshoz. És hozzá ilyen magassarkú cipőben jártam akkoriban. [Frizurát] saját magamnak csináltam [...] Amikor mentünk erre az ünnepségre, akkor, ő, az ember nem tudta, hogy öltözködjön. Én betelefonáltam a Parlamentbe, mit illik fölvenni. De először én elmentem a Marihoz, a B.-hoz, és attól is megkérdeztem, mert ő sokat volt a Parlamentben. Ő azt mondta nekem, hogy hosszú estélyi ruhában. Mert van estélyi ruhád? Mondom, nincs, de anyagom van, majd megvarratom addigra. Mondom miért? Azt mondja, mert ott nagykövetek is lesznek, és ti fogadjátok. Az Elnöki Tanács fogadja, és ehhez hosszú estélyi ruhát illik, mert azok nagyon föl lesznek öltözve, mert nekik ez egy lehetőség arra, hogy megmutassák magukat. Mondtam, hogy köszi szépen, és akkor megvarrattam az estélyi ruhámat, és akkor abban mentem el. És a’ Erzsinek is mondtam⁵⁷, hogy hosszú estélyi ruhát, és nem voltunk alulöltözve, nem voltunk túlöltözve.”⁵⁸

Éva részben mesélte el ugyanazt a történetet (ugyanazt a ruhát írta le), és új elemekkel is bővítette. Tehát Marikához máskor is fordult öltözködési tanácsokért. Elmesélte azt is, milyen alkalomra varratott estélyi ruhát magának. Az ő történetei alapján úgy tűnik, hogy ő is kihozta magából a maximumot, azonban nem drága üzletekben vásárolt ruhát, hanem megvarratta, és fodrászhoz sem járt, mivel ő maga, mielőtt a gyárban dolgozott, fodrász volt.

A képviselői munka sikertörténetei

Éva és Paula történetei alapján úgy tűnik, hogy a szocialista időszakban az emberek az országgyűlési képviselőket sajátos panasz fórumnak és az érdekkijárási egyik lehetőségnek tartották. Sokan azt szerették volna, ha segítik őket, hogy hozzájussanak olyan, korlátozottan rendelkezésre álló, szimbolikus javakhoz, mint a lakás és a telefon. Munkájuknak ezt a részét mindketten heroikus küzdelemként ábrázolták egyrészt amiatt, mert a tanácsi tisztviselők nem voltak segítőkészek, másrészt mert úgy érezték, hogy a tanácsi tisztség-

⁵⁶ Interjú D. M.-néval. Mogyoród, 2006. július 25. 19–21.

⁵⁷ K. Jánosné, a Pamutnyomóipari Vállalat Textilfestő csoportvezetője. „Szöszinek” becézték, szintén munkásnő országgyűlési képviselő volt, Éva jó barátja.

⁵⁸ Interjú D. Z.-néval. 2006. augusztus 1. 62–63.

viselők, pártmunkások lenézték őket azért, mert munkásként dolgoztak. Úgy érezték, közülük többen inkább akadályozni, mint segíteni akarták a munkájukat.⁵⁹

A sikertörténetekről inkább Éva számolt be, hosszan és szívesen mesélt például arról, hogyan segített egy családnak fogyatékos gyermeküket olyan intézetben elhelyezni, ahol mindennap látogathatták.⁶⁰ Egy öreg házaspár olyan házban lakott, amit lebontottak, viszont cserelakásként számukra olyat ajánlottak fel, amely rosszabb volt eredeti lakásuknál. Ezt Éva megakadályozta, elintézte a tanácsnál, hogy megfelelő cserelakást utaljanak ki számukra.⁶¹ Egy kilencgyerekes családnak mosógépet, centrifugát, tévét szerzett.⁶² Elmesélte azt is, hogyan segített egy nagymamának abban, hogy ő nevelhesse fel árván maradt kislányokáját.⁶³ Míg a lakásügyeknél a tanácsi tisztviselőkkel szemben a kerületi hazafias népfőnökségi képviselők és a mellé kirendelt jogászok látták el tanácsokkal, addig a gyermekelhelyezési perben az Elnöki Tanács titkára segítette.

Annak az oka, hogy Paula sokkal kevesebb sikertörténetet mesélt el, mint Éva, igen összetett. Vele csak egy alkalommal interjúztam, lehet, hogy ha több alkalommal találkoztunk volna, ő is több történetet elmesélt volna. Továbbá Paula lemondott az országgyűlési képviselőségről, ezért sokkal inkább szeretné élete lezárt fejezeteként ábrázolni ezt az időszakot.

„T. E. Zs.: – Van valamilyen kellemes emléked is az országgyűlési képviselőségről, vagy?

D. M.-né: – ... Voltak, de nem tudom már.

D. M.: – Lakást is. Bölcsődét.

D. M.-né: – Nem akarok hülyeségeket beszélni. Mert tényleg nem foglalkozok én ezzel. Lezártam, elmúlt, szép volt, és kész.”⁶⁴

Egyedül telefonszerzésének történetét mesélte el részletesen. Az ironikus felhangú történet bepillantást enged az érdekkijárási mechanizmusok olyan gyakorlatába is, amely az írásos forrásokban rejtve marad.

„D. M.-né: – Mondom, ide figyelj, M. bátyám, mondom. Énnekem volna egy borzasztó nagy kérésem. Te vagy az országgyűlés alelnöke, próbáld meg engemet hozzásegíteni. Meg tudod érteni? Behívott oda az ő irodájába, oda az országgyűlés alelnöki irodájába, és így beszélgettünk. És mondom neki, hogy szeretnék, mondom, valami telefonhoz hozzájutni. Most nem azért, mert most én ilyen nagyasszony vagyok. De ha engem a választóim meg akarnak... vagy éjjel dolgozok, vagy délután dolgozok, nem tudok velük kapcsolatot teremteni, mindenhol nem lehetek ott. [...] Ide figyelj, én annyit tudok neked segíteni, hogy oda foglak vinni a közlekedési miniszterhez, és mondd el neki is ugyanúgy, ahogy nekem elmondtad. Jött a másik szünet. Odamentünk. Gyere, azt mondja, és vitt oda. Nagyon aranyos volt, minden. És elmondtam neki, hogy hát én egy munkásasszony vagyok,

⁵⁹ „Szóval, nagyon sok olyan élmény volt, amit az ember kiharcolt. Tényleg mondhatnám azt, hogy főleg az első öt évben volt ilyen, hogy harcolni kellett dolgokért. Mert azért meg kell mondani, nem volt könnyű egy munkásképviseelőnek lenni, mert azért, akik igazából dolgoztak, meg minden, az irigységből lenézte az embert, és akkor igyekezett betartani az embernek ott, ahol tudott”. Interjú D. Z.-néval. 2006. január 7. 27–28.

⁶⁰ Interjú D. Z.-néval. 2005. január 21. 25–26.

⁶¹ Interjú D. Z.-néval. 2006. január 7. 26–27.

⁶² Ezt a történetet nem magától mesélte el, hanem én idéztem fel neki a Harisnyagyári Dolgozó korabeli cikke alapján. Harisnyagyári Dolgozó, 1977. március 10. 2., interjú D. Z.-néval. 2005. január 21. 28.

⁶³ Interjú D. Z.-néval. 2006. augusztus 1. 61–62.

⁶⁴ Interjú D. M.-néval. Mogyoród, 2006. július 25. 25–26.

három műszakban dolgozok, és én ezt egy nagyon nagy dolognak tartom, hogy ide bejutottam a Parlamentbe, és szeretnék a választóimmal valamilyen kapcsolatot tudni teremteni. És egy rettentő nagy kérésem volna, ez a telefon. [...] Na, eltelt egy hét vagy pár nap, egyszer csak jött egy levél [...] Országgyűléstől jött, és olvasom, hogyha, hogy ő ezt meg tudja nekem oldani, megértette a problémámat és segíteni szeretne, de akkor, ő, 10 ezer Ft-ot be kellene két napon belül fizetnem [...] 10 ezer Ft, el tudod, mint most 1 millió. Mint most egy millió (nevet.) És akkor honnan az isten nyilából vegyek én 10 ezer Ft-ot. Na, mindegy, előteremtettük, és megoldódott a' izé [...] És akkor lett ebből egy irtó nagy izé lett, mert a házban nagyon sokan voltak ilyen nagymenő komcsik, úgy kell, hogy mondjam ... Az egyik az Operaházban énekelt, a másik ez volt, az volt. Ilyen izé, olyan izé, és nem volt telefon... Hát ettől aztán elájultak ezek a felkapaszkodó izé elvtársak, hogy egy ilyen kis csóró izé, azt nem izélték, hogy te országgyűlési képviselő, kis csóró izé, és van neki telefonja [...] És akkor állandóan jöttek telefonálni.”⁶⁵

Paula sikertörténetének színhelye a Parlament. Elbeszélésében lefesti, hogy „bátyám”-ként, rokonként viszonyult a korszak magas rangú tisztségviselőihez. Érvelésében – hogy miért kell neki telefon – ma is használta a korabeli hivatalos diskurzus elemeit: tehát ő nagy megtiszteltetésnek tartotta, hogy „munkásasszonyként” országgyűlési képviselő lett, és a hiánygazdaságban hiánycikknek számító telefonra azért volt szüksége, hogy a választóival kapcsolatot tartson. Érdekes, ahogy megjelenítette annak a háznak a lakóit, ahol ma is él. A visszaemlékezés-részletben Paula hangsúlyozta azt is, hogy a társasház lakói semmibe vették őt, mert munkásnőként dolgozott, annak ellenére, hogy országgyűlési képviselő volt.

A Budapesti Harisnyagyár kevés lakás elosztása fölött rendelkezett közvetlenül. Kivételes alkalomnak számított az a hat lakás, amit a gyár dolgozói között osztottak szét 1969-ben egy, a Római Fürdőn épülő új házban. A hat lakáshoz fejenként a vállalat 10-10 ezer Ft kölcsönt biztosított, melyet 200 Ft-os részletekben 50 hónap alatt kellett visszafizetniük a beköltözőknek.⁶⁶ Paulán kívül lakást kapott még egy segédmunkásnő, egy művezető és két szakmunkás.⁶⁷ A két szakmunkás közül az egyik szakmunkás munkásőr, a másik gyári dinasztia tagja volt. Tehát a gyáron belül mindannyian kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkeztek, politikailag megbízhatónak számítottak. A Pauláról szóló Nők Lapja cikkben az újságíró úgy jelenítette meg őt, mint aki nagyon büszke az új lakására. Az újság olvasóinak azt közvetítette ezzel, hogy az a munkásnő, aki jól dolgozik, lakáshoz juthat és országgyűlési képviselő is lehet. „Láttam ezeket az új házakat és sóhajtottam: hogyha én egyszer ilyen helyen lakhatnék... Amikor édesapám először jött látogatóba, azzal ugratott: az utcát is rólad nevezték el, Palcsikám? Mert Paula a nevem, de az utca nem Palcsi, Palicsi utca ... Éppen ilyen borvörös skay⁶⁸ heverőket akartunk, ilyen szekrényfalat.”⁶⁹

⁶⁵ Interjú D. M.-néval. Mogyoród, 2006. július 25. 32–34.

⁶⁶ A vállalatok, intézmények az 1968-as gazdasági reform nyomán kapcsolódhattak be a lakásépítésbe: 1969-től kamatmentes hitelt adhattak dolgozóiknak. Kovács Dóra (szerk.): *A lakáspolitikai, az elosztás, a gazdálkodás ellentmondásai*. Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézete, Budapest, 1980. 67–68. BFL BB 8-as fond. XXXV (8) C Budapesti Harisnyagyár iratai. 1969. február 25. MSZMP végrehajtóbizottsági ülés. HD 1969. március 24. 2.

⁶⁷ Harisnyagyári Dolgozó, 1969. március 24. 2. A lakás magas presztízsét mutatja, hogy a művezetőnek ezért cserébe később Szépvölgyi úti ingatlant ígértek, de végül nem cserélte el. Interjú M. P.-lal és P.-néval. 2006. március

⁶⁸ Korabeli márka.

⁶⁹ Nők Lapja i. m.

Kapcsolat politikusokkal és más képviselőkkel

Sem Évának, sem Paulának nem tettem fel olyan kérdést, amely arra irányult volna közvetlenül, hogy milyen a politikai meggyőződésük, ma melyik pártra szavaznak. Arról beszéltem őket, milyen emlékeik vannak a korabeli politikusokról. Paula sokkal inkább pozicionálta magát, mint Éva, és e kérdés kapcsán saját életútját is egységes keretben ábrázolta.

„D. M.-né: Mert én angyalföldi vagyok, 13. kerületi, tényleg az igazi munkásnegyed. És onnan kell, hogy kezdjem, amikor a háború után lebombázták a hidakat, és [...] mentek, tüntettek, ilyen fáklyás izéekkel. Hogy miért tüntettek, nem tudom, fogalmam sincs. De engem annyira magával ragadott, hogy én is mentem vele. És hazamentem, kérdezte az édesanyám, hogy hol voltál. És mondtam, mama, mentek az emberek a Váci úton végig, és valamilyen nagy fáklyákat égettek, énekeltek. Énekeltek az Internacionálét, minden. És azt én már olyan korán megtanultam, nem kellett az iskolában nekem ezt tanulni. Nagyon érdekelt a mozgalmi munka, ezáltal tényleg beleszülettem. De ez benne a nagyon nagy poén, ez benne a nagyon nagy poén, hogy én úgy jutottam be a Parlamentbe, mint párttonkívvüli. [...] És amikor iskolába mentem, mikor iskolába mentünk már, ugye, volt a Lánchíd izé⁷⁰, és rengeteget eladtunk. Az országban a barátnőmmel a legtöbbet adtuk el. És mikor jött a Pajtás újság, az úttörőmozgalom, és a Kádár elvtárs adta át nekünk a Láng pályán a kitüntetését. És azt el tudod képzelni, hogy egy ilyen gyerek, egy ötödikes vagy hatodik osztályos gyerek kap egy ilyen kitüntetését egy ilyen nagy embertől. De szóval énnekem ez teljesen annyira magával ragadott, hogy én akkor a Kádárt annyira nagy embernek tartottam, most is poraiba [...] És ez volt a nagy baj, én csak azt tudom mondani, ahogy a Kádár megöregedett, nem tudott, ugye, ő már mindennel foglalkozni, nem jutott hozzá az információ. Meg hogy a Parlamentbe' is ugyanígy a szünetben oda mentem, beszélgettem vele, és egy nagyon klassz, egy nagyon, tényleg azt lehet mondani, hogy tényleg egy olyan ember volt, hogy csak jót, és hiába van, volt esetleg hibája, nincs ember hiba nélkül.”⁷¹

Ebben az elbeszélésben is gyakran használta Paula a szocialista időszak kifejezéseit: ő a „mozgalmi életbe” beleszületett, mert „angyalföldi munkáscsaládból” származott. Több konkrét élményt elevenített fel arról, hogy számára mit jelentett a mozgalom: úgy ábrázolja, hogy egy fáklyás felvonulás és az úttörőmozgalmi kitüntetés, találkozás Kádár Jánossal játszott fontos szerepet abban, hogy a rendszer híve lett. Azonban viszonya a múlthoz itt is ellentmondásos, mert egyúttal ebben a kontextusban hangsúlyozta azt is, hogy őt nem párttagként, hanem párttonkívvüliként választották meg országgyűlési képviselőnek. Az interjú későbbi részében viszont úgy ábrázolta magát, hogy ő „igazi komcsi”.⁷² Ennek oka, ahogy ezt később megfogalmazta, az is lehet, hogy ekkorra nyertem el a bizalmát.

Az interjú folyamán még firtattam, Kádáron kívül milyen kapcsolatba került más politikusokkal. Akárcsak Éva, e kérdés kapcsán Paula is egy olyan történetet mesélt el, hogy milyen bátran mondta meg a véleményét egy miniszternek, amikor az az országgyűlési bizottság ülésén olyan anyagot terjesztett elő, amelyben több vitatható kérdés is volt. Ő és a férje lelkesen elevenítették fel, hogyan segített a férje felkészülni a vitára, mit javasolt, mely kérdésekhez szóljon majd hozzá és hogyan. Úgy jelenítették meg, hogy a politikusok nagyon csodálkoztak, hogy ő érdemben hozzá tudott szólni az anyaghoz, és amikor legközelebb ha-

⁷⁰ Lánchíd újjáépítéséhez hozzájárulás.

⁷¹ Interjú D. M.-néval. Mogyoród, 2006. július 25. 7–8., 18.

⁷² Interjú D. M.-néval. Mogyoród, 2006. július 25. 24.

sonlóval próbálkozott, akkor már leállították, hogy elég ebből a kérdezősködésből.⁷³ Úgy tűnik, hogy a politikusok egyfajta leereszkedő jóindulattal viszonyultak hozzájuk. Ennek a paternális viszonyoknak határt szabott az, amikor úgy érezték, hogy ők konkrétan is szeretnének részt venni a döntésekben.

Éva is elmesélt egy hasonló történetet, amely szintén egy bizottsági üléshez kapcsolódott.

„D. Z.-né: – Akkor is volt ilyen kenyérügy. Milyen a kenyér, satöbbi, satöbbi. És hát ő ilyen kereskedelmi bizottsági ülés volt. És akkor adták elő a dolgokat, és ilyen vita meg veszekedés volt. A’ X. fölállt és hozzászólt, hogy igen, nagyon ócskák a kenyerek, és [...] olyan agresszíven adta elő, és meg kell mondanom neked, rettenetesen sértette a fületem, amiket elmondott, főleg azért, mert azt hangsúlyozta, hogy ahol én lakom, ahol én lakom, ahol én lakom [...] Meg én vagyok a’ X., akkor ottan jó kenyérnek kéne lenni [...] És akkor utána jelentkeztem, és akkor mondtam, hogy ez így igaz, X. elvtársnak nagyon sok mindenben igaza van, de úgy gondolom, hogy ebben meg ebben nincs igaza [...] Na de ezt én nem is tudtam végigmondani [...] X. fölpattant, és elkezdte mondani [...] És akkor nyugodt lélekkel végighallgattam, amikor leült, akkor odaszóltam, és megkérdeztem tőle, hogy elnézést, X. elvtárs, megengedi, hogy a saját véleményemet is elmondjam, és befejezzem. Nahát mondanom sem kell, az öreg olyan piros lett, mint a nadrágod, és azt mondta: igen. (dühösen) Mondtam, köszönöm szépen. És akkor elmondtam a véleményemet.”⁷⁴

Ebben a történetben Éva úgy jelenítette meg önmagát, mint aki sikeresen, az emberek érdekeit védő szószólóként szállt szembe egy bizottsági ülésen egy agresszív politikussal. Éva mesélt olyan történetet is, amelyben egy korabeli politikus nem nagyhatalmú, hanem esendő emberként jelent meg.⁷⁵ Azt mesélte el, hogy képviselőtársaival mindig szívesen viccelődtek a szünetekben. Ebben persze nem mindenki vett részt. Előfordult olyan, hogy egy tanárnő rászólt, hogy a Parlamentben ne viccelődjön. Ezért barátnőjével, Szösziivel elhatározták, hogy a következő szünetben már viselkedni fognak.

„D. Z.-né: – Na, és jött a következő szünet, és mondtam neki, nagyon komolyak leszünk, most meg kell tanulni viselkedni. Mentünk a folyosón, és az X. elvtárs jött mellettünk, és mondtam, hogy énnekem a nagyobbik unokám, egy-két hét volt hátra, hogy megszülessen. És akkor mondtam neki, ennek a tanárnőnek, hogy mondom, egy hónap és nagymama leszek, és mi itten csak viháncolunk. A X.-nek az ütötte meg a fülét, hogy nagymama leszek. Végignézett rajtam, ugye, jóval magasabb volt, mint én. Le, aztán fölfelé, és összeakadt a tekintetünk, és akkor zavarba jött, vörös lett a feje, és akkor nem tudta hirtelen, hogy mit mondjon, és akkor azt mondta, hogy sétálunk, sétálunk? És azt akartam mondani, hogy igen. És szegény, zavarában abban a pillanatban megbotlott a szőnyegben, belekapaszkodott az ajtóba és átlendült a másik oldalra. Énbelőlem meg önkéntelenül kijött, hogy egy kis dombra lecsücsülünk, csücs, ugye, a régi gyerekizé.”⁷⁶

Úgy tűnik, hogy baráti kapcsolatokat „hasonszőrű” képviselőtársaikkal alakítottak ki. Éva sokat mesélt „Szöszi”-ről, aki szintén egy harmadik kerületi gyár munkásnő-képviselője volt, és mivel ő korábban lett országgyűlési képviselő, mint Éva, ő vezette be a parlamenti életbe, sokat segített neki közvetlenségével, nyitottságával, igazi jó barátnők lettek.

⁷³ Interjú D. M.-néval. Mogyoród, 2006. július 25. 34–35.

⁷⁴ Interjú D. Z.-néval. 2006. augusztus 1. 47–48.

⁷⁵ Ezt a történetet Éva másodszor mesélte el, mivel ez szerepelt eredetileg azon a kazettán, amelyikben elszakadt a szalag.

⁷⁶ Interjú D. Z.-néval. 2006. augusztus 1. 40–41.

Éva úgy jelenítette meg, hogy ők ketten segítettek egy félénk matematika tanárnőnek is, aki láthatólag nagyon egyedül érezte magát. A korszak hírességeit (színészek, tévés személyiségek) is közvetlen embereknek festette le, azonban úgy tűnik, velük nem alakultak ki baráti kapcsolataik, esetleg viccelődtek.

„D. Z.-né: – És akkor úgy mentünk ebédelni. Pont kifogtuk, hogy a tévéstáb tagjai ültek velünk szemben, és soha nem felejttem el, a X. képviselőre, nem tudom, mennyire emlékszel, hallottál róla, egy nagyon szimpatikus egyéniség volt. És látta, hogy borzasztó zavarban voltam. [...] Én azért, ugye, mert akkoriban a tévé nagy dolog volt, és amikor lehetett, akkor az ember mindig ott ült eléje. Sokszor közbe' ezt csináltam vagy azt csináltam, akkor gyorsan beszaladtam és néztem. Tehát azért ilyen szempontból is tájékozott voltam eléggé. És akkor hát ő, ugye, észrevette a sustorgást meg a zavarunkat, akkor aszondja nekem, hogy ó, miért néz rám ilyen csúnyán, mint egy kutyára. Mondom neki, ha úgy nézek magára, mint egy kutyára, akkor nagyon szépen, mert a kutyákat nagyon szeretem. És akkor elkezdett nevetni, és akkor azt mondta, vagy azt nézi, hogy milyen gyönyörű színesen vagyok felöltözve. Szürke öltöny, szürke nyakkendő, fehér ing. Hát, igen. Nagyon színesen. A feleségem öltöztet. Szóval ezzel oldotta fel tulajdonképpen.”⁷⁷

Egy ügyvédnö eleinte nagyon ellenszenves volt Évának, vele viszont egy közös börtönlátogatás során összebarátkoztak, mivel akkor tudtak először „tipikus női témákról” beszélgetni. *„D. Z.-né: – Na most biztos hallottál már a R. Editről. Ő egy nagy koponya volt, és tényleg nagyon tudott az Edit [...] És amikor megtudtam, hogy Edittel megyünk együtt, na, mondom, akkor ez a napom már kész, el van rontva. És legszívesebben azt mondtam volna, el sem mentem volna, de hát megmondom őszintén, nem mertem. És akkor beszálltunk a kocsiba. Mi egymás mellé kerültünk, és akkor hát elkezdtünk beszélgetni. És megszólalt, hogy jaj, képzeld el, Éva, megszületett az unokám, satöbbi, satöbbi. Most énnekem már volt unokám, erről mindenki tudott a Parlamentben, és akkor izé, és képed is van, mert minden rendes nagymama hord magával fényképet. Na, Edit is elkezdett a lányáról mesélni, minden, tehát volt egy jó témánk.”⁷⁸*

A titkok

Minden interjú során vannak olyan kérdéskörök, amelyeket az interjúalanyok kikerülnek, tabusítanak. Az interjúkészítőnek ez persze feltűnik. Kérdés, hogy fel lehet-e tární a tabukat, érdemes-e egyáltalán belemenni az ilyen jellegű kérdésekbe. Érdemes-e önjelölt Greger Werleként olyan titkok nyomába szegődnünk, amelyek számunkra csak érdekes történetek, de lehet, hogy az interjúalanyok a szembesítés fájdalmas, későbbi múltértelmezésére, önértékelésére is kihathat. Úgy tűnik, hogy az interjúszituációban vannak olyan kérdések, amelyeket az interjúalanyok elhallgatnak, azonban ha többször visszamegyünk hozzájuk, akkor előbb-utóbb bizalmukba fogadnak annyira, hogy azt megosszák velünk. Ilyen kérdéskör volt Évánál az apjához való kapcsolata. Csak az utolsó interjú alkalmával mesélte el, hogy édesapjával kiskamaszként találkozott először, és onnantól fogva tartották a kapcsolatot. A történet szerint édesanyja tartotta fontosnak, hogy megkeressék az édesapját, mert akkoriban látott egy filmet, amiben a lányt az anyja nevelte, az apja új házasságot kötött, amelyben született egy fia. Ez a fiú és a lány nem ismerték egymást, felnőttként ismeretlenként összetalálkoztak, és egymásba szerettek, nem tudva arról, hogy testvérek. Éva

⁷⁷ Interjú D. Z.-néval. 2005. január 7. 21–22.

⁷⁸ Interjú D. Z.-néval. 2006. augusztus 1. 46–47.

elbeszélése szerint, hogy vele ne történhessen hasonló, édesanyja megkereste az édesapját, aki akkor villamosvezetőként dolgozott. Elmentek hozzá a végállomásra.

„D. Z.-né: – *Hogy tudta meg anyám, hogy apám villamosvezető, nem tudom. És akkor rábeszélte, hogy menjünk el, hogy bemutasson az apámnak. Én akkor olyan 12–13 éves voltam. [...] Elöl szálltunk föl. És fölszálltam, persze dobogó szívvel, hogy na most mit fog szólni, most ez milyen izé [...] Megfordult, rámnézett, és azt mondja: Kislány, végállomásban vagyunk, másik kocsira szállj föl. Ránéztem, és mondom: Biztos? És akkor rámnézett, azt mondja: te az én lányom vagy. És akkor fölálltunk, megpusztilt. Nagyon jóképű, nagyon szimpatikus ember volt.*”⁷⁹

Hasonló történet lehet Paula válásának története, amelyet egyetlen interjújában, második férje jelenlétében csak érintett.

„D. M.-né: – *Mikor mi odamentünk a Rómaira lakni, ez pontosan fél évre rá vagy egy évre rá történt ez a dolog, hogy ától cettig [...], mert a kiskanáltól, a padlótól a csillárig minden be volt rendezve, és egy bűdös fillérünk sem volt. És a férjem jött egy szép nap, hogy mit tudom én, hogy ő naplemente előtt van, és el akar válni, anyám tyúkja, mert öt év különbség volt köztünk. Én 35, ő meg 40 éves volt, és én akkor azt mondtam, hogy fele-fele kifele ...*”⁸⁰

Kérdéses, hogy a kíváncsiságon kívül miért lehetnek fontosak ezek a történetek. Ezek a magánélettel kapcsolatos elbeszélések tipikusan olyan történetek, amelyek levéltárakba nem kerülnek be, csak írásos forrásokból: naplóból, levelezésből ismerhetők meg, akkor is véletlenszerűen és ritkán maradnak fenn.

A másik típusú tabusítás az olyan történet, amelyről mindenki mond valamit, de nem tárja fel az interjúkészítőnek az általa teljesnek tartott igazságot. Ennek oka lehet az, hogy a csoport tagjai – itt például a csévi találkozó résztvevői – ismerik a „teljes igazságot”, azonban ezt nem akarják megosztani az interjúkészítő idegennel. Lehet az is, hogy a visszaemlékezők sem dolgozták fel egy-egy kudarcként megélt életeseményüket, ezért még ha akarnák, sem tudnák történetbe foglalva elmondani az interjúkészítőnek.

Úgy tűnt, hogy ebben a két interjúban Paula lemondásának története volt az, amelyről mindketten beszéltek, de nem tárulkoztak ki teljesen.⁸¹ Paula és férje az interjúban magától beszélt arról, hogy lemondott. Paula ezt azzal indokolta, hogy nem lépett be a pártba, ezért már nem akarták jelölni az új országgyűlési ciklusba. A férje ezt kiegészítette azzal a történettel, hogy szerinte a végső lökést az adta meg a lemondáshoz, amikor Paula próbált segíteni egy romos házban lakóknak, azonban a tanácsi tisztviselők gorombán visszautasították ezt a kísérletét.⁸² Paula munkatársai között az a szóbeszéd járta, hogy azért kellett lemondania, mert összeveszett egy miniszterrel. Ez alapján úgy tűnik, hogy bár a korszak hivatalos diskurzusában kiemelték, hogy az országgyűlési képviselőknek joguk van beleszólniuk a nagypolitikába, amikor ezzel ténylegesen megpróbálkozott egy munkásnő országgyűlési képviselő, akkor – akárcsak Kovács András korabeli filmjének hőse – falakba ütközött. Az összeveszés egy miniszterrel azt vonhatta maga után, hogy az illetőnek le kellett mondania mandátumáról.

⁷⁹ Interjú D. Z.-néval. 2006. augusztus 1. 48–49.

⁸⁰ Interjú D. M.-néval. Mogyoród, 2006. július 25. 22.

⁸¹ Pauka választókerületében 1973. december 9-én tartottak időközi választást, tehát Paula lemondása ezt megelőzően történt.

⁸² Interjú D. M.-néval. Mogyoród, 2006. július 25. 23–24.

Paula lemondásának története így az interjúk végéig megoldatlan rejtély maradt. Úgy vélem, alapvetően ezért is áll másképpen hozzá Éva és Paula ahhoz az időszakhoz, amit országgyűlési képviselőként töltöttek. Éva ezt a posztot és azt, hogy a második ciklusban az Elnöki Tanács tagja volt, ma is sikeres időszakként jelenítette meg életútjában, annak ellenére, hogy voltak buktatók is.

„Éva: Azért mondom el neked ezeket a dolgokat, mert én azt hiszem, hogy ezeket a mostani tisztviselők nem élik át, nincs az emberekkel kapcsolatuk [...] énnekem pont azért volt szimpatikus az egész, mert addig az ember sokszor nézte meg hallgatta a dolgokat, de bele nem látott úgy, mint amikor, ugye, országgyűlési képviselő lett. És mondtam, hogy beleestem, mint ló a gödörbe, mert fogalmam nem volt a dolgokról. Azt mondtam, hogy igen, ez a demokrácia, minden egyes osztály képviselteti magát. A munkás képviseltette, a paraszt képviseltette, az értelmiség, sőt azon kívül, ugye, voltak párttagok és pártönkívüliek. [...] Tehát végeredményben mindegyik tudta saját magát képviselni, az ő szemzőgéből a dolgokat, ahogy ő látta.”⁸³

Paula a lemondása miatt több olyan gesztust is tett az interjú során, amelyben hangsúlyozta, hogy ő ezt az időszakot már lezárta, ezekkel a dolgokkal nem foglalkozik. Azonban más történetekből előbukkant, mégis mennyire fontos neki és családjának az, hogy ő országgyűlési képviselő volt. Az egyik ilyen jellegű elbeszélést férje büszkén osztotta meg velem. Eszerint a férj egyszer azt adta Paulának születésnap ajándékba, hogy kikérte az Országgyűlési Könyvtárból Paula hozzászólását, és azt bekereteztette. És bár akkoriban nehéz volt megszerezni, de sikerült hozzájutnia a korabeli parlamenti filmfelvételekhez is. A hat darab másfél órás videokazettán másfél percet talált, amelyen Paula látható.⁸⁴

A szocialista időszak hivatalos diskurzusában a munkásságot egységes osztályként jelenítették meg. A korszak munkásnő országgyűlési képviselői nemcsak az „uralkodó osztályt”, hanem az egyenjogú nőket is reprezentálták a Parlamentben. Az Évával és Paulával készített életútinterjúk alapján úgy tűnik, hogy életút-elbeszélésükben szimbolikus jelentőséget tulajdonítanak annak az időszaknak, amikor országgyűlési képviselők voltak. Ábrázolásuk szerint a politikai rendszert megtestesítő politikusokkal paternalista viszonyban voltak. Életút-elbeszéléseiket úgy szerkesztették meg, hogy az országgyűlési képviselőséghez vezető utat karriereként ábrázolták. Míg Éva egyértelműen sikeres periódusként ábrázolta azt a tíz évet, amíg országgyűlési képviselő volt, Paula viszonya múltjának ehhez a részéhez sokkal ellentmondásosabb. Míg az interjúszituációban a titkok, tabuk Évánál inkább a magánéletéhez kötődtek, Paula elhallgatásai szorosan összefüggtek képviselőségével. Ezért viszonyuk a múlthoz is különböző: Paula sokkal inkább szereti úgy megjeleníteni, hogy életének ez a fejezete lezárt, Éva ma is büszke erre. Úgy tűnik, a munkásság mint a hivatalos diskurzusban egységesnek ábrázolt társadalmi csoport tagjaként csak hozzászólásukban reprezentálták magukat. Kifejezetten női érdekeket kevésbé képviseltek, azonban életüknek ezt a szakaszát úgy ábrázolták, hogy erejük teljében, vonzó nőként olyan események részesei lehettek, amelyeknek munkatársnőik sohasem.

⁸³ Interjú D. Z.-néval. 2005. január 21. 31., 2006. augusztus 1. 37.

⁸⁴ Interjú D. M.-néval. Mogyoród, 2006. július 25. 36.

ESZTER ZSÓFIA TÓTH

*“Everyone Went There in the Belief that this was a World Record.”
The Stories of Women Worker MPs about the Socialist Era.*

In the official discourse of the Socialist era workers were regarded as a uniform social class. The women worker MPs of the time represented not only the “ruling class” in the Parliament, but also emancipated women. In the paper, I use two life story interviews conducted with two former women worker MPs, Éva and Paula to analyze how they experienced their life as an MP. It seems that in their life storytelling they attach importance to the period when they were representatives. They described their relations with the politicians embodying the political system as paternalist. They structured their life storytelling so as to present the path to becoming an MP as a career. While Éva saw the decade of her representative status as a successful period, Paula's relation to this phase of her past is much more contradictory. While in the interview situation Éva's secrets and taboos were rather connected to her private life, Paula's suppressions were directly linked to her representative status. Because of that their relations to the past were also different. Paula much rather likes to talk about this phase of her life as a period that is over, while Éva is still proud of it. It seems that as members of the working class, regarded as a uniform social group in the official discourse, they represented themselves in their remarks only. They cannot be regarded as representatives of women interests, but they described this phase of their life as one in which they, as attractive women in the prime of their life, could become part of such events that their fellow women workers had no chance to.

SZOKOL RÉKA

„És ha rikoltanék, ki hallaná meg?”

Petrás Mária életútja Diószentől Budapestig

A jelen tanulmány kiindulópontja, hogy az élettörténet – konstrukció, olyan kijelentés, amit manapság a pszichológia, a filozófia vagy a társadalomtörténet magától értetődőként kezel. Az élettörténet és az identitás, a történeti tudat vagy a kultúra közötti relationalitás elgondolásában a tapasztalatként megélt valóság, valamint annak élettörténetként textualizált változata közötti különbség/távolság amolyan posztulátum. Ezt a tételt itt az elején gyorsan megemlítem, és készségesen elfogadom, hogy aztán minél hamarabb meg tudjak feledkezni róla. Valóság és konstrukció közötti feszültségben élni állandóan fárasztó dolog, bár az ember belátja, hogy jelenleg másképp gondolkodni csak kivételes tehetségek privilégiuma lehet. Ebből a kényelmetlen helyzetből menekülök, amikor egyetlen ember élettörténetének szubjektív értelmezésére hívom meg az olvasót.

Az itt következő életútinterjú engem mélyen megérintett. A hanganyagból lejegyzett szöveg olyan volt, mint a megformázatlan agyag, vagy mint a faragatlan kő. Nyersanyagként kezeltem, és az előbeszéd töredezett, akadozó, dadogó állagát folyékonyan olvasható szöveggé alakítottam át. Kivágtam az ismétléseket, a kusza mondatokat, igyekeztem kibogozni az egymásba gubancoló vagy előresiető gondolatokat, néha szavakat is átírtam, mondatokat kiegészítettem. A szövegből így előbukkant az elbeszélés. Nem szemlélő vagyok, közel mentem, s a szerkesztés ennek a nyomát magán viseli.

A másik perspektíva, ahonnan ezt az elbeszélést figyelem, MacIntyre kijelentésével írható le: az emberi cselekvés színre vitt narratívumként fogható fel. MacIntyre abból indul ki, hogy a cselekvések úgy értelmezhetők, mint amikért valaki felelősséggel tartozik, ezért az individuum, azzal ellentétben, ahogy azt az egzisztencialisták gondolták, eljátszott szerepétől nem választható el. Sőt, az egyén az, akinek őt mások jogosan tarthatják születésétől a haláláig tartó története folyamán, ezért cselekedeteiről beszámoltatható, és azokat számon lehet kérni rajta. Az egyes élet egysége és az egyetlen életben testet öltő elbeszélés egysége között a megfelelés teremt relációt.¹ Hogy MacIntyre elgondolása vitatható, arra leginkább Tengelyi László mutatott rá; az élettörténetet ő új kezdetek sorozatának látja, a kezdet pedig olyan értelemképződmények létrejöttével jár, amelyek a visszatekintő értelemrögzítés során kiszorulnak az új/módosított történetekből. Az ember ilyen reziduumok hordozója – így pedig az egyöntetűség életben és elbeszélésben, nehezen elképzelhető.² Itt most mégis MacIntyre gondolatából indulok ki, mégpedig azért, hogy ezt az élettörténetet színre vitt elbeszélésként, a mesélőt meg főszereplőként gondolhassam el. Mindannyian saját drámánk főszereplői vagyunk egy olyan színpadon, amit nem mi terveztünk, és egy olyan cselekményben, amelynek menetét nem mi találtuk ki, legfennebb társszerzőséggel

¹ MacIntyre, Alisdair: *Az erény nyomában*. Budapest, 1999. 274–302.

² Tengelyi László: *Élettörténet és sorsesemény*. Budapest, 1998. 13–48.

vigasztalódhatunk, mondja MacIntyre.³ A drámaként értelmezett élettörténet itt most nem a valóságos életesemények kinyomozásához vezet el bennünket, az egyéni életút nem egy tágabb történelmi, társadalmi kontextus felől kap elsősorban értelmezést, és célja nem az, hogy a közösség, társadalom, történelmi szituáció egy személy életén hagyott lenyomatát feltárja.⁴

Van olyan élet, ami műalkotás. Nemcsak abban az értelemben, hogy az ember valamit megvalósított, hanem abban is, ahogy a hétköznapiakat megvalósította. Ezért engem most ebben az élettörténetben annak katartikus értéke érdekel. Mielőtt megvádolhatna a kedves olvasó, hogy a katarzist csak én húztam rá a történetre, hadd valljam be, hogy tudom, lehetséges. Barbara Babcock kérdését magamra is érvényesnek tartom: ki vagyok én, hogy megmondjam, a másik személy hol kezdődik, és hol végződik? Ki vagyok én, hogy életének darabjait, képeket és hangok fragmentumát egészzé gyűjtsem össze?⁵ És ki vagyok én, hogy Petrás Mária élettörténetében erkölcsi-lelki felszabadító hatást keresgéljek?

Genealógia és hagyomány

Jó, hát '57-ben születtem, mondom akkor ... kezdem azzal ... kezdem a kezdettel, az anyémmel, '57-ben születtem januárban egy ilyen téli napon, délután, otthon, édesanyám otthon szült engem. Mindig szerettem Klézsét is, de nagyon, néha haragudtam is, hogy miért nem Klézsén születtem, azt gondolom, hogy édesanyámnak a vágya belémszületett. Édesanyám mindig visszavágyott a szülőfalujába, mert nem szerette soha Diószént ...

Petrás Mária Romániában, egy Bákó megyei csángó faluban, Diószénben született. Édesanyja klézsei, édesapja diószéni. Tizenhat éves koráig otthon tanult, ezután a hétfalusi (Brassó megye, Románia) szakiskola elektrotechnikai osztályába járt. Ezzel párhuzamosan a brassói Népfőiskolán grafikát tanult. Esti tagozaton érettségizett. Hétfaluban maradt, az Elektroprecizia gyár grafikusaként dolgozott, férjhez ment, két gyermeke született, hamarosan elvált. Tagja volt ottani művészköröknek, a hétfalusi színjátszó csoport plakátjait rajzolta, országos díjat is nyert velük. Mivel a díjkiosztásra a gyárból nem engedték el, és ő mégis elment, kénytelen volt otthagyni munkahelyét. Ezután méhészkedésből, japán hangulatú képek festéséből tartotta el családját. Verseket is írt. '89 után a szervezkedő csángó mozgalom egyik alapembere volt. '90-ben kijött Magyarországra, elvégezte az Iparművészeti Főiskolát, megkapta a magyar állampolgárságot. Ma már ismert kerámiaművész, népdalénekes, csángó énekek hiteles, szép hangú előadója.

Otthon nevelkedtem hét évig, hét éves koromban mentem iskolába, óvodába is jártam, de az nem olyan volt, hogy elmentem otthonról, mert félóránként vagy óránként futtam haza. A szomszédunkban volt az óvoda, nem voltak kerítések, és mindig hazaküldött valamiért a tanító néni. Én magyarul tanultam; nem volt magyar óvoda, de ... akkor, az ötvenes években létezett a Magyar Szövetség, hozzánk a faluba jött egy Irma néni Erdélyből, és mikor megszűnt a magyar iskola, akkor mindenki visszament, de ő nem tudott visszamenni, szerelmes lett egy itteni román tanítóba. Semmit nem tudott románul, s mindenki kinevette, ezért nem is beszélt románul, és így jártam én magyar óvodába. Nem hívták magyar óvodának, ... onnan tudom, s nem felejttem el soha, hogy első osztályba

³ MacIntyre: *Az erény nyomában*, 286–287.

⁴ Gyáni Gábor: *Emlékezet és oral history*. In: uő.: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000.

⁵ Babcock, Barbara A.: *Shaping Selves, Reshaping Lives: The Art and Experience of Helen Cordero*. In: Hofer, Tamás – Niedermüller, Péter (eds.): *Life History as Cultural Construction/Performance*. Budapest, 1988. 281–309.

amikor mentem, emlékszem az első nap egész nap fáj a fejem, csak ennyire emlékszem, első osztályban kaptam egy ilyen fakockát a fejembe, ideges lett a férje, ő volt az én tanítóm.

A csángóknak nincs nemzeti öntudata. Moldvában az ember a családjához, majd a falujához tartozik, és elsősorban katolikus.⁶ Általában megkülönbözteti magát a szomszéd falusiaktól, néha azokat nevezi csángóknak. [‘Hát kentek mik akkor’, kérdeztem bácsi Illést, 83 éves csíki (Bákó m.) lakost, csángó embert. ‘Mük székelyek vagyunk’, válaszolta büszkén. ‘A rekecsiniek a csángók’ (Külsőrekecsin a szomszédban van). Bácsi Illés a kijelentés ellenére mégsem tartja magát székelynek, vagy nem abban az értelemben, mint erdélyi társa. Tudatának üledékeiből hiányoznak olyan események, melyek repertoárja Kárpáton túli kollégáját az önmeghatározásban eligazítja, és amelyek felidőzésében-újraélésében egy nagyobb közösséggel, a nemzettel rezonál]. Az ötvenes években kudarcba fulladt pár éves magyar oktatás-kísérlet után⁷ (amire az öregasszonyok szívesen emlékeznek vissza, és lelkesen eléneklük, hogy mit tanultak a magyar iskolában), a román állam úgy döntött, kényelmesebb, ha Moldvában nincs egy magyar nyelvű közösség. Jó szimattal a moldvai katolikus egyházat használta fel arra, hogy a csángó fejekbe román identitástudatot ültessen el, mert ez a nép mint az engedelmes nyáj követi pásztorát. Az iskolában aztán, ahol az ország hivatalos nyelvén folyt az oktatás, fakockával kapott ütést a fejére a gyerek, ha nem tudott románul, s igyekezett, hogy megtanuljon. Mária mostani, a magyar kultúra felől jelentést kapó csángó identitásának gyökereire utal a magyar óvoda képe. Később újra megemlíti, hogy gyerekkorában nem tudott románul, s hogy a külvilággal való kontaktusban ez problémát jelentett. Ma a román nyelv használatára való áttérést azzal indokolják a moldvai csángók, hogy kiszolgáltatott helyzetekben, a hatóságokkal, hivatalokkal vagy az egészségügyi intézményekkel való érintkezésükkor hátrányosan megkülönböztették őket, mert nem ismerték vagy nem beszélték jól az állam nyelvét. Az akkulturáció folyamata azonban ennél jóval komplexebb okokra vezethető vissza.

A csángó világ ma leginkább azzal a jelenséggel írható körül, hogy a modern civilizációnak nevezett társadalmi-kulturális struktúrák a hagyomány helyét mindinkább átveszik. Mária erősen a hagyományokra irányuló ember, művészete is ősei formakincsét alkotja kerámiává. Identitásának hajszálygyökerei a dédszülölkig nyúlnak vissza, családjának múltja mitikus időben lejátszódó történet. Élet-drámájának cselekményét nagymértékben meghatározzák azok az életvitelbeli minták és erkölcsi értékek, melyek családjában fogalmazódtak meg; nem csak úgy, hogy ezek a tettek, attitűdök, választásokra és világnézetekre szükségszerű és kondicionáló hatást fejtettek ki, hanem úgy is, hogy megmentésre szoruló tartalmakként életcéllá alakultak át, és mozgásba hozták a történetét.

Csodálatos volt az a pár év, nagyon nehéz, de nagyon szép, édesanyámmal nagyon nagyon sokat voltunk Klézsén. Egy nagyoném még nem volt férjhez menve, mámókámmal otthon volt, s édesanyám el is hagyott utána, néne Márissal. Régen nem ilyen volt Klézse, régen még tudták azt, hogy a patak partjára nem építettek házat, az a víznek a helje, és az olyan, olyan szép volt, ilyen füves és füzes, nagyon nagyon szép, emlékszem gyerekkoromból, ott játszottunk. És amikor a gyermekkoromra gondolok, mindig Klézse jut eszembe, azok a legszebb évek, mondom, volt olyan, hogy sírtam, mint a kicsi gyer-

⁶ Hegyeli Attila: *Hat nemzetiség egyetlen faluban? Egy moldvai csángó falu etnikai identitásáról.* In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Csángósors.* Budapest, 1999.

⁷ Erről a témáról lásd például a *Vagyatok tük es ...* című dokumentumfilmet, Sylvester Lajos és Buglya Sándor alkotását, mely az ötvenes években Moldvában működő magyar iskolák történetét az egykori tanítókkal készített interjúkból rekonstruálja.

mek, hogy miért nem ott születtem. Mert ott folyt a patak, ott lehetett játszani, s az emberek is mások voltak, mint Diószénben. És hát egy varázsa volt, egy nagyon szép varázsa Klézsének. Klézsének volt vélnicája [pálinkafőzdéje] és temploma, mint szinte minden falunak. Lehet, hogy a nagyapám miatt is, ültem mellette, s emlékszem, hogy milyen jó volt nézni őt. Már annyira ismertem a szokásait, kivett egy ilyen, ő azt mondta, hogy pergamenpapírt vagy hertyikét, azt kiterítette, és lassan, gondolom fél óráig is dohányt sodort bele, pipált. Mert nem olyan pipája volt, hogy gyúrta bele a dohányt, hanem csinált ő egy pipát, vettek dohányt, pergamenpapírt, s szinte fél óráig csinálta azt, aztán meggyújtotta, és azt pipálgatta. Ment le a velnicához, a velnica úgy volt, hogy a hütése azoknak a kazánoknak, amikbe meglett a pálinka, az pont a patak magasságában volt, és a többi lejjebb kellett legyen, így a velnica bé volt fúrva a patak mellé, s fent ment a víz ... a nagyapám mindig ült a tűznél, mert a tűzre kellett vigyázni, ezeket ott pipálgatta. Soha nem felejttem el ... egy kicsit mindig könnyesek lettek a szemei, tudtam a fázisokat, mikor hogy jönnek, eljut olyan állapotba, hogy kezd mesélni, az egész olyan volt, mint egy ceremónia, az ő ... nem megrészegeése, hanem más dimenziókba ment át mindig ... S amikor elkezdett mesélni, abban is tudtam, hogy majd jön egy olyan pont, amikor elkezd sírni, kijönnek a könnyvei, olyan, mint egy forgatókönyv.

Mindig a régi időkről mesélt, a jövőről nem beszéltek, a jövőről csak reménykedtek, hogy a Jóisten megsegíti, hogy ne menjenek bé a pokolba. Nem meséket mesélt, hanem azt, hogy hogy volt, milyen jó volt, hogy mi volt. Arról, mikor jöttek ide a kozákok Bessarábiából, mert messziről jöttek pálinkát venni, arról, hogy a táti, az apó, nekem a dédapám milyen volt, s hogy milyen becsülete volt, milyen sok pálinkája volt, az egész ógráda [udvar] teli volt pálinkával csebrekbe. Akkor is monopol volt a pálinka, ott kint, mert itt ez a pálinkafőzés szabályos volt. Jöttek Bessarábiából az asszonyaikkal, ilyen széles szoknyákkal, úgy jártak, széles ruhákba, felkötötték a lábaikra a rezeset, meg minden ilyen pálinkákat, ami kétszer is ki volt főzve, s úgy szállították ki Bessarábiába, felültek a kocsi, és így tudták átcsempeszni a pálinkákat. Néha jöttek a sátorosok, a sátoros cigányok, akkor egy hétig minden ki volt boncolva és javították a vélnicát, odatelepedtek a sátorral. Az én dédapámék soha nem csináltak semmit, nem dolgoztak, nem mentek mezőre, nem vágtak fát, ők eladták a pálinkát.

Az apó könyves ember volt, mert ők bészálltak Moldvába, a dédapám úgy mondta, ők bészálltak Erdélyből, pálinkafőzésre jöttek, először egy erdő mellé, s aztán jöttek bé az ilyen patak partjára, ő pedig könyves ember volt.

Pálinkafőzdét birtokolni még ma is kiemelkedő társadalmi státusra utal Moldvában, biztos és jól jövedelmező bevételi forrást jelent a vélnica. Ráadásul Mária nagyapja tudott írni-olvasni, könyves ember volt, ami igen megnövelte presztízsét a faluban. A jó családból való származástudat összhangba kerül az idillként, káoszából kiszakított rendként felfogott múlt-képpel.

Mámiról, az én klézsei nagyanyámról nagyon szépen és nagyon sokat mesélt édesanyám. Hogy most is mindig megemlíti, ... 'Met mámi úgy mondta, mámi úgy mondja vala', ha úgy érezte, hogy valamit túlságosan megmagyaráznak, mikor úgy érezte édesanyám, hogy valamiről egy kicsit többet beszélünk annál, mit kéne vagy illene, akkor azt mondta, mámi azt mondta, hogy nem szabad mindent kimondani, mert az akkor elvesz. Mint ma, sokmindenről annyit beszélnek az emberek, hogy szinte agyon van magyarázva, annyit beszélnek róla, hogy ... hogy már nem kell. Mi, hogyha ... ha agyonmagyarázunk valamit, kifordítjuk, megmutatjuk a visszáját is, a varrását is, aztán nem tudom, valami elvesz belőle. A mámiról, a nagyanyámról ez a legerősebb, ami megmaradt, csodálatos asszon vót, egy csodálatos asszony. 16 éves korában ment férjhez, mert akkor 16

éves korukban mentek férjhez, és 52 évesen meghalt, de úgy, hogy tudta, ő már leélte az életét 52 éves koráig. Édesanyám nem volt ott, ő érezte, hogy meg fog halni. Régen tudták az emberek, hogy mikor halnak meg, és el tudtak búcsúzni, mondta hogy, hát hívjátok bé édesanyámat [a P. M.-ét] Diószénből. Édesanyám is elment édesapámmal, ott vótak, beszélgettek, eltót az a nap, édesanyám hazament, ... s másodnap mondta Péternek, a nagyobb fiának, 'Péter hozz bé egy öl szénát', 'Ó, mámi ne bolondozzon!', ... 'Hozzál bé egyet!', 'Mámi ne bolondozzon, ne mondjon ilyet, ne még beszéljen'. És akkor ő béhozta, leterítette, de nem is foglalkoztak vele, mert mondták, megöregedett, már immár elbúcsúzott, várja a halálát, de nem fog meghalni ... mámi leterített egy fehér lepedőt, egy kenderlepedőt, arra lefeküdt, s elaludt ... ennyi. Régen annyi tisztelete volt a tárgynak, amit megcsinált az ember, azt tisztelte, és úgy tartották, hogy ha valaki abba' az ágyba' meghalt, akkor hogy fog ott más aludni, másnak rossz érzései lesznek. Se szülni nem szültek ágyban, se halni nem haltak meg az ágyban. Szénán, azt szépen letakarták és ott.

És tudták, mikor halnak meg. A nagyapám is tudta, a klézsei, pontosan tudta, és elhívta édesanyámat. S a diószéni nagyapám is úgy halt meg ... ő egy nagyon erős ember volt. Volt egy kicsi földje, nem vótak nagyon módosak, a klézsei sem, de nagyon vót szaporájuk, nagyon becsületes volt mind a két nagyapám. A diószéninek volt egy tempója és egy életmódja, egész életiben ő volt az, aki tartotta is magát. Mikor nyirel [vőlegény] vót is, lovon járt, mert nálunk nem járt lovon a nyirel, de a nagyapám, ő szerette megadni a módját. '91-ben csináltam egy nyári iskolát az anyáméknak az udvarán. Akkor nagyapám mindig eljött, apókám, ez a diószéni, leült a ház mellé egy székre, s ott nézte, de nem szólt semmit, nem mondott semmit, ott ült, utána elköszönt, 'Maradjatok békével Nyica'. S mondja egyszer anyám, hogy apókád azt mondta, mielőtt elmennél, menj le hezzája, s én lementem a nagyapámhoz. Mi tudtuk örökké, hogy van egy ládája, egy kuferja, ő úgy mondta, egy ládikó, melyikkel ő a katonaságban, a háborúban volt. Aztán a ládját ő bezárta mindig, s hát most kinyissa azt a ládát, s ott láttam valami könyveket, fényképeket, valami gatyát, rózsafüzért, s lejjebb volt egy ilyen hímzett ing. 'Ne Máris, ez a nyirelingem, azt gondoltam, nem lesz kinek odaadjam.' Ennyi volt, csak ennyi. 'Isten fizesse', mondtam ... nem beszélünk. S aztán egyik télen meg is halt, 87 évesen, elveszítette az erejét. Az ő édesanyja 96 évesen halt meg. Mindig mondta [a P. M. nagyapja], 'Ej, Vaszi', még '90 után is mondta, 'uljan erős vajok én, Vaszile, uljan erős, mint a vas, ej, mint a vas!' Mondtuk, 'Jó táti, jó, jó, hogy erős', ment ki a szőlőjébe, megdolgozta ... Aztán jött egy olyan tél, hogy nagyapám ... Mondta édesapám, hogy 'Táti, jöjjön, menjünk bé Bákóba', 'Én nem menek seho'a', 'Jöjjön, táti, jöjjön, met elviszem én egy jó doktorhoz', 'Nem menek!', nem menek menni, 'De mét táti, há meghozzák [meggyógyítják]!', 'Nem menek seho'a, nem menek, met én ha elvesztettem az erőmet, én nem még akarok élni', 'No ne parasztoskodjék, megöregedett, s így beszél!' A nagyapám meg, 'Ne is adjatok semmit, me' nem eszem semmit, én elvesztettem az erőmet, én nem még akarok élni', s megholt egy másfél hónapra rá. Nem akart enni, hiába adtak neki, a papnak nem mondták el, mert akkor az azt mondja, hogy megölte magát. Abból élt meg, hogy nagyon jó volt a szíve, csont s a bőr maradt. Egész életükben nem nagyon vótak jól a nagyanyámmal, viszont szerették egymást, met soha nem hagyták el egymást, csak így marakodtak. Öregségükre az egyikük az egyik lányuknál volt, s a másik a másiknál. A nagyanyám akkor ébredett fel, amikor meghalt a nagyapám, s gondolom, még jobban akkor ébredett fel, mikor tették bé a sírba. Nálunk nem nagyon szoktak sírni, ha öreg a halott, ha fiatalabb, akkor igen, de ha nagyon öreg, akkor csak a közvetlen hozzátartozója, a lánya, de a fia nem, egy könyvet kiejt, vagy egy kicsit könnyezik. ... s a nagyanyám anynyira siratta a nagyapámat, hogy épp mondta az anyám is, nőtt a szemibe. Mikor meg-

látta, hogy na most teszik be a gödörbe, azt kiabálta, 'Jááános, Jáááános, Jáános, kelj fel, mutisd meg, miljen erős vagy!' Elkezdték az emberek röhögni, komolyan. Édesanyám könnyezett, mikor elmondta, 'Jaj, nem is gondoltam, hogy mámi így szerette tátit, jaj Istenem!' De hát elröhögték az emberek magukat a gödör szélén akkor. Meg akart halni a nagyanyám is, de nem engedték, 'Há kéd még tud élni mámi', egy kicsit mindig bátorították, s osztán úgy visszatérítették, hogy 94 évesen halt meg, tavaly húsvétkor. De már olyan gonosszá vált, olyan gonosszá vált.

Visszatérek egy kicsit Klézsére, Jánosnak hívták az én dédapámat, Miklós Jánosnak. Ők pálinkával foglalkoztak és plutákon [tutajokon] hordták le a fát Északmoldvából a Szereten. Öt kicsi gyermeke vót, öt gyermeke. Volt egyszer egy erős járvány, s meghalt mind az öt egy hét alatt. Úgy megbolondult vót ettől, hogy kiment e ógráda [udvar] közepibe, elvett egy baltát, s elkezdett forogni s kiabálni az Istenhez, 'Megöllek, add vissza, ami az enyim vót, add vissza ami az enyim vót, met megöllek, ha nem! Felmenek!', forgott, forgott, hogy forgásban feljusson az Istenhez, s megölje. Öt gyermeke született, új öt gyermeke. A nagyapám iker volt, még ikertestvér egy lánytestvérivel.

A származás egy rendkívül szép dekorációjú történetben kap helyet; ebben az eredetmítoszban a nagyszülők által képviselt morális értékek, élni és meghalni tudásuk, a világgal és embertársaikkal fenntartott kapcsolataik minősége mutatkozik meg. A jellemek és örökségül hagyott tanítások olyan társadalmi alakzatokként, kategóriákként foghatók fel, melyekkel az elbeszélő azonosul, s melyeken keresztül etikai lényként meghatározható.⁸ Forduljunk itt ismét MacIntyre-hez, aki a hagyomány és erkölcs kapcsolatát tisztázza: ahhoz, hogy a belső jókat elérjük, ezekhez tartozó gyakorlatokat kell végeznünk. Ezeket a gyakorlatokat a diszpozícióként működő erények tartják fenn, de sem a jó tartalma, sem a gyakorlatok mibenléte nem független attól a kortól és társadalomtól, amelyben élünk. Az ember a múlt örökségének hordozója, vagyis egy olyan tradícióé, amelyen keresztül a gyakorlatok áthagyományozódtak, és amely tradíció egy szélesebb társadalmi hagyományhoz tartozik. Az egyén erkölcsi identitását közösségi lényként szerzi meg, alakítja és őrzi, a belső jók birtoklására irányuló keresés pedig az erények fenntartotta történelmi kontextusban zajlik.⁹ A hagyomány tehát az az alap, amelyből az ember moralitása kibontakozhat. Heller Ágnesnél a hagyomány az ész mellett az erkölcsi normák legitimitásának forrása.¹⁰ A lényeg az, hogy az erkölcsiség a tradíció felől meghatározott. Mária esetében ezt azért volt fontos megállapítani, hogy élettörténetének mondanivalóját etikai szempontok szerint is beazonosíthassuk.

Ebben Heller Ágnes „*conditio humana*” fogalma lesz segítségünkre, amiben a „valamire rendeltettünk”, „sorsunk szerint élünk”, „a társadalmi szabályozás a maga elvont meghatározatlanságában” kifejezések összegződnek. A *conditio humana* történelmiségének feszültségében élő ember olyan én-térképeket rajzolgat buzgón, amelyek regulatív elméleti eszmékkel látják el őt, és amelyek a feszültség elviselését, vagyis a tapasztalatok megnevezését teszik lehetővé.¹¹ A becsületesség, az erő, a dolgok tisztelete, a hit és vallásosság, a bátorság (ami még az Istent is sarokba szorítja), a halállal szembeni méltóságteljes magatartás olyan

⁸ Pataki Ferenc: *Identitás – személyiség – társadalom. Az identitáselmélet vitatott kérdései*. In: Pataki Ferenc: *Élettörténet és identitás*. Budapest, 2001. 114.

⁹ MacIntyre: *Az erény nyomában*, 296–299.

¹⁰ Heller Ágnes: *Általános etika*. H. n., 1996. 166.

¹¹ Heller Ágnes: *Általános etika*, 26., 27., 33–34.

értékek és normák, melyek a világról való igaz tudással függnek össze szorosan.¹² A történet pedig ennek az igaz tudásnak a hordozója és közvetítője.

Akkor annyira hívők voltak az emberek, nagyon tudtak kapcsolatba lenni Istennel. Ha valamit akartak, akkor addig imádkoztak, amíg megkapták, vagy ha nem, akkor valami olyan választ kaptak, hogy akkor ez így volt, hogy legyen. Én ezt olyan csodálatosnak tartom, s ezeket a dolgokat tartom legértékesebbeknek az életemben. Volt egy ilyen emberfeletti valami, amihez ők kapaszkodtak, és bennük volt az az emberfeletti. Úgy éltek, hogy az mindig ott volt. Lehet, hogy ott voltak azok a jelek, amikhez kéne, hogy kötédjünk, én úgy gondolom, ott vótak. Mert azt nem tudhatod, hogy ezeknek milyen ereje volt, milyen hatásuk volt az emberre, vagy mennyire volt hatásuk. Egy kör, egy négyzet, egy ilyen nagyon egyszerű napmotívum ... nem tudhatjuk, hogy mennyire befolyásolta az embert vagy a környezetét.

Mária kerámiái a jelek, motívumok, szimbólumok megtestesülései, Istenanya alakjai mandorlában ülnek, és csángó viseletet hordanak. A moldvai asszonyok ilyen erősek és termékenyek, mint ezek a Mária-domborművek. Istenbe vetett hitük szilárd, de hát kibe is kapaszkodhatnának, ha nem a Mindenhatóba? Völgyek mélyén, kis falukban gürcölik a mindennapokat, szülnék, gyereket nevelnek, szőnek, fonnak, kapálnak, s a túlélést nem könnyíti meg számukra semmiféle biztonságpótló intézmény.

Egy olyan világból kaptam ilyen meséléseket, amelyhez éreztem, hogy van közöm. Én úgy gondolom, hogy mindnyájan érezzük azt, hogy kitől jövünk. Én azt még mélyebbnek éreztem vagy megéreztem magamban, hogy valójában anyámé vagyok, hogy ez igaz, vagy még több is annál. Mert fizikailag az övé vagyok, de azt is éreztem, hogy lelkiileg, szellemileg, minden szempontból az övé vagyok ... nagyon megéreztem azt, hogy tőlük jövök.

Erikson szerint az identitás az identitásdöntés eredménye.¹³ A döntés az azonosulás kiválasztására és véghezvitelére vonatkozik. Az azonosulások indulati feszültségekkel telítettek, és érzelemvezérelte vagy érzelmi színezetű viselkedési aktusokban nyilvánulnak meg. Hogy az élettörténethez tapadó értékelő-értelmező minősítések és affektusok reprezentációi az önazonosság fontos komponensei, ma már igen jelentős elemzési szempontja az identitáskutatásnak. Az affektív elköteleződés erején például, nem kevesebb, mint az identitás viselkedésszabályozó hatékonysága múlik.¹⁴ Mária története erős emóciókkal, intenzív érzelmi implikációkkal, érzékenységgel átítatott textus. Az azonosulásaiban létrejövő kötődések alapanyagát a gyermekkorának világa iránti szeretet és tisztelet jelenti. A tradicionális életvitelhez való ragaszkodása és a modernitás elutasítása is leginkább identitásának érzelmi összetevőin keresztül érthető meg. Ezek az érzelmek – vonzódások és elutasítások – rendkívül határozott körvonalúak. Erős, mély, nagy hatékonyságú emóciók átélésére az erős identitás-pozícióban levő emberek képesek.¹⁵ Az erős identitáspozíció pedig érzelmi megrázkódtatással járó döntések véghezvitelének eredménye. Hogy Mária identitásdöntései nem voltak könnyed események, arról ő maga beszél.

Én néha úgy éreztem, hogy az életemben van egy ilyen kereszteződés, egy csomó, ahol az is, amit szeretnék, az is, ami van, az is, amit látok, az is, ami volt, egy párszor úgy esszegyűlt, hogy sírógörcsöt kaptam, hohotában [zokogásban] sírtam. Éreztem, hogy akkor minden lepereg rólam, és ez kellett, kellett.

¹² Heller Ágnes: *Általános etika*, 44.

¹³ Erikson, E. H.: *Identifikáció és identitás*. In: Huszár T.–Sükösd M. (szerk.): *Ifjúságszociológia*. Budapest, é. n. 68–84.

¹⁴ Pataki Ferenc: *Érzelem és identitás*. Budapest, 2004. 8–22.

¹⁵ Pataki: *Érzelem és identitás*, 48.

Jellem és identitás

Aztán jött egy olyan idő, hogy ettől elszakadtam, de abból éltem. Egy más világba kerültem, mikor én Hétfaluba elmentem. Akkor tanulni kellett, és csak azzal foglalkoztam. Elvégeztem az egyik iskolát, közben elkezdtem grafikát tanulni esti iskolában, a Klement Béla osztályában. Közben férjhez mentem, jött az első gyermek, jött a második gyermek, el is váltam '85-ig.

Az én férjem román volt. Beszéltük is a leánnyal, hogy ez nagyon jó volt, 'Anyu, maga soha nem jött volna rá, vagy soha nem határolja el magát, ha ...' Akkor erősödött meg bennem inkább az, hogy nem vagyok román. Soha nem jutott eszembe, hogy román vagyok, annak ellenére, hogy az iskolában így tanítottak minket. Hanem, akkor fogalmazódott meg, akkor erősödött meg bennem az, hogy én nem vagyok az, ami ő. Úgy hogy nagyon sok vitánk volt, és nagyon rosszul éltünk. Pár hónap után már el akartam én válni, aztán ő meggyőzött, hogy mégse, mert minden lány bánja, hogy férjhez ment, és visszasírja a lánykorát. Én nem tudom, igaz-e, lehet, de én ebbe nehezen nyugodtam bele. Pár hónap után, mondom, úgy megbántam volt, mint e kutya. De jöttek a gyermekek, és az első keresztlőnél [Róbert], mert úgy voltunk megegyezve, hogy keresztlő, elsőáldozás, minden, minden a katolikusoknál legyen, nem is mondott semmit a férjem, viszont a második gyermeknél [Alina] már kezdte mondani.

Mikor Tüirkösben [Hétfaluban] kereszteltük a lányomat, nézi a pap: 'Hááá mi ez a név?!?!' Mondom, az emberemnek, a férjemnek ez kellett, ez a név. 'Ez név?!?!' Mondja: 'Ezzel nem kereszteltem meg!' Mondom jó, akkor Erzsébet, met én Erzsébetet szerettem volna. S aztán nem még váltottam meg a nevét, mert szerettük. Így hívtam Nusika, Alinusi vagy Nusi. A románok nagyon sok nevet tettek Alinának. Valaki kérdi, 'Mit adtál ilyet, ezek nem magyar nevek!?' Mondom, te hogy gondolod, hogy mit tudtam én a magyar nevekről? Hát tudtam, tudtam, volt egy kolléganőm ... de hát én nem, ... nem, ... eszembe nem jutott nekem, hogy magyar név ... olyan nehéz világ volt akkor ... nem is mertem ... nem is jutott el az agyamig...

Mikor lementünk Hétfaluba, egy darabig foglalkoztatott ez a kérdés, hogy milyen magyarok lehetünk, mer velünk nem akarnak közösködni. Nekem volt egy barátom, de nem jutottunk mély barátságához, egyszer csak így mondta, hát ezt már nem tudjuk folytatni, mert ... soha nem tudna bemutatni engem. Valaki kérdezte itt [Magyarországon], hogy mentél te oláh, román után, mondom úgy, hogy román döglött meg utánam. Nem hogy megbántam, lehetett volna magyar férjem is és rosszul legyek vele, vagy fordítva is, lehet román férj és jól legyél, de nekünk nem sikerült. Olyan erős volt az a világ, hogy esz-sze lettünk keveredve egy gyárba, mindenféle, havasalföldi, buzai, erdélyi, szász, moldvai ... azt hiszem, adott egy olyan hangot az egésznek, hogy ... hogy egyformák vagyunk, de mégsem. Annyira távol volt az ő világa, a lányom is mondja, hogy nem is tudja elképzelni azt, hogy ő románokhoz tudjon tartozni.

Ezt csak így magamról mondtam, hogy milyen messze el tud szakadni az ember. De nem, nem azért, hogy engem nem érdekelt, valahogy úgy vitt el az élet. Lementem Hétfaluba, ott már nem volt hova kapaszkodjak.

Mária 16 évesen elszakadt családjától, és Moldvából Erdélybe költözött, a hétfalusi (Brassó m.) szakközépiskola diákja lett. A csángó Diószénből a csángó Hétfaluba, amely az egyetlen olyan hely Erdélyben, ahol törzsökös csángók élnek. Ezek a csángók azonban nem azonosak a moldvaiakkal, más dialektust beszélnek, viseletük, szokásaik is különböznek keletebbre élő névrokonaitól, és evangélikusok (hogy miért azonos a két népcsoport neve, még mindig kérdés). A hétfalusi csángó ember magyar identitású. Erdélyiként az

igénytelen és elmaradott címkéjű skatulyákba besorolt moldvaiakat lenézte, románokat, csángókat egyaránt. Mária kiközösítésének oka inkább Kárpátokon kívüli származása, semmint hétfalusi füleeknek furcsán zenélő magyar beszéde lehetett.

Hétfaluban volt egy ilyen Cenaclu literar [irodalmi kör], annak csináltam a grafikáját, és én is kedvet kaptam az íráshoz, mint bármilyen fiatal, aki úgy érzi, hogy valamit el kéne mondjon. Én a nagyon nagyon koncentrált verset szerettem, és írtam egy ilyent. „De vrei sa asculti o pasare cum cinta / sadeste un pom” [Ha a madár énekét hallgatni szeretnéd / ültess el egy fát], nem még tudom a folytatását. Akkoriba emlékszem, hogy már foglalkoztatott ez a mi témánk, hogy mi van velünk, és egyre sötétebbnek láttam az egészset, nem láttam kiutat. Néha hazamentem és emlékszem, hogy sírtam, mondom édesanyámnak, hogy ... olyan rossz, hogy látom, mi van, úgy éreztem, hogy én látom, csak mi történik. És nem tudsz szólni, hiába is szólnál, mit érsz el vele, tenni sem tudsz, csak látod, hogy nem tudsz valamit megakadályozni, látod, hogy megcsúszik, és nem tudsz tenni semmit. Írtam akkor egy verset, egyik ilyen folyóiratba megjelent, In spirit de haiku, Haiku szellemben, mai napig ez egyik munkámon rajta van, egyik keresztmen, lefordítottam magyarra, de nem tudtam jól lefordítani, elmondom románul, „Luxurianta de ginduri / si daca as striga, cine m-ar auzi?” [Túlburjánzó gondolatok / és ha kiáltanék, ki hallana meg?] Ezt egyik keresztmenre rávittem, mert a mi helyzetünket, ezt a csángó helyzetet ebbe tudtam én besűríteni. Az első sort úgy éreztem, hogy nem tudom lefordítani, csak úgy tudnám átültetni, hogy 'tengernyi gond', 'gondok tengere', vagy valami ilyesmi, s akkor maradt a második, „És ha rikoltanék, ki hallaná meg?” Mondja valaki nekem, majd az Isten! De most nem erről van szó, mert ő úgyis tud és hall és lát. Úgy hogy ebbe koncentrálnak le ez az egész ... velünk kapcsolatos, ebbe tudtam besűríteni.

Mária önazonosságának története az otthonból való kiszakadás pillanatától fogadja magába a konfliktusok és fordulópontok dinamikájából származó ütközéseket. Az életút vándorúttá alakul át, a díszlet, a helyszín változásával az énkép is jelentős átalakulásokon megy keresztül, miközben a szereplő jól meghatározható cél irányába, az önmegvalósítás fele tart.

Bármennyire szerettem volna azt, hogy főszereplőnk ne az identitásról felhalmozott ismeretek segítségével, hanem története (cselekedetei) és szerepe (karaktere és erkölcsi-sége) felől mutassam meg, az önazonosság problémáját mégsem tudtam megkerülni. Mária arról mesél, hogy ki ő, ki volt ő, és hogyan alakult azzá, aki. Az identitáselemzést azonban alárendelem annak, hogy ezt az élettörténetet életdrámaként fogom fel, vagyis eszmei mondanivalóval bíró szöveggént.

Tudjuk, hogy az ember újra és újra megfogalmazza önmagát. Azt is, hogy az identitás folyamatosan újraserkesztett élettörténet, javítjuk, átírjuk, toldozzuk, foltozzuk, hiszen történeteink színvonalától identitásunk minősége függ.¹⁶ Az élettörténet elbeszélése annak a folyamatnak a része, melynek során folytonosan újraterejtjük önmagunkkal való azonosságunkat. A sorseseeményként felfogott tapasztalatok a mából kapnak megvilágítást, s ebben a visszatükröződő fényben újraíródik a múlt, és megkérdőjeleződik az egyén önazonossága.¹⁷ Az ember azonban önmaga széttöredezettségét nehezen viseli, ezért a jellem és az önmegőrzés szükségszerűsége közötti feszültséget narratív mechanizmusokkal állítja helyre, vagyis narratív identitást komponál.¹⁸

¹⁶ László János: *Társas tudás, elbeszélés, identitás*. Budapest, 1999. 112.

¹⁷ Kovács Éva – Vajda Júlia: *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*. H. n. 2002. 18.

¹⁸ Kovács Éva: Vakmerő tézisek az identitásról. <http://www.szochalo.hu/szochalo-tudomany/hircentrum/article/106237/1453/227>.

Vallomásában Mária az otthontól való (ideiglenes) eltávolodást amolyan talajvesztésként jellemzi. A szűk közösség biztosította pozitív én-kép a nagyvárosban összeomlott, a ki-közösítés tapasztalata megakadályozta abban, hogy a hétfalusi magyar közösségbe, a vallási különbségek és félresikerült házassága pedig abban, hogy a román közösségbe integrálódjon. Baráti társaságot alkotóként, gondolkodóként talált magának, a nemzetiségi öntudatot pedig a rendszer úgyis valami elvtársiasságba összerosott etnikum-fölöttiségbe próbálta feloldani, tehát egy etnikai közösségbe való beilleszkedés hiánya nem okozott válságot, esetleg némi zavart, kényelmetlenséget, lappangó feszültséget. A sehova-sem-tartozás azonban megerősítette az elkülönülést, ami az ő esetében ráadásul egy válásban is konkretizálódott. Ez a kudarc úgy épült be a narrációba, mint ami felismeréshez vezetett, és hozzájárult az önazonosság megvalósulásához. Ami akkor homályos volt, ma már értelmet, jelentést és jelentőséget kapott. Mária ma erős identitású ember, aki önmagát csángó magyarnak vallja, népét, annak kultúráját a magyarság részeként fogja fel.

Arisztotelész szerint a cselekvő személy jelleme a cselekvés oka és jellegének meghatározója. Cselekvő és történet a részvét és félelem kimondásának, megjelenítésének s főleg szenvedélyként jelentkező aspektusai feloldásának szolgálatában áll. A tragédia lényege a katarzisban történő megszabadulás megvalósításában van.¹⁹ Mária identitásának jellege, vagyis jelleme és gondolkodásmódja a csángó közösség tradicionális értékeinek felismeréséből és elfogadásából vezethető le, de ezek kibontakozása már annak köszönhető, hogy adottságait, tehetségét a civilizált világban az intézményesített művészet felől érte kihívás. Élettörténete, identitástörténete népe arisztotelészi értelemben vett tragédiájának elbeszéléseként is értelmezhető. A csángók tradicionális világa éppen a modernséggel, a civilizációval való összeütközés következtében tűnik el. Mária esetében a hagyományból megörökölt attitűdök, viszonyulások, hitek átéltek az ütközést, és művészetébe épülve életközegre találtak. A csángó nép esetében erről nincs szó. Mária azért képes ősei világának eltűnését látni, és alkotásaiban rögzíteni azt, mert a modernnek, polgárinak mondható kultúrába úgy tudott integrálódni, hogy közben a hagyományok értékeit átmenekítette. Elbeszélésében is ezért tudja megfogalmazni a pusztulást. Üzenete a méltóságteljes meghalás fontosságáról szól: az elmúláshoz kapcsolódó részvét és félelem a dignitásban nyeri el a megtisztulást.

Története a hősiesség narratívuma is egyben. A fordulatok, felismerések és szenvedések²⁰ küzdelmek komponensei. Az üzenet az élet diadalát fogalmazza meg, a katarzist pedig a győzelem teremti. A tehetetlenség, a csángósors meg-nem-hallott kiáltásként való átélése az ellenállásban, harcban, konok kitartásban művészi inspirációvá, alkotóerővé alakult át. Énekét ma sokan hallják és meghallgatják, Csángó Madonnái, keresztjei eltűnőben levő otthoni világának menedéket nyújtanak.

Az önmegvalósulás apoteózisa

'86-ban mégis úgy gondoltam, hogy felvételizek a kolozsvári képzőművészeti főiskolára, Facultatea de Arte Plastice. Felmentem, a titkárnővel beszéltem ... Vót bennem egy olyan valami, én mindig a templomban találkoztam magammal, mikor elmentem templomba, néztem fel Szent Antalra, éreztem, hogy valami, valahol nem elég, nem vagyok megelégedve. Volt egy ilyen erős, egyre erősebb érzésem. Mikor aztán Kolozsvárra felmentem, egy rendes titkárnő segített. Elmondtam, hogy én szeretnék felvételizni. Semmi nem volt nálam, s már nem tudtam visszamenni, elszállásolt engem. Amennyit tudtam, én fel-

¹⁹ Arisztotelész: *Poétika*. Budapest, 1992. 13., 28.

²⁰ Arisztotelész: *Poétika*, 14., 22.

készültem ... mikor odamentem, öt helyre voltak százötvenen. Nem tudom, miért, mégis megpróbáltam, és pár órát bent voltam, nem sokáig. Mikor megláttam azt a tömeget, tömeg volt az a százötven ember, mikor megláttam, mint a birkák, Auschwitz jutott eszembe. Én másképp képzelődtem, másképp képzeltem. Mikor megláttam, hogy reszketnek, amikor rajzolnak, akkor olyan utálatom támadt, hogy ki akartam rohanni. Hoooo, állj, stai, stai [állj]!, met nem engedtek ki. Mondtam nem tudok itt élni, mert megbolondulok, de nem szabadott így kimenni, s akkor ültem a folyosón, de ott sem tudtam ülni. Reszketve rajzoltak ... én ezt nem bírom ... otthagytam, és kint kellett várjak az ajtóban. Ott kellett megvárjam, amíg mindenki végzett, mindenkit kiengedtek. És akkor aztán befutottam a Szent Mihály templomba Kolozsváron, emlékszem, jobb oldalt mentem be ide a padok felé, s leborultam a földön, addig sírtam, de úgy leborulva, nem térden, vagy ... Leborultam, lenyúltam a földre, és addig sírtam, ott, meddig nekem jól esett. Aztán hazajöttem, s '86 után nem még próbálkoztam.

A képzőművészeti pálya felé tett első lépés tehát kudarccal végződött. '89 után, amikor megnyíltak a határok, Mária Domokos Pál Péter születésnapjára elhozta a Rezeda című népköltés-gyűjteményhez készített illusztrációit. Felfigyeltek tehetségére, bíztatták, hogy próbálja meg a felvételi vizsgát. Ekkor már 33 éves volt.

Jártam az előkészítőre, magyar nyelvet tanultunk, írást, egy évig minden délelőtt, s délután jártam művészettörténetre. Semmit ... nem hallottam ... román történelmet tanultam, magyarról semmit nem hallottam ... annyira be volt már a fejünkbe, hogy ... Mikor kijöttünk először, nem volt nap, hogy ne sírjak, semmi nem érdekelt, más csak ez a dolog, vittek is sokféle... A testvéremmel, a Vaszival voltunk, pénzünk is volt, kaptunk is valami zsebpénzt, semmit nem vettünk. Mindenki rohant, mit lehet hazavinni, olyan megalázó volt ez az egész, semmit nem láttak az emberek. Mi így tüntettünk, hogy semmit, egy cukorkát nem vittünk haza. Bementünk, söröztünk, egyet elbeszélgettünk, mikor ők mentek piacozni, és elsírtuk magunkat, csodálkoztunk azon, hogy mi történik.

A fogyasztói társadalom mechanizmusainak elutasítása és szellemi, erkölcsi, esztétikai tartalmakkal való szembeállítására Mária történetének egyik visszatérő aspektusa. A kilencvenes években tonnányi segélycsomagot juttattak el nyugatról Moldvába, amit megalázónak és rossznak minősít: a műanyag sorozatgyártmányok a természetes, emberkéz-előállította, egyedi tárgyakat szorították ki. De a csángó falvakban nem azért kézműveskedtek az emberek, mert az így előállított tárgyakat értékesebbnek tartották, mint a nagyvilág széles választékú árucikkeit, hanem mert nem is volt tudomásuk arról, hogy „kint” micsoda polcok micsoda termékektől roskadoznak. Érthető, hogy amint lehetősége nyílt rá, a csángó ember is a kényelmesebb utat választotta, a dolgok megszerzését azok előállítására helyett. A fogyasztói ösztön a Kárpátoktól keletre is hiánytalanul működik.

Hát kijöttünk, elkezdődött a tanítás, délután jártam rajzra. Egyik tanáromnak mondtam, hogy nem szeretek rajzolni, de nem hattam abba semmit, csak volt nekem egy ilyen belső harcom. Mondja nekem, 'Mária', mondja, 'nézze, szereti maga Cezanne-t?' persze, szeretem, mutatott egy albumot, 'Ezt szereti?' igen, szeretem, 'Melyik a kedvence?', mondom Rembrandt, most nem szeretem, de volt, amikor tetszett. 'Látja, Mária, ezek mind tudtak rajzolni!' Képzeld el, mint egy örült, úgy rajzoltam! Mint egy örült, úgy rajzoltam. Olyan jó eredményem volt a felvételin, pedig volt olyan próba, hogy nem értettem, hogy az érettségítői való pontok nem is kellettek. Én képzőművészetre gondoltam, hogy megyek, grafikára, mert az ember mit tud, azt szeret. De mondták, hogy nem, abba a bandába, nem szabad oda menni, nem való nekem, az iparművészetre menjek. Én nem is tudom, mi az, nem baj,... s akkor így felvételiztem az Iparművészeti Főiskolára. Ott éreztem, azt, hogy csak azon múlik, hogy szimpatizálnak-e. Kiemelték, amelyek legtehetsége-

sebb volt, külön képzésben részesült, s ez egy akkora lökést adott, nem tudom, de úgy is ment nekem a mintázás, hogy én is megijedtem tőle. Két napba meg tudtam csinálni azt, amin mások két hétig dolgoztak, de úgy, hogy a legjobb volt.

Közben én dolgoztam is grafikusként az Elektromos Műveknél, volt szolgálati lakásom, de nem ment minden olyan simán. Mert az itteni világgal esszeérintkezni, nem megismerkedni, esszeérintkezni, az nagyon erős volt. A gondolkodásunk egyáltalán nem talált. Nálunk volt egy olyan, mondta édesanyám, ne mondd annyira ki, mert rosszul esik, ne mondd annyira ki, ezt nem találták nálunk egy rossz dolognak. Én mindig oda megyek vissza, mert onnan tudok valamit magamévá tenni, onnan magamé valami, mindig, ma is, oda térek vissza mindenben. Nekem annyira megdöbbenő volt, hogy azt mondják, ó, ilyen köntörfalás, vagy maga nem tud megközelíteni valamit, hanem, így ... Hogyha valamit finomabban mondtam, akkor rossz volt. Voltak ilyen dolgok, amik ... nekem ... nagyon fájóak voltak.

Az eltérő kulturális és viselkedési normák mellett a nyelv megértése is problémát okozott. Rengeteg magyar szó ismeretlen a csángó nyelvjárásban, sok kifejezésnek pedig teljesen más az értelme. Idegen világban, tájékozódási pontok, kapcsolatok és a nyelv tökéletes birtoklása nélkül otthont teremteni, saját művészi stílusra találni, a társadalom integrálódott tagjává válni nem lehetett könnyű dolog. Letelepedését megnehezítette, hogy a hatóságok úgy ítélték meg, nem tudja önmagát fenntartani, a magyar állampolgárságot hosszú és kitartó küzdelem után végül mégiscsak megszerezte. A másságát, idegenségét érő kihívások nem szétzilálták személyiségét, hanem megkeményítették azt: a konfliktusokban, válsághelyzetekben értek meg a ragaszkodások ahhoz, amit szeret, és a hitek abban, amit akar. A bátorságot és az erőt Mária alapvető tulajdonságainak látom. Életútját bátorságról és erőről szóló történetnek.

Az első évet befejeztem, én rájöttem, hogy énnekem nem való a grafika. Mondták, hogy átmehetünk még másikra szakra, akkor én azonnal, hogy a plasztikára. Nincs ilyen, hogy plasztika, hát akkor kerámia szakra mentem. Egyik tanárnő megkérdezte, 'Mért kell maga idejöjjön?' azt gondolta, Erdélyből jövök, mert ha tudta volna, hogy csángó vagyok, azt hiszem ... Váratlan volt, mert mondjuk nem így beszéltek velünk. Azért mert tettszett, mit tudom én ... Talán megnézte, amiket rajzoltam, amiket csináltam, nem tudom pontosan, hogy mi baja volt, de ... 'Ezt akarja tanulni? Ezt Erdélyben is tanulhatja.' 'De én nem vagyok erdélyi.' 'Mindegy ...' Ez K. I., most is tanszékvezető. 'De ez nem így megy, ahogy maga gondolja' Aztán egyszer csak ... mindenki suttogott, nem jött higgyem, esszegyűltek a tanárok, s behívtak ... várok kint, mert ott volt az egész konzílium ... sokáig vártam, ott a földszinten, egyszer csak valaki kijött. 'Fáradjon be' Nagyon rosszul voltam, s egy pár ember azóta háromszor kért bocsánatot tőlem ... tanárok. Mondom a tanszékvezetőnek, ott volt az indexem, 'Nem tudom, hogy ez számít-e valamit'. Belenéz, ott volt az átlagom, azt mondja, 'Mária, kérem, fáradjon ki, nem magáról van szó.' Ment ott bent aztán a vita, mert nagyon fel volt haragudva ez a K. I. És kijött az egyik tanár, s azt mondja, 'Mária, biztos, hogy te ide akarsz járni?' Mert úgy látszik, bent mégis eldöntődött, hogy nem tudnak eltanácsolni, 'Biztos, hogy te ide akarsz járni?' Mondom, igen. 'Lehet, hogy úgy sikerül neked, hogy az Iparművészeti Főiskolán diplomád legyen, de egy dolgot ne felejts el', úgy mondta, hogy ott voltak a csoporttársaim is, s az egyik lány elkezdett sírni, s kiment, 'egy dolgot soha ne felejts el, hogy a magyarországi szintet soha nem fogod elérni.' Aztán behívtak megint, és azt mondták, próbaidőt kapok. Ha én egy közepes vagyok, be se lépek oda, nem, nem bírom a közepességet, semmiben, de ... maradtam, és akkor egy kicsit úgy megkeményedtem, abban, hogy mit akarok én.

Az első vizsgára egy természeti ornációt kellett csinálni, nem tudtam, hogy milyen irányba menjek, se nem volt nekem egy irányítóm, hát egy ilyen népművészeti dolgot gondoltam, kitaláltam valami kompótos tálát, s ilyen kisebbeket is. Valamit egy bundáról vettem, egy ilyen interpretált dolgot. 'Ó Mária,' megint ez a tanárnő, 'ó Mária, ezért nem kell járjon a magyar Iparművészeti Főiskolára, ezt Erdélyben is meg lehet csinálni'. Megint jött az Erdélyvel. "Találjon ki valamit ... maga nem tud elszakadni a népművészettől, ... nem tudom ... valahogy meg kell oldja, én megyek Argentínába." S akkor mint egy örült elkezdtem gyártani mindenféle technikával, minden, miket én hallottam, tanultam, tanulni nem volt időm, még utánanéztem könyvekben, tálakat csináltam, mindenfélét, különböző színezett anyagokból, sok mindent, porcelánt ... Már annyi anyagot csináltam, hogy dobozokban vittem le. Bejön a terembe, 'Mária, maga hülyét csinál belőlem?' kiabált, cirksust csinált ...

És akkor én rájöttem, hogy ez nem nekem való. Beszéltem Csekovszky Árpáddal, nem vállalna-e el, 'Örömmel, hogyne.' A mesterem lett a Csekovszky, s akkor ő azt mondta, 'Mária, azt csinál amit akar'. Már kellett a második évtől kellett gondolkodni a diplomaterven, s akkor gondoltam, hogy csinálok egy keresztet a szülőfalumba, amire ráviszem azokat a motívumokat, amik elvesznek, mivel ilyen lett a sorsuk, amik halálra vannak ítélve. Beszéltem a pappal, nem akart hallani róla. Én mindig áthaladtam Déván, énekeltem is Déván, elmentünk oda énekelni Kóka Rózival, s akkor ezt a dévai papot [Böjte Csabát] is megismertem. Mondom, meg van bolondulva ez a pap, ekkora, ilyen műanyag poharakba, ilyen nagyokba adta a teát, így tartották a gyermekek. Osztán mondta Rózsika, 'Nincs pénzünk, hát ő gyűjti össze'. Ne viccelj, hát akkor a diplomamunkámat is ide csinálom! Hát mi volt ott, Isten őrizz, mi volt ott! Nem baj, meggyig kész lesz, ameggyig én végzek, addig ez is kiürül ez az udvar, há' elképesztő volt, mi volt ott, szörnyen nézett ki ... Böjte Csaba itt volt, amikor diplomáztam.

Voltak mindenféle kurzusok, amikre mi kellett járjunk ott az iskolán belül, nekem tetszett ez a ... nem is tudom, tudtam-e, hogy mi a kulturális antropológia, de mondom, nem lesz gond. A tanár azt mondta, hogy egy elveszőben lévő népről kell írni egy dolgozatot. Én dolgoztam is, két gyermekem is volt, meg eszevissza laktunk is, mindig jöttek csángók, és egy ilyen káoszvilág volt akkor a '90-es évek elején. Hú, most én miről írjak? Ki voltam futva az időből – mondom: hát, a csángókról! Addig nem jutott eszembe, én csak néztem azokat, micsoda kultúrák, s egyszer ... a csángókról! Elkezdtem írni, mint az örült, s írtam, mint a bolond ... Bemegyek az iskolába, tovább írok, meddig vizsgáztatják a többieket, ott volt a 18 oldal, de nem tudtam befejezni. Mondja a tanár „Nyugodjon le, mi van, Mária?”. Mondtam, há' nem tudtam befejezni, nem tudtam, eleje, közepe van, de valahogy be kell fejezni, nem? Esszevarodtam, s itt tartok. Nézi, nézi, s mondja: „Mária, ezt ne fejezze be soha!” S akkor esett le nekem is, akkor történt meg, ahogy úgy beszorított az idő. És azt mondja: „De tudja mit, adjon egy címet is ennek.” Met azt elfelejtettem, címet nem adtam. S akkor ... akkor elolvastam én is, mert ugye csak akkor olvastam el ... Mondom, hát ez nem más, mint egy panaszkodás. Én így mondtam, így értettem, ezt a címet adtam, aztán egy ilyen ciklust is csináltam, „Panaszkodás Istennek”. Így indultam, ekkor neveződött meg bennem, vagy akkor jelent meg bennem, hogy én mit akarok csinálni.

Azt a modernséget, én azt nem akartam átvenni, amihez mások jutottak. Miért? Mert ez a hullám most, ez az irányzat?

Mikor bevégeztem a mesteri iskolát, esszegyűlt megint a tanári bizottság, tíz percet kellett beszélni a munkámról, mondom, hogy én nem akartam ilyen modern stílusban csinálni valamit, az én utam még nem jutott el odáig, és én nem akarom átvenni azt, amit

mások találtak ki. Ha én odajutok, akkor majd én is leszek modern. Mióta én rájöttem arra ... nem hogy mit akarok, hogy mit kell tennem, hogy a Jóisten idesegített valamiért, hogy ezt, ami bennem van, nem tudom, hogy művészet-e, azt a világot le szeretném valamennyire fordítani. Csináltam üvegkorpuszokat, mert a diplomára kitaláltam egy üvegtechnikát, s mondták sokan, zseniális ötlet, és ezt a vonalat kellene vinni tovább, met világhírű is lehetnék vele, mégse követtem azt.

Valaki kérdezte is, hogy meddig fogom ezt csinálni, amit most csinálok, mondom, nem tudom, mert én azt a munkámból megtanultam, hogy nem szeretnék tervezni, sokmindent nem én akarok, olyanra sikerül. A munkáimban ... benne van az anyag is, ... én is benne vagyok, meg az is, hogy a Jóisten hogy akarja. Tényleg, mert pontosan semmit nem tudsz megcsinálni, úgy, ahogy akarod, égetés közben színek, minden, másképp alakul.

Mária életútját a színre vitt történet, dráma fogalmak által nyújtott eszközök és lehetőségek segítségével mutattam be. Azt a kifejezést kerestem meg, ami a történetet összetartja, ahonnan múltját, jelenét, jövőjét az elbeszélő értelmes és egységes cselekményként fogalmazza meg, és ezt a konvergáló erőt a méltóságteljes halál képeként azonosítottam. A nagyszülőkről szóló visszaemlékezésből láthattuk, a nagyszerű életet befejező halál a létezés értelmességét valósítja meg; az élet kerek egész, összefüggő mondat, amihez szükségszerűen hozzátartozik a mondatot kijelentő értékkel felruházó pont. Ezt a mintát a csángósors értelmezésében is megtaláljuk: a haldoklóként felfogott világ számára egyedül a pusztulásban tanúsított dignitás biztosíthat megdicsőülést. Mária életútja sikertörténet. Művészete, életdrámája magába fogadta a veszteségként megélt változást, hordozza a pusztulásként látott átalakulásokat; a veszteségből és pusztulásból származó feszültségre válaszként aztán egy olyan világot teremtett, amelyben mindaz, amit elődeitől megtanult, amiben hisz, értelmet és értéket talált, kisplasztikában, énekekben, szavakban kifejezésre jutott.

A főszerep pedig, ami Mária számára (is) egyszerre adott, és döntés, vagyis vállalás kérdése, úgy tűnik, feltétele a szabadságnak. Nézzük, mit mond erről Esterházy Péter A szív segédigéi című könyvében: „Elhatároztam, hogy szabadon fogok élni, mint a férfiak, függetlenül, szilárdan, szélben, de úgy, hogy ennek nem tulajdonítok jelentőséget, az élet minden ajándékát, finomságát vagy gonosz tréfáját úgy fogadom el, mint ami nekem jár. Úrnő vagyok, életem főszereplője, úgy döntöttem.”²¹

Petrás Mária történetére ezzel teszek pontot.

²¹ Esterházy Péter: A szív segédigéi. Budapest, 1985.

RÉKA SZOKOL

“If I screamed, who would hear me?”

The Life Story of Mária Petrás from Diószén to Budapest

I make the life story interview with Mária Petrás, potter and folk singer of csángó origin, available for interpretation within the coordinate system of narrative identity theories. I have taken into consideration from the start that decoding means instant re-encoding and that my analysis cannot be traced back to some lively reality. Because of that I rather looked for the organizing principle of the narrative, that is the “message” instead of investigating the compatibility or the incongruities between the stories experienced and told. I looked at the message as an idea constructing the coherence and the meaning of the life story.

I saw the life story as a life drama, in which the character was an enunciator of the plot and the message embedded in the plot. As a result, the message acquired a cathartic value, while the character acquired a personality determined by the plot. This way the narrative identity could be assessed from the aspect of the plot, the morality as expressed in the action created a new layer for interpretation. That is, my starting point was that the bridge between narrative identity and the story is the same as the one between personality and the plot. I call this bridge the message.

My analysis focuses on the message the character constructs by organizing the events of her life into a story. I managed to understand Mária's life story by seeing it as something more than just a self-exposing storytelling of a person: rather it is a creative effort that constructs the dignity of death in the text.

BAKÓ BOGLÁRKA

„... megbántam, és az Úristen azt tudja, és megbocsátja nekem ...”

S. története egy dél-erdélyi falu új vallási mozgalmáról

Tanulmányomban egy zárt falusi közösség „normatörő női alakján”, S.¹ történetén keresztül egy dél-erdélyi település felekezeti konfliktusának esetét mesélem el.

Saját történetét S. másként értelmezi, s története közbevetéseimmel ismét más értelmet nyert. Így ez a történet az én történetem róla, aki egy zárt, falusi közösség protestáns felekezetéből kilépett, átkeresztelkedett, majd új csoportjából szintén kilépve keresi az Istent, saját üdvösségét, megváltását s az igaz utat.²

A „nagytörténet”

„Én nem térítettem meg senkit, mert én nem tudok embert megtéríteni, maga a Szentlélek tud megtéríteni, és a megtérés és az újjászületés az a legnagyobb csoda. Ha egy ember megtér, megtagadja a bűneit, megtagadja az ördögöt, kísértéseit, és Istennek kezd el élni, Isten szerint gondolkodik, a Biblia értékeit sajátítja el. Ez a legnagyobb csoda, ami létezik a világon, és én ezt nem tudom elérni, se szép szóval, se kevésbé szép szóval, hanem ezt egyedül a Szentlélek tudja. Elkezd belül munkálkodni a szívében, a lelkében, az érzéseiben, gondolataiban, s egyszer csak szomjúságot kap arra nézve, hogy kezdjen el foglalkozni a Bibliával, kezdjen el imádkozni, és ugyanúgy, ahogy az ördög előtt meg kell nyílnon, és be kell engedje, ugyanúgy meg kell nyílnon Jézus előtt és Isten előtt, a Szentlélek előtt, be kell fogadja, és akkor Jézus bejön ez életébe, és az illető megváltozik egészen.

¹ S.-sel – akinek a monogramját taláalomra választottam – az évek során jó ismeretségbe keveredtünk, így beszélgetésünk inkább együttgondolkodás volt, mint interjúkészítés. Kérdéseimmel jobbra csak „témában” próbáltam tartani, a beszélgetés irányvonalát ő szabta meg. Így kerekedett ki az a történet, amit a felekezeti konfliktusból ő fontosnak és idegenek számára megismerhetőnek tartott. S. azon beszélgetőtársaim közé tartozott, akit nem zavart a diktafon bekapcsolása. Mindemellett végig tudomást vett létéről, s két ízben kikapcsoltatta mondanivalója alatt. Ezek a részek értelemszerűen nincsenek benne a tanulmányban, hiszen igyekeztem tiszteletben tartani a számára publikálható és nem publikálható „valóságot”. Köszönöm megértését, jóindulatát és nyíltságát, amivel megosztotta velem életének történetét.

² S.-sel több beszélgetést is készítettem az erdélyi faluban végzett terepmunkám idején 2001-ben, 2003-ban és 2006-ban. Az alább közölt tanulmányban két interjút közlök: az első 2001-ben felvett életútinterjú, a második pedig 2006-ban készített irányított interjú. A tanulmány gerince a 2001-es életútinterjú, a 2006-os interjúval csak azokat a részeket egészítettem ki, amelyekről 2001-ben nem esett szó. Ezeket a részeket a dolgozatban külön jelzem. Az interjúkat megvágva és szerkesztve, de az élőnyelvhez híven közlöm. Amennyiben beszélgetőtársam válaszai tartalmazták feltejt kérdéseimet, azokat kihagytam a szövegből. A bennmaradó kérdéseket zárójelben közlöm.

Én nem tudok megtéríteni embereket, csak a Szentlélek tudja, és nem számít az, hogy szegény vagy gazdag, művelt vagy műveletlen, öreg vagy fiatal, ilyen típusú vagy olyan típusú, nem számít, őszintén Istenkeresőnek kell lennie az illetőnek ...”

A fenti idézet egy erdélyi település „visszahívott” protestáns³ lelkészével, 2001-ben készült interjúból származik. A lelkész ma a település új vallási mozgalmának, a „karizmatikus közösségnek” a vezetője. „Ébredése”, „megtérése” és „térítési szolgálata” a nyolcvanas években indult a protestáns egyház keretein belül, majd elindította azt a lavinát, aminek hatására 1997-ben a püspökség a lelkészt felmentette hivatalából, és 1998-ban „megfosztotta palástjától.”⁴ 1998-ban a településen a volt protestáns lelkész az egyházból kiszakadt karizmatikus⁵ gyülekezet Pásztora lett. A faluban bérelt házban templomot rendezett be, s heti rendszerességgel istentiszteleteket, évi rendszerességgel missziós rendezvényeket szervezett. Néhány év múlva templomot építtetett a falu határán túl. A csoport tagjai ottól kezdve nem jártak a protestáns templomba, és – a temetési szertartáson kívül – nem éltek a protestáns egyház szolgálataival.⁶ A „karizmatikus világ” kikristályosodott és határozott körvonalakkal rendelkező eszmerendszer lett, mely a gyülekezetbe tartozó emberek életét, társadalmi helyzetét és rokonsági rendszerrel való viszonyát véglegesen megváltoztatta.

³ Tanulmányomban az erdélyi falu hagyományos vallási gyülekezetét protestánsnak nevezem, tiszteletben tartva kérésüket, hogy az éles felekezeti-gyülekezeti konfliktus helyszíne anonimitásban maradhasson.

⁴ Azaz nem gyakorolhatta tovább lelkési teendőit, nem prédikálhatott, nem oszthatott úrvacsorát, és nem keresztesztelhetett, eskethetett, temethetett protestáns gyülekezetben.

⁵ A karizmatikus vallási irányzat az új vallásos mozgalmak egyike. A „neo-pünkösdzizmus” néven is ismert karizmatikus vallási mozgalom az 1900-as évek körül indult pünkösdzizmus örököse. A karizmatikus mozgalom elterjedt az epizskopiális, metodista, presbiteriánus, baptista, protestáns és katolikus felekezetekben is. Erdélyben a protestáns magyar egyházak (evangélikus, református és unitárius) vezetői nyilatkozatokban ítélik el a mozgalom felbukkanását, és papjaikat óva intik ennek gyakorlásától, illetve terjesztésétől. A katolikus egyház ezzel szemben elfogadta a karizmatikus mozgalmat. A karizmatikus gyülekezetek a Szentlélek-keresztséget mint a megváltás utáni tapasztalatot hangsúlyozzák. A Lélek-keresztség, felfogásuk alapján, rendszerint nyelveken szólás bizonyítékával vagy más karizmatikus ajándékokkal jár együtt. Az ilyen tapasztalatot tartják vallási életük szempontjából a legfontosabbnak. Istentiszteleteiken a Szentlélek megérkezését várják, melynek jötte betölti a gyülekezet tagjait, s ennek hatására egyesek nyelveken szólnak vagy ezeket „fordítják”, betegeket gyógyítanak, illetve rosszlelkeket űznek ki a rászorulókból. Bővebben az új vallási mozgalmakról lásd: *A vallásszabadság a mai demokráciában. A Dobogókőn 1997. szeptember 21–25. napjain tartott „A vallásszabadság és új vallási mozgalmak” című nemzetközi ökumenikus konferencia anyaga.* 1997 Ökumenikus Tanulmányi Füzetek 16. szám, Ökumenikus Tanulmányi Központ; Tomasi, Luigi (ed.): *Alternative religions among European youth.* Ashgate, 1999.; Fekete Péter: *Az egyház és a szekta.* Budapest, 1993. MacArthur, John F. Jr.: *Karizmatikus káosz.* Budapest, 1999.; Eimuth, Kurt-Helmut: *A szektások gyermekei.* Budapest, 1999.; Marshall, David: *A new age – a kereszténység legnagyobb kihívása.* Budapest, 1997.; Melton, J. Gordon: *New age encyclopedia.* Detroit–London, 1990.; Miller, Elliot: *A crash course on the New Age movement: describing and evaluating a growing social force.* Baker Book House, 1993.; Németh Géza: *Destruktív kultuszok.* Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 1996.; Rosa, de G.: *Vallások, szekták és a kereszténység.* Budapest, 1991.; Lewis, James R. (ed.): *The Oxford handbook of new religious movements* New York–Oxford, 2004.; Takács János: *Karizmatikus megújulás az egyházban.* Szolgálat, 1974. 22. sz. 39–46.; Vajda Tibor: *Hogyan ismerkedtem meg a karizmatikus mozgalommal.* Szolgálat, 1975. 26. sz. 59–61.

⁶ Nem vettek magukhoz úrvacsorát, nem kötöttek protestáns szertartás szerint esküvőt, nem kereszteszteltek és nem konfirmálták meg gyermekeiket a protestáns gyülekezetben.

A „kistörténet” a nagytörténetről

Beszélgető társam, az 54 éves S. a település egyik központi terének rendezett portáján lakik. Betegnyugdíjas férjével él egy háztartásban, lelkész fia évek óta egy székelgyházi település protestáns papja.

S. a faluban született egy aránylag jómódú családban, iskolai elvégzése után varrónó lett. Rokonsága – ellentétben a település széles rokonsági hálózatával – néhány családot ölelt csak fel, ami a későbbiekben leszűkítette a falu társadalmán belüli mozgásterét. Ebből következően kevesebb komasági kapcsolata alakult ki, illetve nem került be a falu női társadalmának vezető rétegébe se.

„Nagyon összetartó család volt [S. családja], ketten voltunk testvérek, a testvérem Sz.-on fizikus. Én a nyolc osztály után csak varrodát végeztem, varrónő vagyok. Én mindig varrónő szerettem volna lenni, ebbe beleszületve mindig a babákat öltöztettem, most is bármi ér, leülök, s csendesesen varrni tudok, az megnyugtat. Édesapám nagyon, de nagyon szeretett engem. Miért? Amikor én megszülettem, beteges lányként születtem, s ez egy kicsit [nevet] ... s mivel hogy beteg voltam, nagyon elkényeztettek, s én egy elkényeztetett valaki voltam, ami így felnőttként nagyon nehéz volt. (Sok barátja volt?) Igen, mindig volt. Így a szomszéd lányokkal tartjuk a kapcsolatot, akikkel iskolába jártam, azokkal, kettővel-hárommal tartjuk a kapcsolatot. Elmondhatom, hogy verekedős lány voltam, nem féltem a fiúktól. (Rokonsága nagy?) Édesanyám felől nincs nagy rokonság, édesapámé is kicsi. Nem volt összetartó rokonság. Édesapám felől összetartó rokonság volt, s nagymamám felől is összetartó a rokonság. (Hány évesen konfirmált?) Én 14 évesen konfirmáltam, sokan abba az évben, mert két korosztály konfirmált, 51-es és 52-es. Volt egy év, amikor a vizsgák miatt két generáció konfirmált, s aztán, amikor visszaállították, akkor volt egy év, amikor nem konfirmált senki. Tudom, mert azok, akik öt éve konfirmáltak és tíz éve konfirmáltak, szoktak adományozni az egyháznak, és mi, két korosztály konfirmáltunk. Szép emlék volt, az mindig szép.”

S., mint a falu zöme, a protestáns gyülekezet tagja volt, de fiatalkorát nem jellemezte vallásosságának különösen mély megélése. Természetesen a falu átmeneti szertartásain életkorának megfelelően részt vett, így 14 évesen konfirmált, majd 20 évesen férjhez ment. Gyermekeit a protestáns templomban kereszteltette, majd 14 évesen ugyanott megkonfirmáltatta. Az évi nagy vallási ünnepeken eljárt a templomba, ha ideje engedte, egy-egy vasárnapon is részt vett az istentiszteleten.

„(Vallásos volt?) Hogy mondjam én, hogy vallásos? Nem, hát szerettem menni a templomba, mindig szerettem templomba járni, fiatalként. Nekünk csak akkor volt vasárnap, hogyha elmentem a templomba. 20 évesen mentem férjhez, volt templomi esküvő, anélkül nem is lehetett. S mikor férjhez is mentem, a férjemmel is mindig eljártam a templomba, s akkor lett egy olyan szakadás, hogy nem mentünk. Soha nem felejttem el, hogy amikor a tiszteletes úrral⁷ találkoztunk, azt kérdezte, hogy hova költöztünk, mert amikor összeházasodtunk, akkor jártunk, s utána nem. S akkor, mikor a gyerek született, akkor kereszteltük, meg megcsináltunk mindent mi is, aztán már P.⁸ hatodikos lett, utána jártunk. De addig, mint szokás csak nagy ünnepen, húsvétkor, karácsonykor.”

S. fiatalkori vallásgyakorlati szokásai a falubeli normáknak feleltek meg. Protestáns falujában a szent idő és a szent tér a templomozás idejére és a templomra korlátozódott.

⁷ A falu 1987-ig szolgáló időse lelkészével.

⁸ P. S. fia.

A templom istentisztelet, „átmeneti szertartások”⁹ és az évfordulós ünnepek alkalmával megtelt, hétköznapokon ellenben „nem működött”. Ekkor a templom zárva vagy takarítás alatt volt, soha nem fordult elő, hogy a szent időn kívül bárki is bement volna a templomba imádkozni.¹⁰ A falubeliek közül a rendszeres templomjárók elsősorban az idős emberek közül kerültek ki. A fiatalok, a fiatal házások elsősorban a főbb egyházi ünnepeken, „megemlékező vasárnapokon”¹¹ vagy az átmeneti szertartások ünnepnapjain mentek el a templomba. Nyáron, a mezőgazdasági munkák idején az istentiszteletek látogatottsága csökkent.

1987-ben új lelkészt választottak meg a falu protestáns közösségébe. A fiatal, agilis lelkész rövid időn belül átszervezte a gyülekezet vallási mindennapjait. Bibliaórákat indított be a fiatalok, a fiatal házások és az idősek részére, „beszélgető-köröket” szervezett, újjáalakította az egyházi kórust, német nyelvre és zenére tanította a fiatalokat. A lelkész és a falu közötti harmonikus kapcsolat a fiatalok egyre aktívabb részvétele miatt néhány év múlva feszültté vált. Ezekben az években komolyabb konfliktusok robbantak ki, hiszen a fiatalok bibliakörébe járó tizenévesek egyre gyakrabban maradtak ki otthonról, és töltötték éjszakáikat az újonnan épült gyülekezeti házban. Furcsa és rejtelmes történetek keringtek a faluban a nyári táborozáskor tűzbe esett gyerekekről, ördögűzésről, „drogált teákról”.¹² Megjelent a falu vallási életében a „piros könyv”, mely a falubeliek számára különös hangzású, gitárral kísért énekeket tartalmazott. Ezekben az években S. és férje, L. rendszeresen eljárt a fiatal házások bibliakörébe.

„Mondom, hogy miután P. 6. osztályos lett, ismét kezdtünk járni a templomba vasárnapról-vasárnapra. (Voltak akkor bibliaórák?) Voltak, de én nem jártam bibliaórára¹³, nem tudom, milyen bibliaórák voltak, mert nem jártam. Mikor az öreg pap elment nyugdíjba, és jött az új pap, persze egy változás történt az egész gyülekezetbe. Ő egy nagyon éneklő csoportot csinált. Úgy szerettünk énekelni, akkor csinált már bibliaórákat, s akkor úgy mentünk arra. A fiam akkor, abba az évben konfirmált, az volt az első rend. Jártunk mi a templomba, de ennél szorosabb kapcsolat nem volt, de nagyon szerettünk járni a templomba, mert nagyon szeretett ő (azaz a lelkész) énekelni, mi is nagyon szerettünk, de nem csak én magamról beszélgessek, hanem az egész gyülekezetről. (Miket énekeltek?) Itt van a Halleluja¹⁴ énekeskönyv, délelőtt az istentiszteleten azon kimondottan csak az Énekes könyvből¹⁵ énekelünk, de már az esti istentiszteleten vette ezt a Halleluja könyvet, és ebből énekelünk. Lehet, hogy az idősebbeknek furcsa volt, de nekünk, fiataloknak nem. Akkor 88-ban még fiatalok voltunk, s akkor nekünk nem, sőt örültünk. S még azt is mondta, visszaemlékszem, a fiam mondta, hogy »na milyen változás«. Jöttünk haza a templomból, mindig idejöttünk hozzánk a férjem, én, még az egyik sógorasszonyom s az egyik testvére. Idejöttünk, s még folytattuk, de csak az Énekes könyvből, mert akkor ab-

⁹ Egy egyén életét átmenetek sora jellemzi: gyerekkor, serdülőkor, felnőtté válás, házasság kora, idős kor stb. Az ezeken a szakaszokon való problémamentes áthaladást segítik elő az „átmeneti szertartások”. Ezek közé tartozik a keresztelezés, konfirmálás/bérmálás, esküvő, temetés stb. Bővebben lásd van Gennep, A.: *The Rites of Passage*. Chicago, 1961.

¹⁰ A hétköznapi szent idő az otthon belső terére korlátozódik. Hétköznap a protestáns gyülekezet tagjai a napot imával kezdik, illetve imával zárják. Gyakori, hogy a protestáns egyházi élet napi igéssel felosztó Útmutatót is napi rendszerességgel használják a gyülekezet tagjai.

¹¹ A halottról való hónapos, fél éves és éves megemlékezéseket a templomban tartják.

¹² Azaz kábító hatású teáknak tudták be a csoport tagjainak megváltozását.

¹³ Itt S. még az idős tiszteletes úr szolgálatának idejéről beszél.

¹⁴ A protestáns egyház fiataloknak összeállított énekeskönyve.

¹⁵ A protestáns énekeskönyv

ból énekeltünk, s akkor elővettük az Énekes könyvet, s egész délután énekeltünk, sokszor együtt ebédeltünk, hogy együtt legyünk minél többet.

S akkor folyamatosan történt ez a változás az életünkben, hogy lett valami, amit megéreztem, hogy ez nem volt idáig az én életemben. Tehát egy változáson mentem át, de folyamatosan. Először megváltozott nálunk a gyermek. Miért mondom? Mert kicsi korától ő, ahogy megszületett, s ahogy nőtt, nem szerette a világi dolgokat. Hogy értessem, elmentünk egy vendéglőbe, ha engem meglátott, hogy én valakivel táncoltam, annyira sírt, ordított, hogy én le kellett üljek. Én nem tudtam táncolni senkivel. Azért mondom, hogy kicsike korától ő ebbe beleszületett, hogy ő nem szerette a világi dolgot. Mert ő nem tudja, hogy milyen egy diszkó vagy egy mulatság, mert soha nem járt. Nem azért, mert nem volt ő engedve. Mindig mondtam, hogy, »ha te nem szeretsz járni, vagy nem szereted ezt a szórakozást, akkor te menjél papnak, te papnak nagyon jól beválsz«. S azt mondja nekem, »ó, anyu, én nem megyek papnak, mert akkor én velem mindenki csúfolkodik«. Tehát csak volt egy olyan visszhang itt a faluban, hogy a gyermeknek ez maradt meg, hogy a papokat csúfolják. Mikor idejött az új pap, akkor változott meg az ő gondolatja, tehát egy év alatt, mert soha nem mondta, hogy ő teológiára megy, ő megértette a konfirmálását s akkor ő a 8. osztályába döntötte el, hogy ő teológiára megy. Ő elment a teológiára, tehát ő döntött, és nem csak passzióból ment a teológiára, tehát az ő élete teljesen megváltozott.”

S. fia, P. abba a generációba tartozott, melyet a fiatal pap elsőként konfirmált meg. A lelkész erre a fiatal csoportra tette a legnagyobb hatást, s a későbbiekben ezek a fiatalok lettek a karizmatikus gyülekezet alaptagjai. Kezdetben S. ellenérzéssel fordult fia egyre komolyabbá váló vallási élete felé. Ennek fő oka az volt, hogy a fiatal karizmatikus gyülekezet tagjai mindennapi életvitelükben is egyre szigorúbban vették a vallási normákat.

„P. járt hozzá, s én azt mondtam a gyermeknek, »ha te jársz az egyházhoz, akkor járj a templomba, légy templomba járó ember«. Mert az édesapja akkor iszákos volt, és nem tudott az édesapjával akkor szépen beszélgetni. Tehát ez egy nagy dolog volt nálunk. Egy nagy harc. Azt mondtam, »akármilyen ember az édesapád, ha részeges, ha nem részeges, a szájunkba a kenyeret ő keresi, ha le van esve a sáncba, neked akkor is fel kell vedd, s hazahozd, mert az akkor is a te édesapád«. Ő ezt tőlem nem akarta elfogadni s akkor én ezért fel kellett menjek [a paphoz], s el kellett neki ezt beszéljem. Olyan csúnyán beszélgett az édesapjával, hogy az borzasztó volt, s én azt mondtam, »hogya te templomba jársz, akkor légy templomba járó ember, s akkor beszéljess édesapáddal úgy, ahogy megillik. Mutass példát!« Nem változott a gyermek. S közbe lett egy keresztelő, hogy kellett menjen keresztelőbe, s nem ment. Nem ment. S akkor én felmentem a paphoz, s megkérdeztem. Mert minket az öreg tiszteletes úr úgy tanított, hogy kereszteni kötelesség, hogya valaki hív keresztelőbe, oda el kell menjél, én így tanultam. Most nem verném meg, de akkor úgy megvertem, hogy nem ment, úgy megvertem, s úgy se ment. Úgy se ment. S akkor én felmentem a paphoz, s megkérdeztem, hogy ez milyen dolog. Mire tanítsa ő a gyermekeket. Pont mint M.¹⁶ annak idején, hogy ők is azt mondták, hogy »hát mire tanítsa a gyermekeket, mit csinál?« Én is az voltam, én is az voltam. Tehát el kellett teljen 10 év, amíg én azt megértettem.

Azért nem akart menni keresztelőbe, mert ott hitvallást fogadnak, hogy segítnek a szülőknek – a kereszteni hitvallás szerint – tehát kereszteni hitre nevelik a gyermekeket. S azt mondta »anyu, én azt nem tudom megtenni, mert a szülők nem fogják meg-

¹⁶ M. egy falubeli asszony, aki már korábban feszült viszonyba került a lelkésszel konfirmandus lánya miatt.

engedni«. S ő ezt nem tudja vállalni. Mert azt kérdezi meg a pap, mikor kereszteli meg, a keresztszülők fel kell álljanak, s felállva kell elfogadják azokat a kérdéseket, amiket felteszen nekik. Hogy azt mondja, elfogadja-e keresztgyermekének, hogy a kereszttségben arra tanítsa, amit elkövetel a Szentírás. Hát hogy tudjam én ezt elkövetni, hogyha a szülei nem is engedik, hogy velem tartson. Ezt nem vállalhatom. Én emlékszem, hogy felmentem, s mondtam, mondtam, mondtam, mondtam neki. S ő [a lelkész] próbálta nekem megmagyarázni, de nem értettem, ő próbálta, s látta, hogy velem nem megyen, mert én nem értettem, én mint a kakukk egyet futtam, én, amit tartottam, abból nem álltam ki, s akkor ő látta, s otthagyt. Ő meg akarta magyarázni, hogy mit fogadnak, s a gyermek ezt látta, és azért nem megyen. Mondtam, 10 év kellett, hogy elteljen, hogy megértsem én is. De [a lelkész felesége], azért mellém állt, mert az asszony, az asszonyt pártolta, s mondta, hogy csak igaza van a néaninek, csak igaza van. Mert mondtam [a papnak], »ha ide jár, jó, keresztelni nem megyen, mert nem megyen. De ha idejár, akkor az édesapjával mért nem beszélget? Látta, milyen csúnyán beszélget az édesapjával. Velem nem, de az édesapjával igen. Hát nem az illározás [italozás] miatt. De az illározás, de ha az illározás, ha nem az illározás, a kenyeret a szánkba még ő keresi, s akkor akármilyen illározás, imádkozunk azért, hogy megszabaduljon tőle«, azt mondtam neki. S akkor [a lelkész felesége], hát »igaza van a néaninek«. »Igaza, igaza«, s otthagyt [a lelkész]. Látta, hogy nem értettem meg, s otthagyt.»

A fiatal csoport egyik első „határhúzása” az volt, hogy mindennapi életvitelében egyre határozottabban elkülönült a falu fiatalságának elfogadott normáitól. Nem vettek részt a falu átmeneti szertartásain, a keresztelőkön, esküvőkön, illetve, ha részt vettek, magatartásukkal tüntetőleg hangsúlyozták különállásukat. Vasárnaponként nem mentek ki a mezőre segíteni szüleiknek, álláspontjukat bibliai igékkel és idézetekkel védték. Ez a felnőtt társadalmat felháborította, a családokban napi rendszerességű lett a veszekedés, az összecsapás a generációk között.

Mindez S. családjában máshogy alakult. Kezdeti ellenszenvé, elsősorban P. hatására, megváltozott, és S. rendszeresen kezdett járni az egyre határozottabb körvonalakat öltő új vallási csoportba. S. és P. között a – falubeli anya–gyerek kapcsolatra nem jellemző – szoros, egyenrangú viszony volt. P. az egyik minden kiváltságát élvezte. Azáltal, hogy jól tanult és papi pályára ment, később nagy presztízst szerzett családjának. Mindemellett S. számára fiával való mély kapcsolata egyfajta menekülés is volt az egyre gyakrabban ittas állapotban hazatérő férjjel való konfliktusok elől.

„S akkor én nem tudom azt mondani, hogy tőlünk tanulta ezt [azaz P.], hogy biblikusán élt, tehát én kellett hogy utána forduljak. Tehát én kellett megváltozzak, de ezt csak ő tudja elmondani, hogy milyen volt a mi családi helyzetünk azelőtt, s milyen lett most. Tehát ezt én is tudom, de ő mindig mondta, hogy »anyu, ez nem jó élet ez az élet«. Mikor 25 éves házasságunk voltunk, s mondták, hogy ez a 25 év nem volt rövid idő, s mondjuk el. Akkor mondtam, hogy három szakaszra lehet osztani az én 25 éves házassági életemet. Az első, mert szerelemből házasodtunk össze, azért mondom, mert itt volt olyan, hogy nem szerelemből, hanem összeszereltek vagyont meg mindent, de mi szerelemből keltünk össze, hogy egyik a mászt szerettük, de az a szerelem nagyon keveset tartott. Mert Isten nélkül nehéz az élet. Utána lett egy, nem haragszik [azaz S. férje¹⁷], mert tudja, hogy így nevezem, egy részeg házasság, mert az uram nagyon sokat ivott. S utána lett ez a másik, ami ma is megvan, ezt nem cserélném el senkivel. Tehát először ment a gyerek, utána mentem

¹⁷ S. férje részt vett beszélgetésünkön, de egész idő alatt tüntetően csendben maradt. A később velem készített beszélgetésen ezt azzal okolta, hogy nem akarta felesége mondanivalóját „befolyásolni”.

én, s aztán jött a férjem, tehát, amikor meglátta a férjem bennem ezt a változást, ő is változott utánam. (Miben változott meg?) Tehát, nem voltam olyan, mint azelőtt. Teljesen kicserélődtem. Mindig kiabáltam, nagyszájú voltam a férjemmel, ha meglátam, hogy egy kicsit ivott, az katasztrófális volt, azt felejtsem el, még csak ne is hozzuk elő, mert nem kívánatos. Az a változás, amikor én teljesen átváltoztam, az abból állt, hogy én nem voltam olyan nagyszájú, meg tudtam húzni magamat, meg tudtam alázkodni, nem voltam az, aki voltam, nem úgy beszélgettem, mint azelőtt. (Ez a pap hatása volt?) Én annyit tudok megfogalmazni, hogy őt az Úristen áldja meg, mert ő vezetett el erre, hogy én eljuttam odáig, hogy meglátam azt, hogy Jézus Krisztus nélkül nincsen élet, tehát ő vezetett el az isteni útra, de hogy hova tért, hova fajzott, nem tudom. De a Bibliaolvasás által láttam aztot, hogy valami ott nem stimmelt. Persze, hogy, ha én átváltoztam, akkor csak úgy tudok én fejlődni abban, s tovább haladni, ha én naponta táplálkozok az igével, hogyha én elfelejtem ígét olvasni (elhallgat) ... Tehát enni nem felejték el, azt mondtam, hogyha a testünknek szüksége van táplálékra, akkor a lelkünknek is szüksége van táplálékra. Ez a Bibliaolvasás, ez, ami teljesen átváltoztatott.”

A '90-es évek közepén a konfliktus egyre fokozódott, melyben csak újabb feszültséget jelentett a nyaranta a fiataloknak szervezett vallási tábor, a missziós alkalmak, a húsvéti passiójáték és a protestáns gyülekezetet erőteljesen elítélő lelkészi prédikációk. Az ellentétek 1997-ben jutottak forrpontra. Ebben az évben a lelkészt négy falubeli asszony feljelentette a püspökségen, aminek az eredménye az lett, hogy a püspök a faluba látogatott¹⁸, és falugyűlést hívott össze. Ezen a gyűlésen – melyen a lelkész nem vehetett részt – a falubeli protestáns „vádlok” és a karizmatikus gyülekezet „védői” egyaránt felszólaltak. Többek közt S. is szót kért, s hozzászólásában nyilvánosan is deklarálta a csoporthoz való tartozását.

„Próbáltunk hitvallást tenni, de nem engedték, próbáltam én ... Én magamról beszélek, amit én mondtam ... Én csak annyit mondtam, hogy a B-ben [a nyári táborozás helye] semmi rossz nem történt. Én nem vagyok gyerek, én egy megért asszony vagyok, egy 45 éves asszony, s az, amit mondtak a B-ben, hogy mi történt, az nem igaz, csak annyi, hogy én közelebb kerültem az Úristenhez. Elfogadtam Jézust. Tehát megtértem. S, ha megtértem, akkor adjam át azt az örömet másnak, hogy más is értse meg. S megértettem azt, hogy az agyagosból van kiút, tehát tovább az élet, ott nincs vég. S tudom, hogy a püspök úr, mi van az agyaggal? Mert úgy mondják itt nekünk, a temetőbe, s nekem itt hirtelen az jutott eszembe, hogy az agyagossal ..., mert kivisznek az agyagosba, így mondják az öregek. Az hirtelen nekem akkor úgy jutott eszembe, hogy tudom, hogy az agyagos után van élet. Azzal milyen rosszat csináltam én? Hogy megértettem, hogy a halál után még van élet?”¹⁹

A falugyűlés után egyházi bíróságot hívtak össze, mely ítéletet hozott: a lelkészt eltávolította a protestáns egyházból. Ekkor került be a falu szókincsébe a „karizmatikus” jelző, ekkortól vállalták nyíltan az új vallási irányzat tagjai vallásgyakorlati sajátosságait, más-ként gondolkodásukat.

S. az ezt megelőző években már szoros kapcsolatban állt a lelkész családjával. Gyerekfelvigyázó és háztartásvezető munkakört töltött be, illetve ő volt az egyház harangozója is. A lelkész ellen irányuló felháborodás hullámai S.-et is elérték, napokig csak sötétedés után merte elhagyni a paplakot, rokonai, szomszédai kitértek köszönése elől.

¹⁸ Hivatalosan püspöki látogatási körúton volt, amikor egy falubeli asszony a sokak által aláírt falubeli kérvényt átnyújtotta neki. A kérvényben egy püspöki részvétellel megtartott falugyűlést kért a protestáns gyülekezet.

¹⁹ 2006-os interjúrészlet

„(Mikor került be a köztudatba a karizmatikus szó?) Ez az én világi életembe²⁰ bekerült, '97-be. Addig nem mondták így, és utána sem, amikor én meghallottam a karizmatizmusról mindent, akkor már a bomlás is megjött az egyházra. Addig a pap sem beszélt róla. Hogyha beszélhetett is volna, hát én meg se értem, mert így, hogy, ha a gyermekkel [azaz P.-vel] leülünk beszélgetni (elhallgat) ... Őt is csak '97-ben vettük észre, hogy valami történt. S a fiam hallott a karizmatizmusról, én nem, én az ő szájukból később hallottam, amikor ott voltunk már. Tehát a megindulás megvolt, nem tudom honnan, de már ki voltunk kerülve, mire a karizmatikust hallottuk. (Miért lett ez a felháborodás?) Nem tudom, mert azt mondtam – amikor a felháborodás megtörtént, hogy őt kitegyék – én azt mondtam, hogy amikor megtörtént '97-ben, azon a táboron én is részt vettem, személyesen. Az a b.-i táborban [volt] a tábor, s amikor hazajöttünk, akkor lett a felháborodás, s utána, hogy mit tudom én, mi történt. S akkor én elgondolkoztam, hogy »Istene, mi semmi rosszat nem csináltunk, hát mi volt abba, hogy ha imádkoztunk?«. De utána derült ki, amit én nem tudtam, hiába voltam ott, mert nem tudtam, az az ördögűzés meg mit tudom én. A táborban csak fiatalok voltak, idős csak én voltam, tehát voltak még Sz.-ről. De én abból nem részesültem, abból az ördögűzésből, azt én nem is láttam. De azoktól a fiatal gyermekektől, akiktől elindult [azaz a szóbeszéd], azok látták, de én, hogyha nem láttam, én nem mondhattam. Nem? Én akkor is azt mondtam, hogy semmi rossz nem történt. De hogy éjjel mi történt? Azt én nem tudom, mert aludtam. Ez az ördögűzés, ami visszavont engem, ami kiteszített onnan engem, amit nem tudtam elfogadni. Miután láttam, azután kimentem.”²¹

A lelkész, miután „megfosztották palástjától”, megszervezte a karizmatikus közösséget a faluban. Házát bérelt számukra, hetenkénti istentiszteleteket tartott, szabadtéri missziós alkalmakat szervezett, a tagokat életkor szerinti ún. „sejtekbe” szervezte. Karizmatikus csoportjának száma a kiközösítés után sem csökkent számottevően, ennek oka főleg abban rejlett, hogy az új vallási irányzatot követő emberek nagy részének nem volt más választása, mint a csoport tagjai között maradni.

Az új vallási mozgalomba bekerült embereknek a faluban két nagyobb csoportjuk volt. Egyik részük a pap által konfirmált fiatalokból állt, a másik a falu társadalmának periferiáján álló emberekből került ki. A periférikus sors nem volt ismeretlen a faluban. Több okból válhattak az emberek az etikai normarendszer szempontjából vétkessé,²² ami teljes életükre meghatározta helyüket és korlátaikat társadalmukban. A karizmatikus mozgalom megalakulásáig ebből csak elköltözéssel lehetett kitörni. Erre pedig ritkán volt példa. A karizmatikus mozgalomban a hit volt mértéke mindennek. Így az oda csatlakozó emberek nem múltjukkal, hanem jelenükkel, illetve jövőjükkel foglalkoztak. A múltat az első nyilvános bűnbánatban lezárták, s vallási beavatottságuk növekedésével jutottak egyre jelentősebb szerephez köreikben. A beavatás fokát mutatta, hogy milyen mértékben „kapták meg” a karizmatikus adományokat, amiknek olyan látványos jelei voltak, mint a nyelveken szó-

²⁰ A karizmatikus gyülekezet tagjainak jellemző szóhasználata. Életüket két szakaszra osztják: a gyülekezetbe lépésük előtti éveiket „világi élet”-üknek nevezik, az utánit pedig „megtérésnek” vagy „át-térésnek”.

²¹ A riport tanúsága szerint a b.-i erdei táborozás után S. még évekig a csoport tagja maradt, részt vett istentiszteleteiken, s férje betegsége alatt házát a gyülekezet rendelkezésére bocsátotta. Mindemellett, ahogy a beszélgetésből kiderült, ezután kezdődött az az elbizonytalanodási időszak életében, melynek vége a gyülekezettel való teljes szakítás lett.

²² Ezek közé tartozott például az alkoholizmus, a rossz házasság, lopás, gyilkosság vagy akár a családból vagy rokonságból „örökölt” hasonló, régi vétek.

lás, gyógyítás és a „rosszlelékűzés”. Azzal, hogy csatlakoztak a mozgalomhoz, egyszerre hagyhatták ott addigi periférikus helyüket és kaphattak kiemelt helyet új közösségükben. Mindemellett a mozgalom eszmeisége alapján önmagukat (és csoportjukat) a hagyományos protestáns közösség fölé helyezték, így bűnük miatti periférikus helyzetük önmaguk számára megszűnt, és bűnös életükből való „megváltásuk” révén jobb etikai normák képviselőinek tarthatták magukat, mint amilyeneket a hagyományos protestáns társadalom vallott.

S. családja nem tartozott a periférián élők közé. Mindemellett szűk rokonsági hálózata a falu társadalmának periférikus része felé tolta a családot. Ennek oka, hogy a falu magyar közösségének meghatározó jellegzetessége volt a kiterjedt, erős rokonsági hálózat. Ennek felépítése határozta meg az egyén helyét csoportjában, barátainak, rokonainak segítő körét, párválasztását, sőt nagyban befolyásolta falubeli érvényesülési lehetőségeit is. A helyi munkahelyek (például kenyérsütőde, mézárszék, kocsmá, kisboltok) személyzetét is a rokonsági rendszer alapján válogatták meg a tulajdonosok. S. családjának megítélését meghatározta az is, hogy a rokonságban nem voltak helyi vezető szerepű tagok (például „bíró”, azaz polgármester vagy képviselő, presbiter). A településen a faluvezetők rokonsága is kiemelt szerepet töltött be, így a falubeliek gyakran fordultak hozzájuk ügyes-bajos dolguk elintézésére. S.-éknél a férj alkoholizmusa és a gyerek csendességéből, esetlenségéből adódó eltávolodása a fiatal fiúk normájától²³ nagy mértékben rontotta a család megítélését. Ám azáltal, hogy S. a papcsalád mindenese lett, egyre nagyobb szerepet töltött be a lelkész és a falu közti közvetítésben. Ez a kiemelt szerep évekig tartott, és a falu rosszallását vonta maga után. Ennek oka az volt, hogy S. falubeli származása (azaz rokonsága) és jelenlegi családi helyzete (azaz iszákos férje, a viselkedési normáktól különböző fia) nem indokolta a család kiemelését periféria közeli helyzetéből. Ezért, bár a falubeli magyarok S.-et számos esetben kérték fel különböző ügyeik tolmácsolására a lelkész felé, megítélése mégis igen rossz volt a falu közvéleményében.

S. a lelkész kizárása után többször készült a karizmatikus gyülekezetből való kilépésre. Elsősorban a falu és rokonainak nyomására lett volna hajlandó kiszakadni a karizmatikus csoportból, mindemellett a csoport szoros összetartása és az, hogy istentiszteleti alkalmakat náluk tartották, visszatartotta attól, hogy megtegye ezt a lépést.

„Nem volt a családon belül, nem volt baj, de a rokonságba igen, igen. Ezt tudom mondani, mert ránk is nagyon kihatott, hogy a rokonság megvetett, de helyrejött. Elkerültek akkor. Ők hiába próbáltak volna meggyőzni, mert én nem azt vallottam, hogy jaj én karizmatikus vagyok, én az Úrjézust vallottam, s ma is azt mondom. Én mindig, amikor kérdik, hogy »akkor te hova tartozol?«. Én az Úrjézus gyermekei közé tartozom, oda tartozom. »Milyen, mi vagy te?« Krisztuskövető vagyok. Én nem mondom, mindenkit elfogadok úgy, ahogy van. Ez, hogy megértettem, hogy nem szabad kritizáljam a másikat, nem szabad beszéljek róla, mindenkit úgy kell elfogadni, ahogy van.»²⁴

S. számára nagyon fontos volt a karizmatikus gyülekezet szoros és bensőséges összetartása de az az élmény, amit vallásgyakorlása közben tapasztalt meg, élt át, elbizonytala-

²³ A falu férfivilágát a határozott, fizikai és akaratérvével bíró, munkaszerető férfideál jellemzi. Ennek a képnek a fiatalok már kamaszkorban igyekeznek megfelelni; az elsőbbségért folyó harc következtében gyakoriak a településen a rivalizáló szóbeli és fizikai összecsordulások. Amelyik gyerek fiatalkorában nem felel meg ennek a képnek, azt a fiútársadalom hamar megbélyegzi, s ő lesz a cél-táblája a későbbi „támadásoknak” is.

²⁴ 2006-os interjú

nította szándékától. Ezek az átél, „extatikusnak” nevezhető állapotok²⁵ a csoport több tagjának életében meghatározó szerepet töltöttek be.

„(A Szentlélektől való megszállásról mikor hallott először?) *A Szentlélek keresztségen át kell menj, tehát az akkor történik meg, amikor téged a Szentlélek megérint és földhöz ver, míg nem ver földhöz, addig nem érintett meg a Szentlélek. Mikor a Szentlélek-tanítás volt a karizmatikus csoportban, én is el tudtam mondani olyan élményt a protestáns gyülekezetben, ami engem megérintett a prédikálás alatt, de hát nem volt így kinevezve az, hogy az Szentlélek megérintés volt. Tehát vannak azok a tanítások a Bibliában, hogy ha elfogadtad Jézus Krisztust, akkor a Szentlélek is megérintett, de hát ez nem volt így mondvá.*

*Most már Jézus Krisztus, lehet, valahol lent van, és a Szentlélek van fent a karizmatikus csoportban.*²⁶ *S ez csak az, aki naponta olvassa a Bibliát, csak az jön rá. Nekem az lett mondvá, hogy túl sokat olvasom a Bibliát, túl sokat járok sokféle, és azért nem tudok megállni a gyülekezetbe. Lehet, ezek a furcsa dolgok, amik vannak, az minden gyülekezeten belül úgy szűk körben vannak, nem úgy, hogy mindenki lássa. (Milyen az istentisztelet?) Van a dicsőítés, a tanítás, s akkor van az imádkozás, akit a Szentlélek indít, az imádkozik, s utána az áldás, s énekelnek is. Úrvacsoraosztás nem, nincsen, amíg itt voltunk nálunk [azaz S. házában] volt úrvacsoraosztás, de amióta odamentek [azaz a bérelt gyülekezeti házba] nincs. De ezt csak hallomásból tudom, mert velem nem szabad tartásuk a kapcsolatot azok, akik odajárnak.*

Sejtcsoportokra vannak osztva az asszonyok, az azt jelenti, hogy egy héten összegyűlnek egy háznál, ott dicsőítenek és imádkoznak, énekelnek, és ott szokták kiosztani az úrvacsorát. Rendszeresen úgy, ahogy az ők tanításuk szerint haton, nyolcan, esetleg tízen legtöbben vannak. Most van két idősebb sejtcsoport, amit tudok, egy fiatal házasság sejtje és egy fiatalok sejtje, tehát négy. A hét folyamán külön-külön vannak, s istentiszteleten együtt. Ha esetleg valakinek így az istentisztelet alatt, ha valakinek van valami, ami így a sejtben megérintette, azt elmondja ott vasárnap az egésznek. (Prédikál más is?) A pap nincsen minden vasárnap, s akkor megvan, hogy ki prédikál. De le volt adva a tanítás, a sejtbe is úgy volt. Én is sejtvezető voltam az egyik asszonycsoportban, s nekem mindig le volt adva, hogy én mit tanítsak,²⁷ s az nekem nagyon nehéz volt, mert én nem tudtam úgy, hogy meghallgatom azt a kazettát, amit megadott nekem, én meg kellett nézzem a Bibliában, s ha nem talált a Bibliával, én nem tudtam tanítani az asszonyokat. S aztán az én asszonyaim mások lettek, s látta [azaz a lelkész], hogy az én sejtemből egyetlen egy sem merített be. Hát én nem beszélhettem rá őket! Hogy lehet valakit kényszeríteni rá? A vízbemérés azt jelenti, hogy bemelegítenek a vízbe teljesen, és ott marad az ő ember, és kijön az új. De az a víz semmit sem csinál, azt csak ráfogták. (Hogy imádkoznak?) A Szentlélek ha megérint, te más nyelveken beszélsz. Ez azt jelenti, hogy elkezdünk mondani, de nem tudjuk, hogy mit, s ez, ami megbotránkoztatta a férjemet, amikor hazajöttünk a kórházból. Persze először csak kis körben volt a nyelveken szólás, utána, amikor

²⁵ Lásd ehhez Leary, Timothy: *Az extázis politikája. Drog, tudat, vallás.* Edge 2000-NDI, Budapest, 2003. 25–75.

²⁶ Ez alatt S. a karizmatikus gyülekezetben a Szentlélek szerepének elsődlegességét érti. Ez a jellegzetesség felfedezhető a pünkösdisták felekezetei vallásgyakorlatában is, így az istentiszteleteken először a Szentleket hívják, hozzá imádkoznak, s az ő megérkezése (melyet valamelyik tag hangos imája vagy összecsuklása jelez) teremt felfokozott hangulatot a gyülekezetben.

²⁷ A „sejt-alkalmakon” a kijelölt vezetőnek a lelkésztől előre megkapott kazettáról, illetve könyvből kellett felkészülnie.

hazakerültünk hat hónap múlva, akkor kezdték ezt. Akkor ott mondja aztot, hogy habarnak, vagy mit tudom én, úgy imádkoznak, hogy azt ők sem értik, én sem értem, senki sem érti. A kórházban imádkoztak a férjemért, de nem nyelveken, hanem úgy rendesen, de a férjem mondta, hogy rajta már csak a kés segít. S akkor ők mondták, hogy L.²⁸ nem tud meggyógyulni, mert nem fogadja az imát. S rá akartak engem beszélni, hogy beszéljem le, hogy ne menjen ő operáltatni, hanem ők imádkoznak, s akkor meggyógyul. S mikor nekem az orvos azt mondta, hogy ha az én férjem nem lesz megműtve ez alatt az idő alatt, akkor én feketekarácsonyt érek, s mikor nekem ezt mondta az orvos, akkor azt mondtam, hogy én hiszem, hogy az Úristen meggyógyít, ő jelen volt, az orvos kezében ott volt, hogy ő meggyógyuljon, de műtéten keresztül. Az van a Bibliában is, hogy én küldöm a mentőövet, de, ha nem kapaszkodik bele (elhallgat) ... hát az orvosokat használta fel, hogy az én férjemet meggyógyítsa. S én hiszem aztat, hogy az Úristen gyógyította meg. Azt mondtam, »férjem, te most műtét előtt állsz, lehet, hogy felébredsz, lehet, hogy nem ébredsz. Ha meghalsz, hova kerülsz?« Úgy szembenéz velem, hogy ilyet merem kérdezni tőlem, »én nem halok meg, s, ha meghalok, az Úristen kezében vagyok« így (nyitott tenyerét mutatja) kinyújtotta a kezét »én nem halok meg soha, élek örökké, ha meghalok is élek«. Olyan boldogság fogott el engem, hogy rögtön kiszaladtam. Olyan bizonyosága volt neki, és olyan bátran ment műtétszáltra. (Hova kerül a lélek halál után?) Csak a mennybe kerül, a tested bemeleg a földbe, de a lelked az valahova elkerül, az nem megy a földbe, nem az én testem támad fel, csak a lélek. Ők úgy mondják, hogy a mennybe jutnak. De ha valaki megkérdezné tőlük, hogy hova jutok, hát azt mondanák, hogy a pokolba. Ítélnének [azaz a karizmatikus csoport tagjai], és ezt azért merem kimondani, mert a múlt héten volt egy beszélgetésem valakivel. Nekem is valami betegségem adódott, én is elmentem az orvoshoz, s kérdezték, hogy »na, szedted a gyógyszert«, s mondták »Meg fogsz halni, ha nem [szeded a gyógyszert]« mondtam »nem baj, hamarabb a mennybe megyek, hamarabb az Úrjézusnál fogok lakni. Mit szólsz, nem úgy van?« Azt mondta, »hát nem tudnám kimondani [azt]«, hogy én mennybe kerülök.”

A karizmatikus felekezet szervezeti rendszerének jellegzetes vonása volt, hogy csoportjuk sejtekre oszlott, ami egyrészt megkönnyítette a beavatottabbak és a kevésbé beavatottak elkülönítését, másrészt állandó kapcsolatot tartott fenn a tagok között. A rosszlélek üzését és a kézzrátételes gyógyítást viszont csak a legbelső kör gyakorolta sejt alkalmaikon, míg a nyelveken szólás adományát a közös istentiszteleteiken is használták. S. „rosszlélek üzés”-en soha nem vett részt a lelkész családdal való szoros kapcsolata ellenére sem, mivel nem tartozott a karizmatikus csoport legbelső magjához. Ebbe a belső körbe elsősorban fiatalok jártak, akik sejtalkalmaikon rendszeresen gyakorolták egymás vagy más városból jött idegenek „rossztól való megtisztítását”.

A történetek vége

„Azok az asszonyok, akik így együtt voltunk, azok szerettük egymást, tehát az a szeretet megvolt. De most miért húlt meg? Ha most én találkozom velük, most úgy hidegek, ha én Isten gyermeke vagyok, az a szeretet nem szabad meghűljön bennük, ha én most kijöttem onnan, akkor mért kell olyan hidegek legyenek hozzám. Az a szeretet, ami ott közöttük van, csak ők maguk között, mert én nem tudom mondani azt, hogy engemet szeretnek, mert látom, hogy nem szeretnek.”

²⁸ L. S. férje.

S. férje a kilencvenes évek vége felé súlyos szívbeteg lett. Egyik rosszulléte után egy távoli nagyvárosba szállították kórházba. S. saját történetében a kórházi élmények, férje műtétje és szerencsés gyógyulása bizonyoságképpen jelenik meg az isteni szeretet megnyilvánulására, arra, hogy ő és családja hite alapján a krisztuskövető „kiválasztottak” közé tartozik.

„Mikor a férjem rosszul lett – s aztán műtét lett a vége –, azt mondta nekem: »S., végem van, meghalok.« S én megfogtam, mert kint a gangon sétált, mert nem kapott levegőt, mert azt mondta, hogy szuszog, de nincs levegő, akkora ez az udvar, s még sincs levegő. Én keresztülöleltem s bevitem az ágyra s leültettem. Honnan volt erőm? Az Úristen adta. Mikor őt leültettem, azt mondta, »jaj, Istenem!«, s én csak annyit kiáltottam, »Jézus!«. Csak ennyi volt a mi imánk. S amikor bevitem a kórházba, mert mentő jött, azt mondta az orvosnő, minek vittem be oda, meghalni. Nem látja, hogy vége van? S akkor én is azt mondtam, hogy nem hal meg. Amikor két-három nap eltelik, ismét beszélek az orvosnővel, s mondja, hogy látom, hogy helyrejött? Mondom, hogy igen. S gondoltam, hogy van nekem nagyobb orvos, mint te, s az meggyógyította. Ő azt mondja, hogy nem tudja, hogy hogy jött helyre. Gondoltam, én tudom. Semmi nem történhetik az ő jelenléte nélkül.

Látod, hogyan kell imádkozni? Egyesek próbálnak nagy szavakat s hosszas imát. Nem kell. Istennek nem kell, Istennek csak annyi kellett, hogy én azt kiáltottam »Jézus«, s ő azt, hogy »Isten«, s több nem kellett. S meghallgattatott. Nem kellene nagy szavak. Ő meghallja. Mi úgy tudjuk, hogy az Úrjézus a szószólónk az Atyához. Ő megválogassa, hogy mit küld el. Úgy mondjuk, hogy az Isten tudja, hogy nekünk mire van szükségünk, nem nekünk kell elkérjünk, mert ő jobban tudja. Azt mondja, még a szádon ki se jön a hang, ő már tudja, mert ő adja a gondolatot, nem? S akkor én már hiába próbálok az Istent valamilyen módra vagy rávenni valamire, hogy megadja, mert ő tudja, hogy nincs szükségem arra. Ő tudja, hogy mire van szükségem. Hiába mondom én sztorikat, mert az nem ér semmit. Így jártak a farizeusok. Nagy hosszú lózinggal mondták, s csókolgatták a falat. Hát normális eszköz van? Szabad a falat csókolni? Hát az nem az Isten, azért mondja Pál apostol, hogy tanulmányozzátok a Bibliát, és megadatik néktek, amire szükségetek van.”²⁹

Mialatt S.-ék a kórházban voltak, üresen álló házukat a gyülekezet rendelkezésére bocsátották. Amikor hazatértek, akkor tapasztalták először a gyülekezet jellegzetes karizmatikus vallásgyakorlatának erősödését, azaz a nyelveken szólás és „rosszlelékűzés” nyílt gyakorlását. Ekkor már a régióban egyre népszerűbbé váló „Hit gyülekezetes”³⁰ rendezvényeken is részt vett a csoport néhány tagja. Az otthonukban tapasztaltak és a Hit gyülekezete rendezvényén való részvétel volt S. számára az utolsó lökés, ami eldöntötte kiválasztását a csoportból.

„Én el voltam menve férjemmel V-re, egy Tűzre, az volt a neve, hogy Tűz. Az, ahova mentünk mi, annak a neve. Elementünk V-n a Sportcsarnokba, oda voltak jöve Magyarországról, akik tartottak valamiket, mit tudom én, s akkor ott imádkozások történtek. Tehát hívták elő az embereket, hogy imádkozzanak. S amikor rájuk tették a kezüket, hogy imádkozzanak – persze azok benne voltak a dologba nyakig –, énnekem furcsa volt, én nem tudtam, elesés, felkelés, ez, ami engem megbotránkoztatott nagyon. S amikor látam, hogy imádkoznak, s a Szentlélek leüti őket a földre, hát én, amikor ezt megláttam

²⁹ 2006-os interjú

³⁰ A Hit gyülekezete budapesti székhelyű új vallási mozgalom. Lásd Bartus László: *Fesz van. A Hit Gyülekezete másik arca.* H. n., 1999.

a férjemmel együtt! Mondtam »férjem, ez mi az?«. Mi nem tudtuk, hogy az [azaz a „Szentlélek érintése”]. Persze a pap egybe észrevette, hogy valami nem stimmel, s akkor kérdezte, hogy »mi van?«, »nem tudom, amikor hazamegyünk, akkor beszélgetünk«. Hazajöttünk, '99-be volt, mi nagyon elcsodálkoztunk ezen, hat hónap híján volt mi nekünk itthon, mert mi nem tartózkodtunk itthon a férjem betegségével. Azt csinálhattak itt a mi házunkban, amit akartak. Hogy itt mi történt a mi házunkban 6 hónap alatt? Itt volt az istentisztelet. Mikor hazajöttünk mi a kórházból, a férjem mind mondta, »te miféle furcsaság van itt nálunk?« »én nem tudom, én is annyit tudok, mint te, én is kórházban voltam veled«. Elmentünk közbe májusig, elmentünk arra a Tűzre, nem mondom, volt, ami rossz volt, de volt jó fele is. S én, amikor látom, hogy értelmes idős néni, idősebb, mint én, fehér a haja, fekszik le a földre, kel fel a földről, mondtam a férjemnek, »én megértem, a Szentlélek földhöz ver egyszert, öt percre felkelsz, mennek, imádkoznak neki. De ismét a földhöz veri?« Ez engem nagyon megdöbbentett. Mikor hazajöttünk, még két vasárnap voltak itt, de többet nem, mert a férjem annyira felzaklatódott, hogy többet nem volt itt. Megkérte szépen, hogy csak arra kéri, hogy innen menjenek ki. Nagyon nehezen mentek ki innen, de kimentek, akkor én még utána mentem 10 hónapig. Innen, amikor kimentek, a férjem többet soha nem jött, azt mondta, hogy nem. Tehát a férjem nem tudta azt elfogadni, amit láttunk ott. Mert a tanítások akkor jók voltak, de ezt az imádkozást, ezt a kézzelvetelt, azt nem tudta elfogadni.

S mikor jöttünk volna el [azaz a Tűz rendezvényről], ott olyan zenebona volt, hogy azt mondtam, hát hol vagyunk, Istenem, a pokol kellős közepében? S akkor ez nagyon letört engem, nagyon lerombolt, annyira lerombolt, hogy mondom, még 10 hónapig kínlódtam velem [azaz a lelkésszel], de tovább nem ment semmire. S nem is mondhatom, mert itt sem gyakorolták, amit ott, de lassanként mutatott kazettákat³¹, s én, amikor láttam, hogy milyen kazettákat, s én láttam ugyanazt előbb, de hát valahogy úgy nem tudtam elfogadni azt. Voltak mások is, azoknak tetszett. Van ez a K.,³² ő is lássa, hogy valami nem jó, de nem tud kijönni onnan. Na így. Mondtam, »te, K., tudod a Bibliából mutatni, amit azok csinálnak? Tudod idézni? Hát, ha a Bibliával nem felel meg, akkor én nem tudom azt elfogadni.« Ő is mondja, hogy nem biblikus, s mégis ott van. Nem tudom, miért nem szakad ki ... én magamból megfogalmazva annyit tudok mondani, hogy nekem mondhatott gyermek, mondhatott férjem, mondhatott bárki bármit, amíg én magamtól nem világosodtam meg, s én világosságot nem kaptam, azt mondtam, az Úristentől, hogy ez nem jó, addig nem tudott nekem senki semmit mondani, mert nem fogadtam el.”

Végül egy év múlva S. egy istentiszteleti alkalmon bemerítkezett. A karizmatikus csoport tagjainak legnyomatékosabb döntése a bemerítkezés. Ekkor a csoport tagjai újrakeresztelkednek, meghozva ezzel legfontosabb döntésüket, ami a csoporthoz köti őket. S., magyarázata szerint, ezt már végső elkeseredésében tette meg, ugyanakkor ez volt az a döntése is, amely a csoportból való végleges kiszakadásához vezetett.

„Azt is elmondom, hogy hogy jöttem rá, hogy nem jó. A gyermek mondta, hogy »anyu, belekeveredsz olyanba, hogy soha nem tudsz szabadulni«, és ezt a szót, mikor én kiszabadultam onnan tőlük, akkor értettem meg. Nem fogadtam el, nem értettem meg, magamban kacagtam, de nem. A tavalgy februárban³³ elmentünk A.-ra, olyan időszakban találtam elmenni, hogy ott egy református gyülekezetben imahét volt. Nekem mindig

³¹ A karizmatikus összejöveteleken rendszeressé vált más, új vallási mozgalmak vallásgyakorlatának vetítése.

³² K. S. falubeli barátnője, akivel együtt tértek meg és jártak a karizmatikus gyülekezetbe.

³³ Itt 2003 februárjáról beszél S., amikor lelkészfiával és férjével részt vett egy református imahéten.

voltak kérdéseim a pap [azaz a karizmatikus gyülekezetvezető] fele, de soha nem kaptam választ a kérdéseimre, csak kimagyarázást, hogy én azt felejtsem el. És azalatt a hét alatt minden este elmentem rendszeresen, nem ismerve lelkészeket,³⁴ nem ismerve, de rendszeresen hallgatva az ígét, feleletet kaptam a kérdéseimre. S az utolsó, amelyik volt, azt tudom mondani, hogy én reggelig sírtam. Miért? Mert ott a bemerítkezésről volt szó. Azt mondtam, hogy na itt van, én a bemerítkezést is megcsináltam. Újrakeresztelkedtem.

Elmentünk R.-a, s ott egy medencében megmerítkeztünk, s ez megtörtént novemberben, de a fiainak nem szóltam. Mikor a gyermek megtudta, nagyon ledöbbsent, nem tudta, hogy én az édesapja nélkül megcsinálom. Utolsó este [a református imahéten] az újrakeresztelkedésről volt szó, hogy vannak egyesek, akiknek nem tetszik a gyerekkeresztelés, és újrakeresztelkedik. Én kívül vigyorgtam, de belül sírtam. Mentünk haza, bementem, lefeküdtem, de aludni nem tudtam. Azzal vigasztaltam magam, hogy megbántam, és az Úristen azt tudja, és megbocsátja nekem. Akár gyerekként keresztelnek meg, akár felnőttként, az édes mindegy. Mert én hiába feküdtem abba a vízbe bele, az a víz nekem semmit abszolút nem csinált, semmit nem változtatott az életemen. Úgy, hogy ha én gyerekként meg vagyok keresztelve, maradjak meg abba, amibe meg vagyok keresztelve, ne menjek én másba.”

S. újrakeresztelkedése után nem sok időre szakított a karizmatikus csoporttal. Döntését több tényező is befolyásolta: férje, lelkészfia, rokonai, és nagy súllyal esett a latba bemerítkezése miatt érzett lelkiismeretfurdalása is. Utólagos interpretációjában elsősorban a hagyományos protestáns vallási norma szabályrendszere alapján bírálja a karizmatikus csoport vallásgyakorlatát, aminek különös színt kölcsönöz az a tény, hogy S. kiszakadása után nem tért vissza a protestáns közösségbe.

„Amit ők csinálnak [karizmatikusok], az nem jó, nem helyes, nem biblikus. Hogy leülnek a földre, és ordibálnak, reszketnek, hát azt nem írja a Biblia sehol, hogy azt kell csinálni. Ők mindenre azt mondják, hogy Pál apostolt a ló hátáról lelökte a Szentlélek. Hát lelökte, mert egy rossz úton járt. De én nem vagyok az, amihez hozzákötik magikat, Pál apostol egy gyilkos ember volt, s a ló hátán ment gyilkolni. Én nem odajárok. Én nem az vagyok, hogy engem lelökjön. S őt azért lökte le. Megállította az Úrjézus az ő szelleme által. Nem hogy bemenjek egy gyülekezetbe, hogy imádkozzak, s reszkessek, s leessek a földre, mert a Szentlélek letaszított. Hát hol ír ilyeneket a Biblia? Ez, ami kitesztelt minket. Az Úrjézus Szentleke megerősít, felvidít, felvidámít, egy új erőt ad, nem az, hogy leessek a földre, s reszkessek, s ordibáljak, mint akinek nincs normális esze. Hát az Isten nem süket! Ő már mielőtt én ordítanám, ő már tudja, hogy mire van szükség, nem kell ordítsak, mert ő tudja, hogy rendes emberrel beszélget. Az Isten is egy olyan ember képpre teremtette az embert, mint ő. S ha én hallok, s vele tudok kommunikálni, akkor ő még ugyan igen. Nem kell ordibálni. S még ő csinálta, a pap, mikor egyszer mentünk, hogy nézzük meg, mert jött valaki, még ő csinálta. Rémisztő volt! Nem tetszik nekünk, s akkor ne menjek oda.

Ezeknek sem, a külsőknek [a protestánsoknak] sem tetszik, hogy Isten hogy adja át a programot, hogy ne lopni, ne ölni, ne kurválkodni, ne zülleni, mert mindenféle rossz cselekedet nem örökölhetsz a mennyeknek országát, de ők azt mondják, hogy az nem igaz, az csak le van írva, az csak egy könyv, sokan így mondják. S ez nagy baj.”

A karizmatikus csoport kiszakadása után a falu magyar társadalma szembefordult az új vallási mozgalom követőivel. Erőteljes lelki nyomás nehezedett a karizmatikus csoportba

³⁴ A protestáns erdélyi egyházaknál minden évben tartanak imahetet. Ebben az időszakban más gyülekezetek, felekezetek lelkészeit hívják meg az esti istentisztelet megtartására.

tartozó emberekre azokban a családokban, ahol csak a család egyik tagja lett a mozgalom követője. A szűkebb család bírálta és különböző eszközökkel próbálta kivonni őket a mozgalomból. A rokonsági és a baráti kör megszakította velük a kapcsolatot. Az utcán atrocitások érték őket, a falu közvéleményének állandó témájává, gúnyának céltáblájává váltak. Hihetetlen, fantasztikus történetek keringtek a településen missziós és istentiszteleti alkalmakon történetekről, erkölcsi és közösségi életükről. Mindez természetesen hozzájárult ahhoz, hogy a karizmatikus gyülekezet csoportján belül erős „szövetség” alakult ki, s kapcsolataik rövid időn belül csupán saját csoportjukra korlátozódtak. A fiatal gyülekezeti tagok számára könnyebb volt az átmenet, hiszen baráti körük már évekkorábban csupán a csoport tagjaira korlátozódott, szűkebb családi kapcsolataik lazábbak voltak,³⁵ és fiatal felnőttként sem voltak egyenrangúak a felnőtt világgal.³⁶

Az idősebb, a családi-rokonsági kapcsolatok által jobban befolyásolt falubeliek számára viszont egyre nehezebbé váltak a mindennapok, hiszen azokat addig rokonaik, szomszédjaik körében élték le, s a karizmatikus csoport kiszakadásával, ezek a kapcsolatok minimálisra csökkentek. Egy periférián élő ember számára – amennyiben az új vallási csoport elég támaszt adott – mindemellett nem volt túl nehéz felszámolni felszínes rokoni kapcsolatait, és a karizmatikus csoport kapcsolatrendszerével helyettesíteni azt. Ám S. számára, akinek bár kis számú, de apai ágról összetartó rokonsága volt, egyre nehezebbé vált szembehelyezkedni az elvárásokkal és a kihívásokkal. Nagy nyomás nehezedett rá a családban is, hiszen férje – akivel kapcsolata évek óta harmonikus volt – ekkor már nem tarozott a karizmatikus gyülekezetbe, fia pedig felszentelt protestáns lelkész volt.

A karizmatikus gyülekezetből való kilépésétől kezdve a faluban „légüres térbe” került. A protestáns gyülekezet tagjai bizalmatlanul tekintettek rá, a karizmatikus csoport hátat fordított neki. Barátai elkerülték, bár protestáns rokonai egy idő múlva újból felvették vele a kapcsolatot. A protestáns templom istentiszteleteire ritkán járt, inkább a szomszéd falu adventista gyülekezeti alkalmait látogatta időnként, vagy a szent időt otthon, férje társaságában, imádkozással töltötte. A nagy egyházi ünnepeken pedig annak a protestáns gyülekezetnek az istentiszteletén vett részt, ahol lelkész fia szolgált.

„’97–98-ban nagyon nehéz volt, mert a férjem rokonai nagyon haragudtak ránk, mert azt mondták, hogy szektáns házat csináltam a szülői házból. Akkor annyira megrontotta, hogy nem nagyon jártunk egyik a máshoz, így köszöntünk az utcán, beszélgetünk, de nem nagyon mentünk. Én akkor, hogy őket ide befogadtam, én azt mondtam, hogy az Úrjézusért teszem. Nekünk itt az ablakot is betörték,³⁷ de azt mondtam, én azt is elnézem, mert az Úrjézusért van. De a végén rájöttem, hogy nem az Úrjézusért törték be az ablakomat, hát a papért. Ezeket a néniket nagyon sajnálom, mert ők már annyira benne vannak, és mégis ott vannak. Belekavarodtak olyan dologba, amiből nem tudnak szabadulni. Nincsen annyi tudásuk a Bibliából, hogy rájöjjenek, hogy nem jó, mert csak azokat a részeket tanulják a Bibliából, ami ki van adva. A pap valahol, valamit úgy elrontott itt a faluban, hogy ő nem az Úrjézusért volt gyűlölve, hanem ... nem tudom mért,

³⁵ Ennek oka, hogy a karizmatikussá vált fiatalok nagy része ekkor már középiskolás vagy egyetemista volt, s tanulmányaikat nagyobb erdélyi városokban folytatták, így ritkábban jártak haza..

³⁶ A csendesebb, a falubeli férfi, női ideálnak kevésbé megfelelő fiatalokat a falu társadalma később tekintette a felnőtt világhoz tartozónak. Így a fiatalok karizmatikus gyülekezetéhez tartozását „infantilis” dolognak tartották, gyakran erőszakos eszközökkel próbálták letörni.

³⁷ Egy alkalommal fordult elő, hogy egy esti összejövetelük alkalmával egy falubeli kővel betörte a ház ablakát. Ez napokon át tartó, érdekes témát adott a helybelieknek, bár nyilvánosan mindenki elítélte.

az az ő baja, hogy mit csinált. Én akkor azt gondoltam, hogy én mindent, amit teszek, mindent az Úrjézusért teszek. Most szomszédokkal, rokonokkal helyreállott a kapcsolat, mióta onnan kijöttem, pedig én most is velük csak a Bibliáról beszélgetek. Akkor nagyon sokan elkezdtek, és nagyon kevesen maradtunk, a rokonságért és a faluért sokan kikerültek onnan. (Milyen a kapcsolata a protestánsokkal?) Én senkinek a lelkébe nem látok bele, az ítélet nem az én kezemben van, hanem Istentől, én nem tudom azt mondani, hogy ők csak szokásból mennek templomba. Én mindig csak azért imádkozni tudok, hogy az Úr-isten valahol érintse meg őket, mert azt mondtam, hogy ez a kétfelé szakadás, ez a kétféle csoport gyűlöletet hozott nálunk a faluba, a szeretet kihalt. (Mi lesz a jövőben magukkal?) Egyáltalán nem tudom. Nem mentem volna el ezért a faluból, csak a gyermekért. Mindig mondom, hogy már csak öregkorukra hazajönnek a gyermekek is, mert a gyökér csak itt van. S ami nagyon tart még engem itt, hát [a faluban] élnek a szüleim, hát hogy hagyjam itt a szüleimet?”

S. és férje, L. – bár határozott próbálkozásai voltak több kisegyházhoz tartozó vallási közösséggel is – végül nem csatlakoztak egyetlen vallási csoporthoz sem. A falu protestáns templomát esetenként felkeresték, bár az ott őket ért megjegyzések miatt, egy-egy ilyen alkalom után mindig hosszú idő telt el a következőig. Elmentek néhány karizmatikus csoportba tartozó fiatal esküvőjére is, de fogadtatásuk nem felelt meg annak, amit vártak, s ez visszatartotta őket attól, hogy a továbbiakban újra felvegyék velük a kapcsolatot. Így mára vallásgyakorlatuk „szent helye” házuk belsejére korlátozódott.

„Ketten imádkozunk. Mind a ketten így vesszük, bort és kenyeret [az úrvacsorát]. A kenyeret azt törni szoktuk. Mikor úgy érezzük. Régen is házanként törték meg a kenyeret. Nem az Úrjézus, hanem házanként, s ezért kéne ezt a gyakorlatot behozni, ezt akartuk valamilyen formában behozni, de nem sikerült. Mert a püspök belé szólt, de ő [a lelkész] abba tévedett – én annyit tudok mondani –, hogy ha ő [a lelkész] lehet, hogy ha elment volna a püspökúrhoz, akkor tudott volna valamilyen módot kapni, arra, hogy mi történik, és hogy történik. Mert a Biblia a régi. Én hallottam a tévében is, hogy Magyarországon van gyülekezet, ahol elfogadták már ezt a karizmatikus mozgalmat. Így van?”³⁸

³⁸ 2006-os interjú.

BOGLÁRKA BAKÓ

*“I have repented of it, and the Lord God knows that and will forgive me”
S.’s Story about a New Religious Movement
in a South-Transylvanian Village*

Through the story of S's conversion, the paper presents a case study of a denominational conflict within a closed village community. S left his/her Protestant denomination, re-christened and then left his/her new group as well to seek salvation, the true way and a community where he/she can live freely according to his/her belief.

In 1998, after years of bitter denominational strife, the religious conflict in the Transylvanian village led to the local Protestant minister's losing his pulpit gown. Led by the dismissed preacher, a new religious movement, the members of which called themselves Charismatics, began its missionary service in the village. The peculiar religious practices of the Charismatic movement were very different from the traditional Protestant practice the village community was used to. It was the differences in religious practice as well as in the administration of sacred time and place that led to tensions which reemerge from time to time even today whenever the Charismatic group organizes a public event.

The story of S. casts a special light on the interpretation of this conflict. It shows what motivated those who joined the Charismatic movement, it highlights the new possibilities they had, and interprets the conditions of life of those who left the Charismatics but refused to rejoin the Protestant camp in the closed village community.

KÖVÉR GYÖRGY

Önéletrajzi hamisítvány, avagy csalóka emlékezet

*Scharf Móric önéletírása**

Kezdetben voltak és még mindig szívósan tartják magukat a historisták. Aztán jöttek, de mintha egyre kevesebben lennének, a strukturalisták. Újabban lettek (s bizonyára lesznek még, bár mostanában mintha kissé bizonytalanabban) a narrativisták.

Mindegyik a maga egyedi és mégis univerzalizáló módszertani apparátusával. A historisták az individuális források külső- és belső kritikája révén „igazolták az igazságot”. A strukturalisták a kontrafaktuálist falszifikálták a minél kvantifikálhatóbbnak tételezett valóság „nyomelemeivel”. A narrativistáknál már nincsen sem igazság, se valóság, csak a valamiről szóló, annyi-amennyiféle, különböző pózokból dekonstruált elbeszélés. Vagy mégsem? Mintha napjainkban már a posztstrukturalista retorikát is (ismét?) kikezdené a szövegekhez képest külső referencialitás?

A történészeknek ahhoz a generációjához tartozom, amelyet mind a historizmus, mind a strukturalizmus, mind a posztmodern megfertőzött ugyan, ám egyik sem olyan pandémiás jelleggel, hogy elveszíthette volna érzékenységét a másiktól kapott impulzusra. A szövegfejti filologizálást már-már az egyetemi képzés ellenében kellett megtanulnunk, s közben akkoriban kezdett „begyűrűzni” a kvantifikáló struktúrakutatás. A „nyelvi–nyelvészeti fordulat” beköszöntekor pedig kifejlett immunitással rendelkezünk minden eddigi és ezutáni divatdiktatúra ellen.

Ha már az igazságról nem illik beszélni, a valóságról pedig nem lehet, a beszédről önmagában meg minek, próbáljunk meg szólni a hamisságról, valószínűtlenségről, elbeszélhetőségről így együtt, mégpedig egy olyan önéletrajzi szöveg kapcsán, amelyet kimondva kimondatlanul a történész szakma – legalábbis részleteiben – hamisítványnak tekint. Talán ez sem képtelenebb, mint egyik vagy másik külön-külön.

Szereplő mint szerző (?)

Scharf Móric (1868–1929), a tiszaezlári ügyben 1883-ban tartott nyíregyházi per koronatanúja élete végén Amszterdamban egy emlékiratot adott át az Egyenlőség című lap főszerkesztőjének, Szabolcsi Lajosnak. A szöveg a gyermek Móric 1882 májusáig terjedő életszakaszáról szól, s utólag hamisnak ismeri el a perben tett vallomását. Szabolcsi 1927 őszén a hetilap hasábjain folytatásokban jelentette meg az önéletírást.¹ Mivel az eredeti, 32 oldalas,

* Eredeti változata előadásként hangzott el Pécsen 2005. december 1-jén az „Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok referenciális kontextusai” című konferencián. Ezúton köszönöm az ELTE „Önéletrajzkutató Csoportja” résztvevőinek észrevételeit, kritikái megjegyzéseit.

¹ Scharf Móric: *Emlékeim a tiszaezlári pörből*. Egyenlőség, 46. évf. 1927. szept. 10–dec. 3. A közlést 1927. szeptember 3-án Szabolcsi Lajos cikke vezeti be: *Megszólal a nagy tanu. Scharf Móric emlékiratai*. Egyenlőség, 1927. szept. 3. 5–7.

kézzel írott, német nyelvű szöveget nem ismerjük, nehéz lenne nyilatkozni a magyar fordítás és közlés szövegűségéről. Annyi azonban így is megállapítható, hogy nem a mai kor filológiai igényeinek megfelelő kiadásra került sor.² A szöveg keletkezése szorosan kapcsolódott Scharf Móric utolsó budapesti utazásához (valamikor a 20. század elején), amikor Eötvös Károlyt, a per hajdani védőügyvédjét is meglátogatta, aki aztán levélben bízta, hogy „írjam meg az én történetemet”.³ Az önéletírás „megrendelői” között felbukkant az apa figurája is, aki utolsó levelében arra kérte, hogy „írjam meg magam az én szenvedéseim történetét”.⁴ Máris kész a műfaji feszültség az elvárások között: az egyik arra bízta, hogy a maga verzióját írja meg, a másik viszont „szenvedéstörténetet” kért.

Scharf Móric annak rendje és módja szerint leteszi a „referenciális nagyesküt” is: „És tiszta szívvel esküszöm itt meg, hogy mindaz, amit itt leírok, az megváltoztathatatlan és igazság.”⁵ Nyíltan feltárulnak a szöveget közlő szerkesztő motiváció is. Szabolcsi Lajos az alábbi szavak kíséretében vette át Amszterdamban a kéziratot: „Scharf úr, köszönöm, hogy ideadta ezt a vallomást. Tudja meg hát: sötét törekvések, sötét szándékok leskelődtek miránk. Megint fel akarták szítani a gyűlöletet. Az ön nevével is takaróznak. Az ön életét is ellenünk akarták fordítani ...”⁶

² Az, hogy az egyes részek fejezetcímeit a szerző vagy a szerkesztő adta-e, nem tudható. Hajlunk arra, hogy a zsurnalisztikus címek mögött (Incidens a suszterműhelyben, Özvegy Solymosiné vádja, A csavar, mely hiányzik a gépből, Recsky Bandi, csendbiztos, A nagyfalusi éjszaka hiteles története, A nagyfalusi hajnalhasadás) szerkesztői tagolást sejtünk. Van olyan szöveghely is, ahol az előző fejezet utolsó bekezdése – nyilván a folytatásos történet érthetősége érdekében – megismétlődik a következő fejezet elején. Scharf: *Emlékeim*, 1927. okt. 9; okt. 22.

³ Szabolcsi: *Megszóal*, 1927. szept. 3. 6. Az amszterdami látogatásról szóló riport végén különös dőlt betűs mondatok vezetnek be a következő számban induló emlékirat-közlést: „Nagytiszteletű uram! Tudom, hogy készen áll a könyve a tisztaeszlári pörről. Tudom, hogy csak hetek kérdése, hogy megjelenjék. Tudom, mivel vádol ott meg, tudom mit épített ott fel a Scharf Móric vallomásra. Nos, nagytiszteletű uram, egy kis türelmet kérek. Mielőtt megindítja a nyomtatást, kérem olvassa el a Scharf Móric itt következő emlékiratait.” Uo. 7. Nincs feltüntetve, hogy e sorokat ki és mikor, milyen nyelven (ezt talán magyarul) írta. Az egész olyan, mint egy a kézírathoz csatolt, de el nem küldött levél, talán épp Eötvös Károlyhoz, valamikor még a „Nagy Per” megjelenése előtt. Lásd: Petrovits Attila: *Scharf Móric a visszaemlékezések tükrében*. (Szeminárium dolgozat, ELTE, 2004.)

⁴ Szabolcsi: *Megszóal*, 1927. szept. 3. 6. Scharf József 1905. május 18-án hunyt el Budapesten. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár XV-E. B7/7. 78.291. Haláleset-felvétel. A Kozma utcai temetőben nyugszik. (Gajáry István szíves közlése) Az apa emlékének ápolása fontos belső motívum lehetett a kézirat elkészítésekor.

⁵ Scharf: *Emlékeim*, 1927. szept. 10. 6. „A fikciós formákkal ellentétben az életrajz és az önéletírás referenciális szövegek: éppúgy, mint a tudományos vagy történelmi diskurzusok, arra törekzenek, hogy a szövegen kívüli »valóságról« nyújtsanak tudást, tehát *igazságpróbanak* vessék alá magukat. Céljuk nem egyszerűen a valóságyszerűség, hanem a valóhoz való hasonlítás, nem »valóság-efektus«, hanem a valóság képe. Vagyis minden referenciális szöveg tartalmazza azt, amit – kifejtett vagy kifejtetlen – »referenciális *paktumnak*« fogok nevezni.” Lejeune, Philippe: *Az önéletírói paktum*. In: uó: *Önéletírás, élettörténet, napló*. Szerk. Z. Varga Zoltán. Budapest, 2003. 37. (Kiemelés az eredetiben.) Lejeune tompítani igyekszik saját érvelésének élet, amikor „szereplő” és „modell” hasonlóságának vizsgálatokor beéri az intencionalitás meglétével. „Az, hogy *mi* úgy ítéljük meg, a hasonlóság nem teljesül, mellékes attól a pillanattól fogva, mikor megbizonyosodunk arról, hogy törekedtek rá.” Uo. 41.

⁶ Szabolcsi: *Megszóal*, 1927. szept. 3. 7. Scharf Móricot mások is felkeresték Amszterdamban. Amikor gróf Károlyi Antal „bizalmasan” feltette neki a kérdést, „mondja meg neki négy szemközt, mi az igazság? Csakugyan megölték-e Esztert?”, állítólag azt válaszolta: „Nem vagyok köteles megmon-

Annak ellenére, hogy a per koronatanúja szólalt meg a visszaemlékezésben, a forrást általános hallgatás övezi a történeti irodalomban.⁷ Talán egyedül a vérvádper legújabb tradicionális historikusa, Andrew Handler fogalmazza meg, hogy miért.⁸ Handler – a külső és belső kritika klasszikus szabályai szerint – két tényezőre hivatkozik: egyrészt „kronológiai és ténybeli hibák” sorára, s hogy az nem ad semmit hozzá a meglevő irodalomhoz, elsősorban Eötvös Károly művéhez. Másrészt a „stílus és hangnem” egyenlőtlenégeire, s itt mindenek előtt a nyelvi szintek következetlenségei kerülnek terítékre. Kételyeket táplál az emlékirattal szemben, hogy oda nem illő részek találhatók benne, bár olyanra, ami a „filozófus csiszolt elokvenciáját” juttatná eszünkbe, nem bukantunk. Vagyis, hogy valaki segített írni, vagy beleírt a szövegbe. Az sem kizárt, hogy – a tőle hallottak alapján – megírta helyette. Ha nem kerülgetjük a szót, arra történik itt utalás, amit egy középkori oklevélben „interpolációnak” neveznének. Tehát – legalább is részeiben – hamisítvánnyal lenne dolgunk. Ideális terep tehát a filológiai forráskritika kipróbálására.⁹

A szöveg azonban a visszaemlékezés-kutató narratológust is vonzhatja. Ha hamisítvány, hamisítvány. Ha beleírtak, beleírtak. Legfeljebb többrétű diskurzust (de)konstruálhatunk belőle. Lehet-e csábítóbb autodiegetikai diszpozíció, mint amikor valaki így vallott a bevezető interjúban: „... sokszor azt akartam: kitépni a lelkemből még az emlékeket is. [...] nem tudtam kitépni – csak beszélni nem akartam róla, mert azt hittem, mindenki elfeledte. De nem feledte el senki.”¹⁰ Nem kevésbé tanulságos az immár bő húsz évvel korábban megírt emlékirat előszava sem: „az én gyerekkorom és az én kora ifjúságom olyan, melyet nem lehet elfelejteni és melynek megrendítő pillanatai élénken élnek ma is szívémben.”¹¹ Finoman érzékelhető a kétféle felidéző helyzet közben eltelt hangsúlyváltás: a századelőn még a tabusított gyermekkor elfojtott emlékeinek feltörése dominál, a húszas években viszont már a külvilág felejtésképtelensége kényszerít az emlékezésre? Figyelemreméltó, ahogy az egyes szám első személyű elbeszélő (már-már megszámlálhatatlan – magyarul gyakran felesleges – „én” sorjázik az előszóban) tárgyiasító távolságot teremt a „hős-

dani, mit láttam s mi történt!” Idézi: Marschalko Lajos: *Tiszaeszlár*. Budapest, 1998. 239. [Eredeti alcíme: A magyar fajvédelem hőskora. Debrecen, 1943.]

⁷ Sándor Iván szociografikus „tudósítása”, miután hosszasan idéz a visszaemlékezésből, kijelenti: „Emlékezését valószínűleg maga nem írhatta. Valóságfedezete nem volt már ellenőrizhető ...” Sándor Iván: *A vizsgálat iratai. Tudósítás a tiszaeszlári per körülményeiről*. 2. bővített kiadás. H. n., 1983. 110.

⁸ „A thorough examination of these articles, however, cast considerable doubt on their authenticity and utility. Aside from a number of disturbing chronological and factual errors, they reveal nothing beyond what already been a matter of record. In fact, at places they bear a striking resemblance to passages in Eötvös’s Nagy Per. [...] No less disturbing are the style and tone of the articles. They are strangely uneven. Sentences of childlike simplicity and naivité alternative with observations made with polished eloquence of a philosopher. Neither, although the former more so than the latter, befits the thinking or mode of expression of a fifty-nine year old diamond polisher – that Móric was in 1927 – who had, by his own admission, barely learned reading and writing in Magyar as a child and spent most of his adult life, more than forty-four years, away from the the country of his birth. It is for the above reasons that the »Emlékeim« of Móric Scharf was discounted as a source of information in the writing of this book.” Handler, Andrew: *Blood Libel at Tiszaeszlár*. East European Monographs, Boulder–New York, 1980. 208–209.

⁹ A történettudomány klasszikus módszertani munkái a valódiság és hitelesség vizsgálatok a memoárok „részleges hamisítását” a többi forrásával egyenrangúként kezelték. Bernheim, Ernst: *Lehrbuch der Historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*. Lipse, 1908. 371.

¹⁰ Szabolcsi: *Megszólal*, 1927. szept. 3. 6.

¹¹ Scharf: *Emlékeim*, 1927. szept. 10. 5.

től” (hajdani önmagától), szinte egy pillanatra átcusszanva holmi homodiegetikai helyzetbe: „*Felidézem magam előtt ezeket a szörnyű napokat. És magam is izgalommal és csodálkozva nézem AZT A ZSIDÓ FIÚT, ki mindazokat a bűnöket elkövette.*”¹² (Kiemelés – K. Gy.)

Amikor a bűnöket elkövető Móricra emlékező Scharf Móric írásba fog, már nemcsak az érett férfikor választja el saját gyermekkorától, hanem „a nagy világváros”, Amszterdam is Tiszaeszlártól, „egy kis magyar falutól”. Ráadásul a visszaemlékezés előszavát idézve a gyermekkor álom, Amszterdam pedig az ébredés.¹³ S az is fontos lehet az elbeszélés szempontjából, hogy vajon amikor az emlékezést – németül – írta („magyarul már elfelejtettem” – mondta a bevezető riportban Szabolcsi Lajosnak), akkor az „álombeli” gyermekkor párbeszédeit milyen nyelven idézte fel emlékeiből.¹⁴

Nem inkább álomfejtéssel kellene kísérleteznünk?

S ráereszthető-e egy bevallottan álomszerűen újra átélt gyermekkorra a historista történész forráskritikai eszköztára, amely kellő szigorral megállapítja, hogy az emlékezésben sem a tények, sem azok időrendje nem stimmel.¹⁵ (Halkan megjegyezzük, hogy ilyen alapon persze az Eszlárról szóló történeti művek jelentős részét is számúzni lehetne a szakmai diszkurzusból!) A referenciális gyanú az önéletírásokkal kapcsolatosan amúgy is mindig eleve-

¹² Scharf: *Emlékeim*, 1927. szept. 10. 5.

¹³ „*Mikor én e sorokat írom, mikor összeállítom gyermekkorom emlékeit, elértem már az élet férfikorát. Kialakult nekem magamnak is érett és józan véleményem mindarról, ami velem gyermekkoromban történt. Teljesen tisztán látom azon körülményeket, melyek engem a világ legnagyobb pörének központjává tettek. [...] Az egész olyan volt, mint egy álom. A gyermekkor csodálatos álma. Ez az álom ott végződött egy kis magyar faluban, Tiszaeszláron. És az én ébredésem egy nagy világváros zajában kezdődött meg, itt Amsterdamban. Hát mi történt velem? Hogy kerültem ide?*” Scharf: *Emlékeim*, 1927. szept. 10.

¹⁴ Szabolcsi: *Megszólat*, 1927. szept. 3. 6. Scharf Móric haláláról tudósítva az Egyenlőség úgy tudta, hogy amikor Móric utoljára, 1905-ben Pesten járt, a „magyar szót törte”, s „németül is nehezen fejezte ki magát”. Egyenlőség, 1929. ápr. 13. 3. Az emlékirat közlésére nézve ebből az következnek, hogy németül is, magyarul is legkevesebb, hogy stilizálni kellett a szöveget.

¹⁵ Felsőrolásszerűen néhány (szerzői vagy fordítói) lapszus: Az „Incidens a suszterműhelyben” fejezetim fényében csak jellegzetesen urbánus fordítási hibának tűnik, hogy a szövegben Móric apja visszatérően falusi „cipész” gyanánt bukkan fel. (1927. szept. 17.). Ugyanezt feltételezhetjük ott is, ahol az emlékirat arról szól, hogy „a cipésmesterséget annyira kitanultam, hogy a csizmaimat saját magam meg tudtam foltozni ...” (1927. szept. 24.) Talán az emlékező elírása, de olvasási hiba is lehet, hogy Móric mostohaanyja Makkoshotyka helyett „Hogyke községből” (Zemplén megye) származott. (1927. szept. 17.) Tárgybeli (visszaemlékezésbeli) tévedés, hogy Amsel Vogel előimádkozó, tanító és sakter állása ürült volna meg Eszláron 1882 tavaszán (1927. szept. 24.), valójában Taub Emánuelnek hívták, aki elhagyta a falut. Némi zavar fedezhető fel a térbeli tájékozódást illetően is: a zsinagóga és Scharf templomszolga háza bár valóban a falu közepe táján feküdt, csak ha szemben állunk vele, esett tőle „jobbra [...] Tiszaeszlár-Ófalu” és „balra [...] Tiszaeszlár-Újfalu” (1927. szept. 24.). De miért állt volna Móric szemben saját egykori házukkal? Netán ez is az emlékező – szemben a történelemmel – pozíciójával függ össze? Névbeli dolgokban különösen megbízhatatlan az emlékezet: Solymosi Eszter anyját Solymosi Jánosnének hívták, az emlékiratban többször megnevezett Solymosi Gáborné az anya testvére volt (1927. szept. 24.; okt. 9.; okt. 29.; nov. 5.). Hogy lehet, hogy Móric először – hallomásból – úgy tudja, hogy özv. Solymosiné leánya eltűnését a „csendőrségen”, a „csendőrőrmesternek” jelenthette be, pár sorral lejjebb viszont már a mainzi Israelitből pontosan idézi, hogy a szolgabírónál, bár Esláron nem lévén szolgabíró, Vencsellőn történt a bejelentés (1927. okt. 9.). Az viszont nyilvánvaló gépelési hiba, hogy eszlári kihallgatása alkalmával Móricot „a főrabbihoz vitték aludni”, miközben pár sorral lejjebb a csendbiztos „Farkas Gábor főbiztossal” beszélget (1927. nov. 12.). Nyilvánvalóan Farkas Gábor községi bíróról van szó, akit csak falubeli tekintélye miatt léptethetett elő Móric „főbíróvá” (1927. nov. 5.).

nen él az olvasóban.¹⁶ A visszaemlékező hajdani önmagával konfliktusban álló helyzetét mérlegelve az lenne meglepő, ha nem lennének belső ellentmondások a szövegben. Felvetődhet ugyanakkor a stílus időnkénti emelkedettségével kapcsolatos gyanú is: vannak mondatok, amelyek kilógnak az egyébként szikár, mondhatni lapos prózai szövegből.¹⁷ A legkirívóbb interpolációnak nyilván az összeesküvés-elmélet jegyében fogant alábbi passzus tekinthető: „Emlékirataim első fejezetében már megállapítottam, hogy ezt az egész tiszeszlári pört első pillanatától fogva [?] a magyar antiszemitizmus közönséges manóvéreinek tekintetem, melyet gondosan előkészítettek és pontosan felépítettek. Az antiszemitizmus nem válogatós eszközeiben. Köztudomású, hogyan dolgoznak az antiszemiták. Egy céljuk van: a becsületes és dolgozó, törekvő és munkás magyar zsidóságot és polgárságot, mely annyira szívén viseli hazája ügyét, egyszerűen kiirtanák az országból. A zsidók vagyona vágyanak, arra akarják, hogy a zsidókat rátenni, azt akarják minden áron megszerezni ...”¹⁸ Ez a bekezdés ráadásul egy publikált fejezet kellős közepén található. Természetesen nem csak az a baj vele, hogy a tizennégy éves fiú „kezdettől fogva” nem gondolkozhatott így. Ez legfeljebb azt jelentené, hogy Scharf Móric magának hazudik, de ez bizony szerzői jog. Leginkább a szerző 20. század eleji, sőt húszas évekbeli nézőpontja szempontjából tűnik valószínűtlennek. Vagyis nem csak a „tárgyi igazsága” hiteltelen, hanem a szövegbeli szerzői is, ami által – legalábbis helyenként – szerző és elbeszélő azonossága mellé kerülnek újabb kérdőjelek.¹⁹

Feltéve, de meg nem engedve, hogy Scharf Móric esetében tisztán hamisítványról lenne szó, a szövegközlés bevezető riportját nem az önéletrajzi paktum részeként, hanem „az irodalmi misztifikáció”, „a legendaképzés” dokumentumaként kellene felfognunk.²⁰ Egy iro-

¹⁶ Lejeune: *Az önéletrajzi paktum*, 29. Tanulságosan interpretálja és gondolja tovább a szöveghelyet Dobos István: *Az én színrevitele. Önéletrajz a XX. századi magyar irodalomban*. Budapest, 2005. 17.

¹⁷ A vérvád fogantatásáról szinte költőien szól: „Ekkor különös hír kezdett szállingózni a faluban. Halkan, elrejtve, a kertek alatt, bujdosott a mende-monda, hogy a zsidók tették el láb alól a leányt.” (1927. okt. 9.) A nagyfalusi kikényszerített vallomást elbeszélő éjszaka történetét például igazi memoárszerző gyanánt vezeti be: „A következőkben a történelem számára le akarom írni hitelesen, mi történt velem Recsky Bandi csendbiztos házában a nagyfalusi éjszakán, miután erről eddig sehol és soha hiteles leírás nem jelent meg, csak kombinációk és következtetések.” (1927. nov. 19. 9.) Meg kell jegyezni, hogy mindkét, általam szemléltetésül idézett szöveghely a publikált emlékirat-fejezetek kezdő bekezdéseiből való, ahol – mint a befejezés következő részbeli megismétléséből látható volt – a legnagyobb valószínűsége a szövegen végrehajtott szerkesztői beavatkozásnak.

¹⁸ Scharf: *Emlékeim*, 1927. nov. 5. 7.

¹⁹ Szerző, elbeszélő, szereplő és modell viszonyáról szólva Lejeune az első kettő azonosságát megkérdőjelező „szélsőséges és kivételes esetnek” nevezi a hamisítást. „Az azonosság esetében a – szabályt erősítő – szélsőséges és kivételes eset a hamisítás volt; a hasonlóságnál ez az eset a *mitománia* lesz, vagyis nem a minden önéletrajz során kialakuló személyes mítoszhoz tartozó tévedések, ferdítések, értelmezések, hanem egy kerekpereg *kitalált*, az élethez viszonyítva *egészében* hiteltelen történettel való helyettesítés. A hamisításhoz hasonlóan ez is igen-igen ritkán fordul elő, és az elbeszélésnek tulajdonított referenciális jelleg irodalomtörténeti vizsgálattal könnyen kérdőre vonható. Ám ha kizárjuk is mint önéletrajzot, az elbeszélés fantazmaként megőrzi jelentőségét a ki-jelentés szintjén, az önéletrajzi paktum hamissága pedig a megnyilatkozás szintjén sokat elárul számunkra, arról a mindezek ellenére önéletrajzi szándékkal fellépő alanyról, akit mégiscsak feltételezünk a megmásított téma mögött.” Lejeune: *Az önéletrajzi paktum*, 41. (Kiemelések az eredetiben.)

²⁰ Radnóti Sándor: *Hamisítás*. Budapest, 1995. 234–235.

dalmi értékkel nem bíró munka esetében azonban fikcionalitás és hamisítvány bizonytalan határvonalát nem érdemes bejárnunk.²¹

Árvíz és árvaság

Az első életrajzi elem, amit szemügyre veszünk, leginkább egy struktúrakutató társadalomtörténésznek juthat eszébe, hogy a lehetséges harmadikfajta történetet se hagyjuk ki a diskurzusból. A vizsgálati iratok alapján nem első ránézésre evidens tények ezek, mégis olyan mozzanatokra vonatkoznak, amelyek történeti előállításuk talán historisták és narrativisták számára egyaránt belátható.

Móric első időzített visszaemlékezési pontja – saját születési dátumán túl, amelyre azonban ő sem emlékezhet – az 1876-os nagy tiszai árvíz.²² Ekkor nyolc éves volt. „1876 az az esztendő, amely nekem legelőször az emlékezetembe vésődött. Ebben az évben kiöntött a Tisza és Tiszaeszlár községet az árvíz majdnem teljesen megsemmisítette. Ez az elemi csapás családunkra nézve is katasztrofális volt, mert a kiáradt folyó egy kis nővérem bölcsőjét is magával ragadta és az ártatlan gyermek a hullámok áldozata lett. Mint már mondtam, 1868-ban születtem, tehát 8 éves voltam az árvíz idején és tisztán emlékszem erre a tragédiára. A balsors továbbra is sújtotta családomat. Néhány hónappal az árvíz után szüleimnek kislánya született, de a gyermekágyi láz édesanyámat elragadta magával. Anyám halála végtelenül lesújtott és a csecsemő, aki világra jövetelével ezt a tragédiát magával hozta, csakhamar követte a sírba édesanyámat. De a katasztrófáknak ezzel sem szakadt vége, mert két évvel később felnőtt hugom is egy járvány áldozata lett.”²³

Merő véletlenségből Bary József irathagyatékában fennmaradt a tiszaezlári zsidó születési és halálozási anyakönyveknek egy másolata 1875-től 1882-ig.²⁴ A korabeli (különösen a zsidó) anyakönyvek forráskritikájával kapcsolatban sok mindent leírtak már a történeti demográfusok. Ebben az esetben azonban 1875. február–márciustól, tehát az árvíz évére már mindenképpen rendelkezésre álltak a feljegyzések. Eszerint Scharf József felesége, Feuermann Borcsa 1876. június 4-én hunyt el, viszont nem gyermekágyi lázban, hanem tífuszban. Ami azonban tényleg zavarba ejtő, hogy sem közvetlenül előtte, sem utána egyetlen Scharf-csecsemő halálzására sem bukkanunk a matrikulában. Pontosán stimmel viszont a visszaemlékezésnek azon állítása, miszerint két évvel később, 1878. május 23-án egy – ha nem is felnőtt, csak kilenc éves – leánytestvér görvélyben elhunyt.

Ez rendben is volna, s mondaná a narratológus kivételesen mély egyetértésben a historistával: mindez csak azért van, mert épp ilyen ténybeli dolgok eldöntésére nem érdemes és szabad visszaemlékezéseket használni. Akkor sem, ha láthatóan az első megmaradt emlékekről, kulcsélményekről (árvíz; anya, testvér elvesztése) van szó. Különben is, a bennünket legerősebben érintő élményeknek leginkább csak a velünk élő következményei őrződnek meg emlékezetünkben.

²¹ Megjegyezzük mindenesetre, hogy Szabolcsi Lajos publikált visszaemlékezésében nem esik szó a Scharf Móriccal történt találkozásról és a visszaemlékezéséről. Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)*. Budapest, 1993.

²² Születési anyakönyv híján Móric születési dátuma komoly fejtörés tárgya volt. Lásd Kövér György: *Performációk I. „Zsidó társadalom” Tiszaeszláron a nagy per előestéjén*. Korall, 17. 2004. szeptember, 11–12. Társadalomtörténeti szempontból Lejeune álláspontja az anyakönyvi referencialitás megkérdőjelezhetetlenségéről e tekintetben illúzióknak bizonyul. Vö. Lejeune: *Az önéletrajzi pak-tum*, 36.

²³ Scharf: *Emlékeim*, 1927. szept. 17. 5.

²⁴ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. 81–83. Bary József tiszaezlári perrel kapcsolatos iratai.

Itt és most azonban nemcsak a visszaemlékezések, hanem az írott források szavahihe-tősége is kockán forog, ha valaki nem vette volna eddig észre! Mit tegyünk? Dobjuk ki a szigorú forráskritika szabályai szerint nemcsak visszaemlékezéseinket, hanem anyaköny-veinket is?

Rendelkezésünkre áll azonban olyan – mondhatnánk – igazán orális forrás is, amely további szempontból világíthatja meg az anyakönyvi problematikát is. Igaz, lejegyzett alak-ban, de hiszen csaknem minden, eredetileg szóbeli forrást írott formában használunk. A nyíregyházi per volt ugyanis az első a magyar joggyakorlatban, amelyet gyorsírással rögzít-tettek, és rögtön meg is jelentettek. Írott orális történelem, amely egyszerre viseli magán az élőbeszéd elevenségét és pongyolaságát. Ráadásul a publikált változat itt is távol áll a sza-bályos forrásközléstől, hiszen sajtótermékként a standra kerülés gyorsasága számított, s nem maradt idő a korrigálásra, hemzsegek benne a hibák, s gyakoriak a kihagyások is. Olyan, mintha egyenes adás lenne. [A visszaemlékezéstől megkülönböztetendő, a tárgyalási jegyzőkönyvet kiskapitálissal szedve idézzük!]

A tárgyaláskor – többek között Móric születési dátuma miatt – az eszlári bábaasszonyt is kihallgatták, aki az anya haláláról további felvilágosítással szolgált. Már ami annak pon-tos helyét illetve, tudniillik Scharf József és Feuermann Borbála utolsó gyermekének szüle-tése „A FALUBAN AZ ÖREG ANYJÁNÁL” [értsd: Ófaluban, a feleség anyjánál] történt, s Móric „ANYJA OTT MEG IS HALT”.²⁵ A vallomások szerint az anya „hazaköltözése” az Ófaluban lakó öreganyjához és az árvíz kár szorosan összefügghet, hiszen a közvetlenül a Tisza partján fekvő ófalusi részen okozta a gátszakadás a legnagyobb pusztítást. Az anyakönyv viszont talán éppen azért hallgat az árvíz évében született Scharf-csecsemőről, mert ez is halva-születés volt, s a rendkívüli körülmények között végképp nem jutott el a tény a felekezeti regisztrációig. Az valószínűtlen, hogy Móric is átköltözött várandós anyjával a nagyszülőhöz „lebabázní”, tehát sem az anyja haláláról, sem a kishűg születéséről nem lehetett közvetlen tudomása. Idevágó közlései tehát legfeljebb hallomáson alapulhattak.

A mostoha

Anyja elvesztése után egy hónappal – „a szomszédok sürgetésére” – Móric mostohát ka-pott. S a mostohákkal már a mesében is mindig baj van. Emlékiratában Scharf Móric egyetlen, ám annál súlyosabb konfliktusra emlékszik mostohaanyjával:

„Apám cipésműhelyében dolgoztam, kezemben az árral és cipőket javítottam, mikor mostohaanyám belépett a szobába és valamiért megdorgált. Én szótlánul hallgattam, de az ő haragja egyre nagyobb lett, majd hozzámjött, vállamnál megfogott és ütlegetni kez-dett. Én védekeztem, mire mostohaanyám pofonütött. Ekkor történt, hogy a kezemben levő dikics véresre karcolta kezét, mellyel engem éppen megfenyített. Ma egészen őszintén elmondhatom, hogy soha egy pillanatra sem támadt bennem az a gondolat, hogy akár visszaüsem mostohaanyámat, akár megbántsam őt, vagy megtámadjam.”²⁶

²⁵ Buchta Szigfridné Novák Amália vallomása. Végtárgyalás, 1883. Júl. 23. Ehhez fűzte hozzá Scharf József, az apa a dolgokat még nehezebben magyarázható kijelentését: „HÉT ÉVE, HOGY SZEGÉNY FELESÉGEMET MEGÖLTÉK.” Uo. Scharf József első feleségének anyósa viszont a vizsgálat során azt mondta, hogy „SCHARFNAK AZ Ő LEÁNYÁTÓL 6 GYERMEKE SZÜLETETT. AZ ELSŐ VOLT MÓRIC, A TÖBBI VAGY LÁNY VAGY IDÉTLÉN [értsd: koraszülött], NEMÜKET SEM LEHETETT FÖLISMERNI.” OSzK Kt Fol. Hung. 1384. 29. (223. sz.) Eötvös Károly: A Nagy per iratai

²⁶ A visszaemlékezés ezt a motívumot még hosszasan taglalja: „Távol állott tőlem ez a gondolat és mindennél távolabb az a motívum, mint hogy ha meg akartam volna magam bosszulni a fenýj-tésért és az ütlegetésért. Hiszen mostohaanyám és köztem nem volt soha nyílt ellenségeskedés és

A dikicses történet elbeszélése meglehetősen ellentmondásos. A mostoha viselkedése teljesen motiválatlan, Móric visszaemlékezése legalábbis nem ad okot a fenytésre. Móricnak még élete delén is az fájt legjobban, hogy ebből a konfliktusból arra következtettek egykoron, hogy ő „elvetemült és gonosz fiú” volt. „*Ma visszatekintve az eseményekre, lelkileg meg tudom érteni, miért hangzott ez a vád ellenem a nyíregyházi főtárgyaláson. Én mint tanu, ezen a tárgyaláson a hamis és hazug vallomások egész tömegét mondtam el a törvényszéken. És valószínű, hogy az a lelkiizgalom [sic!], mely hozzátartozóimat elfogta hazug vallomásaim hallatára, mondatta velük, hogy én már gyermekkoromban milyen magatartást tanusítottam velük szemben és így támadt, – ebből a szerencsétlen incidensből, amely a cipészműhelyben lefolyt, – az a súlyos vád ellenem.*”²⁷

A konfliktus felelevenítése kapcsán derül ki, hogy Móric emlékezései papírra vetésekor alig álltak rendelkezésre korabeli dokumentumok, itt legalább is csak a „Mainzban megjelenő Israelit című lap” 1883-as évfolyamára hivatkozik, az abban foglalt állításokat igyekszik cáfolni. „*Állítólag az a vallomás is elhangzott, hogy 1882. május 14-én, mikor a csendőrség egész családjunkat és velük engem is letartóztatott, szintén késsel a kezemben támadtam volna mostohaanyámat. Nem óhajtom ma kutatni, ki tette ezt a vallomást, de SAJÁT REPUTÁCIÓM ÉRDEKÉBEN [sic!] kijelentem, hogy a mainzi Israelit című lap ezen közlése nem felel meg a valóságnak.*” (Kiemelés – K. Gy.)²⁸ Nekünk nincs okunk kímélni a törékeny családi békességet, s a tárgyalási jegyzőkönyvekkel könnyen bizonyíthatjuk (verifikáció, óh!), hogy a reputációt sértőnek nevezett vallomást a mostoha tette.²⁹ A második, késes konfliktust viszont már a tárgyaláson, a szembesítéskor is vitatta Móric. Sőt azt sem ismerte el, hogy lett volna egy harmadik, „baltás” összetűzésük is. Eközben igen figyelemreméltó párbeszéd zajlott köztük, ami egyben a jogi szövegek hermeneutikájához is fontos adalék lehet: „SCHARFNÉ: »... ÉS TE LEÜLTÉL A GYERMEKEKKEL JÁTSZANI, FÉLRE VONTAD A VÁLLADAT ÉS ODÉBB MENTÉL; NEM AKARTÁL VIZET HOZNI, ÉS ÉN HÁTBA ÜTÖTTELEK.« MÓRICZ: »AKKOR VOLT AZ?« SCHARFNÉ: »AKKOR REGGEL.« MÓRICZ: »AZ NEM IGAZ ÉS NEM IS LESZ IGAZ, MIG A VILÁG FENN ÁLL, AMIT MAGA MOST BESZÉL. AZ IGAZ, HOGY EGYSZER ÖSSZEL AZT KIBÁLTÁ NEKEM, HUNCZFUT VAGYOK, ÉS AKKOR KÉS VOLT NÁLAM, HÁT HOZZÁ ÜTÖTTEM ÉS MEGVÁGTAM A KEZÉT.« SCHARFNÉ: »NEM ÚGY VOLT, HANEM ÚGY VOLT AHOGY ÉN MONDOM.« MÓRICZ: »NEM MONDJA KI AZ IGAZSÁGOT, NEM AKARJA KIMONDANI; DE ÉN AZ IGAZSÁGOT MONDOM.« SCHARF JÓZSEF: »JÓ FIÚ, TUDJÁK MÁR HOGY TE HAZUDOL; HÁT MONDD MEG AZ IGAZAT, HOGY KI TANÍTOTT ERRE A HAZUGSÁGRA?«”³⁰ S innen indul az a drámai párbeszéd apa és fia között a tárgyaláson, amelynek során Móric szájából elhangzottak a nevezetes szavak: „*nem akarok zsidó lenni*”, ám erről

kijelentem itt, hogy mostohaanyám mindenképpen pótolta az elköltözött szülőanyát, szeretettel foglalkozott velem, édesapámnak gondját viselte, a gyermekek iránt szeretettel volt és valóban semmi oka sem lehetett a tízéves fiúnak, hogy kezét emeljen rá, vagy hogy sebet ejtsen ezen az asszonyon.” Scharf: *Emlékeim*, 1927. szept. 17. 5.

²⁷ Scharf: *Emlékeim*, 1927. szept. 17. 5.

²⁸ Scharf: *Emlékeim*, 1927. szept. 17. 5.

²⁹ „TANU: A FÉRJEM ELMENT AKKOR REGGEL TOKAJBA ÉS ÉN BETEG GYÓGYULATLAN GYERMEKÁGYAS VOLTAM, GYENGE VOLTAM, A VÍZÉRT NEM MESSZE KELLETT MENNI, SZÜKSÉGEM VOLT VÍZRE. HÁT! KÉRTEM, HOGY MENJEN HOZZON HAZA VIZET. Ő NEM AKART HOZNI, LEÜLT JÁTSZANI A KÉT KISEBB GYERMEKKEL, ÉS AKKOR AZTÁN HOZZÁ MENTEM ÉS KIBÁLTAM RÁ, HOGY MIÉRT NEM MEGY, LÁTOD MILYEN GYENGE VAGYOK? ÉDESAPÁD HAZA FOG JÖNNI TOKAJBÓL, AKAROK NEKI VALAMIT FŐZNI. HÁT AKKOR KETTŐT RÁÜTÖTTEM, AZ IGAZ, Ő MEG FELKAPTA A KÉST ÉS HOZZÁM HAJÍTOTTA ... ELNÖK: MINŐ KÉS VOLT A FIÚNÁL? TANU: FEHÉR CSONTNYELŰ KÉS VOLT ELŐTTE ÉS AZT HAJÍTOTTA HOZZÁM.” Végtárgyalás, 1883. jún. 27.

³⁰ Végtárgyalás, 1883. jún. 27.

a legmélyebbre lefojtott autobiográfiai problémáról *expressis verbis* nem esik szó az emlékiratokban. (Az identitás megtagadásának elbeszélhetőségére hamarosan visszatérünk.)

Akár mennyire is igyekszik „rehabilitálni” családtagjaihoz fűződő viszonyát utólag Móric, összességében visszaemlékezése alig rejtett vádat is megfogalmaz – többek között – a mostohájával szemben: már tudniillik, hogy a hazug vádak „lelkiizgalmának” hatására nemcsak ő, hanem mostohája is hazudott a perben. Az emlékiratok állítását viszont valószínűtlenné teszi, hogy annak idején a perben még elismerte: bizony nem a dikiceses volt az egyetlen konfliktus közöttük, bár a késes affért nem 1882 májusára, hanem az azt megelőző év őszére tette. Az emlékezet – akkor is, később is – meglehetősen csalóknak bizonyult.

Megtagadott és visszanyert zsidó identitás

A visszaemlékezés tehát a történet elbeszélésében az 1883-as tárgyalásig már nem jutott el, s így a legfájóbb pontról nem szólt. Hacsak azt az egész kontextust megteremtő momentumot nem tekintjük annak, amikor a gyermekkor mint álom értelmezési kerete szétfoszlik az emlékezéssel: „... Sajnos, nem álom. Mert minél erősebben tekintek vissza a múltba és minél jobban összpontosítom gondolatomat, hogy emlékeimet összeszedjem, annál jobban látom kidomborodni és felelevenedni a múlt képét. Sajnos, nem álom. Sajnos, igaz: az én múltam szeggyent és gyalázatot hozott a fejemre. Sajnos igaz, hogy ártatlan embereket akartam romlásba dönteni. – Sajnos, igaz, hogy nemcsak megfélelkeztem a szüleim iránti köteles tiszteletemről, de én magam akartam őket pusztulásba dönteni. Sajnos igaz, hogy kigúnyoltam és becsméreltem vallásomat és megrágalmaztam úgy, ahogy talán a történelemben sohasem tették.”³¹ Az is igaz – tehetjük hozzá –, hogy innen a könnyebb ellenállás irányában haladt tovább, amikor magát egyszerűen áldozatnak tüntette fel, de hát a bűnbánatnak megvan a maga önfelmentő logikája: „És én ma kijelentem érett férfifejjel, hogy én is áldozat voltam. Mert bármily gonosz, bármily elvetemült és bármily utálatos volt, amit én akkor cselekedtem: NEM TEHETTEM RÓLA... Istennek hála, ma nyíltan, bátran bevallhatom, hogy mindaz amit én ifjúságomban elkövettem, nem az én hibám volt, nem az én szabad akaratom volt, és nem az én lelkem sugalmazása volt.”³² (Kiem. az eredetiben) Csak addig „könnyű” mentséget találni múltbeli cselekedeteinkre, ameddig másra, külső kényszerre foghatjuk azokat. A letartóztatás utáni, 1882. május 21-én éjjel kicsikart nagyfalusi vallomás tehát tragikus, de magyarázható. Nem olyan könnyű azonban ebben a szellemben indokolni, hogy Móric a nyilvános tárgyaláson is kitartott tanúvallomása mellett. Hogy nemcsak az apja, hanem saját identitása ellen is fellázadt: „SCHARF J.: MI ANNAK AZ OKA FIAM, HOGY TE AZT, A MI VALLÁSUNKAT ÚGY UTÁLOD? MÓRIC: MICSODA VALLÁST? SCHARF J.: A ZSIDÓ VALLÁST. MÓRIC: AZÉRT, HOGY MEGUTÁLTAM. SCHARF J.: DE OKÁNAK KELL LENNI, HA VALAKI FELAKASZTJA MAGÁT, VAGY BELE UGRIK A TISZÁBA, OKÁNAK KELL LENNI. MÓRIC: AZÉRT, HOGY NEM AKAROK ZSIDÓ LENNI. SCHARF J.: AZ NEM OK, ANNAK VALAMI EREDETÉNEK KELL LENNI, HOGY NEM AKARSZ ZSIDÓ LENNI. MÓRIC: AZÉRT MERT NEM AKAROK, MERT MEGUTÁLTAM A VALLÁST. SCHARF J.: MIÓTA UTÁLTAD MEG? MÓRIC: MIÓTA ITT VAGYOK A MEGYÉNÉL. SCHARF J.: HÁT AZELŐTT MIÉRT NEM UTÁLTAD MEG? MÓRIC: AZÉRT MERT AKKOR AZT HITTEM, HOGY MÉG KI FOG SZABADULNI, HÁT MÉG MEG KELL TARTANOM. SCHARF J.: TUDTAD TE, HOGY NEM FOGOK KISZABADULNI? MÓRIC: ÉN NEM TUDHATTAM. SCHARF J.: HÁT AZTÁN MINEK UTÁLTAD MEG? MÓRIC: MERT MOSTAN OLYAN IDŐ VAN, HOGY A ZSIDÓK CSAK ÚGY VANNAK MAGYARORSZÁGON, HOGY CSAK KI NEM KERGETIK. HÁT ÍGY A FENÉNEK KELL A ZSIDÓSÁG [...] SCHARF J.: NEM IGAZ AZ, VÁRJ CSAK TE

³¹ Scharf: *Emlékeim*, 1927. szept. 10. 5–6.

³² Scharf: *Emlékeim*, 1927. szept. 10. 6.

MARADSZ BENNE! TE LESZESZ AZ ... MÓRIC: NEM MARADOK BENNE. SCHARF J.: ÚGY JÁRSZ, HOGY AKI MÁSNAK VERMET ÁS, MAGA ESİK BELE. MÓRIC: HÁT BENNE LESZEK. SCHARF J.: HÁT HÁMÁN TÖRTÉNETÉT TUDOD, AKI MEG AKARTA ÖLETNI MIND A ZSIDÓKAT, AZTÁN FELAKASZTOTTÁK. MÓRIC: HÁT FELAKASZTANAK. SCHARF J.: HA IGAZAT MONDANÁL, NEM BÁNTANA SENKI. MÓRIC: MEGMONDTAM.”³³

A nyilvános bírósági tárgyalás légkörében többször lett volna mód vallomása visszavonására, Móric azonban makacsul kitartott írott vallomása mellett olyankor is, amikor felcsillanhatott volna előtte a menekülés reménye. Eötvös elmesél egy ilyen megrendítő helyzetet, amelyet azonban a gyorsírásos jegyzőkönyv nem rögzített szerinte a maga teljességében. Az elbeszélte történet annak dokumentálása kíván lenni, hogy „a fiú lelkének megromlása se nem könnyen, se nem gyorsan következett be”. Az eset szintén a már idézett 1883. június 27-i tárgyalási napon történt, s lényegében azt elevenítette fel, hogy kezdetben a fogóságban Móric még ápolta anyja emlékét mécses gyújtásával, később már nem. Akkor – úgy mond – jó fiú volt, a tárgyalás idején már nem.³⁴ Eötvös láthatóan a korabeli sajtótudósítások segítségével idézte fel az eseményeket, s közben érezhetően kipezseg belőle az író. Lélektani jártasságát csillogtatva így szövi tovább a hangulatlírást: „E szavaimra megható jelenet fejlődött ki egy pillanatra. Szavaimat csöndes hangon intéztem a fiúhoz. A gyermeki lélek sohase lehet tökéletesen romlott. A legrosszabb ösztönökkel, a legvétkesebb indulatokkal tömjék bár tele, annak a léleknek mindig lesz egy kis zuga, ahol a szülők iránti szeretetnek egy sugára, az apai ház vallásos áhitatának egy kis melege megmarad. Ezt a sugárt, ezt a meleget akartam én erőre lobbantani, hogy a gyerek térjen vissza az igazsághoz, a gonosz meséjét taszítsa el magától. Tervem csaknem sikerült. A visszaemlékezés nagy erővel szorította össze a fiú szívét. Arca piros lett az agyra toluló vértől, szemébe könnyek kezdtek gyülekezni, s elkezdett nyeldekelni, mint akin a zokogás akar kitörni, de azt visszafojtani igyekszik. Egy legördülő könnycsepp, egy zokogó hang, egy pillanat, s a fiúnak önmagához visszatérő lelke egyszerre megvilágítja a vérvád egész sötét cselszövényét. Vártam ezt a pillanatot. Elfojtott lélegzettel várta a tárgyalóterem nagy közönsége is. De az elnök nem tudta és nem akarta ezt a pillanatot kívárni. Erélyes hangon rászólt a gyerekekre: »Ne felelj! Nem vagy köteles ily zaklató kérdésre felelni!« A gyerekek megrezzent, s az elnökre nézett. A száján már-már kiröppent szót visszanyelte. Az elnök arcáról bizonyára azt olvasta, hogy neki nem lesz jó a jól elkészített tanú szerepéből

³³ Végtárgyalás, 1883. jún. 27. Az apa és fiú közötti drámai párbeszéd ezzel még nem ért véget. Scharf József újra visszatért a kérdésre: „MINŐ VALLÁSON AKARSZ LENNI, SZERETNÉM TUDNI? MÓRIC: A REFORMÁTUS VALLÁSRA. SCHARF J.: MÉG AKKOR NEM JUTSZ EGÉSZEN A POKOLBA. NEM ÉRED TE AZT EL FIAM.” Uo.

³⁴ Eötvös szövege egy pontig nagyjából-egészéből követi a végtárgyalási jegyzőkönyvét: „– Te kölyök [a lekezelő megszólítás például nincs a gyorsírásos jegyzőkönyvben, ez mintha inkább Recsky Bandinak tulajdonítható stílus lenne], mikor még fogházban voltál, másként vélekedtél, másként éreztél a zsidó vallás iránt, mint most. Eszedbe jutott édesanyád halálának napja, s könyörögtél őreidnek, engedjék meg, hogy a zsidók törvénye szerint mécseset gyújthass, s annak világánál egyik napról a másikra gyászolhasd édesanyád emlékezetét. Emlékezel erre? – Emlékezem. – Lásd, akkor elmondták ezt apádnak, aki sírva fakadt, hogy te még jó gyerek vagy, aki megemlékezik halottjáról, meggyászolja anyja emlékezetét, s hű vallásához, amelyben született és nevelkedett. [A jegyzőkönyvben ebből ennyi áll: »EZT ELMONDTÁK APÁDNAK IS, KI AKKOR SÍRVA FAKADT, HOGY TE OLY JÓ FIÚ VAGY, KI AZ ANYA HALÁLÁRÓL IS MEGEMLEKEZETT.«] Akkor így volt. Ámde te most már nem vagy többé jó gyerek; te nem emlékezel már se apádra, se anyádra, se hit-sorsosaidra, mióta a várnagy kezére jutottál. Miért van ez? [Az utolsó kérdés ismét hiányzik a jegyzőkönyvből, majd eszerint Eötvös más irányban folytatta a gondolatmenetet!]³⁵ Eötvös Károly: *A nagy per, mely ezer éve folyik, s még sincs vége*. Budapest, 1968. 2. köt. 233.

kiesni. Ez a jelenet nincs tökéletesen leírva a tárgyalási jegyzőkönyvben. Csak az én szavaim vannak följegyezve, de az elnök beavatkozása nincs. Pedig fölötte érdekes dolog volt, s a napi sajtó élénken tárgyalta.”³⁵

Az emlék felidézésének ereje süt át az íróvá lett védő visszaemlékezésén? Vagy már a gyorsírással feljegyzett szinkron forrásainkat sem tekinthetjük hitelesnek?

Ha a zsidó hagyomány tárgyaláson történt nyílt megtagadásának életrajzi mozzanata nem is bukkan föl Scharf Móric visszaemlékezésében, az elvitathatatlan tény, hogy a Szabolcsi Lajossal találkozó, immár idős Móric ismét jó fiú lett. Ahogy a szövegközlést bevezető riportból kitűnik, ismét megtartja édesanyja „Jahrzeit”-jét.³⁶ Szimbolikusan megtörtént a gyermekkori álom visszavétele, bekövetkezett a kamasz konvertita rekonverziója. A riport a visszaemlékezéssel együtt ezt is dokumentálja.

Érthető személyes okokból fontos szerepet játszik az önéletírásban az identitásnak egy másik mozzanata: az iskoláztatás. „A falusi zsidó gyermek rendes iskolapályáját futottam be. Öt éves voltam, mikor iskolába adtak és 12 éves koromig ültem az iskola padjaiban. Először néhány hétig a falusi iskolába jártam, majd apám a zsidó elemi iskolába iratott be. Ebben a zsidó elemi iskolában egy öreg zsidó tanítónk volt, akitől írni, olvasni és számolni tanultunk és aki ezen kívül tórára, bibliára és talmudra oktattott bennünket. Ha szabad magamat dicsérni, elmondhatom, hogy szorgalmas és jó tanuló voltam, ki mindig kivívta tanítói megalégedését, leckémet pontosan elkészítettem és tanítóm nagyon megszeretett. A zsidó vallás alapelveivel is itt a falusi iskolában ismerkedtem meg. Határozottan volt érzékem és tehetségem a tanuláshoz. Sajnos, azonban nem volt nagy tehetségem a talmudi stúdiumhoz. Már pedig az iskolának a következő volt a rendszere: ha a tanító észrevette, hogy valamelyik gyermek folyékonyan tud héberül olvasni, a tóra szövegét pontosan tudja lefordítani, a mindennapi imát betéve megtanulta, akkor rögtön talmudi stúdiumra fogta, ami aztán a gyermeket teljesen lefoglalta. Az akkori zsidó iskolarendszer mellett csak egy irányban volt lehetséges, hogy a zsidó gyermek agya és szelleme fejlődjön; abban az irányban, hogy jó talmudista legyen. [...] 12 éves koromban vettek ki az iskolából. Világi műveltségem bizony gyenge alapon állott. Az írás, olvasásban alig tapogatództam előre, a zsidó irodalomban volt már ugyan jártasságom, de az nem volt teljesen kielégítő. Hogy mi lesz belőlem? arra nem is gondoltam. Ilyen kérdés nem is foglalkoztatott.”³⁷

Sok minden kavarog ezekben a sorokban: a személyes szellemi elmaradottság magyarázatától, a kielégítetlen tudásvágyon át az ortodox iskolarendszer neolog kritikájáig. Vajon kinek a gondolatai ezek? Az Amszterdamban ősei (ortodox) hitén megmaradt Móricé? Vagy a nyugati (neo)ortodoxia véleménye a keletiről?³⁸ Netán a hazai neológ szerkesztő néző-

³⁵ Eötvös: *A nagy per*, 2. köt. 233–234. A jegyzőkönyv folytatásában Weiszstein vádlott tett fel kérdéseket Móricnak, s az elnök ekkor avatkozik közbe: „HA ÚJ KÉRDÉS VAN AZ FELTEHETŐ, DE EZT MIND ELMONDTA MÁR.” Végtárgyalás, 1883. jún. 27.

³⁶ Szabolcsi: *Megszólal*, 1927. szept. 3. 1927 nyarán Szabolcsi ezért megbékélést jövendől Scharf Móricnak: „De ma, mikor itt ég a halotti mécses az elköltözött anyáért, ön vissza fogja nyerni a saját lelkének nyugalmát is.”

³⁷ Scharf: *Emlékeim*, 1927. szept. 17. 6.

³⁸ Silber, Michael: *The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition*. In: *The Uses of Tradition. Jewish Continuity in the Modern Era*. Ed. by Jack Wertheimer. New York–Jerusalem, 1992. 23–85.

pontját tükrözi? Az biztos, hogy a „zsidó túliskolázás” álláspontja nehezen igazolható belőle.³⁹

Pedig Móric iskolázottságának kérdése mind perbeli magatartása, mind emlékiratai szempontjából kulcsfontosságúnak tűnik. A tárgyalási jegyzőkönyvek szövegét olvasva képtelenek ébrednek bennünk azokkal az álláspontokkal kapcsolatban, amelyek a vallomások „betanítottságát” hangsúlyozták (az apától Eötvösig). Ha ugyanis valaki buta, nehéz betanítani is. Kétségtelen ugyanis, hogy a bíróság előtt Móric – minden előzetes betanításon túl – igen kreatívan állta a sarat mind a vádlottakkal, mind védőikkel szemben. Akiket Móric viselkedésének rejtélye izgatott, már akkoriban felvetették ezt a kérdést.⁴⁰ Arra még készülhetett, hogy apjával szembeállítva milyen párbeszédre számíthat, de azt honnan tudhatta előre, hogy a furmányos fiskálisok milyen kérdésekkel próbálják sarokba szorítani? A 20. századi koncepciók perék ismeretében sok mindent el tudunk képzelni, ami korábban lehetetlennek tűnt, de ott a bírák, a védők és a vádlottak sem tettek fel vártatlan kérdéseket, mindnyájan „preparálva” voltak. Móric tárgyaláskori viselkedése legalábbis nehezen kopírozható rá a megfélemlített, visszamaradott falusi zsidófiú korabeli (és utóbb általa is) sugallt képére. Ha már a képnél – s annak referencialitásánál – tartunk: Móric kortárs ábrázolásainak két alapváltozata ismert. Az egyik egy fotó alapján készült, és még a megfélemlített kisfiút ábrázolja. A másikat, a nyegle kamaszt Ábrányi Lajos rajzolta, épp a tárgyalás idején. Azonos fejforma, hasonló vonások, de mégis két különböző arc néz ránk a két portréről. Szinte hihetetlen átalakulás.⁴¹ Vajon a fotográfia, porté-grafika „valóság-effektusa” erősítheti-e a történeti diskurzusok referencialitásának erejét?⁴² (1–2. kép)

³⁹ Karády Viktor: *A zsidó túliskoláztatás kérdése a történelmi Magyarországon*. In: uő: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*. Történeti–szociológiai tanulmányok. Budapest, 1997. 75–95.

⁴⁰ A vád hívei előszeretettel hivatkoztak ebben a vonatkozásban a perbeli tudósítókra: „Ha hazudott meg fogja fogni ez a sok okos ember, az kétségtelen. De csalódtak. Mórinnál csak modor volt, az a tegnapi darálás, ilyen gyorsan darálja ő le a válaszokat azokra a kérdésekre is, amelyeket a védők tesznek. S mindig schlagfertig. Egyszerre kész a felelettel. Roppant csalódott a közönség, mert Móric nem szövegelte el magát.” Mikszáth Kálmán: *A tekintetes törvényszék előtt*. Pesti Hírlap, 1883. jún. 23. Vagy pár nappal később: „... egyik sem állta azzal a szilárdsággal, azzal a találékonysággal, azzal a fűrge elmével és hajlíthatatlan eltökéléssel az öt prókátor és a kir. főügyész helyettes tüzet, mint a Móric gyerek.” Rákosi Viktor: *Stádium*. Budapesti Hírlap, 1883. jún. 19. Mindkettőt idézi Bary: *A tisztaeszlári bűnper*. Bary József vizsgálóbíró emlékiratai. Budapest, 1933. [Reprint: 1999.] 93–94.

⁴¹ Vasárnapi Újság, 1883. jún. 24. 405.; uo. 1883. júl. 28. 442. Eötvös is pontosan érzékeli az átalakulást: szerinte volt egyszer „a megoktatott és agyonrémitett Scharf Móric” és másrészt lett „a hetyke és fennhéjázó, a számító és zsidógyűlölő tanú”. „Ez a tanú már nem fél, nem retteg senkitől. Ez már bátran, sőt büszkén beszél. Ez már nemcsak azt mondja el, amit fejébe vertek, hanem ez már fontol, képzeleg, számít, okoskodik s találékony.” Ez utóbbivá átalakulás általa elképzelt történetét Eötvös elő is adja a következő oldalakon. Eötvös: *A nagy per*, 2. köt. 229. sköv. Eötvös alapján mélylélektani értelmezési kísérlet is született Móric „lelki történéseinek” analizésére, amely a legyengült „énerővel”, a személyhez kötött ambivalencia „hasításával” és áttolásával, illetve az „agresszorral való azonosulással” hozza összefüggésbe az átalakulást. Virág Teréz: *Tudatos és tudatlan gondolkodás a tisztaeszlári perben*. *Eötvös Károly igazsága*. In: uő: *Emlékezés egy szederfára*. H. n., 1996. 113–115.

⁴² Aligha véletlen, hogy Roland Barthes épp a történelem diskurzusáról szóló írásában – a valóság-effektus kapcsán – kitér a fotográfiára, azt állítva, hogy annak „egyetlen releváns sajátossága éppen az, hogy azt jelenti, hogy az ábrázolt esemény *valóban* megtörtént”. (Kiemelés az eredetiben) Barthes, Roland: *A történelem diskurzusa*. In: *Tudomány és művészet között*. A modern történelemelmélet problémái. Szerk. Kisantal Tamás. Budapest, 2003. 97. Úgy látszik, „a történelmi nar-

SCHARF MÓRICZ.
(Fénykép után.)

1. KÉP. VASÁRNAPI ÚJSÁG, 1883. JÚNIUS 24. 405.

Az eredetileg ügyefogyott fiú képét más kortárs vélekedések is hitelesíteni lát-
szanak. A mostoha a tárgyaláson a közép-
osztályi közeg számára alig érthető „band-
zsi” jelzőbe sűrítette véleményét Móríc-
ról.⁴³ A perben kihallgatták a falu zsidó ta-
nítóját, a mellesleg édesanya révén rokon
Feuermann Hermann is, aki szófogadó jó
fiúnak, de szellemileg szintén meg lehető-
sen visszamaradottnak jellemezte Móri-
cot.⁴⁴

Móríc saját iskolázottságáról írva visz-
szaemlékezésében kikerülhetetlen ellent-
mondásokba keveredik. Hogy manipulál-
hatóságát, kiszolgáltatottságát bizonyítsa,
kénytelen egykori elvadultságára hivat-
kozni. „Később azt mondták nekem, hogy
úgy járkáltam a faluban, mint valami fi-
atal borjú, amelyik ha emberrel találko-
zik, először csodálkozva néz reá és eltátja
a száját, azután rögtön és ijedten elsza-
lad. Én is tátott szájjal bámultam az ide-
gen emberekre, ha a falu főutcáján ilyen
megjelent, vagy hogyha szabadságra jött
haza valamelyik katona. Lehet hogy ez
így is volt. De aki figyelemmel kísérte azt,
amit nevelésemről elmondottam, belát-
hatja, hogy úgy nőttem fel, úgyszólván
vadon és elhagyatva, mint az állat az er-
dőben és az a néhány iskolaév lepergett

rólam hatástalanul, mikor újra kiküldtek a mezőre, hogy ott ugyanazt a munkát végez-
zem, mint a falusi parasztyerekek. Ha ebből a szempontból nézem szomorú viselkedé-

ráció halála”, a „referenciális illúzió” ellenére legalább az esemény még valóban megtörtént Barthes-
nál. Tisztában vagyunk ugyanakkor azzal is, hogy Barthes ugyanitt határozott különbséget tesz épp
ebben a tekintetben fotó és grafika között, ám ez nem hatástalanítja, legfeljebb gyengíti az össze-
hasonlításból adódó megfigyelést, amelyet viszont a narratív források inkább megerősítenek. Ki-
nek is higgyünk? A fényképnek, a grafikának, a szemünknek vagy a szavaknak?

⁴³ „TANU: OLYAN BANDSI FORMA VOLT MINDIG, HÁTHA VALAMI JÓRA INTETTEM, HARAGUDOTT REÁM. EL-
NÖK: EZT A SZÓT »BANDSI« HOGY ÉRTI MAGA? TANU: ÚGY ÉRTEM, HOGY HA ELMENT AZ ISKOLÁBA,
AKÁRHÁNYSZOR, HA JÖTT EGY 6 VAGY 4 ÉVES FIÚ IS ELIBE ÁLLOTT, NEKEM KELLETT KISZALADNOM, MERT
FÉLT TŐLE. ELNÖK: HÁT FÉLÉNK FIÚ VOLT? TANU: IGEN.” Végtárgyalás, 1883. júl. 27.

⁴⁴ „SZÉKELY: MAGA TANÍTOTTA MÓRICOT. MILYEN TERMÉSZETŰ VOLT? TANU: IGEN JÓ FIÚ VOLT, SZÓ-
FOGADÓ, TŐLEM MINDIG ELFOGADTA A JÓ SZÓT, MINDIG JÓRA TANÍTOTTAM, HA HIBÁZOTT MEG-
INTETTEM. SZÉKELY: NEM SZOKOTT MAGÁNAK HISTORIÁKAT ELBESZÉLNI. NEM. JÓFORMÁN NEM IS
TUDOTT BESZÉLNI. SZÉKELY: HAZUGSÁGON NEM KAPTA? TANU: SOHA NEM HAZUDOTT. CSAK HA ANYJA
KÜLDTE VALAHOVA CSAVARTA IDE-ODA.” Végtárgyalás, 1883. jún. 28. Az utolsó mondat önmagában
nehezen értelmezhető, de az kétségtelennek tűnik, hogy a Feuermann rokonság nem szimpatizált
a mostohaanyával, s nem azonosult annak Mórícval kapcsolatos állításaival sem.

Scharf Móríc 29/6 1883

2. KÉP.

VASÁRNAPI ÚJSÁG, 1883. JÚLIUS 8. 442.

életfordulattal hozta utólag összefüggésbe: „Künn a mezőn kódorogtam reggeltől estig, mezei munkát végezve, csordára ügyelve. Nem voltam sem koraérett, sem egyáltalában érett fiú. Magamba mélyedve csatangoltam naphosszat a falu körül, nem voltak játszótársaim, nem voltak barátaim soha. [...] Az arcomnak is mord és elkeseredett képe volt állandóan.”⁴⁷ Egy pszichológus biztos kézzel diagnosztizálná a kamaszkori identitásválság depressziós tüneteit. De a per folyamán Móríc még másképp (is) láttatta önmagát az egyik védő kérdésére válaszolva: „FRIEDMANN: VAN-E ESZLÁRON KIS-BARÁTOD? MÓRIC: VAN. [...] FRIEDMANN: KICSODA? [...] MÓRIC: SÜSSMANN JAKAB FIA EGYIK BARÁTOM. FRIEDMANN: ÉS MÁS BARÁTOD NINCSEK? MÓRIC: VANNAK SOKAN. FRIEDMANN: HÁT KIVEL VOLTÁL MÉG JÓBARÁTI VISZONYBAN? MÓRIC: LICHTMANN FIÁVAL ÉS TÖBBEKKEL.”⁴⁸ Igaz, annyira, úgy látszik, mégsem voltak jóban, hogy elmondja nekik, amit a zsinagógában látni vélt. De az is tény, hogy megnevezett barátainak szüleit bűnrészesként sem juttatta annak idején a vádlottak padjára.

A tárgyaláson Henter Antal várnagy, akinek Móríc 1882 augusztusa óta a gondjára volt bízva, elmondta, hogy a fiút minden nap 11 és 12 óra között írásra, olvasásra, történelemre és számtanra tanította egy római katolikus tanító, illetve tanár. Előképzettségét nem becsülhették valami sokra, mert a III. osztály anyagát végeztették vele. Ekkor is szorgalmasan tanult. Közben újságokat is olvasott: a „Függetlenséget”, a „Budapestet”, az „Egyetértést”.⁴⁹ Fölvetődik tehát a már vizuálisan is exponált kérdés: hogyan lehetséges az, hogy a keresztény szellemű átnevelés dresszúrája fejlesztőleg, sőt felszabadítólag hatott rá fogvatartása idején? Ez nemcsak a hamis tanúság, hanem a későbbiek megítélése szempontjából sem érdektelen kérdés.

Móríc iskolázottsága, mi több intelligenciája ugyanis az emlékiratok forráskritikájakor is előtérbe tolul. Az intellektuálisabb betéteket azért tartják interpolációnak, mert – állítólag – egy „59 éves gyémántkőszőrűstől” ilyen típusú szöveg nem várható el.⁵⁰ Az önéletírás-

⁴⁵ Scharf: *Emlékeim*, 1927. szept. 24. 34.

⁴⁶ Végtárgyalás, 1883. jún. 22.

⁴⁷ Scharf: *Emlékeim*, 1927. szept. 17. 6.

⁴⁸ Végtárgyalás, 1883. jún. 22.

⁴⁹ Végtárgyalás, 1883. jún. 27.

⁵⁰ Handler: *Blood Libel at Tiszaeszlár*, 208. (Lásd a fentebbi idézetet!)

ban visszafele sül el a korábbi fegyver. Ha Móric el akarja hitetni, hogy elég fejlődőképes volt azóta belátni vétkei, kénytelen eredendő megátalkodottságát megkérdőjelezni. Például annak hangoztatásával, hogy ő mennyire „szorgalmas és jó tanuló” volt, csak túl korán a tudatot beszűkítő „talmudi stúdiumra” fogták, majd még az iskolából is kivették. Ezzel viszont már is aláásta saját korábbi retardációs tételét. A kérdés csak az, hogy mindez az emlékirat hitelességét kérdőjelezi-e meg, vagy olyan ellentmondásos rehabilitációs szándékkal, mint amilyen az érett Scharf Móricé, szinte lehetetlen múltbeli tetteinket hihető és homogén értelmező keretbe illeszteni és elbeszélni.

Befejezés helyett

Scharf Móric visszaemlékezése befejezetlen, pontosabban szólva percutató várapozásainkhoz képest túl korán ér véget. A nagyfalusi hajnalhasadás című fejezettel ott szakad meg, ahol a bennünket leginkább érdeklő részekre kerülhetne sor. A törvényszék elnöke a vallo más megtétele után, 1882. május 23-án, immár Nyíregyházán megkérdezte tőle, igaz-e mindaz, ami a jegyzőkönyvben áll, s erre igennel válaszolt. *„Azzal keserves zokogásban törtem ki, mert éreztem, hogy az én életem tragédiája befejeződött ezzel a mondattal és megkezdődött az eszlári zsidóság, az egész magyar zsidóság, az egész világon élő zsidóság tragédiájának szörnyű fejezete.”*⁵¹

Ezt most nem az utolsó fejezet preambulumból, hanem utolsó bekezdéséből idéztük. A nyilvánvaló interpolációk helye megint csak jól kijelöltnek tűnik a szövegekpuszban.

De bennünket most nem a kényszervallatás körülményei és nem is az erkölcsi tanulságok érdekeltek, hanem a háttérben meghúzódó biográfiai módszertani problémák.

Mond-e valami újat a visszaemlékezés számunkra, amit a korabeli forrásokból nem tudhatunk? S ha igen, ezek hitelessége vizsgálható-e a filológiai forráskritika kipróbált eszközeivel?

1. Mint biográfia iránt szerfelett érdeklődő történész, első megközelítésben azt mondhatom, hogy ha a visszaemlékezés szemernyi újat is hordoz, akkor is érdeklődésemre tart számot, ha egy szava sem bizonyulna hitelesnek. S ebből a szempontból teljesen mindegy, hogy miért: hogy úgy próbál emlékezni az illető, hogy már mindent elfelejtett, hogy egyszerűen konfabulál, hogy szándékosan tereli másra a szót, röviden hazudik, vagy pedig nem is ő írta a neve alatt kiadott szöveget. Ha valami többet és/vagy mást kapunk, mint ami korábban rendelkezésünkre állt, máris kihívásnak tekinthetjük meglévő forrásainkon alapuló állításainkkal szemben, kénytelenek vagyunk új szempontból újra rákérdezni korábbi megállapításokra, árnyalni vagy revideálni azokat. Mennél ellentmondásosabb a kép, annál emberibb.

2. Scharf Móric visszaemlékezésével kapcsolatban konkrétan három, biográfiai szempontból releváns kérdést vizsgáltunk: az édesanya elvesztését, a mostohaanyához fűződő viszonyt és a fiú zsidó identitásának alakulását.

a) Ami a demográfiai és családtörténeti vonatkozásokat illeti, a visszaemlékezések és az anyakönyvek egyaránt fennakadtak a forráskritika rostáján. Ebből azonban nem következhet valamifajta hiperkritikus alapállás (ezt egyébként a hagyományos filológia sem pártolná), hiszen abból, amikor egymást megerősítették (idősebb testvér két évvel későbbi halála), akár mindkettő hitelességét is feltételezhetjük. Ezt a tényt ugyanis semmilyen külső szemlélő nem tudhatta. Az anyakönyvek másolata Bary irattárában pihent, az elhalt első házasságból származó nővért pedig egyetlen közvetlen leszármazottként csakis Móric tart-

⁵¹ Scharf: *Emlékeim*, 1927. dec. 3. 13.

hatta számon. Nincs tehát fehér/fekete igazság/hamisság dichotómia sem a korabeli anyakönyvek, sem a visszaemlékezések kapcsán. A kortárs szóbeli kihallgatások fontos szerepet játszhatnak a valószínűtlenségek kiszűrésében.

b) A mostohaanyához fűződő áldatlan viszonyról a perbeli szembesítésekből megállapíthattuk, hogy Móric felnőttkori emlékezete erősen szelektív, ám az is könnyen belátható, hogy miért. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a mostoha célzatosan valótlan állított a per folyamán, hogy Móricot lejárassa. Hiszen már akkor is a vallomásszövegek igazságtartalmáról volt szó, s ennek megítélésén életek múlhattak. A bírósági, akár gyorsírással rögzített vallomások önmagukban sohasem jelentenek garanciát az „igazság” kiderítésére, sőt némi malíciával azt mondhatjuk, mennél inkább tárgya a kérdés az „ügybeni” igazságszolgáltatásnak, annál kevésbé bízhatunk meg az érintettek vallomásaiban. Az érdektelen tanút pedig nyugodtan a fikciók birodalmába utalhatjuk.

c) Legnehezebb dolgunk mégis a zsidó identitás kérdésével van, nemcsak azért mert ez önmagában is igen összetett probléma, hanem a konverziók és rekonverziók közepette egyáltalán elbeszélhetősége is kérdéses. Az, hogy a legmélyebb lélektani rejtélyről, az önazonosság megtagadásáról egy szót sem szól az önéletírás, nem lephet meg igazán senkit. Ebből a szempontból a tárgyaláson történt szóváltások pótolhatatlanok. Ugyanakkor az iskoláztatás kérdésében, amely csak közvetve érinti az identitás problémáját, a visszaemlékező helyzet minden ellentmondásossága dacára a korabeli forrásokat érdekesen árnyaló új következtetésekhez juthatunk.

PS.

Most már csak az a földhözragadt, faktikus kérdés maradt hátra, hogy vajon volt-e Eszláron az 1870-es években zsidó iskola, ám ennek a tárgyi referencialitást hordozó „eretnek” kérdésnek a felvetését, már csak óvatosságból is, egy másik írás számára tartogatom.⁵²

⁵² Annyit azonban az örök kíváncsiak számára elárulhatok, hogy 1883 tavaszán Velkey Pál megyei kir. tanfelügyelő bezáratott egy zsidó „zugiskolát” Eszláron, de hogy ez volt-e az, amelyben Scharf Móric tizenkét éves koráig járt, azt nem tudhatjuk. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Szabolcs megye Közigazgatási Bizottság iratai, IV. B. 404. 39. d. XIV. 1883/237. (1883. április 1.)

GYÖRGY KÖVÉR

*A Fake Autobiography, or the Delusions of Memory.
The Memoirs of Móric Scharf*

At the end of his life in Amsterdam, Móric Scharf (1868–1929), who was the chief witness in the trial of the Tiszaeszlár Affair held in Nyíregyháza in 1883, handed over a short autobiography to Lajos Szabolcsi, editor-in-chief of the weekly *Egyenlőség* [Equality]. The piece told the story of the young Móric's life till May 1882, and in retrospect confessed that he had given false testimony at the trial. Despite the fact that it was the chief witness who made this confession, the source has met with general silence in the literature as historiography is skeptical about its authenticity: it is believed that it was either co-authored or written by someone else.

We have examined three questions biographically relevant to the memoirs: the loss of the mother, the relation to the stepmother and the development of the boy's Jewish identity. Putting the register of births, the shorthand records of the trial and the memoirs side by side, we can conclude that in itself neither can guarantee the discovery of the "truth". But they do supplement each other when it comes to filtering out the improbabilities and the discovery of questionable circumstances in terms of narrativity.

LÁZOK KLÁRA

A román közelmúlt és az oral history

Oral history a romániai történeti kutatásokban

2006 novemberében a kolozsvári *Oral History* Intézet konferenciát szervezett *A közelmúlt és az oral history* címmel. A konferencia szekciói egy rövid általános bevezető után az 1989 előtti közelmúlttal való szembenézés *oral history* által megközelíthető dimenzióit tárgyalták, a kommunizmus román köztudatban élő különböző diskurzusait, az emlékezés palimpszeszt voltát, az *oral history* megjelenítését az interneten, külön szekciót szentelve a módszer etikai megközelítésének.¹

De miről is szól Romániában az orális történetírás? Tanulmányunkban a fontosabb romániai, az *oral history* módszerét felhasználó történeti kutatóintézeteket vizsgáltuk meg. Célunk körkép kialakítása a romániai *oral history* kutatások helyzetéről, vizsgálva témákat, módszereket, eredményeket, valamint azt az eszmerendszert, mellyel ezek az intézmények működésüket s közvetve az orális történet módszerét igazolják. Azokat az intézeteket vizsgáltuk, amelyek az utóbbi években szakmai körökben elismert eredményeket tudtak felmutatni, vagy szakmailag elismert intézmények keretei között működnek, ami elvileg garancia arra, hogy munkájuk eredményes lesz: a kolozsvári Orális Történet Intézetet (*Institutul de Istorie Orala*), az *Academia Civică* Alapítvány által működtetett Kommunizmus Tanulmányok Nemzetközi Kutatóközpontját (*Centrul International de Studii asupra Comunismului*), a temesvári *A Treia Europa* Alapítvány és nem utolsósorban a brassói *Aspera ProEdu* Alapítványt.

Ezekről az *oral history* programokról írásos összefoglaló még nem készült, a dokumentáláshoz csak brosrúrák és a világhálón megjelenő cikkek és honlapok nyújtottak segítséget. Sajnos nem mindegyik intézet rendelkezik honlappal, ahogy például a temesvári intézet sem; ezekben az esetekben a sajtóban megjelent cikkekből, valamint az általuk kiadott könyvek előszavába foglalt ismertetőkből tájékozódunk.

Műhelyek

A kolozsvári *Oral History* Intézet az egyetlen olyan intézmény Romániában, melynek kizárólagos tevékenységi területe az *oral history* módszerével történő kutatások megszervezése, konferenciák szervezése a témában és a módszer egyetemi oktatása. Megalakulása az Indiana-i Bloomington egyetemen működő román oktatókhoz (főként Maria Bucur-Deckard professzor) köthető. A kilencvenes évek elején több fiatal kolozsvári kutató tanult különböző ösztöndíjakkal ezen az egyetemen, ők hozták létre 1997-ben a kolozsvári intézetet, mely a Babeş–Bolyai Egyetem kutatóintézeteként működik, sőt néhány éve mesterei/master kurzust is futtat.

¹ A november 9–10. között szervezett konferencia programja letölthető a <http://www.memoria.ro/?location=events&page=2>, 2007. 06. 04.

Az intézet megalakítása egyrészt szakmai indíttatásból történt, a történetírás megújításának és rehabilitálásának szükségét érezve hozták létre. Másrészt etikai kötelességnek tekintik megszólaltatni azokat, akik a kommunizmus éveiben hallgatásra kényszerültek (antikommunista harcosok, politikai foglyok, disszidens értelmiségiek stb.). Az orális történet módszerét a hivatalos történetírás ellensúlyozásának eszközeként vagy legalábbis kiegészítőjeként tartják nyilván.

A honlapon olvasható ismertetés szerint az intézet célja elsősorban az *oral history* módszerének és eddig még szűz kutatási témáknak a bevezetése a román akadémiai köztudatba, a térség szociális, etnikai és vallási diverzitásának bemutatása és a román közelmúltra, azaz az 1989 előtti időszakra vonatkozó interjúk összegyűjtése, arhiválása és feldolgozása.² Ugyanakkor célkitűzésként jelölik meg a módszer meghonosítását az egyetemi oktatáson belül is.

Az intézet által megvalósított projektek, a munkatársak individuális kutatásai és a szervezett konferenciák témái két fő kutatási irányt rajzolnak ki. Egyrészt a román kommunizmus első húsz évének ellenállási formáit dolgozzák fel az elkészített interjúk alapján (a negyvenes évek fegyveres ellenállása a Nyugati Kárpátokban, a kollektivizálással szembeni ellenállás formái)³, egy másik, 2001-től beindult projekt pedig az 1989-re vonatkozó narratívák összegyűjtésével foglalkozik (erről a kutatásról angolul a román *oral history*-kutatások gyűjtőoldalán a www.memoria.ro-n olvashatunk⁴). Eredményeiket az intézet évkönyvében (*Anuarul Institutului de Istorie Orala*) jelentetik meg.⁵

Az egyik legfontosabb a kommunizmus meghurcoltjainak emlékeztétét ápoló *oral history* projekt működtetője az *Academia Civica* Alapítvány.⁶ Az alapítvány legfontosabb programja, mely 1995-től az Európai Tanács védnökségét élvez, a kommunizmus áldozatainak és ellenállóinak szentelt Emlékezet-projekt. Ez egyrészt az 1998-tól európai emlékhellyé nyilvánított Máramaroszigeti Emlékezet Múzeumot [*Muzeul Memorial de la Sighet*] foglalja magában, másrészt ennek kutatási háttérintézményét, a Kommunizmus Tanulmányok Nemzetközi Kutatási Intézetét [*Centru international de studii asupra comunismului*].⁷ Az intézet tudományos tanácsa jól tükrözi az intézet nemzetközi pozícióját. Tagjai: Dennis Deletant, Stephane Courtois, Vladimir Bukovski, Helmut Muller-Enbergs, Pierre Hassner. Legfontosabb kutatási témáik a román Gulág vizsgálata, a Pitești-jelenség⁸, a kollektivizálás, a Ceausescu rendszer disszidensei és ellenállói, a Nyugati Kárpátok antikommunista ellenállói, 1956 Romániában.

² <http://hiphi.ubbcluj.ro/hiphi/institute/orala.htm>, 2007. 06. 04.

³ Ebben a témában lásd Jurju, Cornel – Budeanca, Cosmin (coord.): „*Suferința nu se dă la frați ...*” *Mărturia Lucreției Jurj despre rezistența anticomunistă din Apuseni (1948–1958)*. Cluj-Napoca, 2002.; Radosav, Doru (coord): *Rezistența anticomunistă din Apuseni. Grupurile „Teodor Șușman”, „Capota-Dejeu”, „Cruce și Spadă”*. Studii de istorie orală. Cluj-Napoca, 2003.

⁴ Az ismertetések letölthetők a: http://www.memoria.ro/?location=view_article&id=1652&l=en; http://www.memoria.ro/?location=view_article&id=1650&l=en; http://www.memoria.ro/?location=view_article&id=1622&l=en oldalakról.

⁵ Az AIO 1998 óta jelenik meg, főszerkesztője Doru Radosav, az intézet igazgatója.

⁶ Az alapítványról többet megtudhatunk: Brunnbauer, Ulf (ed.): *History Research Institutes in Southeast Europe. A Handbook*. Graz, 2004. 96.

⁷ További információk angolul: http://www.memorialsighet.ro/en/fundatia_academia_civica.asp#start, 2007. 06. 04.

⁸ Pitești-jelenség = a Pitești-i börtönben 1949–1952 között folytatott, pszichikai és fizikai kínzásokkal járó átnevelési kísérlet.

A bukaresti intézet *oral history* osztálya 1993-ban alakult Romulus Rusan vezetésével, a londoni *National Sound Archive* közreműködésével. A volt politikai foglyokkal és a kommunista rendszer szenvedő alanyaival készített több mint 3000 órányi interjút a központ bukaresti *Oral History Archivum*ában tárolják. A felvételek nagyrészt átvették CD-re. Emellett a későbbi kutatás megkönnyítése végett az interjúk főbb adatait bevezetik egy bizonyos szempontrendszer követő adatbázisba.⁹

Ugyanakkor az *oral history* osztály 1996 és 2003 között rendszeresen *oral history workshop*okat szervezett különböző helyszíneken, és következetesen bevonta kutatásaiba a kolozsvári, bukaresti és konstancai történészhallgatókat, ezáltal kinevelve az Intézet kutatói utánpótlását.

A *Treia Europa* Alapítvány Smaranda Vultur asszony, a temesvári Nyugati Egyetem professzorának kezdeményezéseként alakult meg 1997-ben. Az alapítvány három külön kutatási részleggel működik, a minket érdeklő, *oral history*s projektekkel foglalkozó központ neve *Kulturális Antropológia és Orális Történet Csoport*. Főbb kutatási irányai történeti antropológiai, kultúrtörténeti témák, *oral history*, mindennapok története.¹⁰ Az alapítvány a temesvári Nyugati Egyetem (*Universitatea de Vest*) háttérintézményeként működik, kutatással és oktatással egyaránt foglalkozó intézmény. Együttműködnek különböző projekteken a már említett Indiana-i Bloomington Egyetem *Oral History* csoportjával, valamint a Sorbonne-nal.

Az életútinterjúk készítését Smaranda Vultur asszony már 1991-ben megkezdte különböző projektek keretében, 1997 óta pedig a *Treia Europa* keretén belül koordinálja az interjúkon alapuló kutatásokat. A célcsoportok főként a Bánátban élő nemzetiségek. A tematikus interjúkat a Bánát zsidóságáról és az idevalósi németekről kötetbe szerkesztették,¹¹ e kötetek fejezetei és több interjú a *www.memoria.ro*-n is megtalálható.¹² Az interjúk alapján készült feldolgozások a többnemzetiségű, multikulturális környezet hatását, az ezáltal generált kölcsönhatásokat, az erre adott életrajzi válaszokat járják körül, ennek a környezetnek identitásformáló szerepét hangsúlyozzák.

Az intézet *Oral History Archivuma* több mint 500 órányi felvételt tárol. Az archivált anyagokról rövid ismertetőket készítenek, felhívva a figyelmet az esetlegesen jobban kiaknázható részletkérdésekre.

Az archívum rendeltetése az alapítvány szerint egyrészt a kommunista rezsim alatt elszennvedett traumák és azok kezelésének feltárása, valamint az interjúk alapján egy társadalomtudományos adatbázis kiépítése a tárgyalta témák kutatói számára. Ugyanakkor az interjúk publikálása révén, a történetek, az életutak minél szélesebb közönséggel való megismertetése által az archívum a civil társadalom szolidaritását szeretné erősíteni, kialakítani a másság iránti érzékenységet.¹³ Szerintük az életinterjúkon keresztül fel lehet fejteni a közösségi emlékezet rétegeit, és így a berögzült előítéleteket, egymásról alkotott sztereo-

⁹ További információk angolul: http://www.memorialsighet.ro/en/istorie_orala.asp, 2007. 06. 04.

¹⁰ *History Research Institutes*, 95.

¹¹ Vultur, Smaranda (coord.): *Germanii din Banat prin povestirile lor*. București, 2000.; Vultur, Smaranda (coord.): *Memoria salvată. Evreii din Banat ieri și azi*. Iași, 2002.

¹² Az elkészített interjúk román nyelven letölthetők a <http://www.memoria.ro/?location=academics&action=view&cid=192> oldalról, néhánynak készül angol nyelvű fordítása is, az ennek fenn tartott hely: a http://www.memoria.ro/?location=view_article&id=1324&l=en, 2007. 06. 04.

¹³ Smaranda Vultur ismertetése a bánági *oral history* kutatásokról, technikákról, tapasztalatokról és eredményekről letölthető a http://www.memoria.ro/?location=view_article&id=1342 oldalról, 2007. 06. 04.

típiákat át/ki lehet beszélni.¹⁴ Smaranda Vultur és a *Treia Europa* interjúzó csoportja szerint a Bánság multikulturális régiójában az *oral history* szerepe az, hogy közvetlen forráson, élettörténeteken keresztül ismeresse meg a régió közelmúltját, az egymás mellett élő magyar, román, német, szerb, zsidó, roma lakosság interakciójából kialakult regionális történelmet. Ebből a perspektívából nézve az interjúzás tulajdonképpen az egyéni és közvetve a közösségi identitás meghatározásában, kinyilvánításában is szerepet játszik. Az összegyűjtött interjúk és élettörténetek mentén nyomon követhető a folyamat, ahogy kialakul egy közösség kollektív emlékezete.

A brassói *oral history* műhely a fenntartó *Aspera ProEdu* Alapítvány és az Indiana-i Bloomington Egyetem román származású professzora, Maria Bucur közreműködése nyomán épült ki. Az *Aspera Pro Edu* Alapítvány működését a városból Amerikába elszármazott Lidia Gheorghiu Bradley finanszírozza. Ő hozta létre 2000 júniusában Bostonban a *The Aspera Romanian Educational and Charitable Foundation, Inc.* nem kormányzati szervezetet, melynek célja, az alapító okirat szerint, a román kultúra és hagyományok terjesztése az angol nyelvterületen, valamint a kiemelkedő tudományos tevékenységet felmutató romániai diákok, művészek és fiatal kutatók tanulmányainak és szakmai előmenetelének támogatása.¹⁵ Ebből a szervezetből nőtt ki később a brassói *Aspera Pro Edu* Alapítvány, melynek különböző programjairól a www.aspera.ro-n olvashatunk románul. Jelenleg például a Szeben kulturális főváros 2007-es programjainak szervezésében vállaltak részt.

A brassói alapítvány a brassói *Transilvania* egyetem szociológia karának tanárait és diákjait mozgósítva 2001-től az indiana-i egyetem különböző *oral history* projektjeiben vett részt Maria Bucur-Deckard és a brassói *Transilvania* egyetem szociológia karán oktató dr. Ștefan Ungurean professzor vezetésével.

Az első projekt célja barcasági életútinterjúk készítése volt. Az interjúkat az egyetem szociológia karának másodéves diákjai vették fel 2001 nyarán három fiatal szakember, Jill Massino (Bloomington, Indiana), Carmen Huiuță (Román Falumúzeum) és Stejărel Olaru (IRIR) segítségével. Ezt megelőzően a diákokat egy két hónapos elméleti szeminárium (2001. május–június) és egy négynapos workshop során képezték ki az *oral history* terén elismert szakemberek: Smaranda Vultur, Maria Bucur és Ștefan Ungurean.

A meginterjúvott személyeket dr. Ștefan Ungurean és dr. Maria Bucur által felállított szempontrendszer alapján válogatták ki, az interjúkat az Indiana-i egyetem *Oral History* Központjának (*Oral History Research Center*) szabályait követve készítették el.¹⁶ A csapatnak tematikailag nem megkötött, narratív életútinterjúkat kellett elkészítenie, a kutatás az elmúlt 50–70 év kisembereinek hétköznapijait vizsgálta. Az alanyok közös jellemzője az volt, hogy felnőtt életük egy részét mindannyian Brassóban éltek le a kommunizmus időszakában, és így személyes történeteiken keresztül képesek voltak visszaadni a város 1948–1989 közötti történetét.¹⁷

¹⁴ Vultur, Smaranda: *Povestea vieții ca formă de explorare a memoriei comunitare*. In: Vultur, Smaranda (coord.): *Memoria salvată*, 6.

¹⁵ <http://www.memoria.ro/?location=about&view=699>, 2007. 06. 04.

¹⁶ Ezalatt a név alatt már nem létezik kutatóintézet, mivel 2002-ben átszervezték Történelem- és Emlékezetkutató Központtá (*Center for the study of History and Memory*). A dr. Barbara Truesdell által kidolgozott *oral history*s technikai útmutató vizsont ugyanaz maradt, elérhető a <http://www.indiana.edu/~cshm/techniques.html> weboldalon.

¹⁷ Bucur, Maria: *Introduction*, megtekinthető: http://www.memoria.ro/index.php?location=view_article&id=1320 oldalon, 2007. 06. 04.

Az interjúk átírt anyaga a résztvevő egyetemek archívumában található, és többségük megtekinthető az *Aspera* Alapítvány által létrehozott, emlékezetnek szentelt weboldalon, a www.memoria.ro-n, melyről a későbbiekben részletesen szólok. Ezen kívül a legjobban sikerült interjúkat publikálták is a *Vieți paralele în secolul XX. Istorie orală și memorie recentă în Țara Bârsei* [Párhuzamos életutak a XX. században. Oral history és emlékezet a Barcaságban]¹⁸. A projekt részletes leírása angolul is megtalálható az Indiana-i egyetem Orosz- és Kelet-európai Intézetének „REEIFication” című időszakos kiadványában, Maria Bucur professzorasszony asszisztensének, a munkálatok egyik koordinátorának, Jill Massinonak a tollából.¹⁹

Az együttműködés fennmaradt 2002-ben is, amikor az amerikai egyetem egy másik projektjéhez nyújtottak segítséget a *Transilvanias* diákok, amely a könyv szerepét vizsgálta a kommunista rendszerben. Az anyagot átírták, de egyelőre feldolgozatlan. 2003–2004-ben a kialakult *oral history* csoport a besszarábiai és bukovinai menekültekkel készített interjúkat – ez már egészen román kezdeményezés volt. Bár az anyagot feldolgozták és publikálásra vár, anyagi források hiányában sajnos nem sikerült még könyv formában megjelentetni.²⁰ 2005 óta – bár tervbe volt véve egy újabb kutatás, amely a Brassó környéki szocialista ipari kultúrát tanulmányozná – az alapítvány *oral history*-tevékenysége az anyagi források hiánya miatt stagnál.²¹

Az *oral history* feladata az *Aspera* működtetői (Maria Bucur, Mircea Ivănoiu, Lidia Gheorghiu-Bradley) szerint érdemi alternatívát nyújtani az elmúlt ötven év legtöbbször propagandacélokat szolgáló levéltári és egyéb írásos dokumentumaival szemben²²: „ezeknek a vallomásoknak létezniük és terjedniük kell. Ezek az igazi történelemkönyvek”.²³ Az *oral history* módszere ugyanakkor hozzájárul a társadalom demokratizálódási folyamatához azáltal, hogy a társadalom felsőbb rétegeinek visszaemlékezései mellett a kisember mindennapjainak is helyet szorít a történelmi kutatásokban.²⁴

A csoport másik deklarált célja a régi Brassó életmódjának, hangulatának, történetének felidézése és rögzítése a vallomások alapján.²⁵ Úgy gondolják, hogy az interjúk által kiegészített történelem a közösségi szolidaritást erősíti, és hozzájárul a közösség identitásának újrafelfedezéséhez.²⁶

¹⁸ A dr. Ștefan Ungurean és Florentina Scărneci által gondozott kiadvány a brassói Phoenix kiadónál jelent meg 2002-ben.

¹⁹ Massino, Jill: *Voices from the Past: Collecting Life Stories in Brasov, Romania*. REEIFication, vol. 25 (2001) no. 3. 5.

²⁰ Mircea Ivănoiu szóbeli közlése (2006. december 20-án). Mircea Ivănoiu az *Aspera* Alapítvány ügyintéző igazgatója. Ezúton szeretnék köszönetet mondani neki kedvességéért és segítőkészségéért.

²¹ Mircea Ivănoiu szóbeli közlése.

²² <http://www.aspera.ro/index.php?page=istor>, 2007. 06. 04.

²³ http://www.memoria.ro/index.php?location=editorial&art_id=1519, 2007. 06. 04.

²⁴ Bucur, Maria: *Introduction*, megtekinthető: http://www.memoria.ro/index.php?location=view_article&id=1320 oldalon, 2007. 06. 04.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

www.memoria.ro

A kollektív emlékezet következetes frissítése végett hozta létre és tartja karban az *Aspera* Alapítvány a *memoria.ro*²⁷ nevű, emlékezetnek szentelt internetes tárolófelületet, mely mára az alapítvány legfontosabb projektjévé nőtte ki magát. Ezen a honlapon az *Aspera* projektjei mellett a kolozsvári, temesvári és bukaresti *oral history* műhelyek által készített interjúk, metodológiai és elemző tanulmányok, interjúkötetek és a hozzájuk kapcsolódó fotókollekciók, visszaemlékezések és rövidfilmek tekinthetők meg. A gyűjteményt folyamatosan frissítik, és ez tulajdonképpen az a közeg, amely összekapcsolja az országban működő *oral history* intézményeket (a Máramaroszigeti Memorial Múzeumot kivéve, amely külön honlappal rendelkezik) azáltal, hogy összegyűjti és közszemlére bocsátja eredményeiket. A virtuális felület használata a fiatalság megragadásának és bevonásának eszköze kíván lenni, a közelmúlt megértéséhez és megérttetéséhez szeretne segítséget nyújtani, tehát értékes didaktikai eszköz. Ugyanakkor nem elhanyagolható segítséget nyújt a Romániával vagy a kelet-európai térséggel foglalkozó szakemberek számára is, bármelyik pontján tartózkodjanak a világnak, mivel a fontosabb tanulmányok itt angolul, franciául és németül is megtalálhatók.

Összefoglaló gondolatok

Ami a bemutatásban ismertetett, *oral history* eredményeket felhasználó történészcsoporthoz tartozó intézményi háttérrel rendelkező, ezek egyetemi kutatóintézeteként, egyetem közeli alapítványok vagy történelmi intézetek részeként jöttek létre. A kolozsvári intézet a Babeş Bolyai Egyetem Történelem Fakultásának keretében működik, részt vállalva a képzésből is egy éves mesteri kurzusával. A brassói *Aspera ProEdu* Alapítvány a brassói Transilvania Egyetem diákjainak *oral history* kutatásait szervezte meg a Barcaság térségében. A temesvári archívumot az *A Treia Europa* oktatási, kutatási és kiadási programokat futtató, egyetemi háttérintézményként nyilvántartott alapítvány működteti. A Kommunizmus Tanulmányok Nemzetközi Kutatási Intézete pedig a Máramaroszigeti Memorial Múzeumot fenntartó, kutatási témáival azonban ezen túlmutató háttérintézményként működik.

Az általuk feldolgozott témák terén az intézmények profiljától függően három fő vonulatot lehet megfigyelni:

– egy bizonyos régió helytörténetét, inkább a közösségek életmódját, egymással való kapcsolatait vizsgálja az *A treia Europa* (Bánát) és a brassói *Aspera proEdu* (Barcaság); kutatási irányai közt dominál a családtörténet, családszociológia, a generációs problémák, neveléstörténet, etnikumok együttélése, nemek közötti kapcsolatok, emlékezetkutatás, egy bizonyos régió migrációs mozgásai;

– a másik kutatási irány a szenvedéstörténet, a *Holocaust*, antikommunista ellenállás a '40-es években, a román *Gulág*, a kollektivizálás, a falurombolások, a Ceausescu-rezsim ellenzéke, román emigráció, diákmozgalmak, a nemzeti kisebbségek sérelmei.

– emellett megkezdődött a '89-es forradalom emlékezetének kutatása-feldolgozása is.

Az interjúk készítésének módja nagyon esetleges. A romániai *oral history* archívumok létrehozói általában külföldi egyetemekről visszatért román kutatók vagy román kutatók külföldi egyetemeken oktató kapcsolatai. Ők nyújtják a szükséges technikai és anyagi hátteret. Az első, a megindulás fázisában általában az interjúk a külföldi partner projektjéhez készültek. Az interjúzás módszertanát így mindig a külföldi partner által alkalmazott mód-

²⁷ A honlap létrehozói: Lidia Gheorghiu Bradley és Mircea Ivănoiu, fenntartói: Guy Bradley, Stefan Constantinescu, Dan Dimancescu.

szertan határozta meg. Nem mindegyik intézet tünteti fel azonban a használt módszereket honlapján, ezért ezen a téren nem tudunk teljes képet nyújtani.

A romániai *oral history*val foglalkozó intézményekkel kapcsolatban felmerülő általános probléma tehát egyrészt az önálló stratégia hiánya: irányelveik nincsenek pontosan leszögezve, programjaikat az éppen aktuális lehetőségekhez alakítják. Nincs saját kialakított metodológiájuk, általában külföldi megrendelőtől, jobb esetben partnertől függnek anyagilag, s ez befolyásolja témaválasztásukat, módszereiket. Másrészt nem mindig dolgozzák fel az elkészített anyagokat, a hangsúly inkább a begyűjtésen van, és ezek az anyagok nem minden esetben hozzáférhetők a későbbi kutatók számára.

A helyzet tehát cseppet sem megnyugtató. Elkezdődött ugyan valami, de annak szakszerű működtetése még várat magára. Mindenesetre szakemberekre és hosszú távú stratégiák kialakítására lenne szükség, és a nekibuzdult gyűjtögetés helyett a már meglévő anyagok átgondolására, feldolgozására.

PIHURIK JUDIT

Második világháborús naplók és emlékiratok mint történeti források¹

Az első világháborút követő években a veteránok fronttörténetei szóban és írott formában is a közbeszéd szerves részévé váltak,² ám a második világháborúhoz kapcsolódó élményanyag évtizedekig kibeszéletlen maradt. Munkám célja szubjektív források – nagyrészt kiadatlan naplók és napi feljegyzéseken alapuló visszaemlékezések³ – vizsgálatával annak felvázolása, hogyan élték meg ezt a sorsfordulót a szovjet hadszíntéren harcoló magyar katonák. Mivel minden személyes írás és megszólalás a szerző nézőpontját érvényesíti a történet elmondásában, kutatásom az egyén történelmi szerepének és szerepfelfogásának megismerésére és értelmezésére irányul. A naplók alapján bemutatható a katonákat jellemző mentalitás, ami a kor közgondolkodásáról is képet ad, hiszen kezdetben ez tükröződik vissza a feljegyzésekben.

A szovjet frontot megjárt katonák⁴ írásai közül számosat még 1942–1943-ban publikáltak.⁵ Ezek a beszámolók a riasztó, embertelen „szovjetparadicsomról”⁶ szólnak: a háború

¹ A tanulmány az OTKA T 042763 sz. kutatásai támogatásával készített PhD-értekezés – Pihurik Judit: Naplók és memoárok a keleti hadszíntérről. 1942. Szeged, 2005. (kézirat) – vonatkozó fejezetének átdolgozott és kiegészített változata.

² Lásd például: Környeiné Gaál Edit: *Az első világháború emlékei a népi kézíratos forrásokban és a szájhagyományban*. Debrecen, 1985.; Szentí Tibor: *Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek és családi levelek az első világháborúból*. Budapest, 1988.; Hanák Péter: *Népi levelek az első világháborúból*. In: Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 1988. 222–273.

³ Elsősorban az 1942–1943 folyamán a keleti hadszíntérre vezényelt 2. magyar hadsereg tagjaitól származó dokumentumok. Az áttekintett másfélszáz forrásnak a felét tudtam a kutatásaimban közvetlenül hasznosítani.

⁴ Magyarország 1941. július 1-jétől a 85 ezer fős Kárpát-csoporttal vett részt a Szovjetunió elleni háborúban. 1941 decemberére a gyorshadtesttel a katonák fele hazakerült, a többiek megszálló feladatot kaptak Ukrajnában. A nagyobb arányú szerepvállalásra 1942 tavaszától, a 207 ezer fős 2. magyar hadsereg frontra küldésével került sor. Az őszi folyamán a veszteségek pótlására további 30 ezer katona érkezett a hadszíntérre, a téli előkészületek miatt addigra a nagyrészt zsidó munkaszolgálatosok létszáma körülbelül 39 ezerre nőtt.

⁵ Lásd például: *Honvédeink Vörösországról ...* Szerk.: dr. Marjai Frigyes. Budapest, 1942.; *Hat haditudósító a vörös fronton*. Budapest, 1942.; Momcsil Bojadzsiev: *Mit láttak a haditudósítók Vörös-Oroszországban?* Budapest, 1942. (Európa és a bolsevizmus III.); *A magyar katona a szovjet elleni háborúban*. A Magyar Optikai Művek Rt. közművelődési előadássorozatának 1942. évi március hónapjában elhangzott felolvasás. (Szerzője ismeretlen.); Dr. Bogdán József: *Útunk, harcaink a keleti vörös pokolban*. Különlenyomat az 1943. évi Fájdalmas Szűzanya naptárban megjelent visszaemlékezésről.

⁶ A forrásokban általánosan, ironikus értelemben használt fordulat.

során törvényszerűen kialakuló negatív ellenségkép a szovjet rendszer torz vonásainak kiemelésével, bemutatásával párosult, és az itthoni propaganda legfőbb érvei is megtalálhatók bennük. A saját használatra készült harctéri naplók pontosabb és árnyaltabb kép kialakítását teszik lehetővé: a frontélet hétköznapjait, személyes érzéseket és hangulatváltozásokat is tükröző, páratlan kortörténeti dokumentumok. Ezek azonban véleményem szerint – klasszikus értelemben – nem a mindennapi életet dokumentálják, mert szerzőik ugyan többnyire hétköznapi emberek, de olyanok, akik rendkívüli körülmények közé, a harctérre kerültek. Ott az állandó életveszély és az ezzel járó tevékenységek váltak mindennapi élmennyé, és a legegyszerűbb, hétköznapi cselekvések is rendkívüli dimenzióba kerültek. Valószínű, hogy a katonák többsége ezen körülmények hatására érezte szükségesnek és fontosnak a naplővezetést, szorongásukat, félelmüket „írták ki” magukból azok is, akiknek számára az írás nem volt mindennapos tevékenység.

Az eredeti szövegek noteszba, füzetbe, általában grafit- vagy tintaceruzát használva készültek, ilyen kézirat azonban viszonylag kevés hozzáférhető, a kiadatlan naplókban többnyire gépelt vagy fénymásolt változataik érhetők el. Az átírások esetében előfordulhatnak hibák, elírások, pontatlanságok – különösen, ha azt nem maga a szerző készítette. Egy memoárban történik említés arról, hogy a fronton tilos volt a naplővezetés,⁷ a nagy számban megőrzött kéziratok viszont az bizonyítják, hogy ezt nem vehették szigorúan, hiszen elképzelhetetlen, hogy a szerzők társainak figyelmét elkerülte volna ez a tevékenység. Vannak igen terjedelmes munkák, melyeknek vezetése naponta nem kevés időt vehetett igénybe. A fentieket alátámasztja, hogy néhány kéziratban szerepelnek olyan részletek – például karikatúra, vers, kotta –, amelyek nem a szerző saját alkotásai. A kéziratok terjedelme különböző: vannak néhány lapból álló, töredékes mondatokkal telerótt noteszek és többszáz oldalas naplók, emlékiratok.

A hosszabb írások szerzői véleményt mondanak többek között a háborúról és a szembenálló felekről, leírják a kiképzés és a kivonulás történetét; részletezik a szállítás, ellátás, étkezés problémáit, megörökítik a harcokat és a téli előkészületeket. Sok naplóban helyet kapnak a lakosságról és a szovjet rendszerről, a partizánokról és a Vörös Hadseregről megfogalmazott vélemények, gyakoriak a szovjetellenes és az antiszemita megnyilvánulások. A kivonulás időszakában, a nyári tapasztalatok megörökítésénél azonban vannak szerzők, akik az ismeretlenre való rácsodálkozással írják le a helyi lakosság házait, azok berendezését, az emberek életmódját, szokásait, viseletét – sőt van, aki még azt is megfigyeli, hogyan változik ez a különböző területeken áthaladva.⁸ Akad példa egyházi ünnep lefolyásának vagy iskolai szertár felszerelésnek ismertetésére is. A legjellemzőbb témák – az első világháborús forrásokhoz hasonlóan⁹ – szerves egységet alkotva a térbeli és időbeli előrehaladás élményeit rögzítik, így összefüggő elbeszéléssé rendeződnek. A szerzők egyéniségétől, lehetőségeitől függően, konkrét eseményhez kapcsolódva vagy véletlenszerűen, ebbe a történetbe ágyazódnak az őket foglalkoztató más tárgyú – többnyire a magánéletükre vonatkozó – gondolatok, az érzéseiket, hangulatukat tükröző részletek. Kevesebb kéziratban, sokszor csak utalásszerűen említett kérdések a frontkapcsolatok, a szexualitás vagy a „zabálás,” a magyar katonák által elkövetett törvénysértések, kihágások.

⁷ Bognár József háborús élménye. Visszaemlékezés. Hadtörténeti Levéltár, Tanulmánygyűjtemény (a továbbiakban: HL TGY) 2696. 2. Bognár József is írt a szokásos, „peditafedelű kis noteszbe” titkos naplót, melyet visszaemlékezéséhez felhasznált.

⁸ Ez az első világháborús élményanyagra is jellemző. Környeiné: *Az első világháború emlékei*, 51.

⁹ Környeiné: *Az első világháború emlékei*, 149.

A személyes megélés fennmaradt forrásai leginkább azt dokumentálják, hogy az idő előrehaladtával milyen keserves volt a katonák rádöbbenése arra, hogy saját sorsukat sem tudják befolyásolni, nemhogy a térdre kényszeríteni gondolt nagyhatalom megdöntésének lehetnének részesei. Amit a szovjet rendszerről tapasztaltak, az többnyire megfelelt a hazai szocializáltság révén bennük élő negatív előképnek, de volt, amire nem készítettek fel őket. A katonák tavasszal abban a reményben vonultak be, hogy rövid idő múlva győztesként térhetnek haza – és ősszel ott találták magukat a bunkerélet nyomorúságában, ellátatlanul, kiszolgáltatottan. Nemcsak az ellenséges haderő ütőképességével szemben maradtak alul: már a természeti, időjárási viszonyok is jóformán harcképtelenné tették őket. Érthetetlen volt a katonák számára a lakosság viselkedése is: azt várták, hogy felszabadítóként ünnepelik majd őket, ehelyett először a partizántámadásokkal, majd a szívósan védekező szovjet hadsereggel kerültek szembe.¹⁰ Tapasztalataik alapján egyre elítélőbb vélemények jelentek meg a naplókban a háborús propagandáról, melynek hatása az 1942. augusztus–szeptemberi harcok után folyamatosan csökkent, majd a legtöbb naplóban elenyészett: előtérbe kerültek az ellátási nehézségek, annak felismerése, hogy ősszel mégsem ér véget a háború, hogy felváltásukra nem számíthatnak, és október–novemberben megfogalmazódott a legnagyobb félelem is: hiányos felszerelésükkel kint kell tölteniük a telet. Mivel a naplók nem publikációs céllal készültek és nem ellenőrzött szövegek, igen őszinte megnyilvánulásokat tartalmaznak. A tapasztalatok átalakították az eleinte sokszor szólamszerű véleményeket: a szovjet fontra kikerülő számú számára a szó valóságos és képletes értelmében is hosszú út vezetett el a harctérig.

Az eltérő családi és egzisztenciális körülmények közül származó, különböző életkorú és státusú,¹¹ felfogású katonákat nemcsak a katonai drill és az egyenruha „uniformizálta” – a harctéren bizonyos mértékig felfogásuk is uniformizálódott. A fennmaradt források ugyanakkor érdemi gondolkodás- és mentalitásbeli eltéréseket is rögzítenek, így az egyéni arcéleket, karaktereket sokfélesége is megjelenik a fentebb említett uniformizáltsághoz képest. Többé-kevésbé hasonló, de egyformán különleges helyzetben váltak a szerzők számára létélménnyé, élettapasztalattá a keleti fronton töltött hosszú hónapok. Az otthontól, családtól távol a katonák magukra hagyatottan szembesültek naponta a halállal, látták elesni bajtársaikat, s tudatában voltak annak, hogy ez velük is bármikor megtörténhet.

A szubjektív források közös jellemzője, hogy az elbeszélő érdeklődése önmagára irányul, mondandóját személyes hangon fogalmazza meg. Akár alakítója, akár csupán szemlélője, átélője – esetenként elszenvedője – az eseményeknek az egyén, naplójából kiolvasható, hogyan érzett, gondolkodott; milyen erkölcsi, politikai, nemzeti értékrendhez igazodott egy adott időszakban, továbbá milyen cselekvési lehetőségekkel számolt, és milyen indokok alapján élt vagy nem élt azokkal. Mennyiben felelt meg az elvárásoknak, milyen célokat fogadott el, mi volt az, amit elutasított és miért? Hogyan hatottak rá a kor eszméi, és saját neveltetése, szocializáltsága nyomán miként szembesült az azzal esetleg nem harmonizáló napi valósággal? A naplóiról feljegyzéseit az eseményekkel szinkronban készíti, egyidejűleg reflektál is azokra. Személyes hangon nyilatkozik, hiszen célja az esetek többségé-

¹⁰ Lásd például Eszenyi László magyar királyi vezérkari százados emlékirata. HL TGY 3092. 380. Kristóf János: Harcok a Donnál 1942–1943. HL TGY 3330. 18.; Magyar László: Tanmese a m. kir. honvédség életéről csapattiszti szemmel 1920–1945. Visszaemlékezés. HL TGY 3171. 40.

¹¹ A szerzők többsége hivatásos (29 fő) vagy tartalékos (30 fő) tiszt volt, tizenöt a legénység tagja, három pedig munkaszolgálatos. A legfiatalabb kettő 21, a legidősebbek 48 és 49 évesek, a szerzők mintegy fele 24–35 év közötti volt. A tartalékos tisztek minimum érettségivel rendelkeztek, legtöbbjük diplomás volt.

ben nem az olvasók tájékoztatása, hanem saját élményeinek és gondolatainak a rögzítése. A közvetlen megnyilatkozások, azonnali reakciók és a kötetlen fogalmazás, élményszerűség a korkép kialakítása szempontjából olyan többletet jelentenek, amelyek a naplókat jól elkülönítik a szubjektív források más típusaitól. Ezek a dokumentumok nem azért nélkülözhetetlenek számunkra, mert politikai, gazdasági, társadalmi makrotörténetet ismerhetünk meg belőlük – bár megítélésem szerint azt is kiegészíthetjük.¹²

A memoárok utólagosan készülnek, íróik kimondott célja a tudatos adatközlés, áttekintés, esetleg elemzés, de gyakori motiváló tényező az apologetikus, öngazolási szándék is. A visszatekintő az átélt történelmi események háttérének feltárását s az általa tévesnek tartott nézetek kiigazítását vállalja, vagy azt, hogy addig nem ismert tényeket, dokumentumokat közöljön – így látszólag a tárgyalt korszak és nem a szerző személye áll az írás középpontjában. Az emlékiratok keletkezésekor sem feltételezhetünk minden esetben nyugodt alkotókörülményeket: számos visszatekintés fogságban, illegáltságban, emigrációban vagy kényszerű visszavonultságban, mellőzöttségben keletkezett. Az ilyen tényező szintén megnehezíti a higgadt mérlegelést, elfogultságtól mentes korszakleírást. Jellemző, hogy a memoárirók gyakran használnak forrásokat munkájuk során: naplót, feljegyzéseket, leveleket, egyéb dokumentumokat, akár szakirodalmi munkákat is. Állásfoglalásukat más tényezők mellett a később szerzett ismeretek, tapasztalatok is döntően befolyásolhatják. Számolnunk kell azzal is, hogy a szerző – ha írását publikálni akarja – bizonyos mértékig igazodik vagy igazodni kényszerül a megjelenés idején elfogadott korképhez. Előfordul az is, hogy az írók egymás munkáira vagy szakkiadványra hivatkoznak, véleményt mondanak, megerősíteni vagy cáfolni kívánják azok állításait.

A naplók primer forrásoknak tekinthetők, melyeknek értékét növeli spontaneitásuk és az, hogy bár tévedések, pontatlanságok rendre előfordulhatnak szövegükben, tudatos torzítás ritkán van bennük. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk: a naplót magának, a memoárt az olvasónak írja a szerző, a naplóíró megörökíteni, a memoáriró rekonstruálni akarja az eseményeket. De a leírás tárgya is különbözik, mert a naplók elsősorban az egyént, a memoárok pedig inkább a kort állítják a középpontba.

A szubjektív források szerzői különleges helyzetben vannak: történelmet írnak, de ritkán történészek, és írói szerepet vállalnak, holott többnyire nem írók. Ez a helyzet időnként szerepzavarhoz vezet. Főként a memoárirók közös jellemzője, hogy azt tartják igaznak, amit ők átéltek, attitűdjük legtöbb esetben egyértelmű: saját sorsuk alakulása meghatározza a korhoz való viszonyukat. Gyakran nem ismerik el az általuk megélt események más interpretációját, nehezen fogadják el, hogy sajátjukén kívül más nézőpont is létezik. Utaltam arra, hogy vannak, akik felhasználnak más forrásokat, sőt szakirodalmat is emlékeik felidézésekor. Hozzátehetjük: csak olyanokat, melyeknek állításai egybeesnek saját elképzeléseikkel, eltérő véleményeket akkor idéznek, ha cáfolni, vitatni akarják azokat.

Jellemző, hogy a memoárok szerzői gyakran fogalmaznak meg *ars poetica*-szerű célkitűzéseket. Önmagukat hiteles tanúknak tekintve úgy vélik, bizonyos értelemben történetírói munkát végeznek. Az alábbiakban a szerzői szándékok közül idézek néhányat, mert igen tanulságosak: bennük olyanok mondanak véleményt a történész mesterségéről, akik egészen más pályán mozogtak, de a történelem szereplőiként illetékesnek érezték magukat

¹² A visszavonulás során például sok alakulat dokumentációja megsemmisült, ezért a pontos napló-feljegyzések, a kéziratokhoz illesztett harcleírások, levelek, egyéb anyagok segíthetnek az események rekonstruálásában is.

a megszólalásra. Lajtós Árpád¹³ emlékiratának bevezetőjében részletesen fejtette ki álláspontját: „A »doni« 2. magyar hadsereg pusztulása óta közel fél évszázad telt el, a történetek, mondhatni, történelmi távlatba kerültek. Minél inkább válik történelemmé a múlt, annál kevésbé elsőrendűek az érzelmi szempontok az események, viselkedések, megnyilatkozások elemzésében. Pedig az eseményeket személyesen átélő emberek válságos időkben és helyzetekben ilyen vagy ilyen jellegű és súlyosságú »stressz« állapotában vannak. Az utókor, különösen pedig a kései nemzedékek, érthető módon hajlanak arra, hogy csak a tiszta logika, az okoskodások alapján ítéljék meg, illetve »el« a múltat. Így azonban nem vonhatók le teljes értékű tanulságok, sőt egy-egy időszak vagy esemény elemzésében torzítások, talán még hamisítások sincsenek kizárva, amely utóbbiakhoz nem feltétlenül szükséges a szigorúan vett tárgyilagosságtól eltérő szándék. Amikor tehát mint az egykori események átélője, tanúja, sőt hadseregvezetési fokon szereplője megírtam ezt a krónikát, kettős feladat előtt állottam: egyrészt a legszigorúbb, úgyszólván száraz tényyszerűséget kellett követnem, másrészt a dolgokat nemcsak kívülről, hanem a belső – lelki és szellemi – világgal együttesen igyekeztem bemutatni. Amiért is egyetlen céloim nem lehetett más, mint a Don folyó övezetében 1943. január–február hónapokban elpusztult 2. magyar hadsereg történetének ismertetése, és pedig ezúttal nemcsak bizonyos jellegzetes mozzanatok elszigetelt kiragadásával, hanem a hadseregnek 1942 tavaszán történt mozgósításától a pusztulásig terjedő egész idő eseményeinek ismertetésével, úgy, ahogy az események egymást követték, egymásból folytak, azaz az ok-okozati összefüggések és a közrejátszó egyéb tényezők lehető feltárásával.”¹⁴ Lajtós tehát az érzelmi szempontok fontosságát hangsúlyozza az utókor „tiszta logikai” megközelítésével szemben. Ő maga mint az események tanúja és résztvevője, egyszerre törekszik tényyszerűségre, illetve a „lelki és szellemi” világ megörökítésére. Fontos, árulkodó jel, hogy nem memoárnak, hanem krónikának nevezi munkáját. Célkitűzése ezt igazolni látszik, hiszen a doni 2. magyar hadsereg történetét szándékozott megírni, az események mellett az összefüggéseket is bemutatva, de bármilyen tiszteletreméltó is törekvése – az objektivitás szándéka nem jelenti minden esetben annak megvalósítását vagy megvalósítható voltát.

Koppányi Sebestyén visszaemlékezéséhez¹⁵ mellékelt levele szerint egyszerűen a szemtanú, a túlélő emlékeivel akarta kiegészíteni a megjelent forrásokat. Magyar László¹⁶ munkája bevezetésében kétségbe vonta a történetírás értelmét: „Eszembe jutott iskolai tanulmányaimból lord Byron állítólagos tépelődése, aki mint fogoly a Tower ablakán kitekintve egy szekér balesetét látta, s ugyanerről fél órán belül szemtanúktól három variációs változatot hallva, kétségbe vonta a történetírás jogosságát az utókor számára, s jegyzeteit a tűzbe

¹³ Lajtós Árpád (1910–1986) vezérkari százados, a 2. hadsereg-parancsnokság 1. a. (hadműveleti) osztályára beosztott vezérkari tiszt volt.

¹⁴ Lajtós Árpád: Emlékezés a második magyar hadseregére. HL TGY 3031. I. Az idézetekben lényegi változtatás nélkül, de nem betűhíven közlöm a szöveget, a mai helyesírási és nyelvhelyességi szabályoknak megfelelő hangjelöléssel, ragozással és központosítással, a rövidítések feloldásával. A túl hosszú, többszörösen összetett mondatokat a követhetőség érdekében gondolati egységekre bontottam, indokolt esetben tagoltam és stilizáltam a szöveget. Az előforduló személyneveket és a földrajzi neveket lehetőség szerint pontosítottam.

¹⁵ Koppányi Sebestyén hadnagy (1916–?), 1942. 11. 01-től főhadnagy, 4. gyalogezred 2. segédtsz (7. könnyű hadosztály, III. hadtest). Visszaemlékezése: A 4. honvéd gyalogezred harctérre vonulása és tragédiája. HL TGY 3115.

¹⁶ Magyar László százados (1912–?) 13/II. zászlóalj géppuskás század parancsnok (19. könnyű hadosztály, VII. hadtest).

dobta.¹⁷ Magyar László bevallott célja az volt, hogy emberközelbe hozza az átélteket, és megörökítse, hogyan látta ő az eseményeket.¹⁸ Azt is fontosnak tartotta, hogy a véleménye szerint még 1988-ban is harmadrendű állampolgárként kezelt, volt katonatisztek érdekében megszólaljon.¹⁹ Tóth Lajos²⁰ visszaemlékezésének bevezetőjében egyszerű szavakkal, de igen hatásosan fogalmazta meg célját: „Írásomban nem akarok népek fölött ítélni, felelősséget, igazságot keresni. Egyetlen nemzet sem tudhatja, hogy miként viselkedne a betolakodókkal szemben, ha azok otthona, családja elpusztítása után a kezébe kerülnek. Egyetlen cél vezérelt végig, hogy az egyszerű katona szemével, szenvedésén keresztül megmutassam a mai kor emberének a háború szörnyarcát. Mert ne feledd, kedves olvasó, hogy ez a történet – a világ bármely táján élsz – veled, apáddal, gyermekeddel is megtörténhetett volna.”²¹

A visszatekintések esetében gyakran előfordul, hogy a szerzőt külső tényező készteti megszólalásra, például több esetben olvashatunk hivatkozást arra, hogy Nemeskürty István *Requiem egy hadseregért*²² című könyvének megjelenése szerepet játszott az adott emlékirat elkészítésében.²³ A veterán katonák örültek annak, hogy a 2. magyar hadsereg terelődött a figyelem, de vitatták Nemeskürtynek a hadsereg felállításával, valamint a magyar politikai és katonai vezetés céljával kapcsolatos állításait. Nem értettek egyet azzal az elképzeléssel, hogy a hadsereget a biztos halálba küldték, ezért olyanokat hívtak be, akikről a rezsím szabadulni akart: baloldaliakat, ellenzékieket, szegényparasztokat, nemzetiségeket. Hasonló szerepe volt a televízióban 1983-ban vetített dokumentumfilm-sorozatnak, a *Krónikának*:²⁴ két szerző is vitatja az abban megszólalók állításait, mert véleményük szerint olyanok nyilatkoztak a filmben, akik az ellátóknál szolgáltak, és nem a harctéren.²⁵

A szubjektív források vizsgálatakor a legtöbb kifogás a szerzők szavahihetőségével kapcsolatban vetődik fel: megbízhatatlanságukra, pontatlanságukra számos példát hozhatunk. Borsányi Julián²⁶ az 1941-es kassai bombatámadással kapcsolatban jegyezte fel, hogy a másnapi szemlén egymásnak ellentmondó leírását hallották az eseményeknek. Sem a bom-

¹⁷ Magyar László: *Tanmese*, 2.

¹⁸ Hogy ez mennyire fontos szempont, azt mutatja, hogy két kiadott memoár is hasonló címmel jelent meg. Lásd Lakatos Géza: *Ahogy én láttam*. Szerk. Antal László. Budapest, 1992. és Z. Nagy Ferenc: *Ahogy én láttam*. Budapest, 1965.

¹⁹ Magyar László: *Tanmese*, 57.

²⁰ Műszaki tizedes, egyéb adat nincs róla.

²¹ Tóth Lajos: *Visszaemlékezéseim*. HL TGY 3045. 1.

²² Nemeskürty István: *Requiem egy hadseregért*. Budapest, 1973.

²³ Szerzőink közül hivatkozott rá például Magyar László (18.), Tabay József (Kritikai hozzászólás Nemeskürty István: *Requiem egy hadseregért* című könyvéhez. HL TGY 2806/3d) és utalásszerűen Eszenyi László (430.).

²⁴ Sára Sándor és Csoóri Sándor sorozatának vetítését a televízió többször megszakította, csak 1990 után játszották le. A dokumentumfilm moziváltozatának, a Pergőtűznek kiadták a szövegváltozatát, de ezt be is zárták. A Krónika szövegei alapján megjelent: *Hol vannak a katonák? Szemelvények a Don-kanyart megjártak vallomásaiból és korabeli hadijelentésekből*. Lektorálás, elő- és utószó: Szabó Péter és Stark Tamás. Szerk.: Tál Gizella és Raffai István. Budapest, 2005.

²⁵ Magyar László: *Tanmese*, 57. és Szucsák Elemér: Az 51. gyalogezred árkászszázadának tevékenysége a Donnán. 1942. május – 1943. február. HL TGY 3211. 3. Szucsák Elemér tartalékos főhadnagy, az 51. gyalogezred árkász századának parancsnoka. (23. könnyű hadosztály, VII. hadtest).

²⁶ Borsányi Julián m. kir. hadiműszaki alezredes, hadtörténész (1903–1992), 1945 után Németországban élt. Tagja volt a kassai bombázás után kiküldött szemlebizottságnak. Munkája: *A magyar tragédia kassai nyitánya*. Az 1941. június 26-i bombatámadás dokumentációja. München, 1985.

bázók számának, sem típusának, sem színének kérdésében nem egyezett a szemtanúk véleménye: volt, aki két, három vagy négy gépet látott, egy- és kétmotorosat, a sárgától a barnáig többféle színben. Emiatt Borsányi erre következtetett: „Csak az események azonnali feljegyzése, adatszerű rögzítése avat egy közlést önmagában is hitelt érdemlővé.”²⁷ Tapasztalataim alapján azonban le kell szögezmem, hogy még az azonnali feljegyzésekben is előfordulnak tévedések, a tények regisztrálásának pontosságában tehát nem az eltelt időnek van elsődleges szerepe, hanem a szerző személyének. Számomra ez a személyesség – vagy ahogyan Becskeházi Attila fogalmazott: a „szubjektív hitelesség”²⁸ – a vizsgált források legfontosabb eleme.

A kutatás során felhasznált memoárok kiválasztásának egyik feltétele az volt, hogy egyértelmű bizonyíték legyen arra: korabeli napló volt a visszaemlékezés alapja. Ilyen lehet a szerző utalása, a pontos dátumozás vagy az említett tények – személy- és földrajzi nevek, események – egybeesése más forrásokban szereplő adatokkal. Ha a szerző állításai ily módon ellenőrizhetők, joggal feltételezhetjük, hogy rendelkezésére álltak korabeli feljegyzések. Az is előfordul azonban, hogy a kéziratban napra, sőt órára, percre pontosan hivatkozott események szerepelnek, ezért azt gondolhatnánk, hogy naplómásolatról van szó. Ugyanakkor a szerző – saját közlése szerint – pusztán az emlékeire hagyatkozott. Az ilyen, kontrollálható adatokat nem tartalmazó írások felhasználásától eltekintettem. Csapó Gábor²⁹ esetében például biztosnak tűnik a feljegyzések használata, mert ha nem is napra pontosan, de leír ellenőrizhető tényeket. 1942. július 12-ére datálva említi egyik szakaszvezetőjük, Tatai János elesét – ez az adatok szerint július 24-én, Kolibelnánál történt.³⁰ Csapó azt is feljegyezte, hogy Markiban látott két magyar katonasírt, melyekre otthonról küldtek ki márványtáblát. Mindkét elesett katona adatai azonosíthatók: Vida Lajos dunaszentpáli és Nagy Lajos óvári lakosról van szó, utóbbi 1942. augusztus 7-én, Kolibelnánál halt meg,³¹ Vida Lajos pedig 1942. október 13-án ugyanott esett el.³² Valószínűleg, hogy ilyen pontos adatokat feljegyzések nélkül idézhetett volna fel visszaemlékezésében a szerző.

Kadosa Pál³³ szövegének utalásai alapján egyértelmű, hogy naplója a rendelkezésére állt: „Megvallom, kéthetes késéssel írom e sorokat, mert közben sem időm, sem lehetőségem nem volt az írogatásra, meg sok értelmét sem láttam, erősen megcsökkenvén életben maradásom reménye. Akkor meg minek s kinek? A halál árnyékában egészen megváltozik a földi dolgok értelme, jelentősége, minden átértékelődik, hiábavalóknak tűnnek az addigi álmok, célok, erőlködések.”³⁴ A tematikai különbségek is segíthetnek a feljegyzések alapján készült memoárok kiválasztásában, mert az otthonnal, a családdal, a munkával kapcsolatos

²⁷ Borsányi: *A magyar tragédia kassai nyitánya*, 54.

²⁸ „Nem esztétikai minőségek (értékes vagy értéktelen), logikai kategóriák (igaz vagy hamis), esetleg erkölcsi normák (jó vagy rossz) alakítják egy biográfia vagy autobiográfia fogantatását és fogadtatását, hanem a szubjektív hitelesség, az átélés varázsa fordítja a memoárok felé az olvasó tekintetét.” Becskeházi Attila: *Valóságfelépítés az élettörténetekben*. Valóság, 34. évf. (1991) 7. sz. 65–73. 65.

²⁹ Csapó Gábor: *Egy tizedes visszaemlékezése. 16. gyalogezred 1942. 05. – 1943. 05. HL TGY 3445. A 16/III. zászlóaljban (19. könnyű hadosztály, VII. hadtest) szolgált.*

³⁰ Bús János – Szabó Péter: *Béke poraikra ... Dokumentum-émlékkönyv a II. világháborúban, a keleti hadműveletek során elesett magyar katonákról és munkaszolgálatosokról*. Budapest, 1999. 728.

³¹ *Béke poraikra*, 614.

³² *Béke poraikra*, 761. Mindhárom elesett katona a 16/III. zászlóaljba tartozott.

³³ Kadosa (Kiss) Árpád tartalékos zászlós, majd hadnagy. 12. könnyű hadosztály híradószázad.

³⁴ Kadosa Pál: *A Don kanyarig és vissza*. HL TGY 2889. 30.

érzések, a sóvárgás vagy az aggodalom a naplókban jelenik meg, a pusztán az emlékek felidézése alapján megírt elbeszélésekben ritkábban van nyomuk. Ugyanakkor például a magyar hadseregnek a szovjet lakossággal és a partizánokkal való együttműködéséről, hallgatólagos szóbeli megállapodásokról beszámoló történetek csak egyes emlékiratokban szerepelnek. A naplókban feltehetően azért nem említenek ilyen eseményt, mert valószínűleg nemigen volt rá példa. Ahogy a fronton telt az idő, a háború valóságában, majd a hosszú őszi várakozásában a szerzők egyre markánsabb, kritikus véleményeket fogalmaztak meg naplóikban, így legalább közvetett utalást találhatnánk a partizánokkal való együttműködésre is, ha volt ilyen. Erre azonban az eddig megismert naplókban nem találtam példát; annál több viszont bennük az értetlen, elmarasztaló vélemény tevékenységükkel kapcsolatban. A másik, szintén nyilvánvaló ok, amiért nincs említés a naplókban a partizánokkal való kapcsolatfelvételtől, az az, hogy az ilyen cselekedet súlyos büntetést vont maga után – ha tehát megtörtént is, az érintettek nem örökítették meg. A partizánokra vonatkozó pozitív vélemények csak a később készült memoókban jelentek meg. Van köztük regényes, valószerűtlen történet, és van a visszavonulás időszakából származó, hihető változat is.

Ha azonos személy által írt napló és emlékirat is rendelkezésre áll, jól szemléltethetők a két forrás közti alapvető különbségek: nagyon érdekes és tanulságos megfigyelni, mit változtatnak meg, egészítenek ki, dolgoznak át vagy éppen hagynak ki a szerzők. Két esetben volt lehetőségem arra, hogy ugyanannak a személynek a naplóját és az emlékiratát is vizsgálhassam: Vécsey Béla³⁵ és Hidi Antal³⁶ terjedelemben és forrásértékben is nagyon különböző kéziratait. A történetek formálódásának illusztrálására azonban mindkettő kiválóan alkalmas.

Vécsey Béla részletes, kézírásos naplót³⁷ írt, melynek 1942-ig terjedő részét kevés változtatással stilizálta emlékirattá.³⁸ A memoárban a szerző elsősorban az antiszemita megjegyzéseken, attitűdön finomított, és beillesztett egy, a németek 1941. novemberi dnyepetrovszki tömeggyilkosságára vonatkozó kiegészítést, mely a város „árjásításáról,” zsidók, gyermekek és idős emberek megöléséről szól: „A hadtest tehergépkocsi oszlop parancsnokától, Birkás Endre hadnagytól kikértem néhány órára sógoromat, a Misát. Lehetett úgy 12 óra, amikor együtt sétáltunk az engem érdeklő dnyepetrovszki kettős pályájú híd felé, amikor arra lettünk figyelmesek, hogy lassú ütemben tompa, de állandóan folyó lövéseket hallunk. A lövések irányába indultunk, s nem messze egy utcában láttunk egy polgári, zömmel asszonyokból és gyermekekből álló oszlopot az út teljes hosszában, amelyik egy dombra vezetett. Az oszlop egyedei tagadhatatlanul zsidók voltak. Az arcokról teljes megtörtség mellett teljes egykedvűséget lehetett leolvasni. Az oszlop két oldalán egymástól körülbelül 10 méterre fekete egyenruhás SS legények őrködtek. Minket nem állítottak meg, pedig az oszlop mellett a domb felé mentünk. Beleütköztünk egy német tisztbe, aki persze németül megkérdezte, hogy mit akarunk. Ettől kezdve csak én beszéltem, mert Misa a magyaron kívül más nyelvet nem értett. Mi történik itt, kérdeztem. Az SS egykedvűen válaszolt »Árjásítjuk a várost.« Kérdő nézésemmre felhívott, hogy csak menjünk fel a dombra, mindjárt világos lesz minden előttünk. A tompa lövések csak hangzottak tovább,

³⁵ Vécsey Béla alezredes (1894–1971), 1941-ben műszaki felderítő törzstiszt, majd a gyorshadtest műszaki parancsnoka, 1942-ben anyagi összekötő tiszt a VII. hadtestparancsnokságon, 1942. augusztus 24-től a 35/I. zászlóalj parancsnoka.

³⁶ Hidi Antal a 2. gépkocsizó dandár felderítő zászlóaljának távbeszélő szakaszában szolgált, 1941-ben a gyorshadtesttel vonult ki a frontra.

³⁷ Vécsey Béla alezredes második világháborús naplói. 1941–1944. HL TGY 2622.

³⁸ Vécsey Béla: Visszaemlékezéseim 1940 nyarától 1942 végéig. HL TGY 2658.

és az utcában álló emberkigyó úgy percenként két lépést ment előre. Menet közben megfigyeltem, hogy minden két lépésre 4-5 most már kivehetően pisztolylövés esett. Amikor a dombra felértünk, láttuk, hogy a domb túlsó oldalán egy mély szakadék húzódik, annak szélére állították a zsidókat az SS-ek, és négy SS legény pisztollyal tarkólövessel lövi be a szakadékba a szerencsétlen asszonyokat, gyerekeket és néhány öreg férfit. Az első pillanatban egy kiáltásra lettem figyelmes, »Höherer dem Kind!« [Magasabbra a gyereket! – P. J.] Egy asszonynak szólt, aki karjában tartotta kisgyermekét. Az első lövés a gyerekek, a második az asszonynak szólt, és ezeket követte még három asszony. A látvány annyira borzasztó és embertelen volt, hogy menekültünk a színhelyről. Misa összehányta magát, én is rosszul éreztem magam. Az SS tiszt, amikor elsiettünk mellette, gúnyosan odaszólt: »Gyors elintézés és felelet szép látvány volt ugye?« – és felnevetett.³⁹ Ezt a leírást hitelesnek fogadhatjuk el, bár természetesen előfordulhat, hogy Vécsey Béla is közismert tényeket illesztett saját történetébe, hiszen sokaknak volt tudomása a németek által a megszállt területeken elkövetett hasonló esetekről.⁴⁰ De a naplójában és a memoárban is szerepelnek olyan adatok – a helyszín és az időpont, valamint a sógorával való véletlen találkozás leírása egyezik –, melyek valószínűsítik a felidézett események megtörténtét. Mindkét szövegben 1941. november 19-ére datálva említi a találkozást, a naplóban csak ennyit: „Misit megtaláltam.” A memoárban bővebben kitér erre is: „Sógoromat, Dénes Mihályt is megtaláltam, agyonfázva, lévén tehergépkocsi-vezető, megosztottam a téli felszerelésemet vele.”⁴¹ A visszaemlékezés a 33. oldal 6. soráig megegyezik a napló szövegével, utána következik a döbbenetes leírás a tömeggyilkosságról.

Hidi Antal 1941-ben rövid, töredékes, nehezen olvasható napi feljegyzéseket írt egy kis noteszbe. A szöveget helyenként kiegészítve letisztázta, majd később tizennégy oldalas visszaemlékezéssé bővítette.⁴² Az eredeti, nagyon szűkszavú naplóban nincs egyetlen olyan adat sem, amely valószínűsítene a később keletkezett visszaemlékezés színes, részletes hőstörténeteit, melyeknek vakmerő főszereplőjeként Hidi rendre feltűnik – előbb egy kolomeai zsidó lány, majd egy ukrán nő, végül egy foglyul ejtett szovjet tiszt megmentőjeként. Ha ezeknek az epizódoknak volt is valóságmagva, a napló szövege bizonyos részleteiket inkább cáfolja, mint megerősíti. A visszaemlékezés más szempontból is tipikusnak tekinthető: a szerző időnként a háború után ismertté vált sztereotípiákat vetít vissza. Naplójában például csak megemlíti Kassa bombázását, de visszaemlékezésében tényként közli, hogy német gé-

³⁹ Vécsey: *Visszaemlékezéseim*, 33.

⁴⁰ Más forrásokban is vannak erre vonatkozó utalások. „Ugyancsak Minszkben, a zsidónegyedben, egy házban találtak egy elrejtett rádióadót, mely állandó összeköttetésben állott a Moszkva melletti központi vezető szervvel. Ilyen esetben aztán a németek sem bánnak kesztyűs kézzel a bűnösökkel. Itt például nyilvános megtorlásul [1941-ben] 12 000 minszki zsidót végeztek ki egy nap alatt! A megmaradt pár száznak, azt hiszem, nem lesz már kedve hasonló dolgokba kezdeni! Kegyetlen dolog, nem mondom, de ekkora megszállt területen rendet fenntartani másképp, mint vasökölrel, nem lehet. No meg aztán a nemkívánatos elemek kiirtására ez a legjobb és leghatásosabb mód.” Nemeskéri Kiss Miklós zászlós: *Napló az orosz harcterről I-II. 1942 HL 2. hadsereg iratai 30. fasc. I. 20–21.* Koppányi Sebestyén Póry Imre ezredes elbeszéléséből hallott az SS 1941-es krivoj rogi és zaporozsjei tömeggyilkosságairól. Mint írja, nem akarták elhinni, hogy megtörténhetett. Koppányi: *A 4. honvéd gyalogezred*, 18.

⁴¹ Vécsey: *Visszaemlékezéseim*, 32.

⁴² Hidi Antal: *Naplójegyzetek a II. világháborúról 1941. Hadifogoly-émlékek 1945–1947. HL TGY 3370.* A visszaemlékezésben a szöveg keletkezésének dátumaként 1992. augusztus 04. dátum szerepel. (Hidi: *Naplójegyzetek*, 20.)

pek voltak a támadók.⁴³ Megjegyzendő, hogy Hidi Antal is Dnyepropetrovszkban tartózkodott, amikor Vécsey Béla leírása szerint a zsidók elleni tömeggyilkosság történt, de nem tesz erről említést. Mint a napló átiratából és a visszaemlékezésből is kiderül, Hidi éppen ekkor beteg, két napig eszméletlen volt.

Az 1941-es, zöld kötésű noteszbe írt feljegyzések szerint Hidi Antal Békéscsabáról származott, 1940. december 2-án vonult be Kassára, a Zrínyi Miklós Laktanyába. Naplójának néhány szavas megemlékezései elsősorban a legfőbb napi történésekre vonatkoznak: a kiképzésre, a kimenőre, levélírássra, a posta érkezésére és a későbbiekben a délvidéki és a szovjetunióbeli hadműveletekben való részvételére. Utóbbival kapcsolatos feljegyzéseit már a napló szövegének gépelt változatában is több ponton kiegészítette. A továbbiakban a notesz, az átirat és a visszaemlékezés szövege⁴⁴ közötti tartalmi eltéréseket mutatom be.

Hidi Antal 1941. június 22-én noteszbe csak annyit jegyzett fel, hogy hallották a „német–orosz” háború hírért, majd június 26-án megemlíti Kassa bombáztását, ezután a kivonulás útvonalát, tényeit rögzíti. Alakulatával 1941. július 4-én érkeztek Kolomeába,⁴⁵ erre a napra vonatkozóan a noteszben és a tisztaírásban is a következő bejegyzés szerepel: „Az utunkat folytatjuk, de nagyon lassan, mert az út nagyon rossz, egypár falu, majd Kolomea városba érünk. Itt egy időre megpihenünk. A »felszabadult« lakosság a zsidókat összeszedi és elviszi a Sztalin és Lenin szobrához, és lebontatja velük. Közben jól összeveri őket.” Hidi visszaemlékezésben itt szerepel egy történet arról, hogy géppisztolyos német katona figyelmét magára vonva mentette meg egy zsidó lány életét. Kolomeát azonban magyar alakulatok foglalták el, a bevonuláskor nem láthatott ott német katonát a szerző.

A notesz július 10-i bejegyzése Kamenyec-Podolszkijra⁴⁶ vonatkozik: „Átlépjük a régi orosz határt, [?] folyó mellett elérjük a Kamenyec várost. Borzasztóan össze van bombázva, sok a romok alatt a halott. A lakosság elmenekült. Sok a szajré, itt van pálinka, konyak enivaló!” Ezt a megjegyzést az átiratban már kiegészíti: „Átlépjük a régi orosz határt, Szantics [?] folyó mellett elértük Kamenyec-Podolszkijt, összebombázva, romok alatt halottakkal, a lakosság elmenekült, sok a szajré ... »szabadrablás« ... 07. 11-én még Podolszkijban, ahol sok az enivaló, pálinka, konyak ...”⁴⁷ A visszaemlékezésben is erre a napra datálja és részletezi Hidi a magyar katonák számára engedélyezett szabadrablást és egy ukrán nő történetét. Az utóbbit – elbeszélése szerint – az élete kockáztatásával mentette meg egy magyar hadapród őrmestertől, aki meg akarta erőszakolni. A szöveg a naplóban nem szereplő motívumokat tartalmaz, töredékessége, utalásai – például a „nagygazdára” – utólagos konstrukciót valószínűsítenek. Hasonló esetek leírása más korabeli forrásokban is előfordul, de Hidi az eseményekkel szinkronban nem utalt megtörténtükre. Ugyanez vonatkozik az 1941. december 2-ára vonatkozó szövegrészre, mely szerint a tisztek által zsákmányolt javakkal megrakott teherautókat látott,⁴⁸ de naplójában nem utalt erre.

⁴³ Ma sem tudjuk, hogy milyen gépek követték el Kassa bombázását 1941. június 26-án. Akkor nem kételkedtek abban, hogy szovjet támadás történt. A feltevés, hogy esetleg német provokáció volt, a háború vége felé bukkant fel.

⁴⁴ A visszaemlékezés vonatkozó részleteit lásd a Mellékletben.

⁴⁵ Város, ma Ukrajnában.

⁴⁶ Város, ma Ukrajnában.

⁴⁷ Hidi: *Naplójegyzetek*, 6.

⁴⁸ Hasonló esetek lásd például: Vécsey Béla alezredes második világháborús naplója, 1942. július 26.; Bárány Dénes tüzérszázados háborús naplója. 1942. Doni hadjárat. HL TGY 3430. 48., 51., 62.; Kiss József: *Katonaságom története. Eredeti visszaemlékezések 1939–1945 közötti időről*. HL TGY 2786. 58.; Sey László dr.: *A IV/2. tábori kórház a Don partján*. TGY 3742. 15–16.

Visszaemlékezésében 1941. szeptember 3–4-ére datálva részletes leírásban számol be arról, hogyan próbált megmenteni egy foglyul ejtett szovjet tisztet, majd a sikertelen kísérlet után saját bajtársai hogyan kínozták meg őt, és végezték ki a foglyot. A noteszben szeptember 2-án ennyi szerepel: „Kint voltam a kolhozban, és paradicsomot, paprikát, káposztát, szőlőt és görögdinnyét [hoztam].” Szeptember 3–4-én a rubrikákat – nem biztos, hogy a feljegyzésekkel egy időben – kicsit kisatírozta, de 4-én olvasható mondat is van: „5-én este az oroszok visszaverik csapatainkat, a Dnyeszteren a szigetet vissza is foglalják ...” A következőkben nyoma sincs annak, hogy ezekben a napokban a szerzővel történt volna valami rendkívüli: „Szeptember 5. Délben kimegyünk táborórsbe, heten biztosítjuk a falut. Zabkeresztekben foglalunk állást, este nagy tüzérégi tüzet kapunk a Dnyeper másik oldaláról, emiatt az egész dandár visszavonul, a szigetet újra visszafoglalják. (Az o[roszok] síneken tolt ágyúval lőnek, vissza a fedezékbe.) Szeptember 6. Délelőtt visszamegyek a rajjal a vonathoz, ahonnan riadóval visszamegyünk [...] faluba. Alighogy elindultunk, repülőtámadás, egy angol bombavetőt lelőnek a tüzéreink, két Rata esik nekünk, ha ott maradunk, végigbombázzák a vonatot.” A tisztázatban a fentieket a következőkkel egészíti ki: „Körülbelül 09. 3-án és 4-én én egy magyarok által elfogott (német kolhozisták, falubeliek elárulták) orosz tisztet hajnalban pincéből köteleit felvágtam és megszököttem, ezért ott engem kínvallatásban részesítettek, két óra alatt ötször vesztettem eszméletemet ... hideg kútvízzel locsoltak, felakasztva ütöttek ... Engem és a parancsnokomat a dandárparancsnok agyonlövésre ítélt ... A tiszték, hogy társukat mentse, őt áthelyezték (helyette kinevezték Taskovics Ákos hadnagyot) engem, mert nem volt gépkocsiveető, hagytak, arra való hivatkozással, hogy nem volt hadbírótság ... Orosz tisztet két napon belül újra elfogják, és kínzás, vallatás után vele, az elárult és elfogott orosz tiszttel kiásatják sírját, és bele a sírba lövik sortűzzel. Mint a németek ... 09. 05-én az oroszok visszafoglalják a Dnyeper nyugati oldalát ... az orosz hadsereg síneken mozgó tüzéréggel, állandó támadásokkal visszaveri a zaporozsjei vízierőműtől a magyar seregeket. 09. 06. Légiharcokban láttam egy angol bombázót is lelőni, miközben végignéztük vadászrepülők légiharcát, ekkor láttuk először a híres Ratákat tömegestül. Egyik Rata repülő géppuskája az én gépkocsim mellett lőtte ki sorozatát, míg mi az árokban feküdtünk ... 09. 07-én a zászlóalj ismét részt vesz a zaporozsjei harcokban.”⁴⁹ Nagyon fontos, hogy a tisztázat szövegében sincs jele annak, hogy az eseményt követő napokban a szerző a visszaemlékezésben részletezett kínzások után ne lett volna szolgálatban.

A fogoly története – annak ellenére, hogy a napló nem említi – lehet igaz, de a mentés, a kegyetlen kínzás, a halálos ítélet, majd a szinte csodás megmenekülés leírása valószínűtlen. Különösen kétségbevonható Hidinek az az állítása, hogy őrségben álló társát elküldte, hogy kimenekítse a foglyot, hiszen az őrhely elhagyása súlyos büntetést vont maga után. Elképzelhető, hogy a szerző csupán a háború utáni kor elvárásai miatt igazította ki a fogoly történetét – az is igaz viszont, hogy ha a visszaemlékezést valóban 1992-ben vetette papírra, akkor már nem kellett a korábbi, a Szovjetunióval kapcsolatos elvárásokra tekintettel lennie. A memoárok ismert vonása az apologetikus megközelítés, a szerzők saját szerepüket igyekeznek minél kedvezőbb színben feltüntetni – a maga módján ezt tehette Hidi Antal is.

Bár a naplók állításaiban vannak közös jellemzők, és feltételezhetjük, hogy sok esetben általánosítható véleményeket tartalmaznak, sokszínű – egyben kaleidoszkópszerűen töredezett – kép formálódik vizsgálatuk nyomán. A tanulmányozott források sokféle megközelítéséből sokszínű kép bontakozik ki. Becskeházi Attila ezt írta: „Körülvesz bennünket a memoáriródalom, az elmesélt élettörténetek honi panoptikumában egymás mellett állnak

⁴⁹ Hidi: *Naplójegyzetek*, 7.

volt vezérkari tisztok és fél Oroszországot átgyalogolt bakák, az ötvenes évek hűbérurai és az inkvizíciós perek áldozatai, kommunárok az ötvenhatos barikádok mindkét oldaláról, próféták és dogmatikusok, sikeres és sikertelen gazdasági és politikai vállalkozók.”⁵⁰ Kétségtelen tény, hogy senki nem ugyanazt éli át ugyanabban a korban, ugyanazon események megtörténtekor mindenki másképpen örökíti meg élményeit, tapasztalatait. A személyes érintettség befolyásolja az élmények befogadását és az emlékezést is. A szubjektív megnyilatkozások esetében az interpretáció jellege a lényeges, az, hogy mire és hogyan emlékeznek, hogyan szelektálnak az események között a szerzők. Mint korábban is utaltam rá, a források feldolgozása nem a harci cselekmények leírását teszi elsősorban lehetővé, bár sok esetben azt is pontosíthatják a naplók adatai. A legfontosabb, hogy kialakulhat-e egy olyan változata a történetnek, melynek kereteibe illeszthetők az események egyéni interpretációi, de már senki nem akarja saját verzióját az egyetlen „igaz” történetként elfogadtatni.

A katonák jórészt a korpropaganda és a kiképzés során szerzett sztereotíp képzetekkel vonultak a harctérre, ezeket módosították az első világháború orosz frontján küzdő vagy hadifogságot elszenvedő előző generáció elbeszélései is. Ehhez társultak azután – egyre elementárisabb erővel – a napról napra gyarapodó személyes tapasztalatok. A naplók ezt a „tanulási-rögzítési” folyamatot őrizték meg máig, és ez válhatott volna az alapjává egy új közösségi élménynek. Magyarország második világháborús szereplése azonban kibeszéletlen maradt, a háború után kialakult új politikai helyzetben nem kristályosodhatott ki ez az élményanyag. Az első világháború veteránok környezetük és a társadalom szemében megbecsült hősök voltak, a második világháborúban részt vett katonák viszont – a Horthy-korszak egészével együtt – bűnbakká váltak. A kényszerű elfojtás során azokra a cselekedetekre sem lehettek büszkék, amelyek a harctéri helyállítás, a bajtársiasság rovatba lehettek volna elkönnyvelhetőek. Így a személyes tapasztalatok sokasága nem aggregálódhatott közösségi emlékké, tapasztalattá. Nemcsak a sztálini rendszerre vonatkozó élményekről van természetesen szó, hanem a háborúval kapcsolatos véleményekről is. Gyökeresen ellenkező propaganda és ebből építkező ellen-sztereotípiák fedték el újra a valóságot. Ezért lehet – utólag még inkább – fontos mindaz, amit a katonák feljegyeztek. Írásaik mentalitás- és társadalomtörténeti szempontból értékesek, mert a pusztulás és az esetleges életben-maradás legközvetlenebb egyedi sorsdokumentumai a Don-kanyarban elszenvedett tragédiának.

MELLÉKLET

Részletek Hidi Antal visszaemlékezéséből

A tényleges katonai szolgálatot Kassán, a Zrínyi Miklós laktanyában kezdtem, hol rádiós távirás, majd személy- és tehergépkocsi vezetést hivatásosként elvégeztem. Leszerelés előtt még GH-s írnoki kiképzést is kaptam.

*

Az újonc katonság meggyorsult, 1941 nyhe szép tavaszán a gyakorlatok kirándulás-számba teltek, a rádiós gépkocsival nemcsak a Felvidéket jártuk, de különösen sokszor Kárpátaljára mentünk harcászati gyakorlatokra.

1941. 03. 30. és 31-én meglepetéssel láttuk, hogy a magyar–szlovák határon keresztül, Magyarországon át Romániába özönlöttek a német gépkocsizó alakulatok, melyek maguk-

⁵⁰ Becskeházi: *Valóság-felépítés az élettörténetekben*, 65.

kal vitték a német repülő katonákat is, akikről már akkor hírek terjedtek, miként fogják a németek az oroszokat hátba támadni. Nem sejtettük még akkor, hogy több, mint valószínű, hogy azok a németek voltak Kassa bombázói.⁵¹

*

1941. 06. 22-én vasárnap: új események, háborús hírek. Kitört a német–orosz háború. Németország hadüzenet nélkül támad. [...]

1941. 06. 26-án Kassa bombázása.

*

1941. 07. 04-én Kolomeába érünk. „Pihenő”, de milyen? Rettenetes állapotok.

07. 04. péntek. Kolomea város, de milyen? A „felszabadult” lakosság egymást üti-veri, a zsidókat összeszedik és elhajtják a város közepén lévő parkba, ahol a Sztálin, Lenin szobrokat bontatják le velük, miközben ütök, verik őket ... Itt egy sírva könyörgő zsidó lányt akarok kimenteni, de egy géppisztolyos német katona géppisztolyát rám fogva szándékomat megakadályozza. Amíg rám fogott géppisztollyal németül ordított, a zsidó lánynak sikerült elmenekülnie.

*

1941. 07. 08–9-ig élelmet szállítok.

Az előrenyomuló csapataink után érkező ellátó gépkocsizó alakulatok rádiósaiktól halottam először, hogy a mi zászlóaljunk előtt a hegyivadász s vele együtt a zászlóaljunk amikor átlépték a határt, a határátlépés hadüzenet nélküli volt.⁵²

1941. 07. 10-én átlépjük a régi (1939) orosz határt Szantrics(?) folyónál, majd elérjük Kamenyec-Podolszkij városát. Összebombázva német bombázók által ... a romok alatt halottak temetetlenül ... a lakosság nagyrészt elmenekült. Amikor én odaérkeztem a megvakott gépkocsival, a kihirdetett „szabadrablás” dúlt ...

Számomra érthetetlen események: a legénység, a tisztok valósággal rabolnak, élelemtől kezdve a végvásnakig mindent összehordanak. Álltam a gépkocsim mellett, és én még mindig nem értettem semmit. Például: velem, a gépkocsioszloppal jövő gépkocsivezető, egy földbirtokos fia egy tucat ökörláncot húzott gépkocsijához, én azt gondoltam, hogy a rossz utakon összeszakadozott hálócok helyett kellene. Amikor megkérdeztem, minek az neki, azt válaszolta: Tudod te, milyen jó lesz az nekem, ha haza megyek. Atyaúristen, ez az ember még ott, ahol azt sem tudta, hogy egyáltalán hazaérünk, de ő, a nagygazda az ökreire gondolt ... De én egy hangszerüzlet előtt álltam meg, ahonnét táskagramafonokat, lemezeket, hangszereket cipeltek ki a katonák, s mivel zeneszerető vagyok, önkéntelenül magam is belementem. Összetört hangszereken, lemezeken én is végimentem a pult mellett, amikor nem láttam számomra elvihetőt, látva tanácsalanságomat egy ismerős katona azt mondta, menjek be a raktárba. Ott is már csak fent a galérián találtam egy orosz balalajkát, amit azonnal hónom alá vettem, de azon nyomban a bolt előtt egy szentori mélyhangú kiabálásra figyeltem fel, aki valahogy ilyenképpen ordított: civilizálatlan emberek, barmok, állatok ...! Csattogott a korbács azokon, akik az ajtón a boltból kifele tartottak, én hónom alatt

⁵¹ Lásd a 43. jegyzetet.

⁵² 1941. június 27-én, a kassai bombázást követően megtörtént a hadiállapot bejelentése Magyarországon és a Szovjetunió között. A háború után sokáig tartotta magát az a nézet, hogy Horthy Miklós kormányzó törvénytelenül járt el, amikor Bárdossy László miniszterelnök javaslatára jóváhagyta ezt a lépést, de az 1920/XVII. törvénycikk, a kormányzói jogkör kibővítése felhatalmazást adott erre.

a balaljkával, egy székkel, valami olyasfélével kinyomtam a kirakatot, és úgy menekültem, miközben egy magasrangú magyar katonatiszt osztogatta a kijövő katonákat ... Szabad rablás volt engedélyezve 24 órára, én még magamhoz vettem 12 darab inget, mert nem volt időm mosni, és egy láda meggypálinkát, mert 72%-osnak volt feltüntetve, gondolva, jó lesz fertőtleníteni sebesülés esetén vagy balesetnél ...

Továbbmentem sétaképpen, és egy nagy ház előtt a bejáratán keresztül kihallatszott az utcára női sikoltozás és ukránul segítségkérés ... beszaladtam ... egy hadapród őrmester kezében a pisztoly, egy nőt akart megerőszakolni ... az én pisztolyommal kiütöttem a kezéből a pisztolyát és az én pisztolyommal kényszerítettem az épület elhagyására, vele együtt távoztam ... Feljelentéssel fenyegetett, de én vele többé nem találkoztam, más alakulatnál szolgált.

*

Körülbelül 9. hó 3-án és 4-én egy délután szép, tiszta szinte nyári időben gépkocsim mellett karbantartással voltam elfoglalva, amikor az udvaron egy orosz katonaruhás, mezítlábas embert, kezeit hátrakötve egy kötélen a zászlóaljunk brutálisnak ismert jutasi törzsrőmestere⁵³ és más magyar katona korbácsfélével verve hajtották maguk előtt, be az utcai L alakú épület boltjának raktárpincéjébe. Az ütésektől ordító orosz katona hangja ki-kihallatszott. Akik látták, már akkor azt mondták, hogy a háta véresre van verve. Bujdosó orosz katonatiszt volt, akit a falusi svábok árultak el, hogy hol bujkál. Így esett magyar fogságba.

A ház, melynek udvarán állomásoztunk pihenőben, az egy sarokház volt, melynek üzlethelyisége üres volt, a főutcára nézett, az alatta levő pince raktárbejárata az udvarról [nyílt], tölgyfából, az ajtó kétszárnyú volt, mindegyik szárnyán lánc lógott, azért, hogy a zárásnál azokat összerakva lakattal vagy egyszerűen csak egy vasrúddal összefogva kívülről be lehetett zárni, illetve csukni. A pince ablakai az utcára nyíltak, de oly kicsik és oly magasan ráccsal ellátva, hogy a pincéből az utca felé megszökni nem lehetett. Az orosz katonatiszt gúzsbakötve, kezei háta megett a lábaihoz kötözve, összecsucolva oldalt tudott a földön feküdni. Az L alakú épület főutcai bejáró kapujától a főutcán még egy épület volt, amelynek a kapuja közös. A házban egy öreg ukrán asszony lakott két lánnyal, akikhez bejáratos voltam, fürdés, mosakodás, meleg étel stb.

Az idős ukrán asszonytól és a lányoktól tudtam meg azt, hogy az elfogott orosz a katonatiszt, és a háború előtt a faluban egy ideig párttitkár volt, s ezért árulták el a falusiak...

Aznap este vacsora után az udvaron összejöttek a hadtáp és a törzs tisztjei, akik elhatározták, hogy másnapra halasztják az orosz tiszt kihallgatását ... Mivel a zaporozsjei harcokban szinte tartalék nélkül mindenki részt vett, és mivel az éjszakai őrseget meg kellett kettőzni, engem is felszólítottak pihenőre korábban azzal, hogy éjjeltől nekem kellett egy másik gépkocsivezető bajtársammal az orosz foglyot őrizni. Úgy is lett, én éjjel előtt az utcán a pince ablakai alatt, a társam az udvaron a pincebejárat előtt felfegyverezve tartottuk az őrséget. Én egy idő után le-lenéztem a pinceablakon az orosz katonatisztre, aki igencsak fájdalmas nyögéseket hallatott, mire én egyre csak beszéltem és kérdezősködtem. Egy jó ideig nem is szólt, de egyszer csak megszólalt – káromkodva szidta orosz módra anyámat, és Fritznek szólítva elküldött ... Mire én értésére adtam, hogy nem vagyok Fritz ... magyar [vagyok] ... Mire még jobban bemérgelte magát, jól emlékszem, hogy aztán már csak azt emlegette, hogy akkor mi, magyarok mit keresünk Ukrajnában ... Soha nem fogom tudni megmagyarázni magamnak sem, hogy mi készítetett a következő lépésekre:

⁵³ A Veszprém melletti Jutason volt keménységéről ismert altisztképző iskola.

Hajnalfelé lehetett, eljött a váltás ideje, én mentem az udvarba, és társam az utcára őrt állni. Én előző nap délutánján a falu szélén egy házban kora reggelre tejure voltam meghívva. Ez adta az ötletet, hogy a magam kulacsát és az őrt álló társamét kivigyem az utcára, és azt mondtam neki, hogy menjen el ahhoz a házhoz, és hozza el a tejet. Az el is ment, neki szándékomról nem szóltam, hisz még magam sem tudtam, mit teszek ... amikor társam eltávozott, odamentem a pinceajtóhoz, annak láncából kihúztam a vasrudat, két szárnyát kitártam, és a lépcsőn lementem a pincébe, és hozzáfogtam a fekvő orosz megkötözött kezeinek és lábainak kiszabadításához. Az orosz katonatisztet vizes kötéllel kötötte gúzsba a jutasi törzsőrmester, azt bizony kézzel nem tudtam [kioldani], kihúztam éles bajonettet, a „szuronyt”, és annak éles hegyével, majd élett is használva siettemben a kezemet is elvág-
tam, mire sikerült kiszabadítani, megszabadítani a kötelektől. Akkor döbbsentem rá, hogy baj lesz, amikor az orosz a kötelektől megszabadulva nem tudott felállni. Teste, lába elzsibbadva, nem bírt magától felállni. Megijedtem, ijedtemben még a karabélyt sem vettem le a vállamról, úgy támasztottam fel, karját a nyakamba akasztottam, és elindultam vele a lépcsőn. Azt az utat – a lépcsőn mégis sikerült feljutni, de a pinceajtó előtt még mindig görcsösen a nyakamba kapaszkodott, hiába könyörgtem neki, hogy »psli bihom«⁵⁴... sírt és csóskolt ... Hajnalodott, mire az utcán fütyörésző lépések közeledtek, tudtam, hogy a parancsnokom csicskása jön. Most már ellöktem magamtól az orosz katonatisztet, aki először tántorogva, majd futva az udvaron végig az ott levő kerítésen átlendülve eltűnt ... Elkezdtém kiabálni: Megszökött, megszökött! Egy a házban és a gépkocsiülésben alvó szakaszvezető rám kiabált, hogy lőjél, lőjél. A karabély még mindig a vállamon, eszembe sem jutott, hogy a levegőbe kéne lőni, és az is mentségemül szolgálna [...], mint ahogy az elején mondtam, azt sem tudtam, mit teszek, vagy tán milyen következményekkel járhat ...

Eltűnt az orosz katonatiszt, de csak egy napra, engem letartóztattak, ugyanúgy megkötöztek és egy félkész istállóba zártak, melynek gerendázata és cserépfedele kész volt, csak a mennyezete hiányzott. Keresték a szökevényt, míg másnap a falusi asszonyok napraforgó táblában magot szedve rá nem találtak, és ismét elfogták. Megint a pincébe hurcolták, iszonyúan összeverték. Engem kezdtek először kihallgatni, bakancsomat levették, félmeztelenre gatyára levetkőztettek, hátrakötözött kezeimre egy hosszú kötelet kötöttek, majd öthat, hideg kútvízzel megtöltött vedreket raktak le a helyiség közepére. Engem az egyik gerendán átvett kötéllal a földtől egy méter magasra felhúztak. Hátrakötözött kezeimmel, amíg erővel bírtam, olyan „z” alakban csüngtem alá. Elkezdődött a kihallgatás, miközben a jutasi őrmester, mivel balkezes volt, hol az egyik, hol a másik kezével arcul ütött, a kötélén hol jobbra fordultam, hol balra. Majd amikor ájulni kezdtem, számolásra szólítottak fel. Én nem számoltam, de nem válaszoltam semmilyen kérdésre sem. Úgy gondoltam, nekem már mindegy. Ahogy közeledett az ájulás, úgy szűnt a fájdalom, de amikor elvesztettem az eszméletemet, leengedték a kötéllel a testemet, és az odakészített hidegvízzel felloccsoltak. Ahogy az elállt vérkeringés a kötéllezülés után és a hidegvíz hatására megindult, borzasztó fejfájás kíséretében, mintha a szívemet késsel hasogatták volna, [saját] artikulálatlan ordításomat hallva, kegyetlen fájdalmak közepette tértem magamhoz – ez volt a fájdalom, és nem az, amikor ismét felhúztak, és ütöttek, mert jött az ájulás, vele szűnt a fájdalom. Ötször (5) vesztettem el eszméletemet, ötször locsoltak fel, s mikor kioldották köteleimet, úgy hanykolódtam a földön, mint a kígyó, melynek levágták a fejét ...

A zászlóalj orvosa az ajtóból nézte végig kínvallatásomat, de csak akkor jött oda hozzám, én akkor láttam meg, amikor a földön hatodszor is elvesztettem az eszméletemet, rettentő fájdalmakra újra eszméletre tértem, falnak nekitámasztva a földön ültem. Felnéz-

⁵⁴ Indulás, futólépés! – hibás oroszszággal.

tem, lábaim közt egy lavór vagy tálféle volt szappanos vízzel megtöltve, azon túl velem szemben egy alacsony széken ült az orvos főhadnagy, s kezeimet kezdte masszírozni. Erre nagyot ordítottam, és a felhúzott lábaimmal a tálat az orvos ölébe rúgtam. Az orvos eltávozott, még egyszer a pincében a szembesítésnél láttam, de többé sohasem, azóta sem. Ismét elvesztettem az eszméletemet, nem tudom, mit tettek velem, csak mikor újra magamhoz tértem, álltam a falnak támasztva, és fogtam a nadrágomat, melyben nem volt nadrágszíj. Elsőnek sírást hallottam, s amikor magam elé, a sírás felé néztem, előttem térdelve Kópalkó Pista katonatársam (kassai volt) térdelt. Azt kérdeztem: Pista, miért sírsz? Válasz: mit üzensz édesanyádnak? Tudtam már, hogy az mit jelent. Ő, aki távirász volt, vette a hadosztály táviratait rádió: kihallgatásuk után agyonlőni. 1941-ben, Ukrajna megszállásánál még hadbírótság nem volt ...

A kihallgatást folytatták: levittek a pincébe az orosz katonatiszttel szembesíteni. Volt egy főhadnagy, aki tudott oroszul, németül, mert mindkét nyelven faggatta az orosz foglyot. A kérdései először arra irányultak, én eresztettem-e szabadon. Én oldottam-e ki a köteleket, és hogyan? Amikor rám nézett, felismerhetetlenül véresre volt verve az arca is, és amikor szemembe nézett, úgy emlékszem, még a lélegzetem is elállt. De az az ember csak a fejét mozgatta, nem, nem. A kínzást az orosz foglyon folytatták, a földön durva tengeri só volt elszórva, véresre vert meztelen talpaival abban kellett ugrálni, és amikor vízért – vodu – könyörgött, véres arcát, ajkait a sóba nyomkodták. ... Nem emlékszem, hogy kerültem ki a pincéből. ... Egy nagy dézsában meleg vízben az ukrán asszony és két lány masszírozott ... elindult bennem a vérkeringés, de a jobb kezem még sokáig béna volt, menet közben a gépkocsivezetésnél a mellettem ülőnek a sebességváltásban segítenie kellett.

1941. 09. 05-én délután az elfogott orosz tisztet kihallgatása után, úgy emlékszem, kivitték a faluszéli határba, egy út mellett vele ásatták meg sírját – én ugyan nem akartam elhinni, de katonatársaim így mondták, és a maga által ásott sírgödörbe magyar katonák lötték, és utána elásták. Még azt is mondták, hogy az orosz fogoly kezeit az ég felé tartva Sztálint emlegette. [Itt a gépirásos szövegben kézirásos kiegészítés: „Valóságos háború!”]

Az én kivégzésemre azért nem került sor, mert a parancs úgy szólt, hogy velem együtt ki kellett volna végezni a parancsnokomat, amiért egy gépkocsivezetőt őrségbe állított, tudniillik gépkocsivezetők őrszolgálatba nem voltak vezényelhetők. Azért, hogy a felelős tiszteket mentse, így hadbírótság hiányára való tekintettel az én felelősségrevonásomtól is eltekintettek. Feljegyzéseim szerint az én parancsnokom helyett, kit leváltottak, Taskovics Ákos hadnagyot nevezték ki. Enyhítő körülménynek számított nálam az is, hogy nem volt több gépkocsivezető.

1941. 09. 05-én az oroszok visszafoglalják a Dnyeper nyugati partját, síneken mozgó nehéztüzérséget is bevetnek Zaporozsje város védelmében, így verték vissza a magyar csapatokat is a zaporozsjei vízierőműtől. Az oroszok mindaddig védik Zaporozsjét, míg a sok ipari gyárból el nem szállítják a gyári berendezkedéseket az Uralon túlra.

09. 06. egy eddig még nem látott bombázó és vadászrepülő, orosz Rata vadászgépek légi harcát nézem, míg ismét vadászgépek lőnek bennünket a gépkocsi menetoszlopban. Árokból nézzük ...

09. 07-én ismét részt vesz a zászlóalj a zaporozsjei harcokban.

*

A gépkocsioszloptól lemaradva a nagy hőségben megszomjaztunk, de inni csak úgy lehetett, ha előbb az ott lakó falusival kóstoltattuk meg a vizet, mert parancsba volt adva, hogy a vizet megmérgezzik. Gépkocsival megálltam, és a gépkocsi parancsnokával, egy szakaszvezetővel bementünk a házba, az volt a célunk, eszünk, vizet iszunk, ha jó, és úgy me-

gyünk tovább. Ez a ház olyan tipikus ukrán falusi ház volt, alacsony kerítéssel, bent a szobában a szobabejárattól jobbra lapos tetejű kemencével, jó nagy „suttal”, utca és udvar felőli ablakok közt sarokpad, asztal, szemben az ágy fölötti falon egy hosszú fali polc, azon egy nagy üveg kovászos uborka, félig. A kemence mellett állt egy középkorú asszony, karján két apró pityergő gyerek, szoknyájába kapaszkodva talán egy féltucat, a kemence tetején egymás mellett feküdvé is vagy négy gyerek, de a sutból állva is jónéhány. Lehetett vagy tizenöt apró kis emberke úgy egy és öt éves korig. Amíg én az asszonnal farkasszemet néztem azon gondolkodva, kié lehet ez a sok gyerek, addig a szakaszvezető a velünk lévő három rakodókísérővel leültek az aszal köré, és nekifogtak az evéshez. Én beszélni kezdtem az asszonnal, ki ő, és kié a sok gyerek. Elmondta, a menekülő falusiaktól lemaradt vagy árva gyerekek, akiket ő összeszedett a faluban, s velük csak idáig, a falu széléig tudott menekülni. Sem élelem, sem más, csak ez az egyszobás ház, amelybe be tudott előlünk menekülni. Az üveg félig kovászos uborkával, más élelem híján. A szakaszvezető, amint meglátta az uborkát, levette a polcra, s mire én megláttam, hogy enni akar belőle, elfogott az indulat, pisztolyommal zavartam ki mindenkit, ordítottam is. Megragadtam valamennyi konzervet és kenyeret, bevitettem az asztalra, visszafordulva elindultam a gépkocsival, úgy emlékszem, senki sem beszélt egymással, de talán nem is ettünk ...

*

1941. december 2-ig gépkocsik javításán dolgozom, míg az enyém is el nem készült, ekkor 16 tehergépkocsit ládákkal megrakodva, amelyek hazatért tiszték lakhelyének címével voltak megrakodva, a ládák tartalma „zabrált” ikonok, különböző tárgyak, még gyermekjátékokkal voltak megtöltve. A gépkocsioszlop előtt egy parancsnoki gépkocsival, hátul egy szerelő-javító gépkocsival elindult.

A. ROSS JOHNSON¹

A Szabad Európa Rádió szerepe az 1956-os magyar forradalomban*

Bevezetés

Sok magyar tett már tanúbizonyságot arról, hogy a Szabad Európa Rádió (SZER) az elmúlt negyven év alatt milyen nagy szerepet játszott abban, hogy Magyarország végül visszatérhetett a szabad nemzetek közösségébe. Antall József miniszterelnök 1990 júniusában így ír a Szabad Európa Rádióknak és a Szabadság Rádióknak (SZR) írott levelében: „A Szabad Európa Rádió által tudhattuk meg az igazságot hazánkról és a nagyvilágról egy olyan időszakban, amikor az igazságot kimondani államellenes cselekedetnek számított.” Göncz Árpád, a Magyar Köztársaság elnöke ekképp fogalmaz a Szabad Európa Rádióról 1991-ben: „A Szabad Európa Rádió volt az egyik legfontosabb megszólalási lehetőség azoknak, akik felémelték hangjukat a változásokért.” A lengyel Lech Walesához és a cseh Vaclav Havelhez hasonlóan a SZER szócsöve lett a másképp gondolkodó magyar személyiségeknek, akik – mivel a hazai médiában nem kaptak megszólalási lehetőséget – e rádión keresztül szólhattak honfitársaikhoz. A volt pártideológus, Berecz János pedig ezt nyilatkozta: „...meggyőződésem, hogy a fiatalság részben a nyugatról sugárzott rádióadásokból tájékozódott”. A magyar kormány – az országnak tett szolgálataik elismeréseként – 2000-ben ünnepélyes keretek között kitüntette a Szabad Európa Rádió magyar munkatársait.²

Bár különböző politikai meggyőződésű magyar személyiségek egyetértének abban, hogy a SZER tevékenységével hozzájárult a kommunista rendszer megdöntéséhez, a hidegháborúról szóló irodalomban a legtöbbet tárgyalt téma mégis a rádió szerepe az 1956-os magyar forradalomban és a rádió CIA által történő finanszírozása. Ennek a cikknek – mely egy a Szabad Európa Rádió és a Szabadság Rádió történetéről szóló nagyobb lélekzetű tanulmány része – célja, hogy az erről kialakult képet pontosítsa. Tanulmányomban elsőként számba veszem a SZER 1956-os szerepét taglaló irodalom által említett legfőbb kritikai észrevételeket, ezeket összevetem a ma fellelhető forrásokkal, és megpróbálok eldönteni, vajon valóban helytállóak-e a vádak. A 'tények' megállapításához forrásként a SZER/SZR archívumából származó, ma a Hoover Intézetben és az *Open Society Institute Archivumában*

* Köszönjük a Történelmi Interjúk Videótára (Országos Széchényi Könyvtár) vezetőjének, Hanák Gábornak, valamint munkatársainak, Hajdu Máriának és Lukács Beátának a Szabad Európa Rádió adásai eredeti magyar nyelvű szövegeinek azonosításához nyújtott segítségüket.

¹ *Tudományos főmunkatárs.* Woodrow Wilson Center, Hoover Intézet. Szakmai pályafutásom több mint felét a SZER-nél és a SZER/SZR-nél töltöttem. Ma tanácsadóként dolgozom a szervezetnél. 1956-ban nem álltam kapcsolatban sem a Szabad Európa Rádióval, sem Magyarországgal.

² Johnson, A. Ross: *A Half-Century of RFE/RL Broadcasting to Hungary: the Endgame.* Országos Széchényi Könyvtár, 2001.

fellehető dokumentumok szolgáltak, valamint az Amerikai Egyesült Államok Külügyminisztériumának és a Német Külügyi Irodának nyilvánosságra hozott anyagai, az érintettek visszaemlékezései és a velük készült interjúk. Az archív anyagok legfontosabb lelőhelye a Hoover Intézet SZER/SZR gyűjteménye, mely tartalmazza a Szabad Európa Rádió belső dokumentumait, a legtöbb magyar adás szövegének leírását és az ebben az időszakban leadott majdnem minden magyar nyelvű adás felvételét. Végezetül dolgozatomban kitér a külföldi média válsághelyzetekre gyakorolt hatásának az 1956-os események által felvetett néhány problémájára és tanulságára.

A cikk nem foglalkozik az 1956-ban Magyarországra sugárzó három nagy nyugati rádióállomással, a Szabad Európa Rádióval, az Amerika Hangja (AH) és a BBC adásainak összehasonlító elemzésével. Sokan vizsgálták már a SZER 1956-os magyar nyelvű adásait; az AH és a BBC műsorairól azonban nem készült még ilyen összehasonlító elemzés. Az akkor még csak öt éves Szabad Európa Rádió 1956-os adásai kimagasló érdeklődést váltottak ki és váltanak ki a mai napig. Ez az elismerő vagy épp elmarasztaló figyelem azonban megilleti az Amerika Hangját és a BBC-t is. A BBC-nek bizonyíthatóan fennmaradt az időszakra vonatkozó archívuma³, az Amerika Hangja esetében nem lelhető fel hasonló.

Köszönettel tartozom Robert Gillette-nek, Paul Henze-nek, Gene Partának, William Rademaekersnek és Ralph Walternak a cikk egy korábbi verziójához fűzött megjegyzéséikért, valamint Margit Grigorynek a magyar nyelvű anyagok feldolgozásában nyújtott közreműködéséért.

A vádak

A Szabad Európa Rádió az 1956-os magyar forradalomban betöltött szerepével foglalkozó irodalom hat fő vádpontot fogalmaz meg:

1) *A SZER a forradalom kirobbantására biztatta a közvéleményt.* „Meggyőződésünk, hogy [...] a SZER agresszív propagandája nagymértékben felelős a magyarországi vérfürdőért ...”⁴

2) *A szovjet hadsereggel szembeni fegyveres ellenállásra szólította fel a magyarságot, hamis reményeket ébresztve nyugati segítséget ígért a felkelőknek,*⁵ *minden realitás nélkül. Bátorított a harc folytatására, ezzel hozzájárult a Szovjetunió beavatkozását követő vérfürdőhöz.* „[A SZER] a kétségbeesett felkelőket a Kremllel szembeni végső kitarásra

³ Urban, George R.: *Radio Free Europe and the Pursuit of Democracy. My War within the Cold War.* New Haven, 1997. 14. fejezet. Urbán a magyar forradalom alatt a BBC munkatársaként dolgozott. A BBC magyar nyelvű adásai az Országos Széchényi Könyvtárban és a Magyar Rádióban találhatóak meg. A BBC Written Archives Centre-ben (Redding) megtalálhatók a BBC 1956-os magyar vonatkozású szövegei. Egy október 26-i kommentár szimpatizált a magyar forradalommal, de kizárta a nyugati katonai segítség lehetőségét, egy másik kommentár október 27-én hevesen támadta Nagy Imre kormányát. Vö. Rawnsley, Gary D.: *Radio Diplomacy and Propaganda. The BBC and VOA in International Politics.* New York, 1996. 89., 92.; az Amerika Hangja áttekintését lásd: *Foreign Relations of the United States.* Department of State, vol. XXV. Washington, D. C., 1990. (a továbbiakban: FRUS) 437.; az Amerika Hangja a müncheni magyar főnök, Boros értelemfűtötte kommentárjait nem sugározta. Vö. Rawnsley: *Radio Diplomacy and Propaganda*, 79.

⁴ Freies Wort. A Német Szövetségi Köztársaság Szabaddemokrata Pártjának lapja. 1956. november 9.

⁵ A témával foglalkozó irodalom és a korabeli dokumentumok különböző terminológiákat használhatnak: 'forradalmárok', 'hazafiak', 'szabadságharcosok', 'lázadók', 'nemzetiek', 'felkelők'.

buzdította. Még a Molotov-koktél elkészítésének receptjét is leadták.”⁶ „... az amerikai pénzekből finanszírozott Szabad Európa Rádió műsorairól készült jelentés szerint a csatorna meggondolatlanul azt sugallta, hogy nyugati segítség érkezhetsz, ha a felkelők kitartanak.”⁷ „[A SZER] amerikai katonai segítséget ígért [a magyaroknak].”⁸ „A kommunista propaganda is rengeteget foglalkozott ezzel a lehetőséggel.”⁹

3) *A Szabad Európa Rádió adásainak nagy szerepe volt abban, hogy a Szovjetunió végül is a forradalom leverése mellett döntött.*

„[A SZER] »információs tevékenysége« és műsorai az 1950-es években nagy valószínűséggel sietteték [...] a november 3–4-i szovjet beavatkozást, és könnyen lehet, hogy az áldozatok számának növekedésében is szerepet játszottak.”¹⁰

4) *A SZER egyrészt személyes támadásokkal, másrészt a radikális hazai politikai követelések súlykolásával aláásta Nagy Imre helyzetét. Ezzel meggyengítette az egyetlen magyar politikus, aki talán képes lett volna egy olyan kormány konszolidációjára, mely eléggé egységes és népszerű ahhoz, hogy a Kreml számára kielégítő bel- és külpolitikai megszorításokat fogadtosítson annak érdekében, hogy a Szovjetunió kiegyezzen a kevésbé elnyomó, de még mindig kommunista „nagyizmussal”. „[A SZER] masszív gyűlöletkampányt indított (Hetze) Nagy Imre miniszterelnök, az egyetlen ember ellen, akinek feltevel nélküli támogatása azokban a napokban talán a magyar szabadságharc sikerének záloga lehetett volna.”¹¹ Túlságosan nagy teret adva a felkelők szabadságjogokkal és nemzeti függetlenséggel kapcsolatos maximalista követeléseinek, a rádió csökkentette az esélyt egy a korlátozott reformok iránt elkötelezett kormány létrejöttére, mely kormányt esetleg a Szovjetunió is elfogadta volna. „[A SZER] a legradikálisabb felkelő csoportokkal azonosult, biztatta őket a harcok folytatására, míg minden követelésük nem teljesül.”¹²*

5) *Az adások szenvedélyes hangvételűek voltak, taktikai tanácsokat közöltek, de szakmai szempontból gyengék voltak. „[Nagy vonalakban követték ugyan a nyugati politika irányvonalát], hiányzott azonban a magyar helyzet megértése [...] és a szakszerűség a napi munkában.”¹³*

6) *Az Adás kikerült az irányítás alól, az általa hirdetett politikai irányvonal eltért az amerikai kormányétól. „Nem az volt a probléma, hogy a CIA külön politikát folytatott. [...] A baj a müncheni pult kontrollja körül volt.”¹⁴*

Tények és következtetések

Vajon a jelenlegi ismereteink szerinti történelmi tények milyen mértékben támasztják alá ezeket a vádakot? Az események dokumentációja persze nem teljes, a meglévő felvételek átfogó, korszerű elemzése még várat magára, ugyanazokból a tényekből különböző követ-

⁶ Gati, Charles: *Come Clean in Hungary*. Washington Post, 2006. június 21. De Gati nem állítja, hogy a rádió nyugati katonai segítséget ígért volna.

⁷ *New York Times* vezércikk, 1996. november 3.

⁸ *Süddeutsche Zeitung*, München, 2006. június 23.

⁹ A Kádár-rezsim által kiadott Fehér könyvet idézi: Michie, Allan: *Voices through the Iron Curtain: The Radio Free Europe Story*. New York, 1963. 249.

¹⁰ Granville, Johanna: *Caught with Jam on Our Fingers. Radio Free Europe and the Hungarian Revolution of 1956*. Diplomatic History, vol. 29. (2005. november) no. 5. 811.

¹¹ SPD-Pressedienst. A nyugatnémet Szociáldemokrata Párt lapja. 1957. május 29.

¹² Gati: *Come Clean in Hungary*. 6.

¹³ Paul Lendvai véleménye, in: Schmidl, Erwin: *Die Ungarnkrise 1956 und Oesterreich*. Wien, 2003. 3.

¹⁴ Nelson, Michael: *War of the Black Heavens*. Syracuse University Press, 1997. 81.

keztetések is levonhatók. Az alábbiakban saját értelmezésemet és következtetéseimet adom közre.

1) Forradalmi bujtogatás?

A Szabad Európa Rádió a magyar nyelvű adás sugárzását (hasonlóan a cseh, lengyel, román és bolgár adásokhoz) az 1950-es évek elején kezdte el, annak érdekében, hogy a szovjet hatalmat visszaszorítani szándékozó amerikai törekvés részeként ellensúlyozza az információáramlás kommunista monopóliumát (anélkül, hogy öngyilkos felkelésre buzdított volna), életben tartsa a jobb jövő reményét, korlátozza az önkényuralmat, a honi párbeszéd kereteit próbálja tágítani; és mindezt annak érdekében, hogy az ellenséges Szovjetunió súlyát csökkentse. A SZER tudósított az első Eisenhower-adminisztráció Kelet-Európa felszabadítására vonatkozó nyilatkozatairól (ez mindig is politikai és nem katonai célkitűzés volt). A gyakorlatban a rádió adásai sokkal mérsékeltebb hangot ütöttek meg, mint azt a „felszabadítás” szó sugallta volna. A Szabad Európa Rádió 1951 novemberében kiadott, az irányelveket megfogalmazó kézikönyve óva intett attól, hogy az adásokban bármilyen ígéret hangozzék el a Nyugat beavatkozásának lehetőségéről. Amikor az 1952-es elnökválasztási kampány kortesbeszédeiben felmerült a „leigázott népek felszabadításának” motívuma, a SZER 1952. szeptember 2-án külön utasítást adott ki a „felszabadítás” témakörében: „a [kampány] beszédeknek egyetlen szava sem használható arra, hogy a militáns antikommunistákat a passzív ellenállásról aktív ellenállásra való áttérésre buzdítsuk annak reményében, hogy ezt majd a Nyugat támogatni fogja.” A kampány e vonatkozásban legradikálisabb beszédét – abban a félelemben, hogy az Kelet-Európában félreértésre adhat okot – a Szabad Európa Rádió le sem adta.¹⁵

Az 1953-as kelet-berlini és pilseni felkelés leverése még inkább rádöbbsentette a Szabad Európa Rádió vezetőségét és az azt felügyelő Szabad Európa Bizottságot (a továbbiakban: SZEB) a hosszútávú politikai változások kelet-európai lehetőségeinek korlátozott voltára. A SZER a Sztálin halála utáni enyhülést, a térségben bevezetett korlátozott reformintézkedések „új irányvonalát” a kommunista rezsimek meggyengüléseként és a kommunizmus elleni szűk ellenzék megerősítésének lehetőségeként értékelte. Az 1954 májusában megtartott 3. pártkongresszus elemzésekor a SZER München tanácsadója, William E. Griffith arra a következtetésre jutott, hogy „amíg a megváltozott légkör fennáll, amíg a kommunisták folytatják a valós vagy hamis engedmények politikáját a helyi tanácsokkal, a Népfronttal és a szellemi étellel kapcsolatban, addig nekünk a belföldi ellenzéki rádió szerepét kell játszalnunk. Újabb és újabb követelések közvetítésével a mind nagyobb engedmények útjára kell kényszerítenünk a kormányt.”¹⁶

Ezzel megkezdődött a 'Fókusz Hadművelet' nevű médiakampány, mely rádión és hőlégballonokról terített röplapokon népszerűsítette a 12 pontot a lakosság körében – a 12 pont egyike sem volt kifejezetten politikai jellegű, nem támadták az egypártrendszert és a szovjet csapatok jelenlétét –, ennek fő célja az volt, hogy a rezsimek olyan tömegszervezeteit, mint a Népfront a fokozatos reformok kikényszerítésének eszközévé tegye az ellenzék kezében. A Fókusz Hadművelettel kapcsolatos utasítás szerint „fő célunk, hogy a magyar nép figyelmét felhívjuk azokra a törvényes eszközökre, melyek segítségével további engedményeket csi-

¹⁵ Az idézett SZER-dokumentumok kivétel nélkül a Hoover Archívum SZER/SZR gyűjteményében található meg.

¹⁶ A SZER politikai tanácsadójának irodája: *Hungarian Target H-6*. 1954. június 14.

karhatnak ki a rezsimtől.”¹⁷ A Fókusz Hadművelet 1955 márciusában, alig hat hónap múltán befejeződött, mivel a SZEK és az amerikai külügyminisztérium berkeiben is megkérdőjelezték hatékonyságát. A magyar adások ezután enélkül folytadók, a röplapokat nagyobb információtartalmú kis újságok váltották fel. 1956. október 18-án és 20-án 350 000 röplapot szórtak szét hőlégballonról Magyarország felett – ez volt az utolsó ilyen akció.¹⁸

1956 az erjedés éve volt a kommunista világban. A SZER minden nyelvű adása átfogóan tudósított az eseményekről. Márciusban például tudósított a Hruscsov februári Titkos Beszédéről’ szóló első nyugati beszámolókról; júniusban leadta a beszéd teljes szövegét, ahogy az a *New York Times*ban megjelent a pozsonyi zavargások beszámolójával együtt, ősszel pedig a ’Lengyel Október’ eseményeiről számolt be. 1956 nyarán és őszén tudósított a Magyarországon egyre növekvő feszültségről, a reformpárti Petőfi Kör gyűléseiről. Beszámolt az ausztriai eseményekről azután is, hogy a Magyarországgal szomszédos ország 1955-ben visszanyerte függetlenségét.

A rádió a kommunista világban ekkor lejátszódó folyamatokhoz való viszonyulását az év során számos ’útmutatóban’, azaz szerkesztői irányelvekről szóló kiadványban¹⁹ ismertette. A kommunista világban kialakuló feszültségekkel foglalkozó, március 27-én kibocsátott 26. számú útmutató figyelmeztet: „Nem valószínű, hogy a Nyugat [a kelet-európai népeket] felszabadító katonai akciót indítana”. A július 9-én kiadott 27. számú útmutató a rendszer keretein belül maradó fokozatos átalakulást vetített előre: „Várakozásunk szerint [...] a reformok [...] a [kommunista] párt hatalmának megőrzése mellett és az SZKP 20. Kongresszusán meghirdetett »enyhülés« keretein belül játszódhatnak csak le. [...] Miközben célunk nem lehet a nemzeti kommunizmus kiépítése, nem veszünk tudomást bizonyos reformfolyamatok »címkeiről« (»titoizmus«, »nemzeti kommunizmus« stb.); ítéletünk alapja mindig is az lesz, hogy az adott folyamat könnyít-e népünk terhein, segíti-e őt a demokráciához vezető úton.” Ennek alapján a SZER tanácsadója, Griffith 1956. szeptember 26-án kiadott memorandumában a rádió szerepét „az enyhülés fenntartásában és kiterjesztésében” és a liberalizálás elősegítésében látta a kommunista uralom fennmaradásának viszonyai között.²⁰

¹⁷ *Hungarian Guidance No. 15 on Operation Focus*. 1954. szeptember 3.; *Hungarian Guidance No. 16. Continuation of Operation Focus*. 1955. január 5.; Free Europe Press: *Operation Focus*. 1954. szeptember 15. – december 31. A műsorok a SZER Magyar Adása műsorszerkezetének szerves részét képezték. A röplapokat a Szabad Európa Kiadó, a Szabad Európa Bizottság SZER-től független alszervezete adta ki. 1954 márciusa és 1956 márciusa közt több mint egymillió különböző röplapot szórtak szét Magyarország felett (nem csak a Fókusz Hadművelet keretein belül). A Szabad Európa Bizottság röplapokkal kapcsolatos tevékenységéről lásd: Cummings, Richard: *Balloons Over Eastern Europe. The Cold War Leaflet Campaign of Radio Free Europe*. Elhangzott az International Intelligence History Study Group éves ülésén 1999-ben. <http://www.btinternet.com/~rrnotes/psywarsoc/leaf/rfe.htm>.

¹⁸ William E. Griffith *Lewis Galantiere-hez* [a SZET new york-i tanácsadója] írt memorandum, 1956. szeptember 28.; *Summary Report on Munich Free Europe Press Operations from October 1 – December 1, 1956*; Hugh Seton-Watson *külső jelentése a hőlégballonnal végrehajtott akcióról*. 1956. október 3.; Free Europe Press: *Effectiveness of FEC Leaflet Operations*, dátum nélkül.

¹⁹ Részletesebb ismertetést lásd a Függelékben.

²⁰ Idézi: Puddington, Arch: *Broadcasting Freedom; The Cold War Triumph of Radio Free Europe and Radio Liberty*. Lexington, 2000. 97. Az útmutatók az USA külpolitikai irányvonalának szellemében készültek. Az Operations Coordinating Board sztálinizmussal foglalkozó speciális munkacsoportja a célkitűzéseket és a „beavatkozástól mentes propaganda”, azaz a Szabad Európa Rádió, a Szabadság Rádió és az Amerika Hangja feladatait így határozta meg: „lazítani a szatellit országokat Moszkvához fűző kötéleket, és olyan feltételeket teremteni, amelyek lehetővé teszik szá-

A SZER magyar nyelvű adásai²¹ a forradalom kirobbanása előtt igazodtak a fenti irányelvekhez. Ezt támasztják alá a forradalmat megelőző hónap adásai közül a következő, bár mely mércével mérve is kivétel nélkül objektív és kiegyensúlyozott hangvételű műsorok: a július 3-i, a Magyar Kommunista Párt sztálinizmus-ellenes kommunistáihoz címzett műsor,²² egy augusztus 10-i adás, mely felszólítja a magyar vezetést, hogy tanulmányozza a lengyel vezetésnek a poznani felkelés után a reformok szükségszerűségéről levont következtetéseit;²³ október 6-án a független bírói testületek felállításának fontosságát hangsúlyozó program,²⁴ október 11-én pedig a titkosrendőrség megtisztításáról szóló műsor.²⁵ A forradalmat megelőzően a rádió nem buzdított felkelésre, a kommunista hatalommal történő erőszakos összecsapásokra, és nem hangoztatott irreális antikommunista nézeteket sem.

A vád, hogy a SZER a forradalom kirobbantására buzdított volna, teljességgel abszurd, hiszen a forradalmak belső okokból táplálkoznak, megvan saját dinamikájuk; külhoni média hatására még nem tört ki felkelés sehol sem. Mindenesetre a Szabad Európa Rádió magyar adásai az 1956 októberét megelőző hónapokban általában szenvedélymentesek voltak, a fokozatos reformokat támogatták, és nem a „felszabadítást”, hanem a később liberalizálásnak²⁶ nevezett folyamatot.

2) Ellenállásra való biztatás, nyugati segítség ígéretése?

Biztatta-e a magyarságot a SZER a szovjet hadsereg elleni harcra? Az elhangzott tudósítások hangvétele kivétel nélkül valóban szolidáris volt a forradalommal. Október 24-én a magyar adás többször felszólította a magyar hadsereget és a rendőrséget, hogy ne lőjenek a felkelőkre, és a bíróságokat, hogy ne hozzanak statáriális halálos ítéleteket.²⁷ Gyakran vettek át a forradalommal szimpatizáló, annak folytatására, ellenállásra felszólító magyar adá-

mukra a Moszkvától való függetlenség irányába való elmozdulást.” Summary of U. S. Policy Guidance and Actions Taken to Exploit the Campaign, 1956. máj. 17. FRUS, XXV. 99ff. Egy NSC belső tanulmány pedig így fogalmaz: „egyrészt kerülni bármiféle konkrét ígéretet a szovjet uralom alóli felszabadulás időpontjára és eszközeire nézve, ahogy kerülni az időelőtti felkelésre való buzdítást is, másrészt viszont ébren tartani a hitet a szabadság valamikori helyreállításában.” NCS Staff Study Annex to NSC 5608, 1956. júl. 7. FRUS, XXV. 208.

²¹ A Szabad Európa Rádió Magyar Adása, azaz a Szabad Magyarország hangja – ahogy ebben az időben hívták – teljesértékű, a helyi médiát helyettesítő adó volt. Mint ilyen, a nap nagy részében sugárzott, minden egész órában hírműsorokkal, 18 nyugat-európai és amerikai városban volt irodája helyszíni tudósítókkal; nyugati sajtószemlével, többek között zenei, vallási, sport, politikai, gazdasági és társadalmi témájú műsorokkal jelentkezett. A kritikával illetett 1956-os magyar műsorok nagy része politikai kommentár volt.

²² Kirosi-Krizsán Sándor: *A személyi kultusz következményeiről*. Kommunisták című műsor. 1956. július 3. No. C-291 147. mikrofilmtekercs. Az idézett műsorok szövegei kivétel nélkül fellelhetők a Hoover Intézet Archívumának SZER/SZR gyűjteményében.

²³ Kazinczy András: *Ochab, Gerő és a poznani események*. Reflektor, 1956. augusztus 10. No. C-381, 180. tekercs

²⁴ Mikes Imre: *A bírói függetlenségről*. Reflektor, 1956. október 6. C-430, 180. tekercs

²⁵ Mikes Imre: *Az Állambiztonsági Szervezet saját hálójában*. Reflektor, 1956. október 11. No. C-434, 180. tekercs

²⁶ Gati, Charles: *Failed Illusions. Moscow, Washington, Budapest, and the 1956 Hungarian Revolt*. Washington D. C., 2006. Én a SZER 1953 és 1956. október közötti műsorpolitikáját másként értelmezem, mint Gati.

²⁷ Idézi: Urban: *Radio Free Europe and the Pursuit of Democracy*, 215–216.

sokat, például tudósítást a magyar munkásság általános sztrájkjának jelentőségéről.²⁸ Október 28-án elhangzott, hogy a szovjet hadseregnek tiszteletben kellene tartani a Nagy Imre-kormány tűzszünetre szóló felhívását.²⁹ Október 30-án (amikor a harcok ideiglenesen jobbára alábbhagytak) a műsorvezetők taktikai katonai tanácsokat adtak, és elhangzott, hogy a magyar szabadságharcosok nagyobb erőt képviselnek, mint a szovjet hadsereg.³⁰ Egy november 1-jei adásban a magyarságot felszólították, hogy a kivívott szabadságjogok és a függetlenség zálogaként tartsák meg a fegyvereiket: „Azt mondtuk csupán, vigyázz reá [fegyveredre], ne add ki, ne tedd le. De nem azt mondtuk, hogy használjad is, amikor ennek célja és értelme nincs.”³¹ Amikor a második szovjet intervenció november 4-én megkezdődött, a rádió kinyilvánította, hogy Magyarország hadban áll.³² Ugyanezen a napon hangzott el a következő szenvedélyes kommentár: „...mi, kis nép, de nagy nemzet [történelmi viadalt] folytatunk a ránk zúduló zsarnoksággal szemben [...] azok a barikádok, amelyeken vérünk hullik, a századok végezetéig megmaradnak mint az emberi szabadság legfényesebb bástyái ...”³³ November 6: „A magyar nép harca most nem zárul le. A harc tovább folyik Magyarország területén is.”³⁴ Ismét november 6-án: „A hazai véreb hatalom és a szörnyű szovjet túlerő ellen pontosan azok küzdenek legtovább, legkétségbeesettebben, az életeket nem is számolva és nem is sajnálva, akiket Kádár János együttese és a mögötte álló vörös légiók megmenteni, felszabadítani hirdetnek. A magyar proletariátus saját vérével írja fel a történelem lapjaira, hogy mi a valóság, és mi az igazság.”³⁵ Ezekben – ahogy a rádió egyéb műsoraiban is – a felkelők iránti csodálat és a szovjet hadsereggel szembeni ellenállással vállalt szolidaritás kapott hangot. Ezt a hallgatók könnyen értelmezheték az ellenállásra való felszólításként. Olyan SZER adás azonban *nem* hangzott el, amely a szovjet hadsereggel szembeni fegyveres ellenállásra szólította volna fel a magyar népet.

A magyar adás valóban nyugati katonai segítséget ígért? A hidegháború elemzői gyakran idézik fel azt az egyetlen adást, mely a november 4-én újraindult szovjet támadás után egyértelműen sugallta, hogy ha a felkelők ki tudnának tartani, megérkezne a nyugati segítség. Az adás a londonban megjelenő *Observer* napilap november 4-i számában megjelent cikk sajtószemléje volt, mely cikk szerint „elkerülhetetlenül nyomás nehezedik az Egyesült Államok kormányzatára, hogy katonai segítséget küldjön a szabadságharcosoknak”. A magyar adás szerkesztője, Thury Zoltán tollából a következő kommentár hangzott el: „Londoni, párizsi, amerikai és egyéb nyugati beszámolók szerint a világ reakciója a magyar eseményekre minden elképzelhető felülmúl.” „Londonban, Párizsban, Washingtonban, New Yorkban, a szabad országokban mindenütt mérhetetlen, valóban elemi erejű felháborodás fogadta a szovjet merénylet hírére [...] A közvéleményt nyugaton rendkívül gyorsan, valójá-

²⁸ Molnár József *a magyar munkásság általános sztrájkjának jelentőségét méltatja*. 1956. október 30. 9 óra 23 perc

²⁹ Rövid kommentár Vámos Imre tollából. 1956. október 28.

³⁰ Borsányi Julian – Litterati-Loodz Gyula: *A fegyveres erőkről*. Az utóbbi, a rádiónak szabadúszóként dolgozó Litterati-Loodz és nem Borsányi (álneve Bell ezredes volt) mondta el október 30-án, hogyan kell „Molotov-koktélt” készíteni. (A szöveg fordítása hibás adásdátummal – 1956. október 28. – megtalálható: Békés Csaba – Byrne, Malcolm – Rainer M. János: *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*. Budapest, 2002.)

³¹ Mikes Imre: *Galicus rovata*. Reflektor, 1956. november 1. 9 óra 35 perc. F-1

³² Béry László rövid kommentárja. 1956. november 4.

³³ Mikes Imre rövid kommentárja. Reflektor, 1956. november 4. 5 óra. No I-1

³⁴ Béry László rövid kommentárja. 1956. november 6. 5 óra 39 perc. No. K-1

³⁵ Mikes Imre rövid kommentárja. 1956. november 6. 5 óra 27 perc. K-2

ban páratlanul gyorsan sikerült mozgósítani.”³⁶ Ez az egyetlen olyan műsor, melyet a SZER adásairól készült számos hazai és külföldi elemzés ilyen szempontból megemlít. A hidegháború irodalmában a témával foglalkozó tanulmányokban ez az *egyetlen* említett ilyen adás.³⁷

A SZER, az Amerika Hangja és a BBC volt a három legfontosabb Nyugatról sugárzott magyar nyelvű rádióadás ebben az időszakban, de más külföldi csatornák is folytatták magyar nyelvű adásaik sugárzását Magyarországra, vagy kezdtek magyar nyelvű közvetítésekbe a forradalom alatt. Kettő ezek közül valóban beszélt a Nyugatról érkező katonai segítségről. A Rádió Madrid – melynek munkatársai főként a Franco-rezsim jobboldali menekültjei voltak – a harcok folytatására biztatta a magyarokat, állítva, hogy a magyar határon gyülekeznek a nyugati szimpatizáns önkéntesek. A Nyugat-Németországból sugárzó orosz emigráns rádió, az NTS pedig arról beszélt, hogy a Volt Magyar Katonák Szövetsége a felkelők megsegítésére készül.³⁸ Mivel ebben az időszakban több mint tíz hazai és külföldi magyar nyelvű adás élt, s a vétel gyakran nehézkes volt a sok csatorna miatt, a hallgatók könnyen juthattak arra a helytelen következtetésre, hogy nyugati segítség reményében a SZER biztatta a magyarságot fegyveres ellenállásra.³⁹

A november 4-i *Observer* cikket valóban hiba volt leadni. Ez azonban az egyetlen műsor volt az egy hónapos, csaknem 24 órás, több mint 500 adást kitevő tudósításfolyamban, az elhangzottak pedig nem voltak általában jellemzők az adásokra. A forradalomban részt vevő magyarok tényleg szinte kivétel nélkül hittek a küszöbön álló, valamilyen formát öltő nyugati segítségben, és a Nyugatról sugárzott rádióadások alapot adtak ennek a hitnek. Erről még szót ejtek a későbbiekben. A hit azonban nem a fent említett Szabad Európa Rádióműsornak volt a következménye; annak amúgy is kis hatása volt az eseményekre. Ahogy már említettem, egyetlen adás sem bátorított a fegyveres ellenállás folytatására. Lehet, hogy a magyar hallgatóság a SZER adásaiból a harcok folytatására való bátorítást és a nyugati segítség ígéretét hallotta ki – de ez ilyen nyíltan nem hangzott el.

³⁶ Thury Zoltán *'Nótárius' jegyzete*. 1956. november 4. 3 óra 26 perc. No. 1–2. 189. Az eredeti magyar szöveg nem maradt fenn, de a fordítás az eredeti 1956-os hangfelvétellel összevetve helyesnek bizonyult (Griffith Memorandum, 1956). Egy másik november 4-i, pár órával azelőtti olasz sajtószemle finomabban fogalmaz: „Jelek vannak arra, hogy az amerikai szállítómunkások fellépésének módjára megmozdul a nyugati munkásság nagy többsége, megmozdulnak a szakszervezetek, a pártok és az eddigi londoni, párizsi, washingtoni hangulatból arra lehet következtetni, Moszkva magyarországi cselekedetei visszhangját és a nyugati közvélemény erejét nem becsülte fel megfelelő módon.”

³⁷ Ideértve a Discovery Channel *Árulás Budapesten* című, a magyar forradalomról szóló dokumentumfilmjét, mely a november 4-i *Observer*-cikk ismertetésének felvételével zárul, háttérben a SZER stúdiójának képével.

³⁸ Az NTS által szponzorált *Szabad Oroszország Hangja magyar nyelvű műsora*. 1956. október 30. Greenwich-i idő szerint 10 óra 5 perc.; *FBIS. Kagan távirata; New York Post*, 1956. november 26.; *SZER New York távirat NYC 223*. 1956. november 26.; Michie: *Voices through the Iron Curtain: The Radio Free Europe Story*, 281.

³⁹ Erre példa Benkő Zoltán visszaemlékezése: *Szabad Európa Rádió, 1956. október 24 – november 3*. Valóság, 136. évf. (1993) 5. sz. 83., idézi: Urban: *Radio Free Europe and the Pursuit of Democracy*, 238.

3) *A szovjet beavatkozás katalizátora?*

Erre a vádra nem szükséges sok szót vesztegetni.⁴⁰ A Szovjetunió 1956-tal kapcsolatos döntéshozatalát jól dokumentáló anyagok a Szabad Európa Rádiót alig említik.⁴¹ Hruscsov és a szovjet Központi Bizottság tisztán látta, mit jelentene a magyar forradalom győzelme a kommunista blokk számára, és ezért – habár vonakodva – a fegyveres beavatkozás mellett döntött. A Külügyminisztériumtól, a KGB-től, a katonai vezérkar magyarországi tagjaitól, a Moszkvából odaküldött ügynököktől pontos tájékoztatást kaptak az újjáéledő többpárt-rendszerrel és arról, hogy Magyarország ki akar lépni a Varsói Szerződésből. A SZER műsorai nélkül is tisztában voltak a Nyugat kommunistaellenességével.

4) *Nagy Imre helyzetének meggyengítője és a radikalizmus pártolója?*

Ezek az egymással összefüggő vádak a Szabad Európa Rádió magyar forradalom alatt betöltött szerepének és küldetésének lényegét érintik. A Nagy Imrével kapcsolatos, New Yorkban és Münchenben papírra vetett irányelvek szkepticizmust sugalltak, és – akárcsak a lengyel vezető, Wladyslaw Gomulka esetében – a kiválás politikáját írták elő. Az október 23-i napi utasítás párhuzamot von Nagy és Gomulka közt. Az október 24-i szerint „az, hogy Nagy a szovjet csapatok segítségét kérte a »rend« helyreállításához [ez valójában nem történt meg, habár a legtöbb megfigyelő ebben a hitben élt], csorba, melyet ki kell majd köszörsülnie; mégpedig azzal, hogy [a reformmal kapcsolatos] ígéreteit betartja.” A SZEB New York-i központjának október 28-án napvilágot látott útmutatója szerint a magyar felkelők dolga megválasztani vezetőiket: „A Szabad Európa Rádió a legteljesebb mértékben el kíván kerülni minden olyan megnyilatkozást, ami akár nyílt, akár burkolt módon támogatna bárkit is egy ideiglenes kormányban [...] különös tekintettel olyan kommunista vezetőkre, mint Nagy Imre vagy Kádár János [...] A patrióta csoportoknak (közülük sokan hisznek abban, hogy Nagy Imre teljesíteni tudja és akarja majd követeléseiket) kell eldönteniük, hogy a folyamatosan változó helyzetben kinek kell mennie vagy maradnia.”⁴² A müncheni adás munkatársai telexükben egyetértésüket fejezték ki: „A SZER teljes mértékben tartózkodik attól, hogy egyes vezetőket támogasson.”⁴³

Általánosságban elmondható, hogy a rádió magyar nyelvű kommentárjai nem tartották be ezeket az irányelveket (melyek nyíltabban is óvhattak volna az egyes személyeket érintő, nem helyén való bírálattól vagy azok támogatásától). Szükség lett volna Nagy múltjának, akkori támogatottságának és lehetőségeinek kritikus értékelésére. Ehelyett számos kommentátor minden mérlegelés nélkül elítélte Nagyt, nem egyszer személyeskedő, szenve-

⁴⁰ Granville, Johanna: *Caught with Jam on Our Fingers. Radio Free Europe and the Hungarian Revolution of 1956*. Diplomatic History, vol. 29. (2005, november) no. 5. 817. Ő állítja ezt egyedül. A SZER adásait a szovjet döntésekkel hozza párhuzamba, következtetéseket von le, de bizonyítani nem tudja őket: „...láthatjuk, a SZER adások hogyan befolyásolhatták a szovjet és amerikai döntéshozatalt a magyar válság előestéjén és közben.”

⁴¹ Kramer, Mark: *New Evidence on Soviet Decisionmaking and the 1956 Polish and Hungarian Crises*. Bulletin of the Cold War International History Project, issues 8–9. (1996–1997. tél) 358–384.

⁴² *SZER New York telex* PREB 15, 1956. október 28.

⁴³ *RFE München telex* MUN 292. 1956. október 29. Akkor, ahogy később is, az amerikai kormány és a SZER néhány képviselője is bizonyíthatóan rosszabb véleménnyel volt Nagyról, mint Gomulkáról. „Gomulka eszes, könyörtelen aparatsik volt, míg Nagy naív populista utópista, a realpolitikával jobban hadilábon állt, mint Dubcek 1968-ban.” Griffith, William E.: *RFE and the Hungarian Revolution and the Polish October*. Magyarország és a világ 1956-ban. Konferencia-előadás, Új levéltári bizonyítékok. Konferencia, Budapest, 1996. szeptember 26–29.

délyes, szidalmazó hangnemben.⁴⁴ A SZER New York-i irodája fejezte ki először aggodalmát a Nagy-ellenes kommentárok miatt, és ezt jelezte is Münchennek november 2-án, utasításba adva, hogy „egyetlen alkalommal sem szabad – akár közvetlenül, akár közvetve – állást foglalni negatívan vagy pozitívan az ideiglenes kormány bármely személyével kapcsolatban.”⁴⁵

Amíg a SZER magyar műsorai joggal vádolhatók Nagy-ellenességgel, számos értékeléssel ellentétben⁴⁶ nem kérhető számon rajtuk az, hogy Mindszenty bíborost Nagy Imre politikai alternatívájaként népszerűsítették volna. A magyar adás lelkésze többször követelte Mindszenty szabadon bocsátását: „Mindszenty bíboros térjen vissza Esztergomba! Vegye át a magyar katolikus egyház irányítását!”⁴⁷ Egy másik alkalommal érzelmetől átfűtött tudósításban üdvözölték október 31-i szabadon bocsátását: „Abban a pillanatban, amikor Magyarországon megnyíltak az ajkák, elhangzott a követelés: engedjék szabadon Mindszentyt, helyezték vissza primási méltóságába!”⁴⁸ A SZER követelte és üdvözölte Mindszenty szabadon bocsátását, ünnepelte morális győzelmét, (hasonlóan a Szabad Európa Rádió lengyel adásához Wyszynski bíboros esetében), de soha nem kezelte őt Nagy Imre *politikai* alternatívájaként.

A Szabad Európa Rádió vágatlan változatban leadta a 'szabad rádiók' (a felkelők által elfoglalt hazai rádióállomások) Nagyról szóló riportjait, kommentárjait. A helyi csatornák

⁴⁴ Vö.: Katona Judit–Vámos György: *Nagy Imre és a Szabad Európa Rádió* 1956-ban. In: Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. Budapest, 2002. 139–190.; Urban: *Radio Free Europe and the Pursuit of Democracy*, 221–222.

⁴⁵ *SZER telex* NYC 28. 1956. november 2.; *SZER memorandum a SZER New York-i igazgatója, Egan és az európai (müncheni) igazgató, Condon között 1956. november 2-án lejátszódott telefonbeszélgetésről*. A SZER New York-i igazgatósága csak az amerikai kormány beavatkozása („A jugoszláv beavatkozás a Külügyminisztériumnál” *Condon levele Egannek*, 1956. november 3.) és a New York-i műsorelemző csoport 1956. október 29-i tartalomlemezése után figyelte fel a Nagy-ellenes kommentárokat. A jugoszláv külügyminisztérium tisztviselője 1956. október 31-én azt panaszkolta az Amerikai Nagykövetség munkatársának, hogy a SZER (saját bevallása szerint október 29-től nem hallgatta az adásokat) „...a kommunizmus teljes kiirtására uszít, és Nagyot sem ismeri el.” *Külügyminisztériumi távirat*. Belgrád No. 584. 1956. október 31., titkosítás alól feloldva 1996. szeptember 12. NARA 764.00/10-3166. Ugyanakkor egy nappal korábban egy másik jugoszláv tisztviselő kritikával illette Nagyot, mert nem szakított egyértelműen a magyar sztálinistákkal. *Külügyminisztériumi távirat*. Belgrád No. 570. 1956. október 30. Titkosítás alól feloldva 1996. szeptember 12. NARA 764.00/10-3056).

⁴⁶ Vö. például: Békés–Byrne–Rainer: *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*, 6.; McCargar, James: *Policy and Personalities*. Magyarország és a világ 1956-ban. Konferencia-előadás, 1996.; Urban: *Radio Free Europe and the Pursuit of Democracy*, 308. A 11. jegyzet félreértelmezi Griffith az alábbiakban idézett október 31-i napi elemzését, amelyben ő nem ellenezte a „finn típusú megoldást”, és – amellet, hogy elismerte a bíboros tekintélyét – nem állította be Mindszentyt Nagy politikai alternatívájaként. Puddington: *Broadcasting Freedom; The Cold War Triumph of Radio Free Europe and Radio Liberty*, 108. idézi Borbándit, aki szerint egy müncheni utasítás Mindszenty bíboros kedvező beállítását és Nagy Imre jövőbeli alternatívájaként történő bemutatását írja elő. Az útmutatók hiánytalan gyűjteménye azonban nem tartalmaz ilyen utasítást.

⁴⁷ Vö. például: Fábíán Károly (a magyar adás katolikus lelkésze): *A magyar nép követeli Mindszenty hercegprímás azonnali szabadonbocsátását*. 1956. október 26. 4 óra 50 perc. A Fábíán Atya által beolvasott sorozat része.

⁴⁸ *Mindszenty Józsefet köszöntötte Balogh Balázs* [Béry László] 1956. október 31. 8 óra 14 perc. A szenvedélyes kommentárt Granville tévesen úgy értelmezi, mintha Mindszentyt Nagy alternatívájaként üdvözölné. Granville: *Caught with Jam on Our Fingers*, *Radio Free Europe and the Hungarian Revolution of 1956*, 832.

cikkismertetéseket is közöltek az országszerte újonnan megalakult újságokból. Ezek a független beszámolók és cikkek egyaránt hoztak le támogató és elmarasztaló véleményeket Nagyról. Október végén (mielőtt még elhatározta volna magát az október 24-i eseményektől, és nem kommunista tagokkal is bővítette volna kormányát) nagy részük kritikusabb hangot ütött meg vele kapcsolatban, november 1-jén azonban a szabad választások és a semlegesség ígéretével kivívta támogatásukat.⁴⁹

Az, ahogy a SZER magyar adása Nagy személyét kezelte, részben magyarázható azzal, hogy a forradalom első napjaiban, amikor a nemzetközi kommunikáció csatornái bedugultak, nem létezett független információforrás Magyarországon. A SZER (a Nyugat közvéleményének többségéhez hasonlóan) abban a Gerő Ernő által terjesztett tévhitben dolgozott, hogy részben Nagy döntése volt a szovjet erők korábbi segítségül hívása és a statárium bevezetése. Nagy csak október 28-án ismerte el, hogy a felkelés „a tömegek demokratikus megmozdulása” volt, és nem „ellenforradalom”. Október 30-tól kezdte támogatni a többpártrendszer gondolatát, és tette nyilvánvalóvá, hogy a statárium bevezetése és a szovjet csapatok segítségül hívása az ő tudta nélkül történt. Ennek ismeretében sincs mentség a számtalan Nagyt gyalázó SZER-műsorra. A rádió ebben eltért mind az amerikai kormány akkori álláspontjától (melyet a későbbiekben kifejték), mind a SZER írott utasításaitól. Ezeket az anyagokat nem lett volna szabad leadni.

Ennek ellenére nehéz elfogadni Charles Gati, Jan Nowak és mások véleményét,⁵⁰ akik szerint 1956 októberében a Szabad Európa Rádióknak Nagy mögé kellett volna állnia, mint ahogy a kritikus pillanatban hallgatólágyosan tette ezt a lengyel Gomulkával kapcsolatban,⁵¹ sőt aktívan kellett volna népszerűsítene a nemzeti, reformpárti, de kommunista „nagyizmust”. Magyarország ugyanis sosem volt Lengyelország. Lengyelországban 1956 októberében a hatalom a párt- és kormányirodák kezében volt, a lengyel kommunisták hatalma sértetlen maradt; a szovjet és lengyel pártvezetés közti konfliktus háttérben pedig jövőbeni nagy tömegmozdulások és a két hadsereg közti fegyveres konfliktus lehetősége rejlett. Emiatt fogadta el végül is a Szovjetunió Gomulkát. Magyarországon ezzel szemben felkelés tört ki, a szovjet csapatoknak és a kommunista karhatalomnak már százak estek áldozatul, az elnyomás és a ellenőrzés intézményei recsegték-ropogtak, a hatalmat pedig az utca népe vette át. Itt kommunista- és szovjetellenes forradalom tört ki.

Képzelnünk el egy másik, egy „lengyelesebb” magyar helyzetet: a békés miskolci tüntetést szétveri az ÁVH, több tucat diák esik áldozatul. A párton kívül és belül egyaránt növekvő feszültségre válaszul Nagy Gerőt felváltja a Kommunista Párt főtitkári pozíciójában, megtisztítja a vezetőséget a legradikálisabb sztálinistáktól. Átveszi a hatalmat a karhatalom felett, elismeri a diákok és más csoportok jogos reformköveteléseit azzal a feltétellel, hogy a Kommunista Párt hatalma sértetlen marad. Mindszenty bíborost szabadon bocsátják. Nagy elkötelezi magát a magyar nemzeti érdekek védelme mellett, de figyelmezteti a nemzetet,

⁴⁹ Free Europe Committee: *The Revolt in Hungary. A Documentary Chronology of Events Based Exclusively on Internal Broadcasts by Central and Provincial Radios. October 23, 1956 – November 4, 1956.* New York, 1957.; Griffith, William C.: *Analysis of Satellite Developments (Hungary) As of 1300 Hours, 1956.* okt. 31. SZEB memorandum, Hoover Archivum.

⁵⁰ Nowak, Jan: *Poles and Hungarians in 1956.* Konferenciaelőadás, Magyarország és a világ 1956-ban ...; Nowak, Jan: *Wojna w wterze.* Krakow, 2000. In: *Radio Wolna Europa wobec tragedii węgierskiej* 274–296. „[A SZER-nek] a forradalom második hetétől kezdve teljes mellszélességgel támogatnia kellett volna Nagy Imrét, de ezt nem tette meg.” Gati: *Failed Illusions. Moscow, Washington, Budapest, and the 1956 Hungarian Revolt,* 6.

⁵¹ Gomulka SZER általi támogatottságát gyakran túlértékeli. A SZER helyeselte, amikor 1956 őszén védte Moszkvával szemben a lengyel érdekeket, de a rádió ekkor sem támogatta nyíltan.

hogy a szovjet geopolitikai befolyást el kell fogadni, fenn kell tartani az ország Varsói Szerződés-beli tagságát. Ebben a felállásban a Szabad Európa Rádió helyesen járt volna el, ha a lengyel adás főszerkesztőjének, Jan Nowaknak 1956-os kommentárjaival összhangban tudósít az eseményekről: „A [júniusi poznani felkeléshez] hasonló események [...] a sztálinisták malmára hajtják a vizet, akik a terror és az elnyomás légkörét szeretnék visszaállítani. A szabadságért való küzdelmet siker fogja koronázni, mert az elnyomásra épülő hatalmak bukásra vannak ítélve. A küzdelem során azonban megfontoltnak kell lennünk. Lengyelország szabadságáért érzett közös, szenvedélyes vágyunkban kérnünk kell mindenkit, hogy őrizze meg nyugalma, és tartózkodjon a kétségbeesett cselekedetektől.” (június 29.) „A kommunisták programja sohasem lesz a mi lengyel programunk. [...] [de] aki hazája függetlenségét védi, bárki legyen is az, élvezni fogja a társadalom egészének támogatását, tekintet nélkül politikai meggyőződésére vagy pártkötődésére.” (október 23.) „Lengyelország a Szovjetunió markában marad [...] Oroszország hatalmas katonai ereje túl közel van, az Egyesült Államok pedig túl távol ahhoz, hogy meg tudja védeni Lengyelországot egy szovjet támadástól.” (november 9.)⁵²

A magyar események azonban ennél gyorsabb és erőszakosabb fordulatot vettek. Nagy Imre nem volt Gomulka; gyakran volt döntésképtelen. Egymásnak ellentmondó nyilatkozatokat tett: kezdetben elítélte a felkelőket, védte a szovjet beavatkozást, majd ennek ellenkezőjét állította.⁵³ Nem pártfőtitkár volt, hanem miniszterelnök, tisztázatlan hatalommal. Nem ellenezhette a szovjet intervenciót, amikor az már folyamatban volt. Nem tudta megakadályozni a napról-napra egyre jobban elhatalmasodó erőszakot. A rendszert épen hagyó mérsékelt reformjavaslatainak nem tudott elegendő támogatást szerezni; az olyan népszerű reformtörekvések, mint a mezőgazdaságban a termelészövetkezetek feloszlása, a többpártrendszer visszaállítása, szabad választások és a Varsói Szerződésből való kilépés egyre inkább tért nyertek. Ebben a helyzetben a Szabad Európa Rádió feladata nem az volt, hogy bírálja vagy támogassa Nagyt és a „nagyizmust”, hanem az, hogy beszámoljon a róla szóló hazai és nemzetközi kommentárokról, és tartózkodjon a saját véleménynyilvánítástól.⁵⁴

A SZER magyar adásának Nagy Imrével kapcsolatos tudósításai elválaszthatatlanok a felkelők radikális (kommunista-ellenes) követeléseiről szóló tudósításoktól. A SZER nem hagyhatta figyelmen kívül ezeket a követeléseket, mint ahogy nem hagyhatta figyelmen kívül júniusban a poznani felkelők szabadságjogokkal és életszínvonalal kapcsolatos követeléseit sem. A SZER átvette (az amerikai kormány külön engedélyével – lásd alább) az október 23. után Magyarországon tömegesen létrejött kommunista-ellenes forradalmi bizottságok és más független szervezetek, médiák radikális politikai követeléseiről tudósító, már antikommunista hazai rádióállomások adásait.⁵⁵ November 1-jén a SZER leadta a(z)

⁵² Nowak: *Wojna w wterze*, 241–242., 264., 290.; Puddington: *Broadcasting Freedom; The Cold War Triumph of Radio Free Europe and Radio Liberty*, 93.

⁵³ Gati: *Failed Illusions. Moscow, Washington, Budapest, and the 1956 Hungarian Revolt* 5. fejezete nagyszerű összefoglalást és magyarázatot ad Nagy politikai pályájáról.

⁵⁴ Nelson: *War of the Black Heavens*, 72. szerint a BBC nem bírálta Nagy Imrét. Urban: *Radio Free Europe and the Pursuit of Democracy*, 231. Urban állítja, hogy a BBC magyar adásai „a forradalom alatt habozás nélkül [Nagy] mellé álltak.” A BBC műsorai a SZER-rel szemben nem tartalmaztak politikai kommentárokat. Az állítás bizonyításához a BBC adásainak vizsgálata szükséges. Vö. a 3. számú jegyzettel. Az Amerika Hangja rádió álláspontja ebben a kérdésben nem ismert.

⁵⁵ Október 30-ra a médiák kommunista ellenőrzése megszűnt. A Budapest Rádió október 30-tól Kosuth Rádióként üzemelt. Debrecen, Dunapentele, Eger, Győr, Kaposvár, Miskolc, Nyíregyháza, Pécs és Szombathely helyi rádiói is független rádióként sugároztak. A SZER külön egységet állított fel Bécsben a kis sugárzási hatókörű rádiók műsorainak felügyelésére.

(akkor már független) Budapest Rádió és a győri rádió beszámolóit a frissen megalakult Dunántúli Nemzeti Tanács munkássztrájkokat támogató döntéséről, a szombathelyi rádió tudósítását a szombathelyi püspöknek az elesett szabadságharcosokért felajánlott imáiról, a Budapest Rádió tudósításait a Varsói Szerződésből való kilépés követeléséről, a Kisgazdapárt kommunistáktól való megtisztításáról, valamint a parasztok gazdasági és politikai reformokkal kapcsolatos követeléseiről.⁵⁶ Az átvételekből néhányat megvizsgálva megállapítható (ezek nem az eredeti tudósítás bejátszásából, hanem annak felolvasásából álltak), hogy a SZER a tényleges információk érzelmi töltés és saját kommentár nélküli átadására szorítkozott. Jó példa erre az a műsor, mely beszámolt a miskolci diákok helyi rádióban október 26-án beolvasott 18 pontos követeléséről.⁵⁷

A forradalom kitörése után a Szabad Európa Rádió irányvonalának alakítói – a forradalom vezéralakjaihoz hasonlóan – a Szovjetunió által elfogadható posztkommunista rendszer konszolidációját várták. A Szabad Európa Bizottság előbbieken már idézett, október 28-án kiadott New York-i utasítása (PREB 15) a SZER szerepét a „nemzeti csoportok” radikális követeléseivel való azonosulásban határozta meg a demokratikus szabadságjogok kivívásának és a kommunista ellenforradalom megakadályozásának érdekében. Október 31. után Griffith úgy vélte, van némi esély rá, hogy folytatódjanak a szovjet csapatkivonások, és utána „a semleges Ausztriához vagy (a mi szempontunkból legrosszabb esetben) Finnországhoz hasonló nyugati típusú demokrácia alakuljon ki. A »Nagy-kormány« egyre inkább a Forradalmi Bizottság befolyása alá kerül, a tényleges hatalom valószínűleg már az ő kezükben van.”⁵⁸ A SZER München vezetése már ebben a korai időpontban felvetette a lehetőséget, hogy a szabad választások megtartása és az új, szabadon választott kormány felállása után „a Szabad Európa Rádió magyarországi küldetése befejeződik”.⁵⁹

A Szabad Európa Rádió magyar nyelvű műsorai tehát egyrészt – helytelenül – befejeztették Nagy Imrét, másrészt – helyesen – tudósítottak az országszerte megalakuló független szervezetek és médiák radikális, az alapvető szabadságjogokkal és a demokratikus átalakulással kapcsolatos követeléseiről. A forradalom jellegéből és tempójából adódóan nehéz elképzelni, hogy a rádió esetleges ezzel ellentétes magatartása – azaz Nagy Imre támogatása és a rendszerváltozással kapcsolatos követelések elhallgatása – jelentősen növelte volna a reformkommunista „nagyizmus” esélyeit. Emellett egyik sem volt a Szabad Európa Rádió feladata.

5) Gyenge szakmai színvonal?

Mind korabeli, mind mai mércével mérve sok magyar műsor színvonala a forradalom idején – természetesen nem a többségé – gyenge volt. Egy 1956. decemberi belső jelentés sok jó programot talált; 308 műsorból 171 kapott kiváló vagy jó minősítést. A többit azonban közepesnek vagy annál rosszabbnak ítélték; Griffith szerint a közepes és a rossz minősítésű műsorok háttérbe szorították a jó vagy egyenesen kiváló adásokat. (Kérdés, hogy ezek az adatok hogyan viszonyulnak a többi SZER adás (a lengyel adást nem számítva) akkori adataihoz és az Amerika Hangja vagy a BBC műsorainak minőségéhez). Az adásszerkezet alapját képező, óránkénti, egész órában sugárzott híradások (az utólagos jelentések egyike sem vizsgálja ezeket) – a néhány alapján, melyet vizsgáltam – szenvedélymenteseknek,

⁵⁶ Czonka Emil győri riportja. 1956. november 1. F1.

⁵⁷ Idézi: Michie: *Voices through the Iron Curtain: The Radio Free Europe Story*, 225–227.

⁵⁸ A SZER politikai tanácsadójának müncheni irodája. A magyar események napi elemzése. I. rész. 1956. október 31.

⁵⁹ SZER München telex MUN 330. 1956. október 31.

objektíveknek, szakmai szempontoknak megfelelőnek bizonyultak.⁶⁰ Tényszerűek voltak az európai fővárosokból és az Egyesült Államokból leadott helyszíni tudósítások. Legkevésbé a politikai kommentárok feleltek meg az alapvető újságírói szakmai követelményeknek, az eluralkodó szenvedélyes, kioktató, szidalmazó hangnem, a megalapozatlan véleménynyilvánítások és a taktikai tanácsok miatt. Az 1956. decemberi Griffith-jelentésben 'D' és 'F' minősítést kapott legtöbb adást ezekkel a hibákkal lehet jellemezni. Emellett – ahogy már említettem – négy műsor megbocsáthatatlan módon figyelmen kívül hagyta a SZER irányelveit azzal, hogy hadvezetési tanácsokat adott (3),⁶¹ és nyugati segítségnyújtást sugallt. (1).

A Szabad Európa Rádió magyar adásának programszerkezetében a legnagyobb hibát ebben az időszakban talán a tudósítások közé időről-időre beszúrt, névtelenül elhangzó jel-szavak jelentették: „Munkások! Hazafiak! Ne engedjétek megbontani a forradalmi egységet! Nincs más választás! A hazáért vagy ellene!”, „Gyilkosokkal nem kötünk békét!”, „Azonnal vonják vissza a statáriumot!”

Az adások minősége novemberben javult. A munkatársak, akik addig érzelmeiktől átfűtött hangon tudósítottak a november 4-ét megelőző szenvedélyes napokban, ezután – az október 23-át megelőző időszakhoz hasonlóan – tökéletesen kiegyensúlyozott adásokat készítettek. Ennek jó példája Béry László november 20-án elhangzott tudósítása a forradalom vezető személyiségeinek deportálásáról, az ENSZ és a Vöröskereszt segélyakcióiról.⁶² A forradalom leverése után a SZER napi rendszerességgel adta le a Nyugatra épségben kijutott menekültek üzeneteit az otthonmaradottaknak (csak a keresztneveket vagy fedőneveket használva).⁶³ A Szabad Európa Rádió körülbelül kétszáz ezer ilyen üzenetet adott le, amivel hatalmas közszolgálati feladatot látott el.

Ha 1956-ban a SZER magyar nyelven sugárzott műsorainak minősége volt a leginkább megkérdőjelezhető, addig a lengyel adás kapta a legtöbb elismerést. Egy kétszáz adás szövegét fordításban, ötvenötöt pedig eredeti nyelven vizsgáló belső felmérés szerint „a műsorok folyamatosan az irányelvek szakmailag magas szintű, kreatív és hatékony alkalmazásáról tesznek tanúbizonyságot. A Szabad Lengyelország Hangja Rádió a válságra fegyelmel, visszafogottsággal és intelligens megközelítéssel reagált, egészében a legmagasabb szakmai elvárásoknak felelt meg.”⁶⁴ Griffith így emlékezett vissza harminc év távlatából a Magyarországot érintő 1956-os tudósítások általános hangvételére: „szakmailag megkérdőjelezhető, érzelmeiktől túlfűtött, túl didaktikus. Semmibe vették a fontosságában minden felülmúló objektivitást és a hitelességet.”⁶⁵

A lengyel adás 1956-os teljesítménye bizonyítja, hogy a Szabad Európa Rádió szervezetként képes volt felelős, érzelmeiktől mentes, magas színvonalú tudósításokat készíteni. Magyarország esetében azonban – mely bevallottan sokkal nagyobb kihívás elé állította őket – kudarcot vallott, és ez a kudarc fontos negatív tanulságokkal szolgált a jövőre nézve.

⁶⁰ Vö. például: *Hírek*. 1956. október 25. du. 5 óra., 1884. tekeres, 11. CD az eredeti szalagról. Hoover Archivum. A hírekben a budapesti harcok, a sztrájkok, kijárási tilalom, bezárt iskolák, a kaotikus tömegközlekedés, szovjetellenes plakátok, Kádár pártfőtitkári kinevezése, Nagy aznapi beszéde, tűz a Nemzeti Múzeumnál, reakciók Londonból, New Yorkból, Varsóból és az Európa Tanácsból stb.

⁶¹ Borhi, László: *Liberation or Inaction? The United States and Hungary in 1956*. In: Schmidl, Erwin A.: *Die Ungarnkrise 1956 und Oesterreich*. Wien, 2003. 143. helytelenül tulajdonítja a műsorok ötletét Griffith-nek.

⁶² *Béry László kommentárja*. A-2., 156. tekeres

⁶³ Vö. például: *Hunyadi Katalin üzeneteket olvas be*. 1956. november 9. H-3, 165. tekeres

⁶⁴ *Policy Review of Voice of Free Poland Programming, 1 October – 30 November 1956*. Griffith memorandumuma Richard Condonhoz, 1956. dec. 8.

⁶⁵ Griffith: *RFE and the Hungarian Revolution and the Polish October*, id. mű

6) „Dezertőr”?

Kérdés, hogy a Szabad Európa Rádió 1956-os magyar adásai igazodtak-e az Amerikai Egyesült Államok akkori álláspontjához. Ahhoz, hogy válaszolni tudjunk erre a kérdésre, meg kell vizsgálnunk az USA kormányának üléseiről készült jegyzőkönyveket és a Szabad Európa Rádió számára adott irányelveket, amelyek közül csak néhány hozzáférhető. Az Egyesült Államok kormánya – a Szabad Európa Rádióhoz hasonlóan – figyelemmel kísérte a Hruscsov Sztálint bíráló, az SZKP 20. kongresszusán elhangzott beszéde nyomán a kommunista világban megkezdődött erjedést, s igyekezett bátorítani azt. Nyomon követték a Petőfi Kör kritikus hangvételű vitáit, részben az újságíró Simon Bourgin tudósításain keresztül, aki részt vett azokon, és magánúton tudósított. A budapesti követség pedig október 16-án egy győri ezerfős nagygyűlésről számolt be, ahol Háy Gyula elnökletével olyan követelések hangzottak el, mint az ÁVH vezetőjének bíróság elé állítása, többpártrendszer, szabadabb sajtó, a szovjet csapatok kivonása az országból.⁶⁶ Amikor október 23-án megkezdődött a forradalom, az Amerika Hangja mellett a Szabad Európa Rádió jelentette azon kevés eszközök egyikét, amellyel az amerikai kormány hatást gyakorolhatott az eseményekre. A nyilvánosságra hozott dokumentumok, melyeket az USA Külügyminisztériuma *Az Egyesült Államok külkapcsolatai* című sorozat kereteiben adott ki, azt tanúsítják, hogy az USA kormányát – a Szabad Európa Rádióhoz és mindenki máshoz hasonlóan – váratlanul érte a magyar forradalom kitörése. A felkelés megindulása után röviddel az USA-t lekötötte az Egyiptom elleni angol–francia–izraeli támadás. Rá kellett jönnie arra, hogy a Szabad Európa Rádió kivül nincs a tarsolyában túl sok eszköz az események befolyásolására. Nagy Imrében nem bíztak, tartózkodtak attól (ezt egy október 30-i külügyminisztériumi körtávirat is bizonyítja), hogy hivatalosan bármilyen irányban állást foglaljanak vele kapcsolatban az akkori tisztázatlan és ellenmondásos helyzetben.⁶⁷ Ebből következik, hogy a SZER magyar adásainak szélsőséges Nagy-ellenes hangneme nem az amerikai kormány utasításait tükrözte (mint ahogy azt például Katona és Vámos feltételezte).⁶⁸

A felkelőket tekintve a magyar nép törvényes képviselőinek, az amerikai kormány kifejezetten utasította a SZER-t, hogy a kialakuló független magyar média egyfajta „kommunikációs központjaként” lépjen fel, átvéve az országszerte beinduló radikális „szabad rádiók” adásait. Ezt az álláspontot a külügyminisztérium munkatársa, Jacob Beam által vezetett szervezetek közötti különbizottság – mely 1956 során folyamatosan ülésezett – megbeszélésén fogadták el október 26-án. Három nappal később a bizottság óvott attól, hogy a SZER magyar adása bármiféle taktikai tanácsot adjon.⁶⁹ A rádió magyar kommentárjai – ahogy azt már jeleztük – nem vették figyelembe a Nagy Imre személyével kapcsolatban óvatosságra intő figyelmeztetéseket. A Nagyot támadó kommentárookra először a jugoszláv

⁶⁶ Budapesti követség távirata, 151. sz. 1956. okt. 23. FRUS, XXV. 260–263.

⁶⁷ Külügyminisztériumi 332. sz. körtávirat, 1956. okt. 30. FRUS, XXV. 344–345. Az Egyesült Államok budapesti követsége sürgette, hogy az Amerika Hangja és a Szabad Európa Rádió kerüljön „egyelőre minden állásfoglalást Nagy Imrével kapcsolatban”. 154. sz. távirat, 1956. okt. 23. éjjel. FRUS, XXV. 264.; FRUS, XXV. 345.

⁶⁸ Katona–Vámos: *Nagy Imre és a Szabad Európa Rádió 1956-ban*, id. mű

⁶⁹ *A bizottság 39. ülése*. 1956. október 26. FRUS, XXV. 300–303., 40. ülés, 1956. okt. 29. Uo. XXV. 322–325. Az ülés jegyzőkönyve a következő párbeszédet rögzítette: Cox (CIA): „...azt kellene mondanunk a felkelőknek, hogy ne mozgósítsanak?” McKisson (Külügyminisztérium): „Azt kellene mondanunk, hogy nincsenek arra bizonyítékok, hogy a szovjetek kivonulnának, de nem vagyunk abban a helyzetben, hogy megmondjuk a felkelőknek, mit csináljanak.” Ernst (DOD): „Mit mondjunk a felkelőknek?” Beam (Külügyminisztérium): „...folyamatosan informáljuk őket. Ez az, amit megtehetnek.”

külgyminisztérium hívta fel az amerikai külgyminisztérium figyelmét október 31-én, de nyilvánvalóvá tette a problémát a rádióadó New York-i irodájának október 29-i belső jelentése is, amely tartalmi összefoglalót adott néhány Nagy-ellenes kommentárból. November 2-án – amint említettük – a New York-i vezetés jelezte aggodalmait Münchennek ezen kommentárokkal kapcsolatban.

A forradalom elfojtása után, amikor a SZER szerepét illető kritikák megsokasodtak, a magyar adás politikai irányvonalát megvizsgálták amerikai kormányzati szervek, s bizonyos fókig megfelelőnek találták. A CIA igazgatója, Allen Dulles a szervezetek közötti Operációs Koordinációs Tanács november 21-i ülésén védelmébe vette a SZER tudósításait.⁷⁰

Az amerikai kormány 1956. október–novemberi tanácskozásainak hozzáférhető jegyzőkönyvei azt sugallják – akárhogyan is ítéljük meg az amerikai kormány akkori álláspontját –, hogy a SZER írásban rögzített irányelvei illeszkedtek a kormány álláspontjához, míg számos magyar tudósítás ezzel szemben nem. Irányítási problémák merültek fel, de nem az USA kormánya és a SZER között, hanem magán a SZER-en belül. A rádió vezetésében elmentések alakultak ki a forradalom alatt. A SZER New York-i igazgatója, W. J. Convery Egan az előző napi Nagy Imrével kapcsolatos megbeszélések után, november 3-án továbbította Richard Condonnak, a SZER európai igazgatójának az „irányelvek súlyos, majdhogynem botrányos” megsértéséért a rádiót ért kritikát, utasította a rádió amerikai vezetését a műsorok előzetes kontrolljára, valamint felszólított a kommentároktól való tartózkodásra.⁷¹ A Condon által november 5-én Egannek küldött levélben a müncheni vezetés védte álláspontját, elismerve azonban, hogy néhány olyan program is elhangzott, aminek nem kellett volna elhangoznia. Egan sarkos megfogalmazásai ellenére valójában a négy említett program és a Nagy Imrével kapcsolatos negatív állásfoglalás tért csak el bizonyos irányelvektől, habár a szenvedélyes és a negatív hangnem ellentétben állt a SZER általános érvényű irányelveivel és minőségi előírásaival.

A SZER irányítási válságának több oka is volt: a Szabad Európa Bizottság új elnököt kapott a leszerelt tábornok, Willis D. Crittenger személyében, aki a forradalom előestéjén foglalta el posztját; a New York-i SZER és a Szabad Európa Bizottság, valamint a New York-i és a müncheni SZER közti régi bürokratikus természetű ellentét;⁷² a müncheni politikai és programosztály közti megosztott felelősség (az utóbbi vette fel és bocsátotta el a magyar adás szerkesztőit); az adások műsorba kerülését megelőző nem megfelelő kommunikáció a rádió amerikai politikai vezetése és a legfontosabb magyar adások készítői közt,⁷³ valamint a magyar adás szervezetének hiányosságai.

Az irányítási válság megmutatkozott személyes hibákban is, elsősorban Gellért Andor, a magyar adás vezetőjének esetében, akinek teljesítménye nem felelt meg a követelmények-

⁷⁰ FRUS XXV. 479ff., 469. ff.

⁷¹ SZER New York telex. NYC 39. 1956. november 3.

⁷² SZEB Memorandum. 1956. június 26. A Szabad Európa Bizottság New York-i tanácsadója, Gallantiere júniusban így ír a bizottság elnökének, Shepardsonnak: „Sajnálattal látom a SZER helyzetét. Mély szakadék tátong München és New York közt. Míg München hat év alatt okos és taktikus hagyományokat alakított ki, és a kelet-európai problémákat az amerikai érdekek, a politikai realitások és az emigránsok véleményének és érzéseinek tiszteletben tartásával kezeli, addig a New York-i SZER figyelmen kívül hagyja a SZER hagyományait, és megpróbálja a szervezetet az USA egyik ügynökségévé tenni.”

⁷³ A SZER-en belül a műsorokért mindig is a különböző adások igazgatói tartoztak felelősséggel. A műsorokat (egy 1968. augusztusi rövid időszakot eltekintve) sosem kellett az amerikai vezetésnek jóváhagynia. A későbbiekben erre még visszatérek.

nek (a problémát betegsége is súlyosbította)⁷⁴, valamint abban, hogy a magyar tudósítók „jobboldalibbak” voltak, mint a magyar közvélemény – az akkori közelmúlt magyar történelme is demoralizálhatta őket, hiányzott belőlük a fegyveres ellenállás alatt megtanult fegyelem. Ezzel szemben a lengyel adás készítői – magyar társaiknál nem kevésbé antikommunisták – jobban értették a helyi viszonyokat, a varsói felkelés veteránjaiként képesek voltak fegyelmезetten dolgozni krízishelyzetben. A letragikusabb az volt, hogy Gellért helyettesei is minősíthetetlenül teljesítettek, a legrosszabb adásokat – melyekben az eltúlzott érzelemnyilvánítás, a hadvezetési tanácsok és a szidalmazó hangvétel lett úrrá – a magyar adás főszerkesztői készítették, azok, akiknek példát kellett volna mutatniuk a műsorkészítésben. A főszerkesztők pedig nem voltak primitív propagandisták. Normális körülmények között jó műsorokat készítettek. Béry László és Mikes Imre műsorai az 1956. decemberi Griffith-jelentésben a legrosszabb minősítést kapták (átlaguk D+ volt), de jó programokat készítettek mind a forradalom előtt, mind az után. Nyilvánvalóan érzelmeik hatása alá kerültek, a váratlanul kitört és véressé fajuló forradalom irreális reményekkel töltötte el őket. Ez ugyan magyarázattal szolgál gyenge teljesítményükre, de semmiképpen sem lehet mentség.

Kétségtelen, hogy a Szabad Európa Rádió magyar adásának még a legjobb körülmények között is rendkívüli kihívással kellett szembenéznie 1956-ban. A forradalom kitörése mindenkit váratlanul ért, még a SZER-nél is. Borbándi Gyula (abban az időben kezdő szerkesztő, később helyettes igazgató) visszaemlékezései szerint a magyar adást készületlenül érték az események, a dőbbenet és az izgalom lett úrrá a munkatársakon, Gellért betegsége miatt hiányzott a megfelelő útmutatás, megzavarta őket a hatalmas mennyiségű információ.⁷⁵ Ettől azonban a tény tény marad, ahogy egy belső jelentés is megfogalmazta: „A [magyar] adás irányíthatatlanná vált, a fegyelmet nem lehetett fenntartani.”⁷⁶ November második felében a müncheni vezetés elismerte, hogy gondok voltak a magyar adással, kiemelve, hogy míg a magyar forradalom nagyjában-egészében baloldali beállítottságú volt, addig a SZER munkatársai „a politikai »jobboldal« iránt voltak elkötelezettek, tudósításaik hangvétele az évek során egyre keményebb, szenvedélyesebb és általánosítóbb lett, oly mértékig, hogy jó ideje már úgy éreztük, drasztikus lépésekre van szükség a tudósítások objektivitásának visszaállításához.”⁷⁷

Visszatekintve nyilvánvaló, hogy a SZER München amerikai vezetése nem fordított elég figyelmet a magyar műsorok tartalmára a forradalom kritikus időszakában, részben abban a hitben, hogy a magyar adás készítői is hasonlóképpen értelmezik a rádió műsorkészítési irányelveit, és ennek megfelelő fegyelmet tanúsítanak (ezeknek az elvárásoknak a magyar adás a lengyelrel ellentétben nem felelt meg), részben pedig azért, mert hiányoztak az ellenőrző, nyelvi és fordítói kapacitások az adásokat megelőző kritikai megbeszélésekhez, az adás alatti ellenőrzéshez és az adás utáni gyors kiértékeléshez. A kapacitások egy részét arra fordították, hogy a „szabad rádiók” adásait fordítsák New York és Washington szá-

⁷⁴ Nowak: *Wojna w wterze*, 284. Nowak a válság alatt beszélt Gellérttel. Szerinte Gellért súlyos beteg volt, és elvesztette a kapcsolatot munkatársaival.

⁷⁵ Borbándi: *Magyarok az angolkertben*, 205–277.

⁷⁶ *Review of RFE and FEP Operations to Hungary and Poland, October 1–December 1, 1956* [Walker-memorandum], 1956. december 7.

⁷⁷ *SZER München telex New Yorkba*. MUN 236. 1956. november 20.

mára,⁷⁸ más részüket pedig ma már kevésbé fontosnak tűnő feladatok megoldásának szentelték.⁷⁹

Volt más, jobb példa is. A Szabadság Rádió orosz nyelvű adása (számos műsorát kifejezetten a Magyarországon állomásozó szovjet csapatoknak szánták) sokkal visszafogottabb volt. Howland Sargeant, az SZR New York-i vezetője már a válság kezdetén utasításba adta, hogy a SZR tudósításainak hírekre kell szorítkozniuk, tartózkodniuk kell a külföldi média kommentárjainak átvételétől, de különösen saját kommentár közlésétől. A Szabadság Rádió munkatársai és a müncheni amerikai vezetés rossz néven vették a megkötéseket, de habár felszólaltak azok ellen, alávetették magukat.⁸⁰

1957 elején a magyar adást átszervezték. Gellértet, akit a New York-i irodába helyeztek át, Bede István, Mátyás Viktort, a helyettes igazgatót pedig András Károly váltotta fel. Mátyás Viktort tizenkét munkatársával együtt – köztük Thury Zoltánnal, aki a november 4-i *Observer*-cikk átvételéért volt felelős – elbocsátották. Mikes Imre kommentárjait 1957 közepéig levették a műsorról. A magyar adás új csapata az 1960-as években és utána is jó szakmai munkát végzett. A Szabad Európa Bizottság és a Szabad Európa Rádió vezetésében is változások történtek; 1958 végéig távozott többek között Crittenberger, Egan, Condon, Griffith és Henze. Utódaik kevésbé ismerték a kelet-európai helyzetet, és kevésbé voltak rátermett vezetők; ezt a hátrányt csak az 1960-as évek elején tudta leküzdeni a rádió, amikor John Richardson lett a Szabad Európa Bizottság elnöke, Rodney Smith a SZER igazgatója és Richard Burks, majd Ralph Walter a SZER irányvonaláért felelős igazgató.

A SZER 1956-os magyar adásai szubjektív tudósításaikkal, Nagy Imrével kapcsolatos negatív kommentárjaikkal eltértek az amerikai kormány álláspontjától, a SZER irányelveitől és minőségi követelményeitől; négy program esetében taktikai tanácsokkal és nyugati katonai segítséget sugallva nyíltan megsértették a rádió írott utasításait. Ezekért a hibákért elsősorban a magyar adás igazgatója és vezető munkatársai voltak a felelősek, akik nagyfokú önállósággal rendelkeztek a SZER struktúráján belül. Nekik kellett volna megítélniük, mi a felelős és hatékony tudósítás, és mi nem az. Az általános felelősség nyilvánvalóan a Szabad Európa Bizottság és a SZER amerikai vezetőségét terhelte, hiszen a magyar adás vezetőségét ők alkalmazták, és ők mulasztották el mind az adások megfelelő ellenőrzését, mind a nem megfelelő minőségű műsorok leállítását.⁸¹

A válságövezeti befolyás problémája

A SZER által ezer ausztriai magyar menekült megkérdezésével készített és 1957 februárjában közreadott közvélemény-kutatás szerint a menekültek a forradalom alatt jórészt a kül-

⁷⁸ William Rademaekers közlése a szerzőnek. Rademaekers volt a SZER amerikai vezetésének egyetlen magyarul beszélő tagja 1956-ban.

⁷⁹ *A SZER München Politikai Tanácsadójának Irodája. Háttérinformáció.* 1956. október 29-én és 30-án általános kerekasztal-tárgyalások Peter Wiles, Franz Borkenau és Edmond Taylor külső szakértők részvételével. A politikai tanácsadó, Griffith napokig távol volt, mert a SZEB Párizsba rendelte, hogy Frank Wisnerrel, a CIA helyettes igazgatójával konzultáljon. *SZER München telex MUN 336.* 1956. október 31.; McCargar: *Policy and Personalities; Interjú Griffith-szel,* 1992.

⁸⁰ *A müncheni konzulátus távirata.* FRUS, XXV. 343–344; SZR [München] heti jelentés, 1956. november 2. és 16. Hoover Archívum.

⁸¹ Az, hogy a SZER New York-i vezetése nem ismerte a magyar adások tartalmát, világos a müncheni vezetés 1956. november 5-i táviratából, mely dicsérte Gellértet, bagatellizálta a magyar adással kapcsolatos problémákat, ahogy a Nagyot elítélő megjegyzések jelentőségét is, s egyáltalán nem említette a műsorok érzelmi fűtöttségét.

földi rádióadók adásaiból tájékozódtak mind a belföldi, mind a külföldi eseményekről. 90%-uk hallgatott valamilyen külföldi rádiót, közülük 81% rendszeresen hallgatta a SZER-t, 67%-uk pedig az Amerika Hangját és a BBC-t. A Rádió Bécsnek, a RIAS-nak és a Vatikáni Rádióknak ugyancsak számottevő volt a hallgatottsága a megkérdezettek körében.⁸² Az osztrák *Institut für Markt- und Meinungsforschung* magyar menekültek körében végzett kutatása szerint a megkérdezettek 72%-a hallgatott napi szinten valamilyen nyugati sugárzású rádiót, legtöbbször a SZER-t.⁸³ A SZER magyarországi hallgatottságát a történelmi száj-hagyomány is alátámasztja.

A Szabad Európa Rádióknak az 1956-os forradalom alatt kétségkívül nagy volt a hallgatótábor Magyarországon. Nagy volt a hatása is. Ezt a hatást azonban sokszor értékelik túl és ismerik félre. Számos külföldi rádióadó sugárzott magyar nyelvű adást ekkor, és habár a zavarás (időlegesen) szünetelt október 24-től, a hallgatók gyakran nem tudhatták, hogy melyik adót is hallgatják valójában. Az eltiport forradalom után nyugaton kollektív lelki-ismeretfurdalás és a bűnbakkeresés lett úrrá. A magyarországi nyugati zurnaliszták egyoldalúan a SZER-t tették felelőssé, figyelmen kívül hagyva más adók szerepét; ebben a témában Leslie Bain cikkei, majd később a témáról írt könyve a legnagyobb hatásúak.⁸⁴ 1956-os adásaikért különböző mértékben az összes nyugati adó bírálható vagy éppenséggel dicsérhető.⁸⁵

A fentiekben leszögeztük, hogy a SZER (negatív) hatását a forradalom alatt – ami a néhány leginkább idézett, a rádió irányelveit nyíltan megsértő műsorban nyilvánult meg – nagymértékben eltúlozzák. A SZER magyar adásai ettől függetlenül nyilvánvalóan hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar lakosság hitt a nyugati segítségben. Az ausztriai magyar menekültek körében végzett SZER-felmérés szerint a válaszadók fele az amerikai adások alapján úgy vélte, hogy az Amerikai Egyesült Államok hajlandó harcra szállni Magyarország felszabadításáért. Ennek oka – ahogy említettem – nem a műsorok explicit tartalmában keresendő, hiszen a kritikus hónap alatt mindössze egyetlen program ígért nyíltan nyugati segítséget. Inkább okolható érte a nyugati világnak a magyar ügy iránt kifejtett, a SZER műsorai által közvetített együttérzése, morális és humanitárius támogatása. Ha azonban ez azt a nemkívánatos hatást érte el, hogy a magyar rádióhallgatókat a nyugati támogatás esélyeinek túlértékelésére készítette, akkor az igazi probléma nem a SZER rossz műsoraival volt (melyek ellenkeztek a szervezet irányelveivel vagy szubjektívek voltak), hanem a (számos) jó műsorral.

A forradalom leverése után nyugati újságírók, az USA Külügyminisztériumának munkatársai és számos emigráns kezdeményezés is vizsgálta a magyar emigránsok véleményét a SZER szerepéről, többek között a forradalom vezetőinek véleményét is.⁸⁶ A magyarságot érthető módon bátorították a Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban tapasztalható szimpátiahullámról szóló tudósítások. A magyar adás tudósított a Republikánus és a De-

⁸² International Research Associates, Inc.: *Hungary and the 1956 Uprising. Personal Interviews with 1000 Hungarian Refugees in Austria*. February 1957. Részletek: RFE Audience Analysis Section, Special Report No. 12, March 1957, Hoover Archives.

⁸³ SZER sajtóközlemény, 1957. december 23.

⁸⁴ Bain, Leslie B.: *The Reluctant Satellites. An Eyewitness Report on East Europe and the Hungarian Revolution*. New York, 1960.

⁸⁵ A válsághelyzetek főszereplői nem feltétlenül hallgatnak rádiót. Ahogy egy szabadságharcos elmondta: „Az utcákon harcoltunk, nem volt időnk rádiót hallgatni.”

⁸⁶ *FRUS*. XXV. 472. Kovács Béla SZER-rel kapcsolatos ellenérzéseiről 1956. november 19-én tájékoztatták a budapesti amerikai nagykövetséget.

mokrata Párt választási gyűléséről, a Szenátus határozatáról, amerikai politikusoknak a leigázott népek szabadságáról szóló nyilatkozatairól az amerikai politikai élet teljes spektrumából. Ezek a vélemények nem kizárólag az Egyesült Államokra voltak jellemzők. A forradalom előestéjén a SZER a strassbourgi Európa Tanács „leigázott népek”-ről tartott vitájáról tudósított, melyet a belga elnök, De la Pussin szavaival zártak: „Ma még csak beszélünk, de holnap cselekednünk kell. A történelem egyre gyorsuló iramban zajlik. A szovjet rendszer merevsége már nem a régi. Legyen erre válasz a Nyugat egysége és határozott magatartása. Csak így valósíthatjuk meg a kérdés lényegét: az egyesült, oszthatatlan és szabad Európát.”⁸⁷

Október 23. után a Szabad Európa Rádió beszámolt a nyugat-európai és az amerikai politikai élet egészét – beleértve a nem kommunista európai baloldalt is – átható forradalom iránti szimpátiáról. Az *Observatore Romanotól* a londoni és New York-i *Daily Workerig* terjedtek a leadott sajtószemlék. Tudósítások számoltak be a világ különböző részein szervezett tüntetésekről és segélyakciókról. Október 29.: „hatalmas New York-i tüntetés a magyar ügy mellett”. A SZER beszámolt a clevelandi ötezer fős tüntetéséről, ahol a következő jelszavak hangzottak el: „Éljen Magyarország! Segítséget a magyar népnek!”, a Svéd Szociáldemokrata Párt nyilatkozatáról, melyben kijelentik, hogy „...olyan országban, ahol a nép szabadságban akar élni, sikertelen marad minden kísérlet, amely az elnyomók uralmát örökre biztosítani akarja a kis népek felett”.⁸⁸ Egy bécsi tudósítás a Vörös kereszt segélyakcióiról számolt be, a dublini ételmiszer- és gyógyszergyűjtésről, a finn Vörös kereszt által gyűjtött ételmiszer, ruhanemű és vér Bécsbe történő megérkezéséről, a nyugat-berlini és müncheni ételmiszer-, ruha- és véradományokról.⁸⁹ A magyarokban további reményeket ébreszthetett a magyar ügy érdekében kifejtett nyugati diplomáciai erőfeszítésekről szóló (kiegyensúlyozott, a szovjet tiltakozást is – bár talán nem elég hangsúlyozottan – megemlítő) SZER-beszámolók, például az amerikai nagykövetség, Henry Cabot Lodge október 29-én kezdődő ENSZ-beli felszólalás-sorozata, melyben elsőként vetette fel a felkelés szovjet leverése megakadályozásának és a Nagy-kormány legitimálásának lehetőségét.⁹⁰

Ezek a tudósítások – valamennyi a minőségi újságírás példája – vetik fel a nem megfelelő befolyásolás problémáját.

George Urban szerint „ha a Szabad Európa Rádió pusztán megfigyelésekre szorítkozik a forradalom időszakában, a hallgatókban keltett benyomás akkor sem lett volna nagymértékben különböző. A rádió szerepéből és a BBC kelet-európai adásához hasonló mentalitásból adódóan egy bizonyos, a helyzetből fakadó biztatás mindig is kihallható lett volna a műsorokból. A müncheni adás és a BBC kelet-európai nyelveken Londonból sugárzott adásai egyszerűen létük és beállítódásuk miatt hatottak bujtogatóknak.”⁹¹ Ugyanez elmondható az Amerika Hangja Rádióról is.

A magyar hírolvasók szenvedélyes tudósításai alapján a hallgatók azt hitték, hogy a Nyugat hangját hallják.⁹² Az 1956-os amerikai választási kampányban a magyar ügy morális

⁸⁷ *Világ tükre című műsor. Vajay Szabolcs riportja Strassbourgból.* 1956. október. 22. 9 óra 21 perc. No. C-14., 153. telerces [Az eredeti magyar nyelvű szöveg nem áll rendelkezésre, csak az angol nyelvű korabeli fordítás – szerk. jegyzete]

⁸⁸ *Hunyadi Katalin rendkívüli riportsorozata.* 1956. október 29. 13 óra 25 perc C-2, 185. telerces

⁸⁹ *Köble József bécsi tudósítása* 187. Hoover Archivum, 187. telerces, Margit Grigory fordítása

⁹⁰ *Mezőfy László ENSZ-tudósítása.* 1956. október 29., 187. telerces

⁹¹ Urban: *Radio Free Europe and the Pursuit of Democracy*, 219.

⁹² Katona-Vámos: *Nagy Imre és a Szabad Európa Rádió 1956-ban*, id. mű. Egy amerikai magyar emigráns, aki 1945-ben hagyta el Magyarországot, és aki végighallgatott néhány felvételt, így nyi-

támogatásáról és az anyagi természetű segítségnyújtásról elhangzó jelszavak ismertetéséből és az október 23. után a világ minden részéről érkező szolidaritás-nyilvánításokból és segélyakciókból a magyar közönség ügyének széles támogatottságát hallhatta ki. Abban a tudatban, hogy a SZER majdnem 24 órában sugároz Magyarországra, és – a tartalomtól teljesen függetlenül – a rádió az Egyesült Államok szócsöve, a magyar hallgatóság könnyen juthatott arra a következtetésre, hogy Magyarországot a Nyugat nem fogja sorsára hagyni a szovjet tömbben.

A dilemma tehát – ami épp annyira aktuális ma, mint volt 1956-ban – a válságövezetbe híreket és információt közvetítő objektív külső média egészének problémája, melynek mondanivalóját hallgatósága félreértheti, a segítség ígéretként értelmezheti. Felelős újságírás is hathat akaratlan „izgatásként”. Nyilvánvalóan nem ígéretes és nyílt támogatás, hanem néhány műsor szenvedélyes hangvétele, a Nyugat együttérzéséről szóló beszámolók és a SZER pusztá léte vezetett sok magyar hallgatót arra a véleményre, hogy az Egyesült Államok támogatja a forradalmat (igaz), és nem fogja engedni elbukni (nem igaz). Ez bizonyítja a SZER eltúlzott magyarországi befolyását: a rádió hatókörét és az eseményekre való hatását a hallgatóság túlértékelt, így a SZER a felkelőkben a nyugati segítség hamis illúzióját keltette.

1956 tanulságai

Arch Puddington könyvének a Szabad Európa Rádióról és az 1956-os magyar forradalomról szóló kiváló fejezetében így ír: „Magyarországon a Szabad Európa Rádió sokkal nagyobb kihívással kellett szembenéznie, mint Lengyelországban. A SZER nem szólíthatta fel a lakosságot, hogy maradjanak otthon, és kerüljék a vérontást. Magyarország háborúban állt, a SZER feladata az volt, hogy a forradalom céljait őszinte, kegyensúlyozott tudósításokkal szolgálja, a külföld reakcióját a valóságnak megfelelően közvetítse, és elkerülje az eseményekben való részvételt. Sajnálatos módon a Szabad Európa Rádió e három feladat közül egyiknek sem tudott eleget tenni.”⁹³

Az 1956-os magyar forradalmat gyakran tekintik vízvázalstónak a szervezet történetében, ez azonban csak részben igaz. Ha a Szabad Európa Bizottság egyes tagjai és a rádió munkatársai eleinte hittek Kelet-Európa szovjet uralom alól történő gyors, békés felszabadításában, az 1953-as kelet-német felkelés és a (kisebb) pilseni zavargások Szovjetunió általi leverése után gyorsan csalatkozniuk kellett reményeikben, melyek tovább csökkentek a szovjet–amerikai fegyverkezési verseny és az 1955-ös „enyhülés” nyomán. 1953 óta a rádió programja a lassú változásra koncentrált, ezt 1957-ben megerősítették: „A SZER általános szerepe az lenne, hogy népeink körében fenntartsa a szabadságért való küzdelmet, ennek érdekében információval lássa el őket, megismertesse velük a demokratikus szabadságjogokat; a szabad világ vívmányaival inspirálja őket, hogy mindezek ismeretében sikeresen haladhassanak a szabadságuk felé vezető úton. A *leigázott népeknek* maguknak kell megválasztaniuk a megfelelő lépéseket és a taktikát, vezetőiket, módszereiket és a cselekvés idejét. [...] A folyamatosságot kell mindenképpen szem előtt tartanunk [...] ez az egyetlen járható út, mely a szabadság felé vezet, [...] A SZER számára ez nem cél vagy stratégia, hanem gyakorlati tény, amit stratégiánknak figyelembe kell vennie. Célunk továbbra is a teljes körű demokrácia (mint egyedül elfogadható cél a leigázott népek számára); stratégiánk

latkozott: „Számomra teljesen nyilvánvaló, hogy az együttérző, szenvedélyes hangnemből és előadasmódból hogyan vonhatták le egyesek azt a következtetést, hogy jön a segítség.”

⁹³ Puddington: *Broadcasting Freedom; The Cold War Triumph of Radio Free Europe and Radio Liberty*, 160.

pedig az, hogy segítsük őket a folyamatosság fenntartásában, a rendszernek a folyamat során megmutató gyengéi és a cselekvési lehetőségek felismerésében és megragadásában. [...] Példa: Gomulkát nem fogadjuk el, de el se utasítjuk. A lengyel nemzethez hasonlóan mi is *valódi eredménynek* tartjuk a szovjet befolyás lengyelországi csökkenését, és hangsúlyozzuk, hogy a konszolidációhoz óvatosság és türelem szükséges. A lengyel nemzettel összhangban nem támogatjuk a megreformált kommunizmust; szeretnénk azon – nyugodtan, de következetesen – mindig túlmutatni.”⁹⁴

1956. október 23-án a Szabad Európa Rádióknak hirtelen – minden előzetes figyelmeztetés és felkészülés nélkül – olyan országnak kellett tudósítania, mely heves erőszakhullámba torkolló radikális, kommunistaellenes politikai változáson ment keresztül. A tapasztalatból levonták a kellő következtetéseket, néhányat azonnal, néhányat csak idő jártával. A leckét megtanulták – nem egy esetben túlságosan is jól –, ez meglátszott a Szabad Európa Rádió (és Szabadság Rádió) későbbi műsorain. A tanulságok ma is érvényesek – mind a SZER/SZR hagyományos sugárzási területén, mind más, hasonlóan elnyomó politikai struktúrával rendelkező országokban, például Kubában, Észak-Koreában vagy Iránban.

Az első tanulság az, hogy a kormányformák és a vezetők megválasztása belügy. 1956-ban a Szabad Európa Rádióknak be kellett volna számolnia a Nagy Imrével kapcsolatos különböző belföldi és külföldi véleményekről, és ezzel egyidőben tartózkodnia kellett volna a saját kommentártól. Válsághelyzetben, amikor az információáramlást még mesterségesen gátolják, a külső, helyettesítő média feladata ennek biztosítása a nemzetközi kommunikáció és a demokratikus változások elősegítése érdekében. Felelősségteljes média nem írhatja elő hallgatóságának, hogy mit kell tennie, és kit kell vezetőjének választania a lehetséges jelöltek közül. Egyetlen külföldi szervezet vagy csoport – bármilyen jól informált legyen is az – sem rendelkezhet a helyszínen élők tudásával és értékítéletével. Az emigránsok hasznos kiegészítő tudással rendelkezhetnek, de – még ha nem régen hagyták is el hazájukat – nem nyilatkozhatnak az otthon élők nevében.

A második légyeges lecke, hogy a külhoni médiáknak be kell számolniuk ugyan a szabadságjogokkal kapcsolatos követelésekről és az ezekre adott figyelemreméltó nemzetközi reakciókról, de kizárólag híradásra szabad csak szorítkozniuk. 1956-ban a Szabad Európa Rádió megfelelően tudósított a különböző személyek, az újonnan megalakult szervezetek és a Magyarország-szerte létrejövő független média követeléseiről. Néhányszor azonban hibát követett el azzal, hogy közölte a követelésekkel kapcsolatos saját véleményét, politikai alapelveit és állásfoglalását. Ha a SZER-hez hasonló külső média meg óhajt felelni feladatának és meg kívánja őrizni hitelességét, akkor kötelessége a szabadságjogokkal és demokráciával kapcsolatos belföldi forrásokból és különösen a helyi médiából származó követelésekről beszámolni, még akkor is, ha a külső megfigyelő véleménye az, hogy az események negatív fordulatot fognak venni. Ha másként cselekednének, akkor a külső véleményt a sajátjukkal, a hiteles kommunikációt manipulációval cserélnék fel.

1956-ban a Szabad Európa Rádió a magyar forradalmat támogató nyugati nyilatkozatokról, a széleskörű demonstrációkról és segélyakciókról is megfelelően számolt be, az információt nem „csavarta meg”. Ezzel mint helyettesítő belföldi média maradéktalanul helytállt, hiszen – jórészt objektíven – olyan információt közvetített a magyarságnak, amire egyébként nem juthatott volna hozzá. Mindazonáltal ezek a tudósítások táplálták a felkelők és a magyar nép irreális reményeit. Néhányan úgy gondolják, és így látta számos me-

⁹⁴ SZER memorandum. *Summary of Accomplishments and Findings*. SZER Konferencia, Princeton, N. J. 1956. január 3–5. 1957. január 7.

nekült is, hogy „a SZER azzal szolgálta volna a legjobban a magyar ügyet, ha őszintén ki-mondja, hogy a segítség, amit a Nyugattól várhat a magyar nemzet, élelmiszersegélyekre és gyógyszerre korlátozódik”.⁹⁵ Ezzel azonban a SZER-nek olyan fontosságot, hatáskört és szerepet tulajdonítanak, amellyel az nem rendelkezett. Kétségtelen, hogy a külföldi híradások óvatosabbak lehettek volna, több figyelmet kellett volna szentelni például az ENSZ-beli szovjet vétójognak. Az igényesebb kommentátoroknak feladata lett volna kiemelniük a nyugati katonai beavatkozás valószínűtlenségét.⁹⁶ A Szabad Európa Rádió azonban nem nyilatkozhatott Washington nevében. A rádió csak akkor jelenthette volna ki, hogy bármi történjék is, nyugati katonai beavatkozásra Magyarországon nem kerülhet sor, ha ezt az amerikai és a nyugati vezetők nyíltan közölték volna a magyarokkal és a világ közvéleményével. Ebben az esetben ezt az üzenetet nyíltan és ismételtelen közvetíteniük kellett volna.

Az 1956-os magyar események a nemzetközi médiát fenyegető legnagyobb kihívásra világítanak rá. Válsághelyzetben a belföldi és nemzetközi hírek legkiegyensúlyozottabb és legobjektívabb tudósítása is félreértésre adhat okot, a közönség bátorítást, nem szándékos buzdítást hallhat ki belőle. Emiatt nem lehet elhagyni a lényeges eseményekről szóló beszámolókat azon az alapon, hogy a tudósítások félreértéshez vezethetnek,⁹⁷ de a műsoroknak mindenképpen távolságtartónak, nyugodtnak és kiegyensúlyozottnak kell lenniük.

A harmadik tanulság az, hogy az erőszakra való buzdítás záróvonal, melyet nem lehet átlépni.

A legfontosabb előírás, hogy a külső média belföldi követelésekről szóló tudósításainak az erőszakmentes követelésekre kell szorítkozniuk. Az elnyomás elleni erőszakos fellépésre való felhívás is lehet legitim természetesen, de erről külső média nem számolhat be – főleg nem kommentálhatja egyetértően anélkül, hogy úgy tűnne, mintha a média maga is az erőszakot támogatná a kockázatok vállalása nélkül. Ilyen helyzetben a teljesség igénye és a hitelesség másodlagos szerepet játszik a külső szereplő különleges felelőssége mellett. Nem forradalmi viszonyok között, az erőszak eluralkodása előtt könnyen meghozható a döntés – a SZER érdeme, hogy az 1968-as csehszlovákiai események során végig felelősen, a szovjet beavatkozás elleni fegyveres ellenállásra való szórványos felszólítások mellőzésével tudósított, annak ellenére, hogy ezekről a nyugati sajtó beszámolt. Az erőszak kitörése és elterjedése után már gyökeresen más a helyzet. Jóval az események után Borbándi, a magyar adás munkatársa nyilatkozta: „Nem szólíthattuk fel a lakosságot, hogy maradjanak mérsékeltek: a szovjet hadsereg Budapesten volt.”⁹⁸ Lehettek volna a Szabad Európa Rádió magyarországi közvetítései akármilyen szakszerűek és kiegyensúlyozottak 1956-ban, a rádiót akkor is felelőssé tették volna olyan tények közléséért vagy épp elhallgatásáért, melyek a vesztesre ítélt forradalmárokat bátorították. Ilyen helyzetben a külföldi média nem igazán tehet többet, mint hogy Puddington idézett tanácsait megfogadja, és mindenekelőtt inkább kevesebbet közöl a szükségesnél, mint többet.

⁹⁵ *AmconGen Frankfurt távirat*. 1957. január 3. NARA RG 59. 764.00/1-357. Idézi Borhi: *Liberation or Inaction? The United States and Hungary*, 143.

⁹⁶ E magatartás modelljét fogalmazta meg a BBC európai adásainak vezetője, Maurice Latey: „Nem avatkozhatunk be direkt módon a csatába, mert az világháborút jelentene [...] [a magyar nép] olyan értékekért és szabadságjogokért küzd, amelyeket mi vallunk [...] Ezért ünnepelnünk kell hősiességüket, de a partvonalról nem bátoríthatunk senkit arra, hogy vérét ontsa, mivel mi magunk nem tudunk részt venni.” Idézi: Rawnsley: *Radio Diplomacy and Propaganda*, 92.

⁹⁷ Urban: *Radio Free Europe and the Pursuit of Democracy*, 240.

⁹⁸ Puddington: *Broadcasting Freedom; The Cold War Triumph of Radio Free Europe and Radio Liberty*, 108.

Negyedik tanulság: a szervezeti fegyelem kritikus fontosságú válsághelyzetekben. 1956-ban a Szabad Európa Rádió magyar adása kikerült az irányítás alól. Lényeges lett volna, hogy több figyelmet szenteljenek az amerikai befolyás és az emigráns helyismeret közti helyes egyensúly kialakításának. A kulcsfogalom itt az egyensúly. A „helyettesítő” média sikere az emigráns tudósítók munkáján áll vagy bukik. Hazájukról ők rendelkeznek megfelelő tudással és megértéssel. Kell, hogy szerkesztői autonómiával rendelkezzenek, hogy jelentős, ha nem teljes jogú vezetői pozíciót élvezzenek az adott médiában, de az átfogó szervezeti irányelvek keretein belül kell munkájukat végezniük.⁹⁹ 1956 után a SZER bölcsen tartózkodott attól, hogy a műsorok teljes vezetőségét lecserélje, ez egyrészt ellenkezett volna a gyakorlati érdekekkel, másrészt végzetes következményekkel járt volna a műsorok hatékonyságára. Személyi változások történtek a magyar adásnál, nagyobb figyelmet fordítottak ezentúl az adás utáni kiértékelésekre, valamint a kulcsfontosságú adások előtti megbeszélésekre válsághelyzetekben. A rendszer jól vizsgázott az 1968-as csehszlovákiai események és az 1980–1981-es lengyel válság idején.

Az ötödik lényeges tanulság az, hogy a felelős külföldi médiának tartózkodnia kell a szenvedélyes hangnemtől és a taktikai tanácsoktól. A 1956-os jó SZER-műsorokat elhomályosította egyes tudósítások szenvedélyessége, esetenként negatív hangneme és taktikai tanácsai. A kérdés az volt, hogyan lehet ezeket a csapdákat elkerülni és biztosítani, hogy a véleménynyilvánító műfajok – melyek továbbra is fontos szerepet játszottak a SZER és az SZR adásaiban – tényeken alapuljanak, és kiegyensúlyozottak maradjanak. Ezeknek a követelményeknek a Szabad Európa Rádió 1956 után többé-kevésbé meg tudott felelni, habár állandó belső vita folyt többek között arról, hogy mi a helyes és a helytelen kritika a kommunista vezetőkkel szemben. Lényeges, hogy a SZER ettől kezdve elkerülte a taktikai tanácsokat. Megértették, hogy a külső kommunikátor szerepe közölni az emberekkel, amit tudniuk kell abban az esetben, ha más megbízható információforrás nem áll rendelkezésükre. Nem szerepe viszont megmondani, mit kell tenniük, legkevésbé fegyveres felkelés esetén.

FÜGGELÉK

A Szabad Európa Rádió műsorai

Az 1956. október 19. és november 13. közti eredeti SZER műsorok kazettái (a németországi Biblisben található sugárzóállomás által felvett adások) a Hoover Intézet Archívumában, a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban, a Magyar Rádióban és Koblenzben, a Német Szövetségi Levéltárban (*Bundesarchiv*) lelhetők fel. A felvételeket 1956 után a *Bundesarchiv*ban őrizték, a korabeli szalagokról nemrég mentették ki a felvételeket a *Bundesarchiv*, a Magyar Rádió és a Szabad Európa Rádió/Szabadság Rádió közti együttműködés keretében. Az ezt megelőző és követő időszakból (egészen az 1960-as évekig) kevés hangfelvétel maradt meg a magyar adás műsorairól. A fenti időszakban sugárzott adások leíratai

⁹⁹ Ezt az alapvető elvet korán lefektették mind a SZER-en és a SZR-en belül is. „...mindent meg kell tennünk azért, hogy az emigráns munkatársak egyenrangú partnernek érezzék magukat. A hazájukkal kapcsolatos legtöbb probléma tekintetében Amerika felnőtt és hazaszerető partnereknek tekintti őket, akik szükségszerűen jobban tudják az amerikaiaknál, hogyan szóljanak népközhöz.” Griffith, William E.: *RFE – Four Essential Ingredients of Its Success*. RFE Memorandum. 1952. február 15.; „[Az amerikai vezető programtanácsadónak] a kívánt eredményeket inkább a »puha«, mint a »kemény« ráhatás eszközeivel kellene elérnie; [az adásoknak] a pontos információkon alapuló ésszerű meggyőzést szabadon követve kellene működniük.” *Levél Howland Sargeanttól Robert F. Kelleynek*. 1955. május 15.

(szövegkönyvek) – téma szerinti és nem kronologikus sorrendben – mikrofilmen megtalálhatók a Hoover Intézetben és az Országos Széchényi Könyvtárban, a két intézmény és a Szabad Európa Rádió/Szabadság Rádió közti együttműködésnek köszönhetően. Némelyik szöveg mellett megtalálható az angol fordítás is. A Hoover Intézet Archívumában megtalálható a fenti időszakban sugárzott néhány fontos műsor (sajnos gyakran pontatlan) angol összefoglalója. Habár a hidegháborúról megjelent néhány cikk újonnan hozzáférhető irodalomként utal a szövegekre, azok mindig is elérhetőek voltak a Szabad Európa Rádiónál. A magyar adás gyakran használta is azokat az 1956-os események évfordulóira készült műsorokban.

A SZER „útmutatói” – azaz az írásban rögzített irányelvek – a fő szerkesztői hangsúlyokat határozták meg, nem tartalmaztak azonban utasításokat az adások tartalmára vonatkozóan (annak meghatározása az egyes országok adásainak feladatkörébe tartozott). „Különleges [azaz stratégiai] utasításokat” ebben az időszakban Lewis Galantieri, a Szabad Európa Bizottság New York-i tanácsadója írt, „napi utasításokat” pedig Ruben Nathan, a SZER igazgatójának ugyancsak New York-i tanácsadója. További útmutatást jelentettek a New York-i és a müncheni SZER titkosított telex üzenetei (PREB és NYC sorozatok New Yorkból és MUN sorozatok Münchenből) és a SZER München politikai tanácsadójának irodája által kiadott napi összefoglalók. Ezeket a dokumentumokat a Hoover Intézetben őrzik.

Az 1956-os magyar adások megértéséhez hasznos segítséget nyújtanak az alábbi, a Hoover Intézetben fellelhető SZER-dokumentumok: A magyar események napi elemzése, 1956. október 24–november 2. és 1956. november 10–november 16. között; Eseményösszefoglaló és SZER irányelvek az 1956 októberében és novemberében lejátszódott magyar forradalmat megelőző időszakban és a forradalom alatt; Műsorelemző csoport [New York]: Jelentések a politikai tartalomról az 1956. október 20–26., október 27–november 2. és a november 3–november 9. közti hetek műsorairól.

A SZER események utáni belső vizsgálatai

A Programosztály jelentése az 1956. október 1. és december 1. közti időszokról [Wright Memorandum], 1956. december 3. „A fenti tények alátámasztják, hogy a lengyel adásnál a fegyelem megmaradt, míg a magyar adásnál nem.”

A SZER és a FEP tevékenysége Magyarországon és Lengyelországon 1956. október 1. és december 1. között [Walker-memorandum], 1956. december 7. Walker és a társszerző, Delgado a Szabad Európa Bizottság szervezetének, a Szabad Európa Rádióval egyenrangú, így szervezetileg tőle független Szabad Európa Kiadónak voltak munkatársai. Beszámolójukban a magyar adás munkatársait „a tartalom hiányosságai, az emocionális hangnem és a nem megfelelő adásszerkesztői technikák miatt szakmailag gyengének” minősítették, elentétben a lengyel adás szerkesztőivel, mely adást a szerzők „egységesen kiválóként, viszsza fogottságot, a rádió irányelveihez való szigorú ragaszkodást és adásszerkesztői hozzáértést tanúsítóként” jellemeztek. A szerzők szerint a magyar adás főszerkesztőinek „nem volt igazi kapcsolatuk a hazájukban lejátszódó eseményekkel, rádiós technikákkal kapcsolatos képzsük nem volt megfelelő, politikai beállítódásuk nem állt összhangban az otthoniakéval. A vezetői hierarchia és a fegyelem felbomlott.”

A Szabad Magyarország Hangja adásainak tartalmi–politikai vizsgálata, 1956. október 23. és november 23. között [Griffith-memorandum], 1956. december 5., megtalálható (mellékletek nélkül) in Békés–Byrne–Rainer: *The 1956 Hungarian Revolution*, id. műben. Az 1. számú melléklet tartalmazza a műsorok összefoglaló értékelését. A 2. számú melléklet értékeli a magyar adás munkatársainak egyéni teljesítményét. A 3. számú melléklet az idő-

szakra vonatkozó írásos SZER útmutatókból közöl részleteket. A fenti áttekintés az időszakban leadott nem hírműsorok 70%-át, 308 műsort vizsgált. A műsorokat betűkkel osztályozta, 78 műsor A, 93 B, 81 C, 37 D és 19 F minősítést kapott. A 26 vezető műsorszerkesztő adásait is hasonlóképpen értékelte; ezek közül mindössze 12 kapott A vagy B minősítést, míg 3 főszerkesztő a D kategóriába került. Az elemzés arra a következtetésre jut, hogy az október 23-át követő két héten „habár az irányelvek egyértelmű megsértésére csak néhányszor került sor, [...] azokat sokszor csak nagy vonalakban és minden fantázia nélkül követték. A hatékony műsorkészítési technikák nem egy szabályát sértették meg. A műsorok hangvétele túlságosan emocionális volt. Sok volt a szólam, az érzelem, az általánosítás. A műsorok jelentős részéből hiányzott az alázat és a pontosság. [A magyar adás] műsorfolyamán különösen az első két hét során eluralkodott egyfajta »emigráns« hangnem; túl kevés pontos információ hangzott el a magyar nép valódi kívánságairól és követeléseiről. A második hét vége felé érezhető némi fejlődés. November első napjaira jelentősen több utalás történt a fokozatosságra, a helyi forradalmi tanácsok követeléseire, és az irányelveket nagyobb pontossággal kezdték követni a Nagy Imre szerepének megítéléséhez hasonló kulcsfontosságú kérdésekben.” Visszatekintve talányosnak tűnik, hogy ez a „higgadt és kiegyensúlyozott jelentés” (Nelson: *War of the Black Heavens*, 74.) vajon miért nem tartotta irányelv-sértésnek a Nagy Imrét érintő támadásokat, holott egyértelműen azok voltak. Ez a hiányosság azonban nem támasztja alá a beszámolót – a visszatekintések közül a legkritikusabbat – ért bírálatot, mely szerint „megpróbálta eltussolni a [SZER] történelmi hibáját”: azt, hogy nem támogatta „a Nagy-féle titoizmust”. (Charles Gati bevezetője in: Békés–Byrne–Rainer: *The 1956 Hungarian Revolution*, XVII). A bírálat összekeveri a szervezeti teljesítményt a küldetéssel, Nagy támogatása pedig sohasem volt a SZER feladata.

A lengyel és a magyar forradalom tanulságai. William E. Griffith memorandumja Lewis Galantiere részére, 1957. március 11. A Politikai Tanácsadó Irodájának elemzése, SZER/M (57) 4. Griffith szerint „az, hogy [a SZER] látszólag eltúlozta a nyugati segítség lehetőségét, a nyugatról származó vélemények és nem a SZER saját véleményének közléséből eredt.”

Külső vizsgálatok

A CIA is elemezte a SZER adásait néhány sugárzási kazettája alapján. Allen Dulles később így foglalta össze a vizsgálat tanulságait: „Három magyarul beszélő alkalmazottunk hallgatta végig az 1956. október 23. és november 4. között elhangzott adások felvételeit. Véleményük szerint a Szabad Európa Rádió nem biztatta a magyarságot a forradalom kirobbantására, és nem ígértek nyugati katonai beavatkozást sem.” (Levél Harlow Curtice-nek, a *Crusade for Freedom* elnökének, 1957. november 16., Hoover Archívum; lásd még: Meyer, Cord.: *Facing Reality. From World Federalism to the CIA*. New York, 1980. 126). Korábban, 1956. november 20-án, még a módszeres vizsgálatok lefolytatása előtt Dulles azt írta Eisenhower elnöknek, hogy a SZER adásai általánosságban összhangban voltak az Egyesült Államok politikai irányvonalával, de a rádió „bizonyos irányelvektől kis mértékben eltért, amikor azonosult a magyar nemzeti követelésekkel, és taktikai tanácsokat adott az állampolgároknak”. (Dulles levele a Fehér Háznak, 1956. november 20., titkosítás alól feloldva MR 80-502#4, 1982. március 15-én, Hoover Archívum, FRUS, XXV. 473–475.).

A Német Külügyi Hivatal kölcsönvett az időszakból származó néhány felvételt a Bibliiben található sugárzóállomástól – később ezek a kazetták a *Bundesarchiv*ba kerültek –, és ezek alapján lefolytatta saját vizsgálatát. November 27-én az előzetes eredményeket megbeszélték a rádió müncheni vezetésével (SZER München telex MUN 321, 1956. november 27.), és december 20-án a bonni nagykövetségen keresztül továbbították az amerikai kor-

mánynak. (*FRUS*, XXV. 228. szerkesztői jegyzet, 556–557.) A Német Külügyi Hivatal Archívumában az archívum munkatársainak segítségével ellenére sem tudtam megtalálni a tanulmányt. Az anyag állítólag tisztázta a SZER-t a katonai segítség ígéretésének vádjá alól, de enyhébb bírálathoz részesített néhány műsort. Adenauer német kancellár 1957. január 25-én egy kelet-berlini újságíró kérdésére kifejtette, hogy a sajtójelentéseket, melyek szerint „a Szabad Európa Rádió nyugati fegyveres segítséget ígért volna a magyaroknak, a tények nem támasztják alá”. Hozzátette azonban, hogy az adások némelyikében „olyan kijelentések hangzottak el, melyek félreértésre adhattak okot”. (*New York Times*, 1957. január 27.) A Szabad Európa Rádió Nagy Imrével kapcsolatos forradalom alatti állásfoglalásait legelősebben a német szociáldemokraták bírálták. Szerintük a német kormány rádióval kapcsolatos vizsgálata nem volt elég kritikus, és nem vett tudomást a Nagyot ért támadásokról. (*SPD-Pressedienst*, 1957. május 29., idéz a SZER Nagy Imrét bíráló adásaiból.)

Európa Tanács. Tanácsadó Közgyűlés. Képvisellel Nem Rendelkező Nemzetek Bizottsága, Szabad Európa Rádió. M. Goedhart által előterjesztett jelentés, 1957. április 27. Felmenti a SZER-t a vádak alól, de a jövőre nézve európai közreműködést tartana kívánatosnak.

Az Egyesült Államok Politikájának a Szatellitországokban Történő Népszerűsítésére Létrejött Misszió, Külügyi Bizottság, [Edna Kelly, New York-i demokrata képviselő által vezetett albizottság]. Az Amerikai Egyesült Államok Képviselőházának jelentése, 1957. május 16. Puddington: *Broadcasting Freedom*, 104. szerint a jelentés nem bírálta egyértelműen a SZER-t, de a jövőre nézve kiemelte a nyilvánosság, a propaganda és a politikai irányvonal közti kapcsolat fontosságát.

Egyesült Nemzetek Szervezete. *A Magyar Ügy Különbizottságának jelentése*, 1957. június 20. Puddington szerint a Szabad Európa Rádióval foglalkozó kétoldalas jelentés felmenti a rádiót a forradalom kirobbantásának vádjá alól, de nem cáfolja, hogy a műsorok a nyugati segítség küszöbön állását sugallhatták. (Puddington: *Broadcasting Freedom*, 104.)

Fordította: GALÁNTAI RITA

CORA ZOLTÁN

Összehasonlító módszer a mai európai történettudományban

Nemzetközi konferencia a CEU szervezésében

A Közép-Európai Egyetemen (*Central European University*) 2002 áprilisa óta működik a *Pasts, Inc. Center for Historical Studies* elnevezésű nemzetközi, interdiszciplináris és interkulturális kutatóközpont, mely a CEU különböző kutatási területekért felelős részlegeivel és Történeti Intézetével együttműködve átfogó tudományos és tudományszervező tevékenységet végez. Előadássorozatok, nemzetközi és hazai munkacsoportok, valamint konferenciák szervezése mellett projektjei széles tematikát ölelnek fel: birodalmak története; szimbolikus geográfia; történelemelmélet; társadalom-, kultúr-, eszme- és tudománytörténet; irodalom és vallás történeti vonatkozásai.

Kelet-Közép-Európa történetének tanulmányozása kiemelt helyen szerepel a központ munkájában, mégpedig igen gyakran nyugat-európai és globális perspektívából, ami már önmagában szükségessé teszi az összehasonlító módszert. E történeti kutatások előmozdítása érdekében hívtak életre a központ keretein belül egy új kezdeményezést, az Összehasonlító Történeti Projektet (*Comparative History Project*). A Magyarországon és a térségben egyedülállóan nevezhető szerveződésnek elsősorban az a célja, hogy a nemzetközi összehasonlítások elméleti és gyakorlati kérdéseit, problémáit s nem utolsósorban eredményeit megismertesse a kezdeményezésben részt vevő kutatókkal. További szándéka a tudományos párbeszéd serkentése s így az elméletek, koncepciók és módszerek továbbgondolása.

Ennek első fontos állomása volt a 2006. november 9–11. között Budapesten „Összehasonlító történettudomány Európában – a diszciplína mai helyzete” (*Comparative History in/on Europe – The State of the Art*) címmel megrendezett konferencia.

Európa 20. századi történelmének fontos vonásai – európai integráció, nemzetközi kereskedelem kiterjedése, internacionalizálódás és globalizmus – önmagában az összehasonlítások értéke és értelme mellett szólnak. E modern kihívások ellenére az összehasonlító perspektíva korántsem tekinthető új fejleménynek, hiszen az az 1920-as években jelentkezik elsőként a történetírásban Marc Bloch, Henri Pirenne és Otto Hintze művei nyomán. E történeti módszer a történeti szociológiához és más rokon társadalomtudományokhoz hasonlóan és azokkal kölcsönhatásban szisztematikus és explicit megközelítést képvisel, mely jól körülhatárolt, világos fogalmakkal dolgozik. Az összehasonlítás két vagy több múltbéli társadalmat állít szembe, analóg és eltérő jellegzetességekre összpontosítva, tehát nem feltétlenül egy időintervallum keretein belül. A rendszeres és explicit vizsgálat hasonlóságait és különbségeiket írja le és elemzi, s ezzel párhuzamosan hipotéziseket alkot, ugyan-

akkor tudományos elméletek érvényességének megállapításában szintén kulcsfontosságú szerepet játszik.¹

Az összehasonlítás alkalmazása azonban súlyos módszertani, sőt tudományfilozófiai problémákat vet fel, melyek közül a konferencián is számos szóba került. Az előadások ennek megfelelően a következő szekciókban követték egymást: az összehasonlító módszer elméleti és gyakorlati megközelítései, valamint határterületeinek bővítése; az európai összehasonlító történetírás; európai régiók és birodalmak komparatív perspektívában. Minden ülést vita zárt. Az alábbiakban nincs lehetőség az összes előadás ismertetésére, ezért csak az összehasonlító történeti kutatások jelenlegi helyzete szempontjából leginkább lényeges kérdések bemutatására vállalkozunk.

A konferencia kiemelt helyen foglalkozott ismeretelméleti és módszertani kérdésekkel, ugyanis az utóbbi években főképp a történettudomány más, részben rokon ágai éles kritikával illették az összehasonlító perspektívát. Az előadások elméleti megközelítéseiben lényegi eltérések – véleményem szerint – nem lelhetők fel, mivel azok mind az e kihívásokra adott kritikai válaszokat járják körül. Jürgen Kocka (*Comparative History and its Enemies*) viszonylag szűken definiálta az összehasonlításokat, szerinte csak „két vagy több hasonlóságokkal vagy különbségekkel rendelkező történeti jelenség vizsgálatát” jelentik. Ezen belül négy fő funkciót különböztetett meg, melyek részben átfedhetik egymást. *Heurisztikus*: elhanyagolt vagy fel nem vetett problémák és kérdések megfogalmazása; *leíró*: általános esetek tanulmányozása, új vagy még nem elemzett jelenségek jellemzése a különbségek és hasonlóságok vizsgálatával; *analitikus*: kauzalitás és az ezzel összefüggő folyamatok megválaszolása; *paradigmatikus*: a jelenség „deprovincializálása”, tehát az összehasonlító kutatásokban uralkodó szempontoktól való távolítása, ami a történész stílusára és hivatására nézve fontos következményekkel jár, mivel nyitottabb hozzáállást igényel. Külön is felhívta arra a figyelmet, hogy az összehasonlítás egységeit pontosan el kell különíteni, és világos, egyértelmű fogalmakat kell alkalmazni.

Kocka elméleti alapvetése – előadásának címével összhangban – az összehasonlító perspektíva „ellenségeivel” szembeállítható legitimitáció szempontjából sem elhanyagolható. A konferencia egyik leglényegesebb jellemzője az olykor igen kritikus attitűd volt, mely – ahogy már utaltunk rá – a tudományágat ért kihívások nyomán jelent meg. Véleményem szerint Kocka e kihívásokra adott válaszában bomlik ki az összehasonlító módszer lényege. Kik tehát az „ellenségek”? Egyrészt az ún. konnektivisták történetírás („*entangled history*” or „*entanglement*”, *Verflechtungsgeschichte*, *histoire croisée*), másrészt pedig a transznacionális vagy transznacionalista történetírás (*transnational history*). Evvel kapcsolatban emelhetjük ki Michael Werner munkásságát, aki a mindkét irányzat számára kulcsfontosságú kulturális transzferek elméletének és módszertanának kidolgozójaként ismert.² A kon-

¹ A nemzetközi megközelítésekhez lásd Kaelble, Hartmut: *Der historische Vergleich*. Frankfurt/M. – New York, 1999.; Haupt, Heinz-Gerhard – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Geschichte und Vergleich*. Frankfurt/M. – New York, 1996.; Haupt, Heinz-Gerhard: *Comparative History*. In: Smelser, Neil J. – Baltes, Paul B. (eds.): *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Amsterdam etc., 2001. Vol. 4. 2397–2403.; Lorenz, Chris: *Konstruktion der Vergangenheit: Eine Einführung in die Geschichtstheorie*. Köln, 1997. A magyarországi irodalomban az összehasonlító módszer történeti vonatkozásairól: Keller Márkus: *A megértés lehetősége – az összehasonlító történetírás hasznáról*. In: *Aetas*, 20. évf. (2005) 4. sz. 102–111.; Tomka Béla: *Az összehasonlító módszertan a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek*. In: *Aetas*, 20. évf. (2005) 1–2. sz. 243–258.

² A konnektivisták és transznacionalista irányzathoz, valamint a kulturális transzfer fogalmához lásd Espagne, Michel: *A francia–német kulturális transzferek*. *Aetas*, 19. évf. (2004) 3–4. sz. 254–

nektivisták és transznacionalisták egyaránt a nemzeti kultúrák izoláltságának megszüntetésére, valamint a kulturális-technikai transzferek vizsgálatára törekednek.

A konnektivista irányzat alatt országhatárokat átszelő megközelítéseket kell érteni, melyek nem összehasonlítások révén különítenek el, hanem közös folyamatokat elemznek, valamint a határokon átívelő mozgásokra összpontosítanak, s arra, hogy ezek a nemzetek közötti társadalmi gyakorlatok (*social practices*) hogyan változnak a transzfer során. Mivel ez a diszciplína is kilép a hagyományos nemzetközpontú történelemszemléletből, és országok, régiók különböző történeti jelenségeit vizsgálja, természetes módon kihívást jelent az összehasonlító történetírás számára.

A transznacionális történetírás szintén a nemzeti határokon túlnövő folyamatokat elemzi. Ahogy Matthias Middell (*Debates on Transnational History*) kifejtette, elsősorban olyan szupranacionális mozgásokról és változásokról van szó, melyek a „nemzetek szövetébe metszenek”. Ez az irányzat a nemzeti történelmeket zárt rendszerekként veszi alapul, következésképp Európát történelmi keretként kezeli, minthogy klasszikus értelemben a 20. századig csak Európában beszélhetünk nemzetekről. Ugyanakkor a hagyományos nemzeti kereteket meghaladva nemzetek feletti és közötti folyamatokat vizsgál. A társadalmi transzfer résztvevői és az általuk hordozott eszmék egy *internacionális* horizonton helyezhetők el, ami *szupranacionális* modernitást és szemléletet feltételez. Képviselőit nyitottság és kísérletező készség jellemzi – mondja Middell –, s ebben a kontextusban különleges szerepet kap az egyének és kollektívák cselekvési képessége (*agency*), valamint az ún. térbeli fordulat (*spacial turn*), mely a teret szociális hatóerőként, a társadalmi szerkezet egyik alakítójaként értelmezi. Mindkét „történelem” eleve összehasonlító jellegű, ezért az összehasonlító módszer önálló létét kétségbe vonják.

Ez az összehasonlítás-összehasonlíthatóság kérdését veti fel. Chris Lorenz (*Beyond Comparison? Some Remarks on the Present Debate*) ezzel összefüggésben a fundamentális problémák feltárását és a módszer finomítását vázolta előadásában. Szerinte a konnektivisták alapvető gyengéje, hogy nem különítenek el megfelelő egységeket a vizsgálat számára, hiszen azt állítják, hogy az országok közötti folyamatok elválaszthatatlanul és kölcsönösen kötődnek egymáshoz, így a szempontok szerinti összehasonlítás szigorú értelemben véve eleve lehetetlen. Lorenz megközelítésének viszont éppen ez a lényege, ugyanis ha nincsenek elkülöníthető elemek, akkor maga a konnektivizmus csak nehezen igazolható feltételezések rendszerévé válik, melynek nincs sem tárgya, sem módszere. Ezzel szemben az összehasonlító történettudomány éppen úgy tud oksági kérdésekre válaszolni, hogy konkrét tárgya és módszere van.

A transznacionális történelem esetében szintén metodikai gyengeséggel állunk szemben. Middell szerint ez az irányzat reflektál tárgyára, míg az összehasonlító perspektíva maga konstruálja tárgyát. Mind Lorenz, mind pedig Middell tehát az összehasonlító módszer elméleti megalapozottságát helyezi szembe az opponálók állításaival. Lorenz tovább is megy a transznacionalista nézőpont kritikájában, mivel meglátása szerint nemzetek feletti folyamatok vizsgálatánál tulajdonképpen rendszerek – például régió, nemzet, eszme – ösz-

282.; Middell, Matthias: *Kulturtransfer und Historische Komparatistik – Thesen zu ihrem Verhältnis*. *Comparativ*, 10. Heft 2000. 1–32.; Werner, Michael–Zimmerman, Bénédicte: *Penser l'histoire croisée: entre empirie et réflexivité*. *Annales. Histoire, sciences sociales*, 58. (2003) 7–36.; Werner, Michael–Zimmerman, Bénédicte: *Vergleich, Transfer, Verflechtung. Der Ansatz der histoire croisée und die Herausforderung des Transnationalen*. *Geschichte und Gesellschaft*, 28. (2002) 607–636.; *Kulturális transzferek a történeti kutatásban. Beszélgetés Michael Wernerrel, a párizsi Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (EHESS) tanárával (Balázs Eszter)*. *Aetas*, 19. évf. (2004) 3–4. sz. 245–253.

szezhasonlításáról van szó, így ez eleve nélkülözhetetlenné teszi ezt a módszert, s következőképp minden ilyen jellegű történelmet összehasonlító történelemmé formál.

Intellektuális kihívások és posztstrukturalista teóriák magának a módszernek a finomítását is megkívánják. Kocka a történelmi szociológia kölcsönzései révén a szempontok kiválasztását helyezi előtérbe, ami érthető módon szelekciónal, absztrakciónal és a kontextustól való bizonyos távolítással jár együtt. Ugyanakkor meg kell határozni egy tágabb értelemben vett vonatkoztatási rendszert, amelyen belül az összehasonlítás egységei és fogalmai még értelmezhetők. Lorenzhez hasonlóan Kocka szintén a meghatározott egységek, adekvát módszer és következetes fogalomhasználat alkalmazásával érvel a transznacionalista ellenében. Kocka azonban nem feltételez éles szembenállást a két irányzat között.

A metodikai problémafelvetés Lorenz esetében inkább filozófiai természetű. Szerinte a miért típusú kérdések tipológiájával lehet közelebb jutni a kauzalitás problémájához.³ Az első miért típusú kérdés valamilyen *jelenségre* kérdez rá: például miért csak Nyugat-Európában található demokrácia? A második típus egy *tulajdonságot* elemez: „A” tulajdonság: Németország, „B” tulajdonság: diktatúra, „C” tulajdonság: demokrácia. Miért van az, hogy 1933-ban „A” „C”-vel korrelál, míg 1935-ban „A” „B”-vel? A harmadik típus egy *viszony* okát kutatja: „A” tulajdonság: autoriter politikai rendszer, „B” tulajdonság: antiliberalis burzsoázia, „C” tulajdonság: liberális burzsoázia. Miért történik, hogy egy adott időintervallumban Németország esetében „A” és „B” tulajdonság, míg Franciaország esetében „A” és „C” kölcsönössége áll fenn? Negyedik kérdéstípusában különböző *állításokra* és az *időbeliségre* kérdez rá: Miért 1914-ben tört ki az első világháború és nem például 1916-ban? Chris Lorenz tehát a konnektivizmussal és transznacionalista történelemmel konkrét rendszert állít szembe. Érvelése szerint minden miért típusú kérdés kontrasztív kérdés, ezért eleve összehasonlításokat kell végezzünk, hogy megválaszolhassuk őket.

A történettudomány irányzatainak kapcsolatát más szemszögből közelítette meg Arnd Bauerkämper (*Europe as a Social Practice: An Interactive Approach to Modern European History*). Előadásában amellett érvelt, hogy két narratíva lehetséges az európai nemzetek történetírásában. Az egyik a hagyományos nemzetközpontú koncepción alapszik, s a „más-ság” konstrukcióját valósítja meg (*construction of otherness*), azaz Európa nemzeteinek történelmét egymástól különálló jelenségcsoportként kezeli, és elsősorban a szembeállításra törekszik. A másik az egység konstrukciója (*construction of unity*), mely az előbbitől eltérően a kulturális interakcióra, kommunikációra és kölcsönzésekre koncentrálnak. Csak összehasonlítások révén érthetjük meg a technológiák és eszmék transzfereit és a társadalmi gyakorlatok változásait. Az előadás arra is kitért, hogy ezeket a jelenségeket konnektivista alapon is vizsgálhatjuk, azonban meglepő nehézségekbe fogunk ütközni, ugyanis ezek a transzferek nem függenek sem nemzeti paradigmáktól, sem pedig a kölcsönös kötődések rendszerétől. Amint láthattuk, a konnektivizmus központi vonása éppen az internacionális „egymásra utaltság” koncepciója. Bauerkämper interaktív megközelítési módot javasol (*interactive approach*), mely szintén a nemzetek kapcsolatát elemzi, viszont túllép a „konnektivista hálón”, és a társadalmi szereplők konkrét kulturális elsajátítási vagy alkalmazkodási folyamatát próbálja magyarázni. Az összehasonlító perspektíva pedig éppen annak megértéséhez nyújt segítséget, hogy a különféle társadalmi gyakorlatok hogyan változhatnak az interakció és a transzfer során.

³ A Lorenz által használt rendszer megértéséhez érdemes visszakanyarodni a kauzalitás logikájának egyik megalapozójához, John Stuart Millhez: ha „A” tulajdonság „B” tulajdonság megléte esetén lép fel, akkor fennállhat-e „A” tulajdonság „B” hiányában és vice versa. Tehát egységeket különítünk el az oksági vizsgálat során.

A társadalmi gyakorlatok vizsgálata kapcsán Patrick Joyce (*Comparing What? Thoughts on the Limits of Comparison*) a hatalom társadalomra gyakorolt befolyására hívta fel a figyelmet. Szerinte a hatalom szellemi és anyagi struktúrákban gyökerezik, s így társadalmi viszonyokban betöltött szerepét nem lehet lezárt struktúraként elemezni. Ennek előzményeként meg kell említeni, hogy Michel Foucault hagyományos történetírást érintő érvényes kritikájában nyitott és képlékeny struktúrákat javasolt, hiszen semmilyen elemzés nem dolgozhat merev, lezárt rendszerekkel anélkül, hogy ne kényszerítené rá saját értelmezési kereteit a vizsgálat tárgyára. Ezt figyelembe véve Joyce hangsúlyozta, hogy az összehasonlító módszer elméleti és gyakorlati megközelítésében lényeges mozzanat kell legyen az, hogy a társadalmi struktúrákat és a hatalomhoz való viszonyukat képlékenyen kezeljék, mivel azok meglehetősen gyakran változnak, következésképp lezárt, állandó értelmezési kereteket nem alkalmazhatunk rájuk. Ehhez kapcsolódott Jürgen Kocka nyitottabb történeti attitűdöt sürgető igénye is, valamint Matthias Middell arra vonatkozó megjegyzése, hogy a történelmi kutatás során a társadalmi folyamatokat befolyásoló és a tudományos döntéshozatalban is fontos szerepet betöltő politika és politikai gazdaságtan kiemelt elemzési szempont legyen, ugyanis meghatározott gazdasági vagy szociálpolitikai intézkedések eltérő prioritásokkal rendelkezhetnek az egyes kormányzatok és országok esetében.

Interakció és transzfer gondolatához visszatérve az összehasonlító perspektíva segíthet az Európa történelméről alkotott fogalmak és nemzeti identitások vizsgálatában is. Bauerkämperhez hasonlóan Jan Ifversen (*Writing European Post-War History*) is két nagynarratívát különít el (*master narratives*). Az egyik narratíva – ahogy már említettük – a különbségeket helyezi a középpontba, míg a másik Európa fogalmának értelmezése során az integráció motívuma köré szerveződik, s az államok egymásról alkotott, számos esetben torzított képzeteknek lebontását célozza. Jürgen Habermasszal összhangban Ifversen a történelmet *tanulási folyamat*ként értelmezi, és a közösség tudatára koncentrál, mely annál is inkább fontos, mivel a globalizáció kihívásaival szemben az európai nemzetállamok identitásának fennmaradását éppen közösségük teheti lehetővé.

Minden identitás konstrukció, valamilyen „mitikus” elem és társadalmi-történelmi tapasztalat ötvözete, ugyanakkor szükségszerű részét képezi egy nemzet életének. Az alkotóelemek azonban, úgy látszik, a nemzetek feletti létre is kihatnak. Ifversen szerint az 1945 utáni Európának új mítoszt kell teremtenie, mivel egyrészt a második világháború előtt működő gondolkodási formákat – nemzetállamok szembenállása, sérelmi politika stb. – nem lehet felújítani, másrészt a hidegháború során az egymásnak feszülő rendszerek erodálódásával, majd felbomlásával új identitásra van szükség. Ehhez azonban az európai nemzeteknek meg kell ismerniük egymást, új fejezetet kell nyitniuk történelmükben, ami egyben új történelmi diskurzust is jelent.

Stefan Troebst (*Historical Meso-Regions: A Framework for Comparative Research*) előadásában Ifversennel párhuzamosan Európa régióinak újraértelmezését javasolta, mely az összehasonlítások megfelelő „földrajzi” keretétül szolgálhatna. Az identitás kialakításához kapcsolódóan Szőnyi György Endre („*Extraterrestrial*” *Aspects of Comparative History: Genres and Media of Cultural Representations with a Special Emphasis on the Early Modern Period*) pedig a kulturális reprezentáció fogalmáról beszélt, mely alatt magunk által magunknak elmondott történeteket ért. Az identitást befolyásoló és egyben tükröző kulturális (re)prezentáció nemcsak szöveg, hanem képi alapú vizuális megjelenítés is lehet.

E módszertani és filozófiai eszmefuttatás záró gondolataként állhat Antonis Liakos (*The Implied Canon of European History: Framework of Comparative Activities*) érdekes előadása, amely az önértelmezésben szerepet játszó inherens összehasonlító aspektust ele-

mezte. Liakos szerint a történetírás kanonizált diskurzusa is reprezentáció, amennyiben mindig valamihez mérten értékelünk, s szinte kizárólag viszonyításban vagyunk képesek megérteni múltunkat és jelenünket. Ez a kánon már annyira beépült a nyugati kultúrába, hogy az összehasonlítás mozzanata a történeti és irodalmi gondolkodásmód csaknem állandó részévé vált.

Különlegesnek számít Miroslav Hroch (*Doing Comparative History in Real Socialism: A Personal Account*) előadása is. Hroch a csehszlovák államszocializmus idején az összehasonlító módszert – a nyugat-európai tudományossággal összhangban – a történetírás legitím irányzataként képviselte, ami ebben az értelemben a szocialista tömb országokban kivételesnek mondható. Egyik legjelentősebb kutatása az 1948-as cseh forradalom más forradalmakkal való összehasonlító elemzése, melynek során összefüggéseket keresett, hipotézisek érvényességét tette próbára, s ezek révén az okok és törvényszerűségek megállapítására törekedett. Ennek megfelelően Jürgen Kocka felosztása szerint az analitikus funkciót részesítette előnyben munkáiban, s módszerében sem sokban tér el Kockától. Első lépésben folyamatokat és struktúrákat választ ki az összehasonlítás céljából, majd azok analóg karakterisztikáit kutatja, végül megpróbál magyarázatot adni általános vagy specifikus jellemzőikre – megjelenik a történelem „elkülönítő” aspektusa, azaz a kivételes vagy egyéni tulajdonságok preferálása. Az összehasonlítás elvégzéséhez szerinte a folyamat vagy jelenség kiválasztásán túl nélkülözhetetlen az analízis kritériumainak következetes alkalmazása. Hroch viszont arra is felhívja a figyelmet, hogy minél több elemet hasonlítunk össze, annál kevesebb vizsgálati szempontot alkalmazhatunk.

A konferencián elhangzott előadásokon és a nyomukban kibontakozó beszélgetések során a történeti összehasonlítás elméletét, módszertanát és néhány gyakorlati alkalmazását vitatták meg a főképp Európából érkezett kutatók. Az összehasonlító perspektíva szószólói elsősorban annak a módszertani kérdések kutatásban játszott meghatározó szerepét hangsúlyozták, míg a konnektivisták és kivált a transznacionalisták a folyamatokat helyezték érdeklődésük előterébe. Feltűnő volt, hogy a konferencia végén egyre gyakrabban hangzott el a *transznacionális összehasonlítás* (*transnational comparison*) kifejezés, ami az irányzatok és álláspontok közeledését vetítheti előre. Ez is azt támasztja alá, hogy a konferencia határozott lépést tett a történeti összehasonlítás fogalmi kereteinek tisztázása felé, bár a vita közelről sem tekinthető lezártnak. A konferencia haszna továbbá megmutatkozhat az összehasonlító történészek nemzetközi együttműködésének fejlesztésében, hiszen – ahogy a bevezetésben is utaltunk rá – egy több szintű kezdeményezés első állomásáról volt szó. Mivel Nyugat-Európához viszonyítva a kelet-közép-európai összehasonlító történeti kutatások fejletlenebbek, ezért egy jövőbeli kooperáció különösen fontosnak bizonyulhat, ugyanakkor nemzetközi folyamatok elemzéséhez szintén értékes megközelítésekkel szolgálhat. Ehhez kapcsolódóan a *Pasts, Inc. Center for Historical Studies* további tervei között szerepel hasonló jellegű konferenciák és nemzetközi munkacsoportok szervezése – a *CEU Pasts, Inc.* által alapított és a konferencia résztvevőivel bővülő Összehasonlító Történeti Projekt (*Comparative History Project*) már ilyennek tekinthető –, ezeken keresztül pedig a kutatások eredményeinek értékelése, megvitatása s az ehhez szükséges publikációs tevékenység támogatása.

„... egy másik társadalmat kívülállóként csak akkor lehet megérteni, ha először teljesen együtt élünk azzal”

Beszélgetés Ieda Osamu japán Kelet-Európa kutatóval

Ieda Osamu a sapporoi Hokkaido Egyetem Szláv Történelmi Kutatóintézetének professzora, 2002–2004 között igazgatója. 2004 óta a japán Consortium for Area Studies elnöke, 2006-tól a Japán Tudományos Tanács levelező tagja.

Mindenekelőtt rövid személyes bemutatkozásra kérlek.

1953. január 15-én születtem Aichi megyében, egy Toyohashi nevű, többszáz éves városban. Onnan kerültem a Nagoyához, a megye fővárosához közel fekvő Kasugai nevű városba, ott nevelkedtem és jártam középiskolába. Annak befejezése után egy évvel kerültem a Tokiói Egyetemre. Középiskolás koromban nem igazán a tanulás érdekelt, a politika már inkább, egy baloldali diákmozgalomban vettem részt elég aktívan. Első találkozásom a magyar kultúrával, filozófiával is akkoriban történt, mert véletlenül kezembe került Lukács György Történelem és osztálytudat című könyve, melyet még a két világháború között lefordítottak japán nyelvre. Lukácsnak egyébként Japánban több szakértője is van, ismerik ott munkásságát. Túlérett diák voltam, s bár nem értettem meg először, hogy miről is szól a könyv, de végigolvastam.

Közgazdaságtudományt hallgattál a Tokiói Egyetemen, miért ezt választottad? Hogyan fordult az érdeklődésed Kelet-Európa felé?

Ahogy említettem, marxista gondolkodású fiú voltam, és úgy gondoltam, hogy a gazdaság a legfontosabb tényező a társadalomban, ezért akartam közgazdaságtant tanulni. De közben a történelem egyre jobban érdekelt, így választottam a gazdaságtörténetet. Már az egyetemi évek alatt felkeltette az érdeklődésemet az 1919-es magyar Tanácsköztársaság is mint szocialista, első kommunista hatalomátvétel az orosz forradalom után. Japánban akkor többen is foglalkoztak ezzel a témával. Én valamiféle magyar eredetű, sajátos szocialista gondolkozást próbáltam vizsgálni annak kapcsán. Akkor kezdtem jobban figyelni a magyar történelemre.

Gazdaságtörténetet az egyetemen az akkor már nyugdíjba ment Ohtsuka Hisao professzor tanítványaitól tanulhattam. Ezek egyike, Hizen Eiichi volt a közvetlen tanárom, aki elsősorban Németországgal foglalkozott. A Tokiói Egyetem Közgazdasági Karán az európai gazdaságtörténet pusztán angol, francia és német történetet jelentett. És persze emellett Japánról tanultunk. Dolgozott ott azonban egy fiatal tanár, aki épp akkor tért vissza a Szovjetunióból. A szocializmus közgazdaságtanát mindemellett majd csak a '70-es évek végétől vagy a '80-as évek elejétől oktatták ott, tehát tulajdonképpen már a Szovjetunió történetének az utolsó szakaszában. Ohtsuka marxista elmélete szerint megkülönböztethető egy nagyon primitív gazdasági modell, majd a feudális gazdasági modell, végül a kapitalista gazdaság, de ezek egyidőben is létezhetnek. Afrika például alkalmat nyújt a primitív gazdasági modell vizsgálatára. A 19. századi Kelet-Európa pedig eszerint példa lehet a feudális jellegű modellre, miközben Nyugat-Európában vagy az USA-ban már a kapitalista gazda-

ság működött. 1848 után a kapitalizmus rendszerére való átalakulás nagyon gyorsan ment végbe, s egy torlódott modell, egy korai monopolista kapitalista modell alakult ki, melyben a nagy földbirtokosok szerepe nagyon fontos volt a mezőgazdaság átalakulásában. Másrészt Ohtsuka úgy vélte, hogy a földközösségek szerepe is fennmaradt ezen a területen. Ohtsuka elméleti tételeit azonban nem igazán lehet összhangba hozni a kelet-európai modern gazdaság fejlődésével, szerinte a kapitalista átalakulás után a középparasztság kétfelé oszlik, de a magyarországi statisztikák inkább egy egyirányú, lefelé való mozgást mutatnak. Az én érdeklődésemet az keltette fel, hogyan lehetne másként magyarázni a kelet-európai gazdasági fejlődés útját. Amikor azonban az egyetemi diplomamunkámat írtam a 19. századi magyarországi gazdaságról, még nemigen lehetett ott más elmélet szerint ezt leírni, én is azt használtam. Berend T. Iván és Ránki György munkáit akkor már lehetett angolul olvasni, emellett azonban Illyés Gyulának A puszták népe című műve gyakorolt rám hatást, amit japánul olvashattam. Negyedéves koromban ugyan végigolvastam a *Learn Hungarian* című vaskos magyar nyelvkönyvet, de nem értettem, milyen nyelv ez, ezért abbahagytam a tanulást. Tehát addig, amíg nem kerültem Magyarországra 1977-ben, nem használtam a magyart nyelvet, csak angolt és németet.

Mire vezethető vissza nálad a mezőgazdasággal kapcsolatos érdeklődés?

Nehéz ezt megmondani. Talán mondhatjuk, hogy az is ösztönző lehetett, hogy Ohtsuka elméletében sem volt megoldott a feudális és kapitalista modell közötti átmenet kérdése, márpedig abban a mezőgazdaság kulcsfontosságú szerepet játszott.

A családomnak távoli kapcsolódása van a földműveléshez, hiszen anyai ágon a dédapám, mondjuk, magyarországi fogalmak szerint gazdagparaszt volt, de a háború utáni földreform során elvesztette földjét. Apai ágon pedig nagyapám kisenemes volt, nemességét a 18. század végén szerezte, ő volt az utolsó szamuráj a családban, de már ő sem a földből élt. A családi hagyományok tehát nem nyújtanak közvetlen magyarázatot.

Szakmai érdeklődésedre egy személy, Minamizuka Shingo, aki jelenleg a tokiói Hosei Egyetem professzora, is hatást gyakorolt. Vele mikor ismerkedtél meg?

Utolsóéves voltam az egyetemen, amikor Momose Hiroshi professzor tartott egy előadást a Szovjetunió külpolitikájáról, pontosabban a Szovjetunió és a balti államok, illetve Finnország diplomáciai kapcsolatairól a két világháború között. Őt kérdeztem, hogy magyar gazdaságtörténetről nem tudna-e nekem irodalmat ajánlani. Ő pedig ajánlotta egyik kollégáját a Tsudajuku Chiba Egyetemen, Shingot, aki akkor, 1976-ban tért vissza Magyarországról, ahol ösztöndíjasként kutatott. Shingo aztán sokat segített nekem, főképp angol nyelvű szakirodalommal. Azt tanácsolta, hogy akár Magyarországgal, akár más kelet-európai országgal akarok foglalkozni, mindenképpen érdemes Magyarországra menni, mert a gazdaságtörténeti kutatások igen jó színvonalúak. 1977 tavaszán aztán Berend T. Iván látogatott Japánba, többször találkoztam vele, beszámolót tartottam a diplomamunkámról, és ő azt mondta, ha volna kedvem, szívesen látna Magyarországon ösztöndíjasként. Már akkor létezett a két ország között bizonyos ösztöndíjas keret. A három-négy helyre akkor hatnyolc ember jelentkezett, s én is megkaptam az ösztöndíjat. 1977 októberében már itt is voltam Magyarországon, a Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékéhez tartoztam, azóta ismerjük mi is egymást. Másfél évre érkeztem, de azután hosszabbítottam, úgyhogy végül két évet és néhány hónapot töltöttem itt, s csak 1979 decemberében tértem haza.

Határainkon túl „... egy másik társadalmat kívülállóként csak akkor lehet megérteni ...”

Milyen témával érkezél? Mivel töltötöd ezt a több mint két évet? Kikkel kötöttél személyes kapcsolatokat?

Akkoriban még nem volt konkrét témám. Az ösztöndíjhoz csak valami általános munkatervet kellett készíteni: a magyar gazdaság fejlődése vagy valami ehhez hasonló szerepelt abban. Az első cél az volt, hogy magyarul tanuljak, az első hét–nyolc hónapot teljesen a magyar nyelv elsajátításának szenteltem. Naponta több mint tíz órát, esetenként akár tizenkét órát is tanultam, és szerencsém is volt, mivel egy idős, de nagyon intelligens ügyvéd néni-nél laktam. Ő pedig, ha elkövettem valami nyelvi hibát, azonnal kijavította. A szókincsem is részben tőle származik, az udvarias kifejezéseket például, tehát a szocializmusban használatos „jó napot!” mellett a „kezit csókolom”-ot és így tovább tőle tanultam.

Ezt követően kezdtem el szakirodalmat olvasni, de még nem kristályosodott ki, hogy miről is írom majd a doktori disszertációm. Tulajdonképpen már nem is a gazdaság érdekelt elsősorban, hanem a társadalom, az agrártársadalom. És akkor a szocializmus és az agrártársadalom „találkozó pontjával” rátaláltam a második világháború utáni földreformra. Japánban is döntő szerepe volt a világháború utáni földreformnak abban, ahogy a társadalom azt követően változott, és gondoltam, Magyarországon ugyanez a helyzet. Így kezdtem el Donáth Ferenc műveit olvasni és részletesebben foglalkozni a földreformmal. Felkerestem, és szerencsémre még interjút is készítettem Donáthtal, a szociológus Juhász Pálon keresztül kerültem vele kapcsolatba. Úgy terveztem, a földreformról fogok írni, az volt a kiinduló gondolat, hogy a faluközösség 1848 után is fennmaradt, s annak átalakulása érdekelt engem 1945-ben. Donáth két agrárforradalomnak nevezte, a kapitalista földreform és a szocialista átalakulás egyidejűségét. De engem még a harmadik is érdekelt: hogyan hatott a földreform erre a faluközösségre. Született is két japán nyelvű cikkem erről. Mindezt azonban a történeti előzményekbe akartam beleágyazni, így jutottam el visszafelé a Károlyi Mihály-féle földreformhoz, Darányi Ignác elképzeléséig, majd az agráriusokig. De ez már inkább a Magyarországról való hazatérésem után történt.

Mi történt a Japánba való visszatérése után?

A következő öt évben a doktori disszertációm írtam, amit 1985-ben védtem meg a Tokioi Egyetemen, ennek a címe már „Agrárius mozgalom és szövetkezet, agrárizmus és szövetkezeti mozgalom Magyarországon 1879-től 1918-ig”.

Ez akkoriban Magyarországon sem volt igazán divatos téma. Kikkel tudtál ez ügyben konzultálni?

Konzultálni valójában senkivel sem tudtam. De azért egyrészt a Te „Iparosodás agrárországban” című könyved egyfajta ösztönzést adott, mivel nagyjából ugyanolyan keretben gondolkodunk abban a tekintetben, hogy agrárius, tehát agrárországban kell elgondolni az iparosodás kereteit. Aztán említhetem Hanák Péter cikkeit, aki ugyan – enyhén szólva – nem értékeli pozitívan az agrárius mozgalmat, de az ő írásain keresztül kezdtem el megismerkedni azzal. Szerencsémre, amikor itt voltam Magyarországon, már gyűjtöttem a 19. századi agrár-, illetve mezőgazdasági témájú könyveket az antikváriumokban, például Gál Jenő műveit vagy Kerék Mihály munkáit. Károlyi Sándor műveit pedig egy magyarországi ismerősöm küldte utánam fénymásolatban. Levéltári kutatásokat azonban majd csak a második magyarországi utam alkalmával végeztem.

1986-ban aztán állást kaptam a Hiroshimai Egyetemen. Miyano Keiji professzor hívott oda, aki amerikai gazdaságtörténettel foglalkozott, szintén Ohtsuka tanítványa volt. Nem egészen öt évig voltam ott tanársegédként. Azt gondoltam, a professzornak kell majd segí-

tenem valamely kutatásban, de nagyon nagy szerencsémre Miyano teljesen szabadon hagyott, nem volt hivatali elfoglaltságom. Így elérhettem, hogy különleges elbírálás eredményeképpen két évig újra Magyarországon tartózkodhattam. Eközben kaptam Hiroshimában a fizetésemet, s abból meg tudtunk itt élni. Akkor már ugyanis családotul érkeztem. A nejem, Yuko történelmet, illetve pszichológiát tanult az egyetemen, s Masarykkal, a Csehszlovák Első Köztársaság elnökével foglalkozott, de nem történészként, hanem pszichológusként. Ő a Waseda Egyetemre járt, de a japán történészek Kelet-Európa Történeti Társasága rendezett 1981-ben egy nemzetközi konferenciát Japán és a kelet-európai országok közti kapcsolatokról, és a konferencia előkészítése kapcsán találkoztunk és dolgoztunk együtt vele, s már egy év múlva össze is házasodtunk.

Mikor jött létre a japán történészek Kelet-Európa Története Társasága?

A Társaságot Shingo szervezte 1976–1977-ben, közvetlenül azután, hogy Magyarországról hazatért. A Tokioi Egyetemen tanított Eguchi Bokuro professzor, Shingo tanára, aki Oroszországgal foglalkozott, s nagy szaktekintély volt akkoriban. Őt nagyon érdekelte a kelet-európai történelem is mint a Szovjetunióknak alárendelt népek története. Aztán több személy is fontos szerepet játszott az alapításban a tekintélyével: Kido Shigeru, a Kobe Egyetem professzora, aki a Balkán történetével foglalkozott, a már említett Momose, azután Miyajima Naoki, aki talán Lengyelországgal foglalkozott, azután említhetem a Németország történetét kutató Kumagai Kazuot és Tanaka Kazuot, aki műfordító volt, és Szerbiával foglalkozott. Eguchi lett a társaság formális elnöke, de ténylegesen Shingo szervezte, eredetileg ötven–hatvan fő részvételével. Ma is működik a szervezet hivatalosan nyilvántartott társaságként, több mint kétszáz taggal. Valamikor szóba került, hogy ne csak történeti társaság legyen, hanem mindazokat foglalja magában, akik Japánban Kelet-Európával foglalkoznak, de végül maradtunk az eredeti keretben.

Mivel telt a második ösztöndíjas időszakod Magyarországon?

Szervezetileg akkor az Akadémiához tartoztam, pontosabban a Közgazdasági Egyetemre telepített Kelet-Európa Történeti Kutatócsoporthoz, melyet Gyimesi Sándor vezetett, ott találkoztam Fekete Lászlóval, Vári Andrással, Bácskai Verával, Halmos Károlyval. Eközben levéltári kutatásokat folytattam, a Hangya Szövetkezet történetét írtam, amely meg is jelent magyarul az Agrártörténeti Szemlében. Ekkoriban azonban a magyar történelem új irányba kezdett fordulni. Már az első itt tartózkodásom alatt megismerkedtem Törzsök Erikával s az ő révén nagyon sok emberrel. Már 1987 végén elhívott Pozsgay Imre előadására, melyen ő Nagy Imre kivégzésének évfordulója kapcsán beszélt. Nagy meglepetés volt ez nekem. Attól kezdve több ilyen történeti jelentőségű találkozón, előadáson részt vettem, például a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezetének (TDDSZ) alakuló ülésén is. Így, miután az első év jórészt a levéltárban telt, a második évben, a magyarországi politikai változások után egyre több újságíró, tévés érkezett Japánból, s én tolmácsként működtem közre. Sajnos épp 1989 októberében, még október 23-a előtt haza kellett mennem. De az, hogy 1988–1989-ben a legfontosabb események szemtanúja lehettem itt, döntő volt szakmai életem formálódására nézve is. Egyre többet írtam az akkori magyar politikai–társadalmi változásokról, s úgy éreztem, Japánban az emberek elsősorban erről szeretnének tudni, nem száz évvel korábbi dolgokról.

Mikor kezdte kijárni a Kecskemét környéki tanyavilágba?

Az is 1988-ban kezdődött. Úgy gondoltam, hogy esettanulmányok készítése fontosabb az én számomra, mint általános áttekintő írások papírra vetése. A szocializmus alatt nemigen születtek olyan írások, amelyek bemutatták volna, hogy egy önálló parasztgazda hogyan élt akkoriban, hogyan tevékenykedhetett a kollektivizálás politikája árnyékában. Törzsök Erika segített egy ismerősén keresztül. Így kerültem el az önálló gazdálkodó Gabi bácsihoz, Csertő Gáborhoz a Szarkás tanyára, először csak egy formális beszélgetésre, de attól kezdve többször felkerestem. Az már Yukó gondolata volt, hogy először a bizalmát kell megszerezni ahhoz, hogy érdekes dolgokat tudhassunk meg tőle, márpedig akkor együtt kell vele dolgoznunk. Így hónapokon keresztül mentünk betakarításra, szőlőszedésre, almaszedésre. Így is több mint félév kellett, mire a feleségével együtt a bizalmukba fogadtak, végül barátok lettünk, s – mivel nem volt gyermekük – mintegy fogadott fiuknak tekintettek. Aztán egyszer csak, jól emlékszem, a tiszta szobájából Gabi bácsi kihozott egy csomó iratot, az ötvenes évektől, a negyvenes évek végétől felhalmozódott kis cédulákat, számlákat, jegyzeteket, s azokból visszamenőleg fel lehetett vázolni gazdaságának a fejlődését. Meglepődtem, amikor láttam, hogy már a hetvenes években szerződés jöhetett létre Gabi bácsi és a helyi szakszövetkezet között. A szövetkezet a földjét bérletbe adta Gabi bácsinak, tehát a szocializmus alatt lehetett ilyen csinálni. Saját földje úgy húsz-harminc hold volt, de a bérletnek köszönhetően több táblán több mint száz holdon gazdálkodott. Úgynevezett kulák családból származott, a családnak a két világháború között 200–300 holdja volt, ezt azonban elvesztette a szocializmussal, hogy aztán Gabi bácsi ugyancsak a szocializmusban – ha nem is tulajdonként – visszanyerje. Mindig édesapjának a háború előtti gazdálkodása volt a minta számára, azt követte, s egyfajta hagyományos parasztgazdaságot hozott létre: nem szakosodott, hanem többféle állat és növény szerepelt gazdaságában. Ekkora gazdaságot persze egy házaspár nem tud megművelni, részben szomszédokat alkalmaztak, de befogadtak embereket messziről is. Vagyis személyes ismeretségen keresztül alkalmanként akár tíz embert is foglalkoztatott, de négy-öt fő állandóan ott lakott az istálló melletti kis lakókamrában. Ez a munkaviszony is teljesen hagyományos volt: a gazda és a neki alárendelt cseléd személyzet. Emlékeztetett engem ez a Puszták népére. Volt egy öreg cseléd például, aki évtizedek óta ott lakott, ő Gabi bácsival egyidős volt, s még Gabi bácsi apjának volt a cselédje. Persze több városi házat is fenntartottak, de azokban nemigen lakott senki. Azt tervezték feleségével, Ilonka néniel, hogy addig művelik a földet, míg bírják, azután a tanyát majd átalakítják öregek otthonává, magukhoz hasonló sorsú, gyermektelen házaspárokat fogadnak be oda, alkalmaznak majd egy ápolónőt, de ez végül nem valósult meg. Velük persze majd a következő magyarországi itt tartózkodásunk alatt, 1992-től is tartottuk a kapcsolatot. Érdekes volt látni, hogy – lehet, idős kora miatt is – Gabi bácsi nem tudott beilleszkedni az új gazdaság szerkezetébe. Sokat panaszkodott például arra, hogy a szóbeli megállapodást már mennyire nem tartották be partnerei.

1989 őszén visszamentetek Japánba, s legközelebb 1992-ben jöttetek, akkor Veszprémbe. Mi történt eközben?

Amikor visszamentem Hiroshimába, úgy nézett ki, néhány éven belül docens leszek, s akkor a tanítás lesz a fő munkám. De láttam, hogy akkoriban oly gyorsan változó állapotban van Magyarország, és sajnáltam, hogy ha elkezdek tanítani, nem tudok annyira sűrűn jönni. S éppen akkor jött az ajánlat, hogy a sapporoi egyetemre egy kutatóintézetbe menjek dolgozni. Elég kínos volt a dolog, de Miyano professzor nagyon megértő volt. Így kerültem 1990 októberében oda, ahol a mai napig is dolgozom. Ez tulajdonképpen egy a szláv térség történetét kutató központ, amelyben magyar történelmi kutatások is helyet kapnak.

És aztán 1992-ben újra itt vagytok Magyarországon ...

Japánba való visszatérésem után azonnal pályáztam ösztöndíjra, s már 1991-ben jelezték, hogy a következő évben jöhetnek Magyarországra egy évre. Közben azonban 1992 végén megszületett második gyermekünk, Ryoko, s ezt követően egy hónaposként már hoztuk is őt magunkkal. Hogy miért épp Veszprémet választottuk? Az előző itt létünk alkalmával Pesten laktunk, a Tiszántúlra többször is ellátogattam, azután pedig Kecskemétre jártunk, a Duna-Tisza közét is megismertük, így maradt a Dunántúl. Egy ismerősömön keresztül lehetőségeket kerestem, s Veszprémben adódott ez. Nekem egy év múlva haza kellett mennem, de a családom maradt, mivel a fiam, Takeshi hegedű tanulmányait nem akartuk félbeszakítani, másrészt pedig nekem odahaza a kutatáson kívül nem volt kötelezettségem, ezért aztán kétlakiként jöttem és mentem, egy hónapig Sapporóban voltam, aztán egy hónapig itt. Már nem is, tudtam, hogy melyik is a mi saját lakásunk. Végül 1994 őszén költöttünk valamennyien haza.

Veszprémben a Megyei Tanácshoz voltam helyezve, szerencsém volt ezzel is, ott működött például a *Comitatus* nevű folyóirat szerkesztősége, Agg Zoltán, Oláh Miklós, Tóth Tibor, Navracsecs Tibor részvételével, mely lap az összes megyét próbálta összefogni egyfajta kutatóközpontként is.

Itt az első témám a mezőgazdaság 1989 utáni átalakulása volt, tehát a tsz-ek átalakulása és a magángazdálkodás létrejötte a posztkommunista átmenet idején. Itt is esettanulmányokat készítettem, mégpedig cégbírósági papírokat használva forrásként (már Gabi bácsi gazdaságának elemzésekor is ehhez folyamodtam) egyrészt Kecskeméten, részben a Megyei Levéltár akkori vezetője, Tóth Ágnes ösztönzésére, részben pedig Veszprémben. Általában véve igencsak unalmas papírok ezek, de például a tsz-ek átalakulási közgyűléseiről szóló jegyzőkönyvekre ez nem igaz. Itt a tagok nyíltan beszéltek arról, mi tetszik, mi nem tetszik, tiltakoztak és kritizáltak. A cégbírósági kutatásokban segített az, hogy a Megyei Tanácsnál kaptam egy asztalt, és amikor mentem bárhová, a Tanács külügyese már előre odaszólt, és így könnyebb volt ott a dolgom elintézni. Aztán a kárpótlási jegyekkel történő földvásárlásokon is részt vettem megfigyelőként, amelyeket a kárrendezési irodák, az agrárkamarák, a földhivatal bonyolított. Külön foglalkoztam a szőlőgazdaságok átalakulásával.

A másik témám a helyi, megyei önkormányzatok átalakulása volt az új önkormányzati törvény elfogadása után: a megyék és a helyi önkormányzatok átszervezése, a megye és a helyi önkormányzatok közti viszonyok átalakulása, az új megyei közgyűlések irányítása, a megyei elnök és a megyei közgyűlés közti viszonyok jellemzői, a kisebbségi önkormányzatok megalakulása. Személyes élményeken keresztül tapasztalhattam, hogyan zajlik a városi és megyei élet átalakulása a szocializmus után.

Sose jutott eszedbe, hogy írj egy nagylélegzetű munkát, mondjuk, „A rendszerváltozás Magyarországon” címmel?

Nem én írtam ezt meg, hanem Yuko. Annak idején nemcsak Magyarországon tartózkodtunk, hanem mentünk Csehországba, Szlovákiába és Erdélybe is. Ahogy már Shingo is mondta, valóban érdemes volt magyarul megtanulni, mert sokan vannak magyarok a környező országokban is, tehát a magyar nyelvtudásom sokat segített, hogy nemcsak Magyarországgal, hanem a környező országokkal is foglalkozhassam. És esténként Yukonak elmeséltem mindazt, amit hallottam, láttam, megvitattuk, mit hogyan lehet értelmezni, nem is első olvasója, hanem inkább első hallója volt a későbbi tanulmányaimnak. Yuko aztán „Magyar rapszódia” címmel meg is írta japánul élményeinket, tizenötezer példányszámban

Határainkon túl „... egy másik társadalmat kívülállóként csak akkor lehet megérteni ...”

jelent meg nagy sikerrel 1991–1992 táján. Így Japánban Magyarországgal kapcsolatban a feleségem tulajdonképpen jobban ismert a közvélemény előtt, mint én magam.

Erdélyben hova jártatok?

Marosvásárhelyre, Nagyváradra, Székbe. Marosvásárhelyen Ágoston Vilmost kell megemlítenem, akivel még a hetvenes években ismerkedtem meg, aztán Molnár Gusztávot.

Pesten is megismerkedtünk egy erdélyi magyar családdal Szék községből. Annak idején sokan jöttek Pestre Erdélyből népművészeti tárgyakat árulni, s egy családdal Yuko összetalálkoztam, sok dolgot vásárolt, mivel segíteni akart ezzel, s összebarátkoztunk.

Milyen újdonságok következtek az azóta eltelt időben?

A vidéki önkormányzatokról szóló kutatásokat folytattam 1997–1998-ig, szerkesztettem is egy kötetet e témában. Az agrárátalakulás kérdéskörében pedig tartottunk egy konferenciát 2000-ben Csehországban, s kibővítettem a témát a magyar, cseh, bolgár, lengyel, kelet-német összehasonlítás irányába, ebből is született egy szerkesztett kötet. Emellett egy harmadik témába is belefogtam. A japán Kelet-Európa Története Társaság rendezett egy konferenciát „gondoljuk újra a kelet-európai történelmet” témában. S én ott Kádár Jánosról tartottam előadást, melyben eszmetörténetileg kívántam megvizsgálni a Kádár által előszeretettel használt népi–nemzeti fogalmat, s azt, hogyan lehet Kádárt elhelyezni a magyar történelemben. E tekintetben Illyés Gyula 1956 utáni írásai nagyon érdekesek voltak számomra, mert ő tudatosan a hatalomhoz közel álló fogalmakat használva, úgy láttam, kritikát fejtett ki, például az 1977 karácsonyán megjelent híres „Válasz Herdernek és Adynak” című cikkében a Magyar Nemzet hasábjain, s a nemzeti eszme már sokkal fontosabb volt számára, mint a népi. A '70-es évek végétől kezdve pedig az ő általa képviselt felfogás került előtérbe. Mégsem látom, hogy az ő gondolatai nyertek volna teret 1989 után, mivel Illyés Ády gondolataiból akart indulni, s nemzetértelmezése nemcsak magyarokra vonatkozik, hanem a nemzetek közti együttélés is lényeges szerepet játszik benne. Márpedig az 1990-es években a magyar politika egyre „nacionalistábbra tolódik”.

Meglepően nagy az érdeklődés a japán kutatók részéről a kelet-európai nemzetproblematika iránt. Hogyan lehet ezt a japán történelemben nehezen értelmezhető kelet-európai jelenséget egyáltalán „lefordítani” egy másfajta gondolatrendszerbe?

A mai Japánban nagyon fontos fogalom a nemzet, pontosabban az állam és nemzet, s még inkább a nép és nemzet közti különbség, mégpedig a koreai kisebbségi kérdés vagy a kínaiakkal való kapcsolat folytán. Ilyen szempontból a kelet-európai nemzetiségi kérdés, ahol mindig is elkülönült állam és nemzet, s egy államon belül több nemzet is létezett, igen tanulságos. Tehát miközben valóban messze állhat ez a nemzetfogalom a japán kultúrától, mégis a japánok sem alakíthatnak ki a 21. században más népekkel, más nemzetekkel tartós és kölcsönös jó kapcsolatot efféle különbségtétel nélkül.

A japán egyetemeken a történelmet három részre tagolva oktatják: japán történet, Ázsia-történet és Európa-történet. A Ti kutatóintézetetek hogyan tagolódnak bele ebbe a szemléletbe?

Nálunk az ázsiai történelem kínai történelmet jelent (India inkább filozófiatörténeti szempontból tűnik fontosnak). Európa pedig Nyugat-Európa története, pontosabban a görög–római birodalom, a frank–germán birodalom és Anglia újkori története. Ilyen szempontból tehát teljesen marxista jellegű a történelemfejlődésnek azon modellje, amire az európai

történelem oktatása épül a japán egyetemeken. A többi térség történetével nem tanszéken levő professzorok foglalkoznak, hanem különböző kutatóintézeti dolgozók. Létezik például Tokióban egy Ázsia–Afrika Kutatóközpont, amelynek kutatási területében már benne van a Kínán kívüli Dél-Kelet-Ázsia, India, Izrael is. A Tokiói Egyetemen működik külön egy Ázsia-kutató Intézet is. Az Amerikával foglalkozó kutatások szétszórva folynak, kevésbé intézményesített keretek között, s ezek sorában létezik a sapporoi Szláv Történeti Kutató-intézet is.

A szlavisztikai intézetek világszerte hagyományosan szovjetológiára specializálódtak, ezért a Szovjetunió szétesése mindenütt megrázta azokat. Mi volt a helyzet nálatok? Mennyire változott meg az intézmény profilja a Szovjetunió felbomlása után?

A kutatószemélyzet bizonyos fokig kicserélődött, akik szovjetológiával foglalkoztak – tehát a szocializmus elemzésével – eltávoztak, de a többség egyébként is történész volt. Ezért némileg más volt a helyzet, mint az USA-ban, ahol jórészt politológusok, közgazdászok dolgoztak az efféle intézetekben.

Ezt követően, 1999–2000-ben majdnem egy évig ismét Magyarországon voltatok ...

Akkor Pest környékén laktunk, két településre jártam, egyrészt Lajosmizsére és Hajdúszovátra, az agrárátalakulás legújabb fejleményeit kutattam. Aztán egy félévre Oxfordba mehettem, azt követően azonban 2002–2004 között az intézetünk igazgatója voltam, nagyon sok adminisztratív elfoglaltsággal. Ekkoriban szerveztem például a magyarországi státustörvényről egy konferenciát, mely érdeklődésem a magyar nemzeteszme fejlődésének vizsgálatában gyökerezett, az MDF és a FIDESZ politikája érdekelt e tekintetben.

Most folyamatban van egy nagyon érdekes kutatási programod Szlovákiában.

Ez a program a státustörvényről szóló kutatás továbbfejlesztése, immáron nem az eszmétörténet szemszögéből, hanem annak vizsgálataként, hogy a kisebbségben élő magyarok hogyan képzik el saját nemzetiségük sorsát. Politikusok szájából sokszor elhangzott, hogy az EU integráció keretein belül az egységek többé már nem az államok vagy nemzetek, hanem a különböző „közösségek” lehetnek. De mi is a magyar közösség? A kisebbségben élő magyarok regionális hovatartozását, identitását szeretnénk vizsgálni a középiskolai tanulók gyakorlati pályaválasztásán keresztül. A kutatás egyrészt a galántai járásban folyik, mely épp a magyar és szlovák közösség határán fekszik. Galánta maga régebben magyar többségű település volt, de most már egyre fogyóban van a magyar lakosság. Emellett vizsgáljuk Diószeg községet, amely valamivel északabbra található. A fő kérdés a pályaválasztás maga: az adott egységen belül visszamenőleg huszonöt évre kik hová mentek tanulni, azt követően hova mentek dolgozni, jelenleg hol dolgoznak. Összesen tíz-húszezer ember adatait kívánjuk elemezni az iskolák közreműködésével. Különösen az ottani magyar értelmiségi családok sorsa, a következő generációnak az újratermelése érdekel engem. Személyes ismeretségen keresztül kerültem kapcsolatba egy diószegi volt tanítónővel, Talamon Edittel. Másrészt még a Hangya szövetség kapcsán kerestem valakit, aki annak utódszervezetével, a Hanza szervezetekkel foglalkozott Galántán. Így jutottam el Pukkai Lászlóhoz, a galántai gimnázium volt történelem tanárához. Ők segítenek nekem a kutatásban. Egy mintafelmérést tavalyelőtt végeztem, az jól sikerült, nagyon segítőkészek voltak a tanárok. Most pedig nemcsak magyar iskolákra, hanem szlovák iskolákra is kiterjesztettem a kutatást, hogy össze lehessen majd hasonlítani az adatokat.

Határainkon túl „... egy másik társadalmat kívülállóként csak akkor lehet megérteni ...”

A Japán Tudományfejlesztési Alap finanszírozza a programot, jelenleg három évre szóló támogatásom van, évente körülbelül húszmillió forint értékben. De ez egyébként egy tágabb keretű összehasonlító vizsgálat része, mások a „román közösség”, „szlovák közösség” és így tovább földrajzi mobilitását, lehetőségeit elemzik, de ilyen nagyszabású empirikus felmérésen csak én dolgozom. Azt vizsgáljuk tehát, milyen új típusú közösségek formálódnak az EU-n belül a hagyományos nemzeti, állami tagolódás mellett.

Mennyiben változott az elmúlt harminc év során a Kelet-Európához való viszonyod?

Sokat változott. Először is, Japánban most jóval nagyobb az érdeklődés Kelet-Európa, Magyarország iránt, mint régebben, amikor tudományos szinten talán intenzívebb volt ez a jelenleginél, de most gazdasági, turisztikai, kulturális téren mindez sokkal érezhetőbb. Kezdetben én is a saját tudományos érdeklődésemet követtem. Ez is halad tovább, de most már inkább az áll az előtérben számomra, hogy az egész térség fejlődéséhez én mivel tudok Japán részéről hozzájárulni. Például hosszú távon fontosnak tartanám, hogy legyen a térségben az országok között egy közös rádió, televízió vagy internetes honlap. Az elősegíthetné a népek között egymás mélyebb megértését, amire nagy szükség lenne, hiszen például a magyar kérdést illetően is bármikor újra kiéleződhetnek az ellentétek. Hiányzik ez Kelet-Ázsiában is, ha például közvetlenül hallhatnánk híreket Koreából vagy Kínából, pontosabb képünk lenne arról, mi folyik ott, s ezáltal a népek közelebb kerülhetnének egymáshoz.

Mennél jobban megismer az ember egy másik kultúrát, mennél megértőbb lesz vele, ahogy megismeri, egyre kritikusabb is lesz vele szemben. Másképp látod ma, kritikusabban látod ezt a térséget, mint amikor először jártál itt hosszabb időre?

Igen, biztosan. Amikor elkerültem ide, Magyarországra, baloldali beállítottságú voltam, s csak magyarokkal kommunikáltam. Vannak tapasztalataim japán kollégáimmal is, akik oly sokat foglalkoznak, mondjuk, Szlovákiával, hogy maguk is szlovák nacionalistaként gondolkoznak. Én is például húsz–harminc éve foglalkozom Magyarországgal, de mit tudok például Lengyelország történetéről? Nagyon keveset. Ezért is foglalkozom most azzal, hogy Niederhauser Emil könyvét a kelet-európai történetírások történetéről lefordítsuk és kiadjuk japánul, mert az egész térségről sokat lehet tanulni belőle. Persze talán még mindig magyar nacionalista vagyok, hiszen egy másik társadalmat kívülállóként csak akkor lehet megérteni, ha először teljesen együtt élünk, együtt érzünk azzal. Azután persze más szemszögből, tehát szlovák, román és így tovább szemszögből is meg kell vizsgálnom ugyanazt a dolgot, ami mindig kiegyensúlyozza az érzelmi, „nemzetérzelmi” reagálást.

Budapest, 2006. november 12.

Az interjút készítette: KÖVÉR GYÖRGY

Ieda Osamu műveinek válogatott bibliográfiája

Tanulmányok angol nyelven

1. East European Regional Identity: Vanishing Away and Recreated. In: Ieda, O. et al (eds.): *Reconstruction and Interaction of Slavic Eurasia and Its Neighboring Worlds*. Slavic Eurasian Studies, SRC, Hokkaido University, No. 10. (2006) 61–74.
2. The Hungarian Status Law and Slovak Acceptance. In: Duleba, A. – Hayashi, T. (eds.): *Regional Integration in the East and West: Challenges and Responses*, 2005. 93–105.
3. Ideological Background of the Amendment States Law Controversy in Hungary. *Central European Political Science Review*, 5. (16) 7–28. (Budapest, 2004)
4. Post-communist Nation Building and the Status Law Syndrome in Hungary. In: Kántor, Z. – Ieda, O. et al (eds.): *The Hungarian Status Law: Nation building and/or Minority Protection*. Slavic Eurasian Studies Series, SRC, Hokkaido University, No. 4, (2004) 3–57.
5. Regional Identities and Meso-Mega Area Dynamics in Slavic Eurasia: Focused on Eastern Europe. *Regio*, 15. évf. (2004) 3–22.
6. Re-transformation of the co-operative farm and rural society in Hungary: Dual leadership of integration in agricultural production. In: Ieda, O. (ed.): *Transformation and Diversification of Rural Societies in Eastern Europe and Russia*. SRC, Hokkaido University, 2002. 193–245.
7. Rural cooperatives and members' liability in a historical perspective. In: Ieda, O. (ed.): *New structure of rural economy in Eastern Europe and Russia*. SRC, Hokkaido University, 2001. 1–14.
8. Restoration of St. Istvan's Crown: Where is the Orban government of Hungary headed? In: Sykora, Jan (ed.): *A New Dialogue Between Central Europe and Japan: A Tension Between Continuity and Change*. Charles University, Prague, 2001. 96–109.
9. Introduction to the Emerging Local Governments in Eastern Europe and Russia. In: Ieda, O. (ed.): *The Emerging Local Governments in Eastern Europe and Russia, Historical and Post-Communist Developments*. Hiroshima, 2000. 3–24.
10. Local Government in Hungary. In: Ieda, O. (ed.): *The Emerging Local Governments in Eastern Europe and Russia, Historical and Post-Communist Developments*. Hiroshima, 2000. 85–129.
11. The Zigzag Way of Thought of a Hungarian Populist. *Japanese Slavic and East European Studies*, No. 18. (1998) 115–128.
12. Individual Farming and Socialist Agricultural Cooperative – Based on a Case Study of Individual Farming in the 1970s' Hungary. *Japanese Slavic and East European Studies*, vol. 12. (1991) 1–25.

Szerkesztett kötetek

1. *Reconstruction and Interaction of Slavic Eurasia and Its Neighboring Worlds*. Slavic Eurasian Studies, no. 10. SRC, Hokkaido University, 2006. 370 old.
2. *Beyond Sovereignty: From Status Law to Transnational Citizenship?* Slavic Eurasian Studies, no. 9. SRC, Hokkaido University, 2006. 412 old.
3. *Where Are Slavic Eurasian Studies Headed in the 21st Century?* SRC, Hokkaido University, 2005. 75 old.
4. *The Hungarian Status Law: Nation building and/or Minority Protection*. Slavic Eurasian Studies Series, no. 4. SRC, Hokkaido University, 2004. 625 old. (társszerkesztőként)
5. *Transformation and Diversification of Rural Societies in Eastern Europe and Russia*. SRC, Hokkaido University, 2002. 361 old.

6. *New structure of rural economy in Eastern Europe and Russia*. SRC, Hokkaido University, 2001. 159 old.
7. *The Emerging Local Governments in Eastern Europe and Russia, Historical and Post-Communist Developments*. Hiroshima, 2000. 409 old.
8. *Political Elites in Veszprem County, Hungary*. SRC, Occasional Papers on Changes in the Slavic-Eurasian World, no. 71. (1998) 242 old.
9. *Public Opinion on Local Elites in the Emerging Slavic-Eurasian World – Questionnaire Surveys in Russia, Hungary, Bulgaria and Romania – Expanded Version*. SRC, Occasional Papers on Changes in the Slavic-Eurasian World, no. 58. (1998) 80 old.
10. *Socio-Economic Dimensions of the Changes in the Slavic-Eurasian World*. SRC, Sapporo, 1996. 418 old.
11. *New order in Post-Communist Eurasia*. SRC, Sapporo, 1993. 227 old.

Tanulmányok magyar nyelven

1. Folytonosság és változás a magyar mezőgazdasági termelőszövetkezetek átalakulásában, különös tekintettel a Veszprém megyei esetekre. In: Oláh, M. (szerk.): *Az Átmenet avagy Veszprém megye a rendszerváltás időszakában*. Veszprém, 1995. 217–229.
2. Hanza és Hangya. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Szomszédok és szomszédaink között*. Budapest, 1993. 343–354.
3. Központ és községi szövetkezetek a Hangya szövetkezeti mozgalomban az első világháborúig. *Agrártörténeti Szemle*, 32. évf. (1990) 1–4. sz. 158–175.

Tanulmányok japán nyelven

1. Hangari to EU kamei mondai. (Hungary and EU accession) In: Hayashi, T. (ed.): *To-chuo tiiki kokusai kankei no hendo (Changes of international relations in East-Central Europe)*. SRC, Sapporo, 1998. 79–99.
2. Chuo jiyu boeki kyotei to surovakia/cheko keizai no genjo (CEFTA and current economy of Czechs and Slovaks). In: Hayashi, T. (ed.): *To-chuo tiiki kokusai kankei no hendo*, 101–112.
3. Ieda, O. (ed.): *Surabu Yurasia no hendo, sono shakai seiji teki shokyokumen (Changes in Slavic Eurasia: Socio-political dimensions)*. SRC, Sapporo, 1996. 462 old.
4. Ieda et al. (eds.): *Surabu no Rekishi (History of Slavic areas)*. Tokyo, 1995. 392 old.
5. Hangari kindai niokeru nogyo kiki to nogyo seisaku, chusho jinusi no nohon shugi to kyoudou kumiai undo (Agrarian crisis and agrarian policies in the Modern Hungary: Agrarian movement and co-operatives), 1–5. *Economic Review of University of Hiroshima*, vol. 10. (1986) No. 2., vol 11. (1987) No. 1.
6. Nomin keiei to kyodo tai: 1945 nen toti kaikaku ni itaru hangari noson shakai heno iti sekkin (Peasant farming and community: An approach to the Hungarian rural society before the land reform in 1945). *Shakai keizai sigaku (Socio-economic history)*, vol. 47. (1982) No. 5

IEDA OSAMU

A szövetkezeti gazdálkodás és a vidéki társadalom átalakulásának folyamata Magyarországon

A kettős vezetésű integráció a mezőgazdasági termelésben¹

Nagyüzemi *versus* kis paraszti gazdaság. E körül folytak az aktuális viták a politikai, sőt a tudományos, többek között a gazdaságtörténeti fórumokon is a modern és szocialista mezőgazdaság modelljét illetően Kelet-Európában és a Szovjetunióban. Azonban ezen túlmenően is – mind időben és térben – ez a kérdés képezte és képezi napjainkig is az egyik leghevesebb vitatémát az agrár társadalmak átalakulásával kapcsolatban, így például a 19. század második felétől egészen a második világháború utáni földreform korszakáig Japánban is.

Most is élő problémával állunk tehát szemben, különösképpen ott, ahol a politikai és gazdasági rendszerek átalakultak a kommunista uralom összeomlásával együtt. Többféle-képpen megközelíthetjük a kérdésre adott választ. Az 1990 körül zajlott viták például Magyarországon a tsz-ek átalakítását illetően kimondottan politikai jellegűek voltak. Tanulmányunk viszont elsősorban tényekből indul ki, s nem pusztán a nagyüzemi kontra kis paraszti gazdaság problémát tárgyalja, hanem bemutatja, hogy egyik a másik javára is működhet. Elemzésünk először a magyar mezőgazdaság termelési integrációjával foglalkozik a 2000. évi országos mezőgazdasági összeírásokra támaszkodva, és a kétféle típust: a paraszti és a kollektív típust kiszűri azokból. Ezután országos tipológiai képet rajzolunk az egyes régiók sajátosságainak bemutatásával. Ezt követően az e sorok írója által végzett empirikus felmérések alapján vizsgáljuk a kettős vezetésű integráció belső viszonyait. Végül pedig a kettős vezetésű integráció társadalmi és történeti hátterét világítjuk meg.

Az agrártermelés struktúrájának változásáról

Fontos odafigyelni az integráció két különböző típusa közötti összefüggésekre. Az 1. számú táblázat megadja a kistérségek² számát, melyeket két szempont szerint osztályozhatunk:

¹ A tanulmány bővebb angol nyelvű változatát lásd: Ieda, Osamu: *The Re-Transformation of Cooperative Farming and Rural Society in Hungary: Dual Leadership of Integration in Agricultural Production*. In: Transformation and Diversification of Rural Societies in Eastern Europe and Russia. Ed. by Ieda Osamu. Slavic Research Center, Hokkaido University, Sapporo, 2002. 193–245.

² A kistérségek Magyarországon nem közigazgatási egységek, de lényegében azok szerepét töltik be a helyi fejlesztéspolitikában és a statisztikákban is. A kistérség az ország egy meghatározott területe, ahol egy vagy két város található. Egy kistérséghez több önkormányzat és az ott élő több tízezer ember tartozik. A „régiók” egészen új közigazgatási egységek Magyarországon, hiszen ott eredeti-

1. Integráció paraszti vezetéssel (P): azok a parasztgazdaságok, amelyeknek termelése meghaladja az évi egymillió forintot (ezek jelentik az 1. ábrán a két legnagyobb csoportot).
2. Integráció kollektív vezetéssel (C): azok a szövetkezetek, amelyeknek az évi termelése több mint ötszázmillió forint (ezek jelentik a két legnagyobb csoportot a 2–3. ábrán).

A fenti két szempont szerint négyféle kistérségről beszélhetünk:

- (1) „P és C” kistérségről, amelyben mind a P, mind a C gazdaságok az országos átlagnál nagyobb mértékben járulnak hozzá az adott szervezettípus évi termeléséhez (az országos átlag a parasztgazdaságoknál 63,3%, míg a tsz-eknél 33,9%) – ezt a fajta kistérséget nevezem a tanulmányban „kettős vezetésű kistérségnek”;
- (2) „P és c” kistérségről, amelyben a P gazdaságok az országos átlagnál nagyobb mértékben járulnak hozzá a szervezettípusuk évi termeléséhez, a C gazdaságok az országos átlagnál kisebb mértékben – ezeket nevezem „paraszti vezetésű kistérségeknek”;
- (3) „p és C” kistérségről, amelyben a C gazdaságok az országos átlagnál nagyobb mértékben járulnak hozzá a tsz-ek évi termeléséhez, a P gazdaságok az országos átlagnál kisebb mértékben – ezeket nevezem „kollektív vezetésű kistérségeknek”;
- (4) „p és c” kistérségről, amelyekben mind a P, mind a C gazdaságok az országos átlagnál kisebb mértékben járulnak hozzá szervezetfajtájuk évi termeléséhez – ezeket nevezem „vezetés nélküli kistérségeknek”.

Magyarország 150 kistérségét tehát az integrációjuk irányítása alapján négy csoportba lehet osztani: 1) kettős vezetésű kistérségek, 2) paraszti vezetésű kistérségek, 3) kollektív vezetésű kistérségek, 4) vezetés nélküli kistérségek.

Másrészt, a hét magyar régió mindegyikét leírhatjuk azzal, hogyan tevődik össze a kistérségek ezen négy fajtájából (lásd a 4. ábrát: A régiók egyedi vonásai kistérségtípus szerint). A tábla függőleges tengelyének felső része (P és C) a „P és C” kistérségek aránya (%-ban) egy adott régióban, az alsó része (Non) a „p és c” kistérségek aránya (%-ban) egy adott régióban; a vízszintes tengely baloldali része (Paraszti) a P és c és a „P és C” kistérségek aránya (%-ban) – azaz mindazon kistérségek összaránya, amelyeknél a P kistérségek az országos részesedése átlag feletti; a vízszintes tengely jobboldali része (szövetkezeti) pedig a p és C és a „P és C” kistérségek aránya (%-ban) – azaz mindazon kistérségek összaránya, amelyekben a C gazdaságok részesedése az országos átlagnál nagyobb.

A 4. ábra először is azt mutatja, hogy a jobboldali dimenzióban nincsen jelentős különbség az egyes régiók között, azaz a kollektív gazdaságok súlya országsszerte körülbelül ugyanolyan mértékű a termelés integrációjában. Ez alól az egyedüli kivétel az észak-alföldi régió. Másodsor, ha egy adott régióban a baloldali dimenzióból van több kistérség, akkor ott kevesebb lenti dimenzióbeli kistérség van (tehát negatív a korreláció a baloldali és a lenti dimenzió között). Ez a negatív korreláció érthető, hiszen sok paraszti vezetésű kistérség egy adott régióban automatikusan kevesebb olyan kistérséget eredményez, amelynek nincsen vezetése, feltéve, hogy a kollektív vezetésű kistérségek aránya állandó. Harmadszor és az előzővel ellentétben megállapíthatjuk azt, hogy a baloldali és a felső dimenzió közötti korreláció pozitív – tehát minél több a paraszti vezetésű kistérség egy régióban, annál több a kettős vezetésű is. Ezt a pozitív korrelációt ugyanakkor nem általánosíthatjuk két fontos kivétel miatt. Az észak-alföldi és a közép-magyarországi régióknak van a legtöbb (6), illetve a legkevesebb (0) kettős vezetésű kistérsége, annak ellenére, hogy a baloldali dimenzióban közepső helyet foglalnak el.

leg megerendszer volt és van a mai napig is. A hét régiót elsősorban azért vezették be, hogy az országot integrálják az EU régiós rendszerébe.

Négy jellegzetes regionális minta rajzolódik ki (lásd az 5. ábrát). Az egyik az, amelyet a dél-alföldi régió példája mutat: itt mind a paraszti vezetés, mind a kettős vezetés igen erős. A második mintázat ennek éppen az ellenkezője, mind a paraszti, mind a kettős vezetés igen gyenge; ilyen figyelhető meg az észak-magyarországi régióban. A harmadik az észak-alföldi régió mintázata, ahol a paraszti és a kollektív vezetés körülbelül egyformán fejlett, és a kettős vezetés is jelentős. Az utolsó mintázat majdnem a harmadik ellentéte. Ez a közép-magyarországi régióra jellemző, ahol a kettős vezetés ki sem alakult, bár mind a paraszti, mind a kollektív vezetés meglehetősen elterjedt (lásd a térképet: Régiók és kistérségek az integráció négy típusa szerint).

Annak ellenére, hogy nem állnak rendelkezésünkre adatok a korábbi évekből egyes gazdaságok termelési mutatóiról régiók szerint, a fenti statisztikai elemzések alapján talán extrapolálhatunk országos horizontról nézve az átalakulás kistérség és régiók szerinti dinamikájára. Először is, a mezőgazdasági vagyontárgyak egalitáriánus privatizációjának napjainkra is kiterjedő hatása kimutatható, különösen a „p és c” kistérségekben, amelyeknek száma a 150-ből 64. Ezekben a kistérségekben a kisebb parasztgazdaságok és a közepes méretű tsz-ek dominálnak, amelyek többé-kevésbé megőrizték a közöttük fennálló „szocialista eredetű” viszonyt. Ezt jelképezi a parasztgazdaságok kettős és kiegészítő jellegű jövedelemstruktúrája: a gazdálkodók fizetést kapnak a szövetkezettől, de mellette a parasztgazdaságból is van bevételük.³ Ezzel ellentétben, 86 kistérségnél az integráció magas fokát figyelhetjük meg. A statisztikák az integráció két lehetséges módját mutatják minden kistérség esetén: a paraszti, illetve a kollektív vezetést. Ez a tipológia a 150 kistérséget négy csoportra osztja, és ez az osztályozás az alapja a regionális tipológiánál leírt négy mintázatnak is.

Tekintettel arra, hogy a kollektív vezetés mértéke csaknem ugyanakkora a különböző régiókban, világos, hogy az integráció dinamikáját leginkább a paraszti vezetés mértéke határozza meg; elsősorban ez a tényező különbözteti meg egymástól a régiókat. Ennek alapján úgy tűnik, hogy a mezőgazdaságban megfigyelhető átalakulás döntő eleme a paraszti gazdaságok elterjedése. Igaz ez Magyarországon is, amelyről hosszú ideig úgy gondolták, hogy egyike azon posztkommunista országoknak, ahol a leginkább domináns szerepet játszott a szövetkezeti gazdálkodás. A kistérségek és régiók viszonyát elemző statisztikai kutatások ugyanakkor az integrációnak egy másik értelmezését is lehetővé teszik. Ez az integráció kettős vezetésű modellje, amelyre még nem figyeltek fel szélesebb körben és ezért nem is elemezték. Ezt a jelenséget szeretném bemutatni a tanulmány további részében.

³ Kovách Imre: Termelők és vállalkozók. Rétegződés-modell vizsgálat IX. Budapest, 1988. Ez a könyv részletesen elemzi a háztáji gazdaságok termelését a kommunista időszakban. Ugyanakkor a szerző nem emeli ki, hogy a tsz-ek és a parasztgazdaságok kiegészítették egymást. Ez a kapcsolat nem mindig a „közös haszon tiszta szándékán” alapult. A szerző inkább a kétféle gazdálkodás működésének objektív leírását adja. A privatizációs időszaknak erről az aspektusáról lásd: Kocsondi J. és mások: *A mezőgazdasági kis- és középvállalkozások fejlesztési törekvéseinek néhány tanulsága*. In: Kovács T. (szerk.): *A mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig*. III. Falukonferencia. Pécs, 1995.; Termelők és vállalkozók. Rétegződés-modell vizsgálat IX. 156.; Ieda, O.: *Folytonosság és változás a magyar mezőgazdasági termelőszövetkezetek átalakulásában, különös tekintettel a Veszprém megyei esetekre*. In: Oláh M. (szerk.): *Az átmenet avagy Veszprém megye a rendszerváltás időszakában*. Veszprém, 1995. 217–229.; Bali János: *Megtörpanás? A mezőgazdasági áru-termelés fejlődésének korlátai egy málnatermelő településen*; Váradi Mónika Mária: *Keskeny az ösvény: Esettanulmány a Harmónia Mgtsz átalakulásáról*. Replika, 33–34. (1998) 115., 124.

Az integráció kettős vezetésű modellje az átalakulás folyamatában⁴

Az az állítás, hogy a parasztgazdaságok és a nagyüzemi gazdaságok egymás számára konkurenciát jelentenek,⁵ történelmi távlatból igaz lehet, sőt tulajdonképpen ez a versengés ösztönözte a mezőgazdaság vissza-visszatérő átalakulásait. A rendszerváltás utáni mezőgazdasági reformokat is éppen ez az ortodox elképzelés vezérelte: a leghelyesebb politikai, gazdasági, szociális, jogi és történelmi szempontból az, ha kiderül, hogy vajon melyik működik megfelelőbben: a parasztgazdaság vagy a nagyüzemi gazdaság. Ez a feltevés ráadásul jól magyarázza az átmeneti időszak agrárpolitikájának érveit és motívumait.⁶ Mégse felejtjük el azt, hogy a versengés csak egy a két gazdálkodási forma viszonyának számos összetevője közül. A történelmi tények és az esettanulmányok azt mutatják, hogy sok esetben szimbiotikusan működtek, vagy egymás működését éppenséggel kölcsönösen kiegészítették. A parasztgazdaságoknak például ahhoz, hogy kibővítsék tevékenységi körüket, szükségük volt azokra a földekre, amelyeket a második világháború előtt nagy földbirtokosok adtak bérbe. Ezt a kapcsolatot jól bizonyítják a tsz-ek és tagjaik háztáji gazdaságai is.⁷ A versengés első sorban akkor kerül hangsúlyozásra, amikor az átalakulás a politikai viták napirendjén szerepel.

A kettős vezetés esetén a nagy parasztgazdaságok és a nagyüzemi gazdaságok nem egyszerűen egymás mellett léteznek az adott kistérségben. A két gazdálkodási forma az adott helyen átfedéseket mutat. A nagyüzemi vezetők általában nagy parasztgazdaságokat is irányítanak. A két gazdálkodási forma több módon is összekapcsolódik. Esettanulmányokban bemutatom az átfedés két jellegzetes formáját, illetve a kettős vezetés két típusát. A tipológiát első sorban az átalakított termelőszövetkezetek belső struktúrájának leírására dolgoztam ki; az egyik a vezetés versengő, másképpen szólva menedzser-tulajdonosi, a másik pedig az autoriter, másképpen szólva bürokratikus típusa. Első példánk a lajosmizsei Petőfi Termelőszövetkezet esete.⁸ Ez a tsz a dél-alföldi régióba tartozik, ahol a kettős vezetés a leginkább meghatározó. A másik példa a Marhatenyésztő Tsz az észak-alföldi régióból,

⁴ Sarris, Alexander H. – Doucha, T. – Mathjis, Erik: *Agricultural restructuring in Central and Eastern Europe: Implications for Competitiveness and Rural Development*. European Review of Agricultural Economics, 26. (1999) no. 3. Itt a szerzők használják a „kettős termelési szerkezet” kifejezést (305.), de a kettősség itt a tulajdonos és a menedzsment szerepének szétválását jelenti, amely a térségre jellemző egalitáriánus privatizációs politikából fakad.

⁵ Mathjis, Erik – Swinnen, J. F. M.: *The Economics of Agricultural Decollectivization in Central and Eastern Europe*. Policy Research Group Working Paper I. Katholieke Universiteit Leuven, 1996. (<http://agr.kuleuven.ac.be>)

⁶ Juhász, Pál: *The End of the „Agricultural Miracle” and the Property-Reform in Hungary* és Hayashi, Tadayuki: *Politics of the Agricultural Transformation in Czechoslovakia: 1990–1991*. In: Ieda, O. (ed.): *The New Structure of the Rural Economy of Post-Communist Countries*. Slavic Research Center, Hokkaido University, 2001.

⁷ Az egymás működését kiegészítő kapcsolat másik példája az állattenyésztés területe, lásd a 6. ábrát (Állatállomány gazdaságtípusok szerint): *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1990*. Budapest, 1991. 129.; *Magyarország mezőgazdasága 2000, területi adatok, CD-ROM változat*, (a továbbiakban: MM 2000.) 184–185. A tsz-ek és a parasztgazdaságok hosszú távon kiegészítik egymás működését a sertés- (beleértve az anyasertés-) és a juhtenyésztésben. Eszerint a mezőgazdaság átalakulása Magyarországon nem egyszerűen azt jelentette, hogy a tsz-ek működését egyoldalúan felszélyeztették a terjeszkedő parasztgazdaságok. Sőt, a táblázatból egy másik érdekességre is felfigyelhetünk: minden itt tárgyalt jelenség, beleértve az állattenyésztés általános hanyatlását vagy a tsz-ek és a parasztgazdaságok közötti kiegészítő viszonyt, már a nyolcvanas években megjelent, s a kilencvenes évek intézményi változásai inkább csak felerősítették ezeket.

⁸ A tanulmányban a személyek és a vállalatok megnevezésére fiktív neveket használók.

amelyre ugyanaz a vezetési forma jellemző. A konkrét esetekről feltételezhetjük azt, hogy az adott egész régióra jellemzők. Az alábbi összehasonlító modell ennek ellenére nem több, mint egy empirikus hipotézis, még ha statisztikai elemzések alá is támasztják. Ha több adat és kutatási eredmény áll majd rendelkezésünkre, akkor elmélyíthetjük és finomíthatjuk, sőt talán kiterjeszthetjük más területekre is.⁹

*Az integráció kettős vezetésének versengő formája:
a termelőszövetkezeti gazdálkodás átalakulásának lajosmizsei modellje*

A lajosmizsei Petőfi Tsz-t 1961-ben alakították meg. A kistérségi és megyeközpont Kecskemét¹⁰ körüli vidék arról nevezetes, hogy a kommunista időszakban igen egyedi módon közelítették meg itt a mezőgazdaságban zajló kollektivizálást: az ún. „mezőgazdasági szakszövetkezetek” átalakításával. A szakszövetkezet az önálló gazdálkodók jóval lazább társulását jelentette, mint a korabeli kolhoz-típusú termelőszövetkezet. A szakszövetkezetben a mezőgazdasági termelés nagy részét a gazdálkodó tagok végezték, bizonyos munkákat, például a kész termékek értékesítését vagy a nyersanyagok beszerzését azonban közösen végezték.¹¹ Egyszerűbben fogalmazva: jórészt saját maguk számára termelhettek. Ezt elsősorban két dolognak köszönhető: a gazdálkodók kitartó ellenállásának és a gazdaságok különleges elhelyezkedésének. A gazdálkodás nagy része itt ugyanis tanyákon folyt, amelyek önálló mezőgazdasági egységek, és így biztos területet kínáltak az ellenállás számára. A rossz természeti adottságok (például rossz minőségű, nagyon homokos föld) jó ürügyet szolgáltatnak a politikai vezetésnek, hogy a terület kolhozosításával felhagyjanak.¹² Ez a terület nem alkalmas külterjes gazdálkodásra. A kistérségbeli parasztok kénytelenek voltak munkaidőnyes gazdálkodásra áttérni: zöldség- és gyümölcstermelésre, állattenyésztésre stb.

A Petőfi Szakszövetkezet élelmiszertermeléssel és más, ipari tevékenységekkel is foglalkozni kezdett: egy takarmány- és egy műanyaggyártó-üzemet alakítottak ki. Mindez összhangban állt az „új gazdasági mechanizmus” 1968-ban meghirdetett országos irányvonalával. Ráadásul a közös gazdálkodásba bevont olyan mezőgazdasági alaptevékenységeket is, mint a gyümölcstermelés, illetve a szarvasmarha-tenyésztés. A szakszövetkezet végül módosította működésének addigi jogi kereteit, és mezőgazdasági termelőszövetkezetté vált¹³ úgy, hogy mindeközben szakszövetkezeti jellegét sem veszítette el: a tagok háztáji gazdaságai még így is elég nagyok maradtak ahhoz, hogy önálló parasztgazdaságokként működhesenek. Ez az 1990-es évek fejlődésének, különösen a termőföld privatizációjának fontos előfeltétele volt, hiszen a tagok elég biztosnak érezhették magukat ahhoz, hogy „önálló gazdálkodásba” kezdjenek.

A Petőfi Tsz 1986-ban összesen 3049 hektár területen gazdálkodott; ebből 1246 hektár szántóföld, 636 hektár erdő, 462 hektár rét, 226 hektár gyümölcsösök és kertészet, 360

⁹ A jászberényi „P és c” kistérség például a kettős vezetés egy további modellje vagy altípusa lehetne: egy nagy parasztgazdaság mint befektető az agrárüzletben. Lásd: Pethő László: *Egy mikrorégió az ezredfordulón*. Budapest, 1999. 228–234.

¹⁰ A kistérség koncentrációs aránya 70,7% a nagy parasztgazdaságok és 54,4% a nagy termelőszövetkezetek esetében. MM 2000. 317., 441.

¹¹ *A Lajosmizsei Kossuth Mezőgazdasági Termelőszövetkezet 1961–1986*. (1986), 7–8.

¹² Ieda, O.: *Individual farming and Socialist Agricultural Co-operative – Based on a Case Study of Individual Farming in 1970’s Hungary*. Japanese Slavic and East European Studies, 12. (1991) 4–11.

¹³ A tsz-elnök, Kertes G. szerint ezt a változtatást nagyban ösztönözte az a 15 millió forintos támogatás, amelyet az állam adott erre a célra; interjú Kertes G-vel 2000 novemberében Lajosmizsén.

hektár pedig háztáji gazdaság,¹⁴ a maradékot jórészt nem mezőgazdasági célokra használták. Teljes tőkéje 300 millió forint, teljes kibocsátása pedig 240 millió volt.¹⁵ 1992-ben, amikor a mezőgazdasági tsz-eket is érintő privatizációs törvények érvénybe léptek, a gazdaság teljes tőkéjét 560 millió forintra becsülték, amelyet 650 tag között kellett szétosztani.¹⁶ Az összeg 5%-át a gazdaság alapítói eredeti hozzájárulásának megfelelően fizették ki. 50%-át a tagok között tagságuk hosszúságának arányában. Végül a fennmaradó 45%-ot annak arányában osztották ki, hogy az egyes tagoknak mekkora volt a teljes keresete a tsz-en belül.¹⁷ Annak, hogy a tsz vagyonát ilyen egalitáriánus módon osztották el, az lett a következménye, hogy az egyes tagoknak a közös vagyonból való részesedésében legfeljebb két vagy három millió forint különbség mutatkozott. A tagok nagy része fél és másfél millió forint közötti értékben kapott szövetkezeti üzletrészt.

A szövetkezet vagyonának számszerű elosztását követően a Petőfi Termelőszövetkezet számára, csakúgy, mint az országban bármelyik másik tsz számára, viharos időszak következett 1992 második felében. Két nagyobb és négy kisebb – összesen 277 tagot tömörítő –, az elszakadást kívánó csoport közös igényt nyújtott be 268 millió forintra. Azt kérvényezték, hogy részüket szakítsák ki a tsz vagyonából. A nagyobb csoportok az adott munkahelyeknek megfelelően szerveződtek – a műanyaggyártó üzem és a gyümölcsösökert dolgozói –, míg a kisebbek elsősorban családi alapon alakultak. Ez a komoly elszakadási kísérlet azonban sikertelen maradt, többek között azért, mert ilyen döntéshez kétharmados többségre lett volna szükség. A nyugdíjas tagok többsége azonban semmiféle elszakadást nem támogatott,¹⁸ hiszen ez nagy valószínűséggel a tsz felszámolásához vezetett volna.¹⁹ Ráadásul nem sikerült megegyezni abban sem, hogy a tsz összesen 137 millió forintra rúgó tartozását hogyan osszák szét az elszakadni vágyók és a tagok között.²⁰ Végül csak negyven tag egyéni elszakadását fogadták el, az ő összes vagyonuk 32 millió forintot tett ki.

A lajosmizsei tsz privatizációjának történetében a versengő vezetés is fontos szerephez jutott. Az elszakadást támogató tagok egyik szószólója a következőket mondta a nyugdíjas tagoknak: „Én nyugdíjas tagtársaimnak szeretném bejelenteni azon szándékomat, hogy 1 800 000 forintos vagyonrészem 90%-áról lemondok részükre abban az esetben, ha a kertészet és műanyagüzem csoportos kiválások véghezmennek, annak bizonyítékául, hogy itt nem az én érdekeimet, hanem a közösség érdekeit képviselem. Úgy szeretnék lemondani,

¹⁴ A mezőgazdasági szakszövetkezetek tagjainak háztáji gazdaságukon kívül is volt saját tulajdonú földjük, sőt még béreltek is földet a tsz-től vagy másoktól: Ieda: *Individual farming*, 19–20.

¹⁵ *A Lajosmizsei Kossuth Mezőgazdasági Termelőszövetkezet*, 14–15.

¹⁶ A Petőfi Tsz hivatalos dokumentumai Lajosmizsén, a Bács-Kiskun Megyei Bíróságon, a cégbíróságon Kecskeméten található. Minden hivatkozás a tsz pénzügyeire ezeken az iratokon alapul.

¹⁷ Más esetekben a munkával töltött tagsági idő hossza is számított: Központi Statisztikai Hivatal Veszprém Megyei Igazgatósága, *A mezőgazdaság átalakulása és az átalakulás várható társadalmi következménye*. Veszprém, 1993. (kézirat) szerint az arányok Veszprém megyében a következőképpen alakultak: 11,7%-ot osztottak szét az eredeti hozzájárulás alapján, 25,1%-ot a tagsági idő hosszúságának alapján, 28,3%-ot a munkával töltött tagság alapján, 29,9%-ot a tagok teljes keresete alapján és 5%-ot egyéb szempontok alapján.

¹⁸ A tagok 1992. november 27-én tartott közgyűlésének jegyzőkönyve alapján.

¹⁹ A visszautasítás másik oka az volt, hogy az elszakadást sürgetők túlzott követelésekkel álltak elő, a tsz legértékesebb vagyontárgyaiból kérték részüket. Interjú Kertes G-vel Lajosmizsén, 2000 novemberében.

²⁰ A tagok 1992. december 29-én tartott közgyűlésének jegyzőkönyve alapján. A tartozás teljes összege 137 millió forint volt. Az ülésen elsősorban az a 35 millió forint volt a téma, amellyel a tsz a Kereskedelmi Bank felé tartozott.

hogy ez 300 nyugdíjasnak (1 700 000 Ft) karácsonyra kerüljön kifizetésre.” A szónok szerint ez az ajánlat ellensúlyozhatta volna azokat a természetbeni juttatásokat, amelyeket a tsz-elnök, aki ellenezte az elszakadást, a nyugdíjasoknak szánt. A tsz elnöke, Kertes G. ragaszkodott ahhoz, hogy egyben tartsa a szövetkezetet, hogy megóvja a tagok munkahelyét, és védje a nyugdíjasok érdekeit. Ezek a tsz-vezetők magán agrár- és egyéb vállalkozásokban is érdekeltek voltak, amelyekben később sikeresek is lettek. Fontos itt megjegyezni, hogy ezek a tagok nem érezték problémának azt, hogy kibővítsék parasztgazdaságukat a tsz támogatása mellett. A kommunista időszakban szerzett tapasztalataik arra tanították őket, hogy ez a két forma nem egymás konkurenciája, sőt kölcsönösen egymás hasznára válhatnak.

Az általános üzleti feltételek egyre romlottak a mezőgazdaságban zajló privatizáció után. A magyar agrártermékek piaca, különösen a szovjet piac, eltűnt. Az árak ennek megfelelően zuhanni kezdtek, és a nyugat-európai termelőkkel szemben egyre fokozódó verseny is komoly következményekkel járt. A Petőfi Tsz-nek anyagi nehézségei adódtak; az infrastruktúra fejlesztésére beruházott óriási összegek (60 millió forint), valamint a kommunista időszak végén megkezdett gyümölcsfa-ültetés súlyos adósságokba verte a szövetkezetet; a gazdaság kritikus helyzetbe került. A helyzetet tovább rontotta, hogy az eladósodáshoz vezető modernizált infrastruktúrát és a gyümölcsfákat át kellett adni a privatizáció utáni új tulajdonosoknak, és ezért a veszteségért a tsz semmiféle kárpótlásban nem részesült. A kölcsönök kamatlába meredeken emelkedett; a gazdaság tehát néhány éven belül a teljes anyagi csóddal nézhetett szembe.

A tsz-tagok 1995-ös közgyűlésén²¹ az elnök beszámolt az óriási éves hiányról: „Ezt a veszteséget nem a szövetkezet tagsága élte föl. Ebből 40 millió forintot a banki kölcsön kamata tesz ki.” 1994-ben a Petőfi Tsz által felvett banki hitel kamata 38%, miközben az előző évben az infláció 19% volt.²²

1994 végére az adósság teljes összege elérte a 300 millió forintot – 1992-ben ez még csak 137 millió volt. Az elnök két lehetőséget kínált fel a tagoknak. Az egyik az volt, hogy végérvényesen szüntessék meg a gazdaságot. A másik az, hogy a tsz-t kereskedelmi cégekké alakítsák át, és így jelentősen csökkentsék az egyes tagok részesedésének névértékét. Az elnök szerint az első lehetőség a rosszabb, hiszen ebben az esetben a hitelezők csak a saját érdeküket néznék, és így alacsony áron jutnának hozzá a tsz vagyonához, a tagok pedig semmit sem profitálnának a megszüntetésből. A második lehetőségből ugyanakkor lehetett nyerni. A tagok egy része a névérték 10%-át kaphatná a részesedéséért, a részesedés fennmaradó hányadát pedig az új cégek újonnan kibocsátott részvényekkel pótolhatnák, azzal a feltétellel, hogy a régi részesedések elveszítik névértékük felét. Ebben az esetben a tsz ket-tőszázhusz alkalmazottja megtarthatja jelenlegi állását. Az elnök szerint az átalakításnak éppen ez a lényege.

A 10%-os kifizetés ígérete elsősorban a nyugdíjasoknak és a külső üzletrész-tulajdonosoknak szólt.²³ Erre a célra rendelkezésre bocsátottak 20 millió forintot. Úgy is mondhat-

²¹ A tsz-tagok 1995-ös közgyűlésének jegyzőkönyve alapján.

²² *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1995*. Budapest, 1996. 313.

²³ Lásd Ieda: *Folytonosság és változás*, id. mű és Kovács Katalin: *Elfújja a szél? Esettanulmány a Homokvár szövetkezetéről*. Replika, 33–34. (1998) 141. E cikk egy esettanulmány egy olyan tsz átalakításáról, amely egy tanyasi kistérségben található. [Az 1992. évi törvények értelmében a tsz-ek tagjainak három kategóriáját különböztették meg: aktív tagok (beleértve a menedzsmentet is), nyugdíjasok és kívülálló (külső) üzletrész-tulajdonosok (a volt tagok és örökösök). Ezen utóbbi csoport jogai jóval korlátozottabbak, szavazati jog egyáltalán nem illeti meg őket, a közgyűlésen csak tanácskozási és javaslattevési joggal bírnak.” – a szerk.]

juk, hogy ezzel a kifizetéssel összesen 200 millió forintnyi részesedést adtak fel; további 180 milliót pedig azáltal, hogy a részesedések névértékét 50%-kal csökkentették (a 180 millió a 360 millió fele, a 360 millió pedig az 560 millió mínusz 200 millióból adódik). Így tehát a tsz teljes vagyonának ára az eredeti 560 millióról 180 millióra csökkent (ez az összeg volt a szövetkezet aktuális piaci értéke).²⁴ Ezeket a terveket és számításokat egy a Petőfi Tsz hitelezőivel – nagyrészt bankokkal – kötendő átütemezési megállapodáshoz készítették. A tsz konszolidálásának előfeltétele volt az, hogy a tagok részesedését drasztikusan csökkentsék. Végül azonban a hitelezőkkel kötendő megegyezés kudarcba fulladt, és a tagok számára nem maradt más hátra, mint hogy önerőből alakítsák át cégekké a tsz-t úgy, hogy az üzletrészek értékét még szigorúbb becslésnek vessék alá. Ez volt a legalacsonyabb érték, amelybe a hitelezők még belementek, ennél alacsonyabb esetén úgy döntöttek volna, hogy behajtják a kölcsönt.

Mindezek után 1995 nyarán a tsz öt kereskedelmi céggé alakult át: a Holstein Kft. szarvasmarha-tenyésztéssel, a Lajos-Garden Kft. gyümölcsstermesztéssel, a Lajos-Feed Kft. takarmányórléssel, a Greenhouse Kft. műanyaggyártással, az Eagle Wing Kft. könyvelési ügyekkel foglalkozott. A Petőfi Tsz semmilyen külső forrásra nem támaszkodhatott, amikor ki kellett fizetnie a tagok részesedésének 10%-os díját, tehát a tagok egymás között üzletrészesedéseikkel, és az újonnan alapított cégek részvényeinek egy részét is értékesítették. Ugyanakkor ezek a tranzakciók és a részvények lehetőséget nyújtottak az ambíciózus vezetőknek arra, hogy a részesedéseket koncentrálják, és így az új cégek menedzser tulajdonosaivá váljanak.²⁵

Az átalakulás első lépéseként az öt új cég kapott egymillió forint alaptőkét. Ez az összeg volt egy kft. minimális kezdőtőkéje. A Petőfi Tsz minden tagjának, aki a szövetkezetből kapott részesedését az új cégbe szerette volna beruházni, be kellett fizetnie 10 000 forintot az új cég alapító részvényéért, majd a tsz készpénzben kiegészítette részesedésüket egymillió forint erejéig (lásd a 2. táblázatot: Befektetés és szövetkezeti üzletrész négy lépésben).

A második lépés 1995 végén következett. A tsz összvagyonát időközben igen szigorú számítás szerint újrabecslétek körülbelül 100 millió forintra (pontosan 102 710 000 Ft-ra. Lásd a 2–4. táblázatot). Ez az ár közel a fele volt annak, amelyre a hitelező eredetileg becsülte. A gyakorlatban ez annyit jelentett, hogy kevesebb tsz-tag akarta részesedését az újonnan alakult cégekbe fektetni, mint amennyit vártak. Ugyanakkor megnőtt azoknak a száma, akik azt kérték, hogy részesedésüket készpénzben fizessék ki nekik. Ebben a baljós helyzetben ez ésszerű döntésnek tűnt, viszont az lett az eredménye, hogy a részesedések értéke csökkent. A kifizetések így már meg sem közelítették a 10%-ot, hiszen annak forrásai jelentősen beszűkültek.

A Holstein Kft. esete pontosan mutatja ezt a folyamatot. A kft-t 1995. augusztus 21-én alapították egymillió forint kezdőtőkével. A Petőfi Tsz, valamint tizennégy magánszemély volt az alapító. A tizennégy részvénytulajdonos a Petőfi Tsz tagja volt, és mindegyikük tízezer forint készpénzt fektetett a Holsteinbe (a 2. táblázat 1-1. lépése). A Petőfi tsz 860 000 Ft-ot fizetett ki, hogy ezt az összeget összesen egymillióra egészítse ki. A 860 ezerből 500 ezer természetbeni juttatás és 360 ezer készpénz volt (1-2. lépés). Három hónappal később a Petőfi Tsz további 21 930 000 Ft-ot ruházott be a cégbe természetben (ez java-

²⁴ Kovács Katalin – Váradi M. M.: *Üzemtípusok és agrárgazdasági szereplők Nagykovácsoson*. In: Kovács (szerk.): *Termelők és vállalkozók. Rétegződésmodell-vizsgálat IX.* 188. Fontos megjegyezni, hogy egy tsz üzletrész ára Nagykovácsoson is a részesedés névértékének 10%-a volt.

²⁵ A megújított adórendszer szja-csökkentéssel és állami szubvencióval arra ösztönözte a magánszemélyeket és az újonnan alakuló utódcégeket, hogy vásárolják fel a szövetkezeti üzletrészt.

részt a marhaállományból származó vagyont jelentette) (2-1. lépés), míg a többi hét tag fejenként tízezer forinttal járult hozzá a cég megalapításához (1-1. lépés). Így tehát a tőke összesen 23 millió forintra rúgott (2-2. lépés). Tíz nappal később, 1995. december 1-jén a részvénytulajdonosok újabb megbeszélést tartottak, ahol a huszonegy részvényes részvényeket vásárolt a Petőfi Tsz-től cserébe tsz-beli részesedésükért. A Petőfi Tsz részvényeinek értéke tehát 22 790 000 forintról 9 160 000-re csökkent, miközben a huszonegy tulajdonos összes részvényének értéke 210 000 forintról 13 840 000 forintra emelkedett (3. lépés).

A részvények értékesítésére kötött szerződések (amelyeket később adásvételi szerződések neveztek) a következőképpen néztek ki:

„Értékesítési szerződés:

A Petőfi Termelőszövetkezet eladja a Holstein Kft egy részvényét 90 000 Ft-os névértéken, és Almás A. megvásárolja azt névértéken.

A vásárló kijelenti, hogy rendelkezik egy 180 000 Ft névértékű résszel a Petőfi Termelőszövetkezetből, amelyet átad a termelőszövetkezetnek cserébe azért a részvényért, amelyet a vásárló megvásárol a fentebb nevezett termelőszövetkezettől.”

Minden szerződés minden tranzakcióját 1:2 arányban bonyolították le. A Holstein részvényei a következőképpen oszlottak meg az új tulajdonosok között:

Tíz személy rendelkezett fejenként 100 000–500 000 forint értékű részvénnel.

Tíz személy fejenként 500 000 és 1 010 000 forint értékű részvénnel.

Egy személy rendelkezett 4 160 000 forint értékű részvénnel.

A legnagyobb részvényes Kertes G., a cég vezetője, aki egyben a termelőszövetkezeti társaság elnöke is. Kertes része a Petőfi Tsz-ben 3 022 000 forintot tett ki, ami az új cégben mindössze 1 511 000 forint értékű részvényre lett volna elegendő. Kertes tehát további öt-millió forint értékű részt gyűjtött össze családtagjaitól és a tsz más tagjaitól. A tsz marhatenyésztő részlegének vezetője volt a hetvenes évek végétől, azaz a kezdettől fogva, és lényegében a marhatenyésztés fejlesztésének szentelte az életét. Így kész volt arra, hogy megszakítás nélkül tovább irányítsa a termelést, még ha ezzel a saját vagyonát tette is kockára. Az átalakulási folyamat kezdetére már megtette az előkészületeket arra, hogy a Holstein Kft. teljes részvényállományának a többségét megszerezze.

A 2. táblázat, amelyen a Holstein Kft. is szerepel, az öt cég átalakulásának folyamatát mutatja be a tőkemegoszlás szempontjából. A harmadik fázisban a Petőfi Tsz öt cég között megoszló részvényeinek többsége (70%-a) egyéni tulajdonosokhoz került. Ekkor válhattak meghatározóvá ezek a tulajdonosok, mint például Kertes is a Holstein Kft-nél. Cherry B., a Greenhouse Company vezetője is vásárolt részvényt 5 350 000 forint értékben a többi részvényes 35 150 000 forintjával szemben, jóllehet eredeti részesedése a tsz-ben mindössze 2 435 000 forint volt. A Lajos-Feed vezetője, Erdő D. egymaga 6 660 000 forintnyi részvény tulajdonosa volt, míg a többi részvényes összesen 14 300 000 forintnyit birtokolt. Az Eagle Wing két vezetője, Grain F. és Iris H. fejenként 1, illetve 1,3 millió forintnyi részvényre tett szert – a többi részvényes összvagyonára itt 5 490 000 forintra rúgott –, jóllehet eredeti tsz-beli részesedésük 1 430 000, illetve 420 000 forint volt. A Lajos-Garden esete ugyanakkor különleges; itt nem voltak kiemelkedően nagy részesedésű részvényesek. Ezt a céget is Kertes G. vezette, csakúgy, mint a Holsteint. A feleségének egymillió forintos részesedése volt a Lajos-Gardenben, amellyel Kárpát J. (1 020 000 Ft) után a második legnagyobb részvényesnek számított. Később, a negyedik szakaszban Kertes G. és felesége még több részvényt szerzett meg, és ezzel ők váltak a cég legnagyobb részvényeseivé.

A negyedik szakaszban, 1996 közepén a részvények még inkább koncentráálódtak egyes tagok kezébe, és ez a folyamat a következő szakaszban is folytatódott. A Holstein Kft-nél például az elnök tovább növelte tekintélyes részét (7 400 000 forintra), és így megszerezte

a cég vagyonának abszolút többségét. Rajta kívül négy másik részvényes bővítette a részesedését, de szerényebb mértékben: 400, 100, 100, illetve 600 ezer forinttal. Kertes G., a Lajos-Garden vezetője feleségével együtt összesen 690 000 forintnyi részvényhez jutott, és így teljes részesedésük 1 690 000 forintot tett ki, amellyel itt is a legnagyobb részvényesekké váltak. A Greenhouse Companynél a vezető, Cherry B. a Petőfi Tsz által ebben az időszakban összesen eladott 9 540 000 forintnyi részvényből 2 050 000-nyit vásárolt meg, és más részvényesek is vettek ennél csekélyebb mennyiségeket. A Lajos-Feed vezetője, Erdő D. 6 660 000-ról 8 840 000 forintra növelte részesedését, ugyanakkor két másik részvényes – az egyikük Kertes G. volt – szintén jelentős részhez jutottak: 4 890 000, illetve 3 320 000 forintnyihoz.

A negyedik szakasz még egy szempontból különleges volt a termelőszövetkezet átalakulásának folyamatában: a részvények értékesítése ekkor készpénzért történt. Egy részvény eladási ára névértékének 20%-a, illetve a Petőfi Tsz-es részesedés névértékének 10%-a volt. Az eladásból származó jövedelem fedezte volna a kifizetéseket azon tagok felé, akik nem akarták részesedésüket az újonnan alakult cégekbe fektetni, és azt készpénzben kérték. Ezen részesedés teljes névértéke mintegy 360 millió forint lett volna, de a tsz-ből az új cégekbe átvitt részvények értéke mintegy 101 150 000 forint volt, ami a tsz részesedésének névértékében 202 300 000 forintnak felel meg. A készpénzbeli jövedelmeknek, 30 750 000 forintnak a 20%-át, 6 150 000 forintot a részesedések 360 milliója között osztották szét. Másképpen fogalmazva, az egymillió forint értékű részesedés piaci ára 17 000 forint volt. A névértékhez viszonyított arány tehát 1,7 % ahhoz a 10%-hoz képest, amit a hitelezőkkel folytatott konszolidációs megegyezési javaslatban indítványoztak; a visszafizetés tehát egy hatodára esett vissza.

A készpénzben folytatott üzletek ugyanakkor döntően fontosak voltak abban az átalakulási folyamatban, amelynek során a tsz-ek cégekké alakultak. Egyrészt a vezetők nagyszabású beruházásai lehetővé tették, hogy a tsz a tagok nagy részét készpénzben kifizesse, bár az egyes tagokra eső összeg nagyon kicsi volt. Enélkül a díjazás nélkül bizonyára nem fogadták volna el, hogy a tsz átalakuljon kereskedelmi vállalatokká. Akkor pedig a tsz-t csődbe vitte volna az az 50 millió forint, amelyet a tsz tőkéjéből az adósság törlesztésére kellett volna fordítani, ráadásul a kettőszázhusz alkalmazottat el kellett volna bocsátani (lásd a 4. táblázatot). A készpénzben folyó eladással, az összesen 8 438 000 forintos²⁶ befektetéssel ugyanakkor a vezetők a későbbi cégek vezetőivé válhattak. Ebben az összegben bennfoglaltatnak már a folyamat ötödik fázisában történt beruházások is. Ezek révén a vezetők részesedésüket 60%-ra növelték, ami névértéken több mint 60 millió forintot jelentett. Mondanunk sem kell, hogy ez a 60 millió kizárólag papíron létezett, hiszen minden beruházásukat, sőt még magánvagyonukat is jelzáloggal terhelték, hogy biztosítsák a beruházások anyagi hátterét. Igen komoly kockázatot vállaltak tehát; rossz üzletpolitika vagy bizonytalan jövőbeli üzleti körülmények óriási veszteséggel fenyegethettek, különösen ha azt is tekintetbe vesszük, hogy a cégek tartozásának óriási összege²⁷ jelentősen meghaladta tőkéjüket.

²⁶ A készpénzbeli beruházások összege valamivel több lehetett, mint 8 438 millió forint, mert az ötödik lépésben bizonyos tranzakciók a részvényesek között névértéken történtek. Példa erre az 1 890 000 forint értékű részvényüzlet az Eagle Wingnél 1997-ben és 1998-ban.

²⁷ A tartozások teljes összege mintegy 150 millió forintot tett ki, mivel a korábbi, mintegy 300 milliós adósság felét fizették ki úgy, hogy eladták a tsz budapesti vagyonát. Interjú Kertes G-vel 2000 novemberében Lajosmizsén.

Három cég, a Lajos-Feed, a Greenhouse és az Eagle Wing esetében tehát a tőkekoncentráció egy további, ötödik szakaszban is folytatódott. Összesen 29 870 000 forintnyi részvény cserélt gazdát (lásd a 3. táblázat 5-ös lépését). Ennek következményeként a vezetők részesedése a Lajos-Feednél 31,6%-ról 57,4%-ra, a Greenhouse-nál 21,5%-ról 81,8%-ra, az Eagle Wingnél pedig 31,1%-ról 56,6%-ra nőtt. Ebben a szakaszban úgy tűnt, a részvények eladásának más oka is van, mint korábban. A tranzakciók ekkor közvetlenül az egyes részvényesek között zajlottak; a vevő azonnal, készpénzben fizetett az eladónak. A Greenhouse-nál harmincnégy egyéni részvényes adta el a részvényeit az igazgatónak, összesen 20 740 000 forint értékben. Így ezek a részvényesek a régi üzletrészek névértékének 10%-át nyerték ezen az üzleten szemben a névértéknek azzal a 1,7%-ával, amelyet azok a tagok kaptak, akik a tsz-szel üzleteltek. Feltételezhető, hogy a vezetők és néhány megkülönböztetett bánásmódban részesülő tag – például nyugdíjasok, a vezető rokonai stb. – üzletet kötöttek egymással, hogy az utóbbiak részesedésükért mindenképpen megkapják a névértéknek azt a 10%-át, amelyet eredetileg ígértek nekik. Ez a kedvezőbb eljárás jól mutatja, hogy miként változott a vezetők és a nem aktív tagok, illetve a vezetők és az aktív tagok közötti viszony.

A kezdeti szakaszokban is folyt azonban belső alkudozás. A Greenhouse-nál például a vezető kezdettől fogva eltökélte, hogy ő irányítja majd a céget. Több mint 10 millió forintnyi részesedést halmozott fel, amellyel 5 350 000 forintnyi részvényt vásárolt a Greenhouse-nál a harmadik szakaszban. Valószínűsíthetjük, hogy ehhez hasonló, a vezető és a tagok között zajló belső tranzakciók már az első három szakaszban is történtek. Egy másik jó példája ennek Kertes G. a Holstein Kft-nél. Jellegükből adódóan ezekről az üzletekről nem szerezhetők be hivatalos dokumentumok, még ha nyilvánvaló is, hogy a vezetők bizonyos tagoktól megvásárolták részesedésüket vagy annak egy részét a névérték 10%-án.²⁸ Ezen részesedések teljes értékét mintegy 30 millió forintra becsülhetjük.²⁹

Mindent egybevetve, a vezetők hozzávetőlegesen 30 millió forintnyi részvényt vásároltak névértéken az 1-4. szakaszban, majd újabb mintegy 30 milliót az ötödikben. Névértéken összesen 120 millió forintnyi tsz-es részesedés, azaz a tsz teljes részesedésének egyötöde került át a tsz-tagoktól, pontosabban az aktív tsz-tagoktól a vezetőkhez.

A Petőfi Tsz végül 1998-ban jogutód nélkül megszűnt, annak ellenére, hogy maradt a helyén öt cég, három egymással versengő igazgató vezetésével. A vezetők nem egyszerűen irányítóivá váltak ezeknek a cégeknek, hanem egyben a legjelentősebb részvényeséivé, végső soron a tulajdonosaivá is. Az igazgatók ugyanakkor ezzel párhuzamosan saját gazdaságot vagy valamilyen egyéb üzleti vállalkozást is elindítottak.³⁰ Kertes G. például 28 ha földdel rendelkezik, ahol paprikát (18 ha), illetve cseresznyét (10 ha) termel lányával együtt. Kertes G. nagypapja a 19. században költözött Lajosmizsére egy szomszédos kistérségből, szülei pedig a második világháború előtt vagyonos gazdálkodók voltak, több mint 40 ha-os birtokkal. Családját mindezek miatt kulákká nyilvánították az ötvenes években, de édesapja a mezőgazdasági szakszövetkezet egyik vezetőjévé vált, Kertes G-t pedig a tsz el-

²⁸ A névértékhez viszonyított arány bizonyos esetekben még ennél is magasabb volt, az adott esettől függően akár 40%-os is. Lásd: interjú Kertes G-vel 2000 augusztusában Lajosmizsén. 1998-ban Erdő D. részvényeket vásárolt a cégből névértéken.

²⁹ Egy ilyen üzletben Kertes G. 5 millió forintot kapna a Holstein Kft-ért és 3 milliót a Lajos-Feedért; Erdő D. 12 milliót kapna a Lajos-Feedért; Cherry B. 8 milliót a Greenhouse-ért és Iris H. kétmilliót. Ezeknek az összege 30 millió forint, aminek a 20%-át, azaz 6 millió forintot fizettek ki készpénzben.

³⁰ Erdő D. családját szintén kuláknak nyilvánították az ötvenes években, és Erdő D. brigádvezető volt a szövetkezetnél a kommunista időkben. Jelenleg saját üzeme van, de az nem mezőgazdasággal foglalkozik. Cherry B. ugyanakkor szegény paraszti családból származik.

nökévé választották 1987-ben. Jelenleg nyolc mezőgazdasági dolgozót alkalmaz gazdaságában éves munkaszerződéssel. Ehhez jön még húsz–harminc napszámos, akiket a dologigényesebb hónapokban alkalmaz. A gazdaság termékeinek nagy részét Németországba exportálják a Lajos-Garden Kft-n keresztül. Ez utóbbi hangolja össze a helyi parasztgazdaságok speciális termékeinek kivitelét külföldi élelmiszerfeldolgozó-üzemekbe. Kertes G. jól irányítja gazdaságát, a legújabb technológiájú gépekkel dolgoznak a többmillióes jelzalog terhe mellett is, ami annak az eredménye, hogy jelentősen „befektetett” „saját” cégeibe.

1995-ös megalapításuk óta az öt cég jelentősen fejlődött, amit jól mutatnak 1999-es termelési adataik is: a Holstein 57 millió, a Lajos-Garden 176 millió, a Lajos-Feed 848 millió, a Greenhouse 544 millió, az Eagle Wing pedig 23 millió Ft forgalmat termelt.

*Az integráció kettős vezetésének tekintélyelvű formája:
a mezőgazdasági szövetkezet átalakulásának hajdúszováti modellje*

Hajdúszovát egy kis falu Debrecen közelében, amely az észak-alföldi régió egyik központi települése; kistérségének központja Hajdúszoboszló városa, a kistérség koncentrációs aránya 66,6% a nagy paraszti gazdaságokra és 40,0% a nagy szövetkezeti gazdaságokra számítva. Az itteni természeti adottságok a külterjes mezőgazdasági termelésnek kedveznek. 1967-es megalakulása óta a Vörös Csillag Mezőgazdasági Termelőszövetkezet fogta egységbe a falu lakosságát mind gazdasági, mind szociális értelemben. A privatizációt megelőzően a szövetkezet termőterülete 3500 ha volt. A Cattleman Company (Marhatenyésztő Vállalat), amely a termelőszövetkezet jogutódja, jelenleg 1000 ha-t művel. A fennmaradó földterületen egyéni gazdálkodók dolgoznak.

A Vörös Csillag Tsz arról nevezetes, hogy a kilencvenes évek elején igen hamar kereskedelmi cégekkel alakult. A szövetkezet elnöke, Pásztor M. sikeres mezőgazdász mind szakmájában, mind pedig a politikában. A mezőgazdasági főiskola elvégzése után egy szomszédos falu termelőszövetkezetében kezdett dolgozni. 1969-ben egy olyan mammut-tsz elnökének nevezték ki, amelyet négy tsz egyesítésével hoztak létre. Ezután indult el politikai karrierje is: 1977-ben a városi tanács mezőgazdasági bizottságának alelnöke lett. Ezt a tisztségét 1987-ig töltötte be, amikor is a Vörös Csillag Tsz elnökévé választották. Ezzel egy időben a Mezőgazdasági Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának alelnöke lett.³¹

Pásztor M-et kiváló szervezőképessége tette alkalmassá arra, hogy a tsz számára sikeres átalakítást készítsen elő. Politikai szerepéből következően a privatizáció kezdeti szakaszában első kézből értesült a várható idevonatkozó törvényi változásokról. Felismerte, hogy a gazdaság vezetése számára a nem aktív tagok helyzete, valamint a kiválási törekvések jelentik majd a legfőbb gondot az új mezőgazdasági intézmények alapításakor. Pásztor M. ennek megfelelően egyénre szabott átalakítási programmal állt elő. Elsősorban arra törekedett, hogy megakadályozza a nem aktív tagok beavatkozását a gazdaság irányításába, és így továbbra is érvényesítse az aktív tagok döntéshozatali jogát. Ezen felül igyekezett az aktív tagok kedvét elvenni attól, hogy elhagyják a szövetkezetet.³² Íme a Pásztor M. által végrehajtott program:

1. A tsz mindenképp kereskedelmi vállalatokat hozott létre: Műszaki Felszerelést Kezelő Kft., Műszaki Ellátó és Szolgáltató Kft., Tejipari Kft., Sertésgazdálkodási és Kereskedelmi Kft., Sertésgazdálkodási és Vagyonkezelői Kft., Terményszárító, Tárolási és Táp-

³¹ Lásd: interjú Pásztor M-mel, a Cattleman Vagyonkezelő és Befektetési Vállalat igazgatójával Hajdúszováton 2000 márciusában.

³² Interjú Pásztor M-mel Hajdúszováton, 2000 márciusában

anyagkeverő Kft., valamint Műanyaggyártó Üzem Kft. – majd átutalta a szövetkezet vagyonának 50%-át ezekbe a vállalatokba még azelőtt, hogy a tsz-tagság összeült volna, hogy döntsön arról, hogy a közös vagyont miképpen osszák fel a tagok között.³³ Így tehát a szövetkezet vagyonának jelentős része befektetett tőkévé vált, például részvényekké kereskedelmi vállalatokban. A nem aktív tagoknak lényegében az az egy lehetőségük maradt, hogy osztalékukat ne a szövetkezetből szerzett részesedésként kapják meg, hanem részvényként az újonnan alapított vállalatokban. Ráadásul a nem aktív tagok mindnyájan kaptak egy kis részesedést minden vállalatból, és így a szövetkezet megőrizhette a túlnyomó többségét minden vállalatnál.³⁴ Mindezen idő alatt magát a tsz-t is átalakították egy másfajta szövetkezetté, új neve Vállalkozók Szövetkezete Holding lett.³⁵

2. Másodszer, szigorú szabályokat vezettek be a vagyontárgyak elosztásáról (a földet kivéve), hogy a tagokat eltántorítsák a kiválástól. Ezek a következők voltak:
 - (1) A tagok vagyonuk elmozdítását a szövetkezetből legfeljebb részesedésük értékének 50%-áért kérelmezhették.
 - (2) A tagoknak minden további kivett egy százalékért fél százalékról le kellett mondaniuk, amennyiben az igényelt vagyon meghaladta részesedésük 10%-át. Ha például egy adott tag részesedése egymillió forint volt, és meg akart szerezni egy 300 000 forint értékű traktort vagy kérni részesedésének 30%-át, akkor le kellett mondania további 100 000 forintról a büntető rendszabály miatt; $100\ 000\ \text{forint} = 1\ 000\ 000 \times (30\% - 10\%) \times 0,5$.
3. Harmadszor, a szövetkezet két lehetőséget is felkínált az újdonsült földtulajdonosoknak annak érdekében, hogy földjükön művelés folyjon, még abban az esetben is, ha ezt ők maguk nem tudták biztosítani:
 - (1) A haszonbérletet, azaz a szövetkezet használja a földet és fizeti a bérleti díjat.
 - (2) A „szakmáymunkát”, azaz hogy a földterületet a szövetkezet műveli meg, és a tulajdonostól megkapja ennek az árát.

Ez utóbbi forma azt jelentette, hogy a földtulajdonos jogi értelemben felelős marad a gazdálkodásért, a termelésért személyes kockázatot vállal, de valójában a tsz minden szükséges munkát elvégez, a földtulajdonos pedig állja a költségeket. A gyakorlatban tehát az (1) lehetőség a földtulajdonos számára fix bérleti díjat jelentett a földért, míg a (2)-es a profit³⁶

³³ Ilyen döntésre a vagyonmegosztásról – azaz hogy a nem aktív tagokat kizárták a döntésből – csak a szövetkezeti törvény elfogadása előtt volt lehetőség, az ugyanis megtiltotta ezt. Uo.

³⁴ A Marhatenyésztő Szövetkezet részesedése a Műszaki Felszerelést Kezelő Kft-nél például 66% volt 1994-ben, a Műszaki Ellátó és Szolgáltató Kft-nél 66%, a Tejipari Kft-nél 51%, a Sertésgazdálkodási és Kereskedelmi Kft-nél 51%, a Sertésgazdálkodási és Vagyonkezelői Kft-nél 99%, a Terményszárító, Tárolási és Tápanyagkeverő Kft-nél 28%, végül a Műanyaggyártó Üzem Kft-nél 66%. Mindezek mellett a szövetkezet kisebb arányú részvényekkel rendelkezik egyéb vállalatokban és egy hitelszövetkezetben; vö.: Juhász István: *Az átalakult szövetkezet működése. Számadás*, 1995. febr. 16. 12.

³⁵ A vállalattá alakítás ellenére a tsz továbbra is jogi személy maradt, hiszen az elnök szerint a tagok sohasem foglalkoztak a szövetkezet jogi formájával. A jogi forma az adott időszak politikai viszonyaitól függött. A jogi formát éppen ezért pragmatikusan közelítették meg. A szövetkezetet azért őrizték meg jogi formaként, mert egy esetleges jövőbeli, például szocialista kormány a szövetkezeteknek kedvezhet, és több előnyt biztosíthat, mint a kereskedelmi vállalatoknak. Lásd interjú Pásztor M-mel Hajdúszóváton, 2000 márciusában.

³⁶ Juhász István: *Versenyben a kihívásokkal. Gazdálkodás*, 6. (1993) 14. A „profit” rossz termés esetén persze hiány is lehet.

lehetőségét is a termés aktuális mennyiségétől függően abból a termőnövényből, amelyet az adott földtulajdonos termel a területen.

1992. szeptember 4-én, több hónapnyi tárgyalást követően a tagok megegyezésre jutottak abban, hogy elfogadják az elnök által kidolgozott átalakítási programot. Az aktív tagok többsége, az összes 715-ből mintegy 622-en részesedésük egészét a szövetkezetben hagyták. A nem aktív tagok, akiknek részesedése a teljes vagyon 26%-át tette ki, szintén elfogadták azt, hogy részesedésüket átvezessék az újonnan alapított vállalatokba.³⁷ Így az átalakított szövetkezet és az új vállalatok összesen 427 millió forint nettó tőkével rendelkeztek 1993 végén.

A tsz-elnök a gazdaságot szakmai tapasztalatainak és egy okosan kigondolt stratégiának köszönhetően erőskezű vezetéssel alakította át. Cserében a szövetkezet és a vállalatok ügyeiben kizárólagos döntési jogkörrel rendelkezett. Az elnök testesítette meg a szövetkezetet mind jogilag, mind a gyakorlatban. Ő „ellenőrzi a vagyonkezelést és -hasznosítást, összehangolja a fejlesztéseket, a tőkebefektetést, és átcsoportosítást eszközöl.”³⁸ A szövetkezet vezetésében, amely az átalakítás után kis személyzettel működő holdingtársasággá vált, nincsen vetélytársa. 1997-ben, amikor a szövetkezeteket érintő jogi szabályozás megváltozott, Pásztor M. közös részvénytársasággá, a Cattleman Vagyonkezelő és Befektető Rt-vé alakította át a szövetkezetet. A társaságnak ő lett a menedzserigazgatója, és így egyirányú és önálló döntéseket hozhatott a kft-k működésével kapcsolatban anélkül, hogy ki kellett volna kérnie a szövetkezeti tagok véleményét. Nekik ma már csak évi jelentésekben számol el.

A lajosmizsei modellel ellentétben Pásztor M. úgy érte el ezt a pozíciót, hogy személyesen nem fektetett be a vállalatokba. Egy olyan monopóliumon keresztül vezeti a cégeket, amely nem anyagi tényezőkön alapul, hanem információ, szervezés és politikai befolyáson. Ezt a vezetési formát tehát tekintélyelvűnek vagy bürokratikusnak nevezhetjük. Másrészt Pásztor M. hasonló társadalmi–gazdasági környezetből jön, mint Kertes G. a lajosmizsei példában, ő is egy gazdag, kulákká nyilvánított gazdálkodó fia. Pásztor 1937-ben született Furtán, a megye egyik déli falujában. Felmenői sikeres gazdálkodók voltak, akik 480 ha-nyi földet műveltek haszonbérletben a huszadik század elején. A család később megvásárolta a földet, és a felét Pásztor M. apja örökölte. A nagy földbirtokra hivatkozva az ötvenes években édesapját kuláknak nyilvánították, és három év börtönbüntetéssel sújtották. A kulákokat ugyanakkor Magyarországon *de facto* rehabilitálták a hatvanas években, és gyakran közülük kerültek ki a termelőszövetkezetek elnökei, ahogyan azt már a lajosmizsei példában is láthattuk. Egykori kulák család sarjaként nem csak szakmai és szellemi tőkét gyűjtött a kommunista időkben, de emellett anyagit is – többek között földet – a poszt-kommunista időkben. Miután Pásztor M. megőrizhette a vállalatokban betöltött vezetői szerepét, fiával közösen elindította saját gazdaságát is 500 ha földterületen, amelyből 400 ha az ő tulajdona, 100 ha-t pedig bérbe vesz. A két modellben közös a családi háttér mint a kettős vezetés kialakításának fő társadalmi–gazdasági forrása, még ha a két vezető két különböző módszert választott is arra, hogy átalakítsa szövetkezetét, és integrálja az újonnan megalapított vállalatokat.

Ezeket a vezetőket jelenleg a falvak legsikeresebb gazdálkodóiként és a kistérség elsőrangú „vállalkozóiként” tartják számon. Úgy tűnik, saját magukkal versenyeznek, hiszen saját gazdaságuk és az általuk alapított vállalatok tevékenysége átfedéseket mutat például a földhasználatban – ahol vagy haszonbérlet, vagy szakmánybéresek –, a gabona tárolásá-

³⁷ Uo. Interjú Pásztor M-mel, 2000 márciusában Hajdúszováton.

³⁸ Juhász: *Az átalakult szövetkezet működése*, 15.

ban, a termékekkel való kereskedelemben. Különösen igaz ez a hajdúszováti példa esetében. A valóságban ugyanakkor, ahogyan azt a tanulmány további részében látni fogjuk, tevékenységeik inkább kiegészítik egymást.

Kettős vezetés és vidéki társadalom

A kettős vezetés társadalmi–gazdasági feltételei sokfélék. Ide tartozhatnak: 1) tőkeforrások, 2) a munkaerő, 3) a föld, 4) az árupiac, 5) a vidéki közösségek, 6) a helyi vezetői hagyományok. Ezek közül ugyanakkor néhány nem feltétlenül az adott kistérségre vagy régióra jellemző. Éppen ezért a lokalitás meghatározó volta a kettős vezetésre vita tárgyát képezheti.

Az első feltétel, amely hozzájárult a kettős vezetés kialakulásához mindkét típusú nagygazdaság esetében, a tőke hiánya. A lajosmizsei modell azt mutatja, hogy a kritikus pillanatokban, amikor a közfinanszírozási források elérhetetlenek, a szövetkezet, illetve az annak utódaiként működő vállalatok csak a vezetők anyagi támogatásával vészelhették át a válságot. A vezetők eléggé vagyonosak és lelkesek voltak ahhoz, hogy saját rovásukra elkötelezzék magukat a szövetkezet megmentése mellett, kockáztatva ezzel saját földtulajdonukat és parasztgazdaságuk jövedelmét.

A tőkék átfedésének ugyanakkor van egy társadalmi aspektusa is: a helyi közösséget az aktív tagok egymás közötti részvénytranzakciói tartják fenn. A hajdúszováti példa esetében a vezető anyagilag nem segített, a tagok mégis érezhették, hogy a cél közös. Így segítettek az elnöknek abban, hogy kiterjessze hatalmát, amellyel aztán megvalósíthatta a közös célt: megakadályozta, hogy a nem aktív tagok beleavatkozzanak a gazdaság aktív tagok által folytatott irányításába. Másrészt az is igaz, hogy egyik vezető sem rendelkezett elegendő tőkével ahhoz, hogy létrehozzon egy nagyságrendjében a termelőszövetkezethez fogható saját vállalkozást. Éppen ezért a vezetők összevonták a vidéki közösség minden szóba jövő anyagi forrását, sőt, ha arra volt szükség, magánvagyonukat is felhasználták.

Másodszor, a szövetkezetek és utódvállalataik drasztikusan csökkentették munkásaik létszámát az átalakítási folyamat során. A Vörös Csillag Tsz például 1992-ben alkalmazottainak 40%-át bocsátotta el. Ez a csökkentés hatékonyra, illetve hatékonyabbá tette ugyan a tsz-ek működését,³⁹ ugyanakkor nagy mennyiségű fölös munkaerőt szabadított fel a vidéki munkaerőpiacon. Történelmi távlatból azt mondhatjuk, hogy ez a folyamat kompenzálta a tsz-ek túlzott munkaerő-felvételét a kommunista időszakban, de a hirtelen tömegessé váló munkanélküliség komoly gondot jelentett a vidéki társadalom számára. A nagy parasztgazdaságok, amelyek a tsz-ek átalakulása mellett is tovább fejlődtek, ugyanakkor szezonálisan, illetve rövid távon alkalmazták az elbocsátott dolgozókat. Ahogyan már említettük, a legdologigényesebb időszakban Kertes G. például húsz–harminc napszámot is alkalmaz gazdaságában. A növekvő parasztgazdaságok bőséges, rugalmasan alkalmazkodni képes munkaerőt igényelnek. Éppen ezért a nagy parasztgazdaságok és a nagy tsz-ek egyáltalán nem versengenek a munkaerőért, különösen akkor nem, amikor a munkanélküliség olyan magas, mint amilyen például most is. A nagy parasztgazdaságok ráadásul gyakran

³⁹ Macours, K.–Swinnen, J. F. M.: *Patterns of Agrarian Transition*. Working Paper 19 (Policy research group, Department of agricultural and environmental economics. Katholieke Universiteit Leuven, 1999. 3. (<http://agr.kuleuven.ac.be>). A tanulmány szerzői összehasonlító elemzést adnak a munkaerő-hatékonyságra és a gazdasági teljesítményre (bruttó mezőgazdasági össztermékre) vonatkozóan. Magyarországot abba a csoportba sorolják, ahol a hatékonyság növekszik, de a teljesítmény visszaesik. Fontos ugyanakkor megemlíteni a parasztgazdaságokban alkalmazott nem fizetett munkaerő és az agrárrolló szerepét.

alkalmaznak épp a falu legszegényebb rétegeibe tartozó munkásokat is,⁴⁰ mivel munkaigényes növényeket termesztnek. Ilyen például a paprika Kertes G. gazdaságában. Végül tehát mindkét fajta gazdaság arra törekszik, hogy a vidéki közösség munkaerejét minél inkább kihasználja.

Harmadrészt megállapítható, hogy a termőföld piacának kérdése meglehetősen bonyolult. A hajdúszováti esetben a tsz a távol élő vagy idősebb földtulajdonosok földjét is integrálja azáltal, hogy a földhasználat két lehetséges formáját is felkínálja; a kettő közül a szakmány munkát ajánló a népszerűbb. Ezeket elsősorban azok a földtulajdonosok veszik igénybe, akik nem kérték, hogy földjüket vegyék ki a tsz-ből. A tsz általában szerződést köt a földtulajdonosokkal, amikor képessé válnak arra, hogy termőterületeiket egy 10 ha-nál nagyobb területre vonják össze. Pásztor M. szerint a szerződés másképpen nem lenne kifizetődő a tsz számára. A nagyon kis területen termelő földtulajdonosoknak igen kicsi az esélyük arra, hogy kilépjenek a tsz-ből, ha nem akarják maguk művelni a földet. Törpebirtokosok százainak küld évi szerződést a szövetkezet, amelyekben szerepelnek mindazok a földműveléssel kapcsolatos tevékenységek, amelyeket a szövetkezet szolgáltatásaiként igénybe vehetnek – milyen növényeket, mennyiért stb. Ez a beláthatatlan szerződési folyamat legtöbbször elveszi a gazdálkodók kedvét attól, hogy elfogadjanak egy ilyen szerződést, amely még egy kisbirtok esetén sem bizonyulna jövedelmezőnek. A jövőben ugyanakkor emelkedhet a kisbirtokosok, illetve a birtokuktól távol élő földbirtokosok száma, és a szerződéses rendszer a kisebb földterületeket is integrálhatja. Így ösztönözhetik a törpebirtokosokat, hogy több különböző területen szétszórta földterületeiket összevonják, hogy így elég nagy területük legyen ahhoz, hogy szerződést köthessenek. A szerződés megkötése után pedig igényelhetnek természetbeni vagy készpénzben történő visszatérítést. Néhány nagy parasztgazdaság ugyanakkor összevonta a falu földterületének nagy részét (1500 ha, illetve 60%), amely azelőtt szét volt aprózódva a lakosság között, amellet 60–70 kis-, illetve középbirtokon is folyik termelés, összesen 1000 ha-on. Mindkét féle gazdaságnak megvan tehát a saját „piaca”, amelyek a privatizáció nyomán alakultak ki a földtulajdonosok egyéni igényei alapján. A kétféle nagy gazdaság éppen ezért nem szükségszerűen verseng egymással a földterületért.

Lajosmizsén a Holstein marhatenyésztő vállalat elnöke a legelőt a határmenti területeken alakította ki, amelyek nem alkalmasak földművelésre, és túl messze vannak a gazdálkodóktól, ugyanakkor jól felhasználhatók a vállalat több száz jószágá számára. A vállalat például 450 ha-nyi rétet bérel a megyei nemzeti parktól igen alacsony évi bérért (600 forint/ha-ért). Ezen a réten rossz minőségű a fű, a falutól is távol fekszik, mégis nyereséget termel, mert a vállalat állattenyésztésre használja. Kertes G. elnök nemrégiben paprika- és gyümölcsfa-termesztésbe kezdett, hogy a lehető legjobban kihasználja a vállalat földjét. Ezzel ugyanakkor a vállalat a rendelkezésre álló munkaerőt is maximálisan kiaknázza. Másképpen fogalmazva, az elnök azzal fejlesztette a vállalat gazdálkodását, hogy a rendelkezésre álló földterületet a lehető legjobban használta fel. Kertes G. így irányítja saját parasztgazdaságát. A kettős vezetés tehát maga is kialakíthat egy olyan kapcsolatot egy nagy szövetkezet és egy nagy parasztgazdaság között, amelyben azok kölcsönösen kiegészítik egymás tevékenységét, miközben mind extenzíven, mind intenzíven kibővítik az elérhető földterületet mint erőforrást.

⁴⁰ A romák körében a munkanélküliség aránya jóval magasabb az átlagnál. Általában véve a romák elsősorban vidéken élnek. Kertesi G. – Kézdi G.: *A cigány népesség Magyarországon*. Budapest, 1998. 458. Kertes G. például sok romát alkalmaz. A parasztgazdaságok növekedése és a falvak legszegényebb csoportjainak helyzete közötti összefüggésről ugyanakkor nincsenek adataink.

A negyedik faktor a mezőgazdasági termékek piaca. Ebből a szempontból a kettős vezetés két tárgyalt modellje egymás ellentétei. A lajosmizsei gazdaságok speciális termékekre szakosodtak; Kertes G. például saját parasztgazdaságában speciális fajtájú paprikát termeszt egy német élelmiszergyártó-üzemnek éves szerződés alapján, és a marhatenyésztő vállalat is különleges fajtájú marhákat tenyészt külföldi piacra. Kertes G. bármelyik külföldi országba hajlandó elutazni, hogy beszerezze azt, amire szüksége van. Termelőként józanul méri fel a piacot, pontosan tudja, hogy a kereslet határozza meg a kínálatot. Számára a piac kiszámítható. Éppen ezért a két gazdaság különböző termékei sohasem fognak ugyanazért a piacért versengeni, még akkor sem, ha a tsz is foglalkozik kertészettel. A hajdúszováti gazdaságok ezzel ellentétben a piacra és nem *egy bizonyos* piacra termelnek, termékeik ezért egymással versengenek.

Ötödször, a kettős vezetés szempontjából döntően fontos a közösség szerepe. A helyi közösség bizalma a szövetkezet kettős vezetésének az egyik alapja, különösen a hajdúszováti példában. Pásztor M., a vezető valójában a napi irányítás „diktátora”, de csak addig viselkedhet így, amíg az aktív tagok érdekeit általában véve tiszteletben tartja. Ha nem így tesz, a helyi közösség él törvényes jogával, és a részvényesek következő közgyűlésén elbocsátja. Pásztor személyes tekintélyét szakmai és politikai karrierjének köszönheti, és ezt csak még inkább erősíti az, hogy sikerre vitte saját gazdaságát. Így a közösség tisztelete egyaránt szól a szövetkezeti és a parasztgazdaság irányításában elért sikernek, mintha egy érem két oldalát néznénk. A lajosmizsei példában viszont a vállalatok vezetői hatalmukat annak köszönhetik, hogy birtokolják a részvények többségét, így a közösségnek jogilag nincs is lehetősége arra, hogy irányítsa őket. Az egyetlen kivétel ez alól a Lajos-Garden Kft., ahol a vezető nem birtokolja a részvények többségét, Kertes G. csak 17%-ot tart kézben. Ez a cég az adott kistérség legnépszerűbb ágazatával foglalkozik: zöldség- és gyümölcsstermesztéssel és kereskedelemmel. Így a vezetés másodvonalbeli tagjai is vásároltak részvényeket néhány ezer forint értékben a negyedik szakaszban. Kertes G. viszonya a helyi közösséggel a Lajos-Gardenben kicsit hasonló a hajdúszováti példához. Kertes G. ugyanakkor sokkal nagyobb személyes kockázatot vállalt a szövetkezeténél, mint Pásztor M. a sajátjánál, hiszen a későbbi vállalatokba saját magánvagyonát fektette be. Megállapíthatjuk tehát, hogy a vidéki közösséggel kialakított megfelelő viszony elengedhetetlen feltétele a kettős vezetésnek, de a két modell a vezető és a közösség interakciójának két különböző fajtáját mutatja.

A kettős vezetés utolsó feltétele a helyi vezetői hagyományokhoz kapcsolódik. Mind Kertes G., mind Pásztor M. olyan családból származnak, amelyet kuláknak nyilvánítottak, és mindketten részt vettek szövetkezeteik vezetésében a kommunista időszak utolsó évtizedeiben. Általában azt mondhatjuk, hogy a vezetés folytonosságát szükségesnek tartják az emberek ahhoz, hogy valaki sikeresen irányítsa mind a szövetkezetet, mind a parasztgazdaságokat a gazdasági rendszer átfogó változásai közepette is.⁴¹ A parasztgazdaságok a hetvenes évek második felében kezdtek el egy bizonyos területre szakosodni.⁴² Ami a marketinget és az élelmiszer-feldolgozást illeti, „az egykor a két rendszer – a szövetkezet és a parasztgazdaság – érintkezési felületén dolgozók (termeltetők, felvásárlók, termék elhelyezés-

⁴¹ Swain, Nigel: *Küzdelmes életutak egy változó világban: Nemesfalu és az Aranyszőlő Rt.* Replika, 33–34. (1998) 152–153.; Kocsondi J. és mások: *A mezőgazdasági kis- és középvállalkozások fejlesztési törekvéseinek néhány tanulsága*, 157.; Szuli-Zakar I. – Baranya B.: *A vállalkozásélenkítés szerepe az Alföld mezőgazdaságában, különös tekintettel a falusi vállalkozók jövőjére.* In: Kovács T. (szerk.): *A mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig*, 166.

⁴² Juhász Pál: *Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem.* Medvetánc, Budapest, 1988. 46.

sel foglalkozók) köréből választódtak és felnőttek olyan új kereskedők és feldolgozók, akik képesek voltak stabil (vagy legalábbis stabil maggal rendelkező) új hálózatokat kialakítani. Ezekben a hálózatokban ésszerűen kombinálódnak a két különböző rendszer gazdálkodási hagyományai és együttműködési mintái.⁴³ Ők kezdeményezték a szövetkezeti és a paraszti gazdaságok „szimbiózisát”. Ha tekintetbe vesszük a vidéki vezetés folyamatosságát, akkor úgy tűnik, hogy a kettős vezetés olyan közösségekben valósulhatott meg, ahol a lakosság-nak jó tapasztalatai voltak a kommunista időszak végén a szövetkezeti és a parasztgazdaságok újjászervezésével kapcsolatban. Sőt, úgy tűnik, hogy a helyi vezetők egyik közös jellemzője a tehetős paraszti családi háttér és az, hogy hagyományosan ők voltak a helyi agrárnépesség vezetői már a 19. századtól kezdve, akik túléltek a különböző földreformokat, a kollektivizálást és a privatizálást is.⁴⁴ Ha még a kommunista rendszer is elfogadta vezető szerepüket a vidéki közösségekben,⁴⁵ miért ne fogadná el azt a rendszerváltás utáni vidéki társadalom is?

A posztkommunista vidéki társadalmak átalakulási folyamata még mindig tart, és ez a folyamat még az egyes országokon belül is különböző mintázatokat mutat. Ez jórészt azzal függ össze, hogy a mezőgazdaság átalakításának különböző módjait választották. Magyarország példája a kistérségi–regionális vizsgálatokkal segíthet megérteni a vidék átalakulási folyamatát, még akkor is, ha a fent leírt mintázatok csak empirikus hipotézisek. Még több esettanulmányra és összehasonlító tanulmányra lenne szükség, melyek Kelet-Európa és a FÁK országainak folyamatait vetnék össze.

Fordította: HALMAI TAMÁS

⁴³ Juhász Pál: *Mezőgazdaság* (kézirat a könyvhöz), 2000.

⁴⁴ Ieda, O.: *The Rural Cooperatives and Members' Liability in a Historical Perspective: The Hungarian Case*. In: Ieda (ed.): *The New Structure of the Rural Economy*. id. mű

⁴⁵ Egy kulák származású gazdálkodót, akit később egy mezőgazdasági szakszövetkezet vezetőjévé választottak a kecskeméti kistérségben, a mezőgazdasági miniszter személyesen tüntetett ki 1987-ben kiváló teljesítményt nyújtó önálló gazdaságáért. Ieda: *Individual farming*, id. mű

FÜGGELÉK

1. táblázat:

A TERMELÉS KONCENTRÁCIÓJA A NAGYÜZEMI GAZDASÁGOKBAN

Régió	P&C kistérség	P&c kistérség	p&C kistérség	p&c kistérség
Közép-Mo.	0	6	3	6
Közép-Dunántúl	3	4	4	12
Nyugat-Dunántúl	4	8	2	7
Dél-Dunántúl	2	4	3	13
Észak-Mo.	0	1	7	15
Észak-Alföld	6	3	5	9
Dél-Alföld	5	14	2	2
Összesen	20	40	26	64

Forrás: Magyarország mezőgazdasága, 2000., területi adatok. Budapest, 2001. 314–317., 438–441.

2. táblázat:

BEFEKTETÉS ÉS SZÖVETKEZETI ÜZLETRÉSZ NÉGY LÉPÉSBEN (ezer Ft)

Befektető	1-1. lépés	1-2. lépés	2-1. lépés	2-2. lépés	3. lépés	4. lépés	Összesen (3–4.)
	Tagok (T)	Petőfi (P)	Petőfi	Összes	P-től a T-hoz	P-től a T-hoz	
1. Holstein	21(210)	860	21,930	23,000	13,630	9,100	22,730
2. Lajos-Garden	9(100)	900	8,900	9,900	7,190	2,570	9,760
3. Lajos-Feed	22(200)	820	26,980	28,000	20,140	7,640	27,780
4. Greenhouse	50(740)	260	33,410	34,410	24,070	9,540	33,610
5. Eagle Wing	12(120)	880	6,400	7,400	5,370	1,900	7,270
Összesen (1–5.)	114	3,720	97,620	102,710	70,400	30,750	101,150
Kézpénzes értékesítés	1,370	1,720		3,090		6,150	6,150
Névérték	13,700	7,440	195,240	216,380	140,800	61,500	202,300

Forrás: Üzleti jelentések és közgyűlési jegyzőkönyvek, 1995–1996. Bács-Kiskun Megyei Cégbíróság, Kecskemét

Jegyzet: Az első lépésben az összes üzletrész (a tagoké és a Petőfi Tsz-é együtt) értéke egy millió Ft, de az lehetett több is, amennyiben a tagok további részesedéssel járultak hozzá. Ez történt a Holstein és a Lajos-Feed esetében.

3. táblázat:
BEFEKTETÉS ÉS TŐKEKONCENTRÁCIÓ ÖT LÉPÉSBEN (ezer Ft)

Befektető	2. lépés	3. lépés	4. lépés	5. lépés	A legnagyobb tulajdonosok	
	Összesen	P-től a T-hoz	P-től a T-hoz	T-től a T-hoz	(Név- értékben)	(%)
1. Holstein	23,000	13,630	9,100	0	11,560	50.3
2. Lajos-Garden	9,900	7,190	2,570	0	1,690	17.1
3. Lajos-Feed	28,000	20,140	7,640	7,240	16,080	57.4
4. Greenhouse	34,410	24,070	9,540	20,740	28,140	81.8
5. Eagle Wing	7,400	5,370	1,900	1,890	4,190	56.6
Összesen (1–5)	102,710	70,400	30,750	29,870	61,650	60.0
Kézpénzes értékesítés			6,150	5,974	8,438	

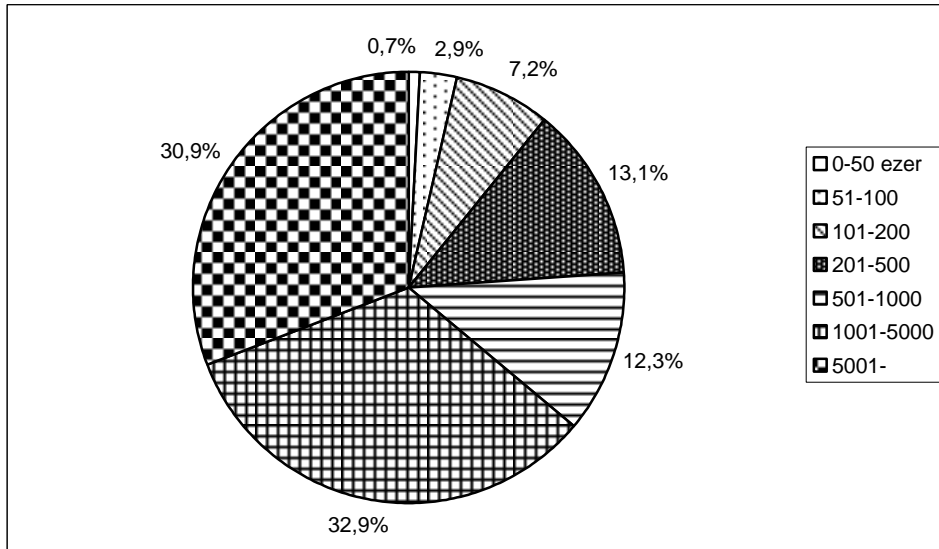
Forrás: Üzleti jelentések és közgyűlési jegyzőkönyvek, 1995–1996. Bács-Kiskun Megyei Cégbíróság, Kecskemét

4. táblázat:
A SZÖVETKEZET ÉS A RÉSZVÉNYTÁRSASÁGOK MÉRLEGADATAI (ezer Ft)

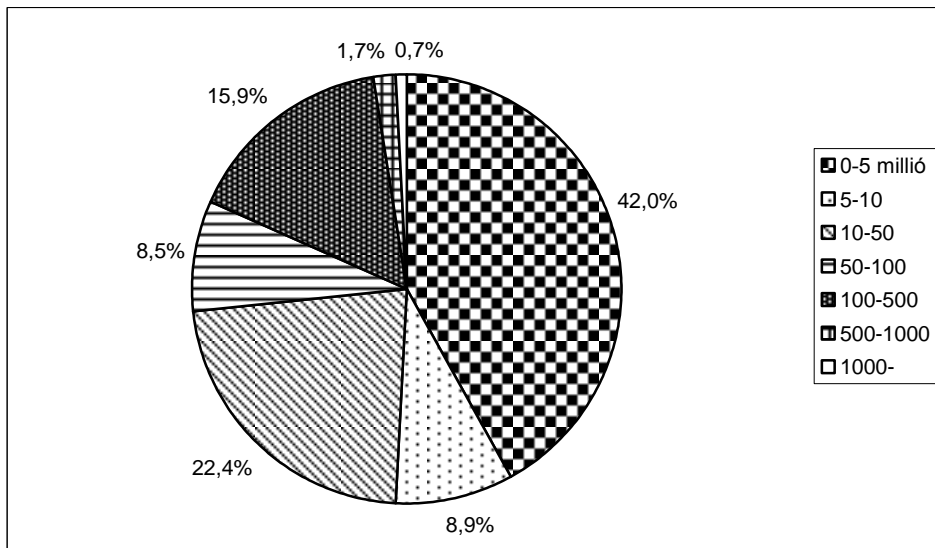
	Aktívák	Tőke	Adósság	Értékesítés	Termelési érték	Foglalkoz- tatottak (fő)
1. Holstein	67,341	23,000	42,639	30,070	3,334	7
2. Lajos-Garden	22,834	9,900	9,408	73,837	4,496	14
3. Lajos-Feed	117,840	28,000	80,327	288,002	13,303	34
4. Greenhouse	59,766	34,410	22,500	307,553	3,542	50
5. Eagle Wing	7,477	7,400	14	3,452	121	13
Összesen (1–5)	275,258	102,710	154,888	702,914	24,796	120

Forrás: Üzleti jelentések és közgyűlési jegyzőkönyvek, 1992–1996. Bács-Kiskun Megyei Cégbíróság, Kecskemét

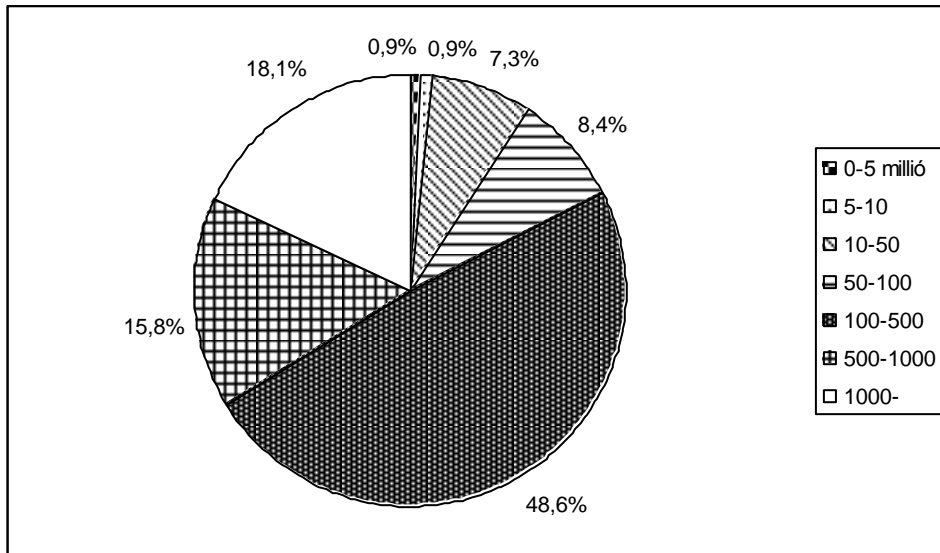
1. ábra:
A TERMÉKKIBOCSÁTÁSBAN VALÓ RÉSZESEDÉS
A PARASZTGAZDASÁGOK NAGYSÁGA SZERINT 2000-BEN (Ft)

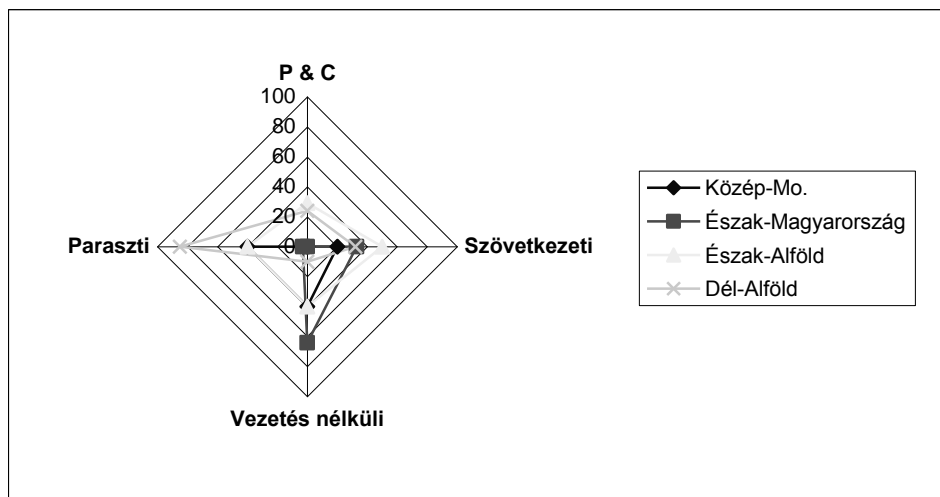
2. ábra:
A SZÖVETKEZETEK MEGOSZLÁSA
A TERMÉKKIBOCSÁTÁS NAGYSÁGA SZERINT 2000-BEN (Ft)

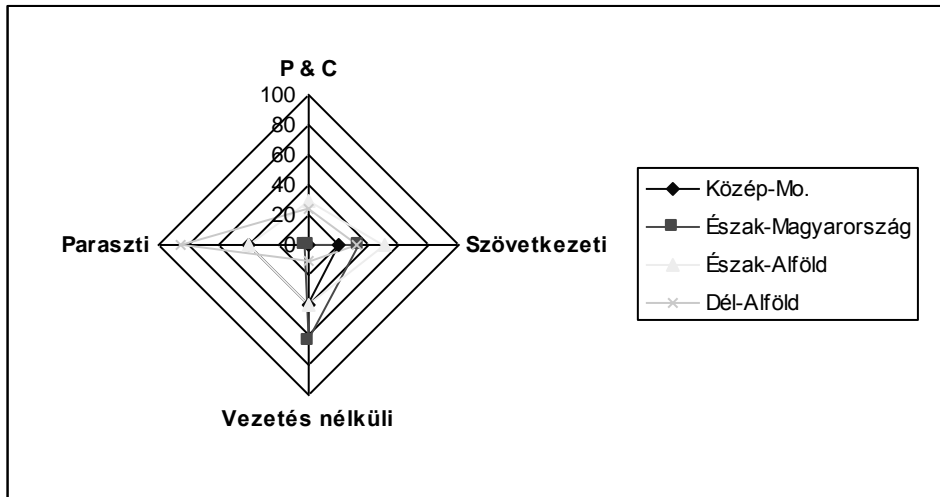
3. ábra:
A TERMÉKKIBOCSÁTÁSBAN VALÓ RÉSZESEDÉS
A SZÖVETKEZETEK NAGYSÁGA SZERINT 2000-BEN (Ft)

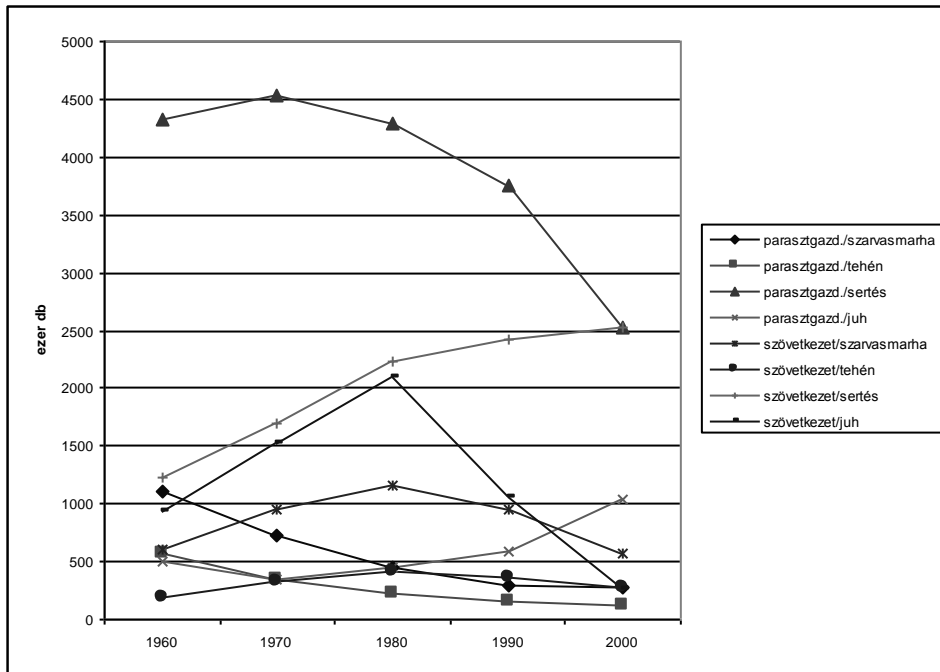
4. ábra:
REGIONÁLIS SAJÁTÓSÁGOK A KISTÉRSÉGEK TÍPUSA SZERINT (%)

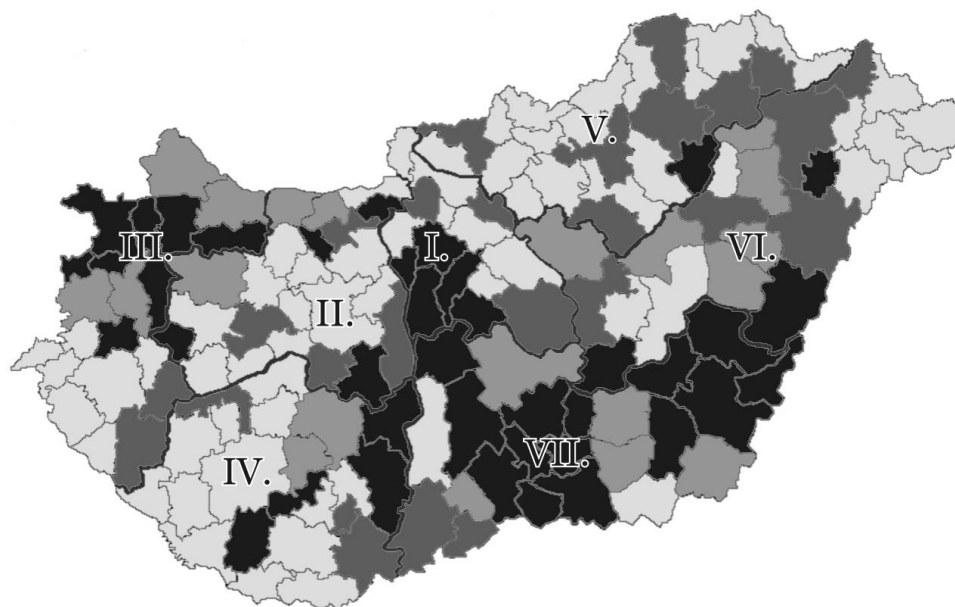
5. ábra:
A REGIONÁLIS SAJÁTÓSÁGOK NÉGY MINTÁJA (%)

6. ábra:
ÁLLATÁLLOMÁNY GAZDASÁGTÍPUSOK SZERINT, 1960–2000

TÉRKÉP:
RÉGIÓK ÉS KISTÉRSÉGEK AZ INTEGRÁCIÓ NÉGY TÍPUSA SZERINT

I. Közép-Magyarország	Vezetés nélküli kistérségek
II. Közép-Dunántúl	Kettős vezetésű kistérségek
III. Nyugat-Dunántúl	Kollektív vezetésű kistérségek
IV. Dél-Dunántúl	Paraszti vezetésű kistérségek
V. Észak-Magyarország	
VI. Észak-Alföld	
VII. Dél-Alföld	

Francia filozófusok Németországban

Michel Espagne: En deçà du Rhin. L'Allemagne des philosophes français au XIXe siècle. Paris, Cerf, 2004. 447 old.

Az Aetas olvasói ismerhetik Michel Espagne nevét, hiszen a folyóirat egy korábbi számában Balázs Eszter Michael Wernerrel készített interjúját Espagne egy tanulmánya követte, mintegy illusztrálendő a kulturális transzferek kutatásának célkitűzéseivel és módszertanával kapcsolatosan elmondottakat.¹

Művének bevezetőjében szerzőnk arra utal, hogy a filozófiai gondolkodás – szinte természetéből adódóan – a legkevésbé sem érdeklődik saját kánonja kialakulásának menete és körülményei iránt. A fogalmak és állítások érvényességét vizsgáló filozófus nem kíván „leereszkedni” annak vizsgálatához, hogy miért épp ezeket a szövegeket olvassa, illetve hogyan, milyen közvetítők segítségével kerültek polcára az általa oly alaposan elemzett művek. Még a hagyományos filozófiatörténet is szinte kizárólag a „nagy szövegek” elemzésével, esetleg minimális mértékű kontextualizálásával foglalatoskodik; a művek előállításának, kiadásának, terjedésének, fordításának és befogadásának mikéntje kívül esik érdeklődési területén.

Itt lép be a képbe a kulturális transzfer kutatója, aki nem elégszik meg a német filozófia franciaországi recepciójának történetével, azaz nem egyszerűen azt vizsgálja, hogy a francia filozófusok elitje a német idealizmus mely kulcsfogalmait vette át és építette be saját rendszerébe, hanem különös figyelmet fordít a közvetítés főszereplőire, motivációira és lefolyására. A történész figyelmének középpontjába ily módon a fordítók, a kiadók, a tanszékek, a német és

francia filozófusok között zajló levelezések és az egyes tudósok által befutott életpályák kerülnek. Ennek megfelelően a kötet viszonylag kisszámú és szűkszavú filozófiai és eszmetörténeti elemzést tartalmaz, ezzel szemben elképesztő mennyiségű adatot találunk a kantianizmus vagy a hegelianizmus franciaországi elterjedésének történetére vonatkozóan. A 19. századi francia szellemi élet talán legjellemzőbb vonása, hogy a kor legnagyobb gondolkodói, Taine, Renan, Chateaubriand, Quinet és Comte, bár életművük komoly filozófiai relevanciával bír, sohasem tanítottak filozófiát, sőt saját magukat nem is filozófusként határozták meg. Ezért nem is ők, hanem az iskolai és egyetemi filozófiaoktatás nagy – bár mára túlnyomórészt feledésbe merült – alakjai lettek kötetünk főszereplői. Espagne nem feledkezik meg azokról a nagy tanáregyéniségekről sem, akik maguk nem írtak (s nem is fordítottak) ugyan, előadásaiikkal ugyanakkor mégis sokat tettek a német filozófiai hagyomány franciaországi megismertetéséért.

A német filozófia franciaországi kisajátításának (a kulturális transzferek kutatói szívesebben beszélnek kisajátításról, mint hatásról, ez utóbbi fogalom ugyanis szerintük túl egyértelműnek láttatja a „kisugárzó” és a „befogadó” kultúra viszonyát) kérdését két, egymástól jól elkülöníthető szempontból lehet tárgyalni. Az első közelítést Espagne *intézményinek* nevezi. A kötet tíz fejezetéből hat tárgyalja a német filozófia közvetítőit: két nagy tanáregyéniséget (Victor Cousin, Émile Boutroux), a francia filozófiaoktatás intézményi rendszerét (különös tekintettel Párizsra), a filozófusi életpálya lehetőségeit, a német filozófiai munkák francia nyelvre történő átültetésében jeleskedő fordítókat, a folyóiratokat (és szerkesztési elveiket) s végül a filozófiai művek kiadóit. Espagne ezekben a fejezetekben túlnyomó-

¹ Aetas, 19. évf. (2004) 3–4. sz. 245–284.

részt a prozopográfiai módszerrel él, azaz egy-egy személyiség életét, egzisztenciális választásait, filozófiai érdeklődését követi nyomon, s ezekből az elemzésekből próbál a kor egészét jellemző következtetéseket levonni. A baj ezzel csak az, hogy az esetek többségében ezek az általánosítások nem vezetnek túlzottan messzire. Igen érdekes például a könyv azon része, amelyben szerzőnk azt tárgyalja, miként dolgozták fel a német szellem francia közvetítői azt, hogy Kant és Schelling nemzete ellen kénytelenek háborút folytatni. Míg egyes volt germanofilek heves germanofóbbá válva már Kantban is a porosz militarizmus gyökereit keresik, addig mások, francia patriotizmusukat a legkevésbé sem megtagadva, továbbra is a szellem megtestesülését látják a németekben. Azt is mondhatnánk, hogy ahány filozófus, a „kognitív disszonancia” annyi lehetséges feloldását találjuk, s Espagne becsülettel be is vallja, hogy a prozopográfiai elemzések eredménye igen nehezen általánosítható.

A másik lehetséges közelítési mód: a kor filozófusait leginkább foglalkoztató kérdések tematikus központú tárgyalása. Anélkül, hogy filozófiai mélységekbe próbálnánk bocsátkozni (Espagne sem teszi), annyit feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy a német gondolkodást uraló szubjektum-filozófia legalapvetőbb intuíciói teljességgel összeegyeztethetetlenek a 19. századi francia filozófiai gondolkodást meghatározó iskola, az Ideológusok empirikus-pozitivistikus alapokon nyugvó ismeretelméletével és metafizikájával. Ezzel magyarázható, hogy a német filozófia iránt érdeklődést mutató francia gondolkodók az esetek többségében a „magában való” szubsztantív értelmezésé-

vel próbálkoznak, a dialektikus gondolkodást pedig értetlenül elutasítják. Talán éppen ezen a ponton érthetjük meg, hogy Espagne és kollégái miért használják szívesebben a „kulturális transzfer” fogalmát a „hatásnál”: a franciák nem nélkülözheték a történetfilozófia, a filozófiatörténet és az esztétikai gondolkodás terén a német szellem eredményeit, a német filozófia azonban nem tiszta és eredeti formájában került át Franciaországba, hanem nyelvi, kulturális és politikai szűrőkön keresztüljutott, furcsa, köztes, polimorf szellemi konstrukcióként. A kulturális transzferek kutatói nem vizsgálják az eredetihez való hűség mértékét, sokkal inkább az érdekli őket, hogy Cousin (a hegeli filozófiától a valóságban igen távol álló) „hegelianizmusa” vagy Edgar Quinet herderiánus ihletettséggű kultúrtörténeti vizsgálódásai miképpen gazdagítják és „strukturálják” a francia nemzeti ideológiát. Összefoglalóan azt mondhatjuk tehát, hogy a kulturális transzferek kutatását a hagyományos hatás- és recepciótörténeti vizsgálatok kultúra-, intézmény- és társadalomtörténeti irányba történő radikális kiszélesítéseként értelmezhetjük.

Az egyébként is roppant adatgazdag kötet függelékében megtaláljuk a 19. század során francia nyelvre fordított német filozófiai munkák kronológiai sorrendbe állított listáját, az 1830 és 1910 között a francia egyetemeken és a párizsi gimnáziumokban tevékenykedő filozófia-professzorok felsorolását, valamint a kulturális transzferek kérdését tárgyaló művek szelektív bibliográfiáját.

BALÁZS PÉTER

Forradalom és republikanizmus az amerikai eszmetörténetben

Lévai Csaba: A republikanizmus-vita. Vita az amerikai forradalom eszmetörténeti háttéréről. A múlt ösvényein sorozat. L'Harmattan, Budapest, 2003. 443 old.

Lévai Csaba fontos, hiánypótló munkában mutatja be és elemzi az amerikai történetírásban az 1970-es évektől kezdve egészen az 1990-es évekig jelentős szerepet játszó, az amerikai forradalom természetrajzát vizsgáló és tartós hatást gyakorló republikanizmus problémakörét. Mindezt olyan, komplex szemléletmód alkalmazásával teszi, hogy közben igyekszik elhelyezni a kibontakozó „republikánus-vitát” a tágabb amerikai és angolszász eszmetörténeti kontextusban, egyúttal utalva a korai amerikai történetírásnak a forradalomról és a függetlenségi háborúról született meghatározó munkáira is. A szerző mindeközben azt is bemutatja, hogy a vita résztvevői milyen elméleti és módszertani kérdéseket vetettek fel és igyekeztek megválaszolni – nem pusztán a tematika által kijelölt határokon belül, hanem azokon túllépve, és nem kizárólag eszmetörténeti, hanem általánosabb, episztemológiai dimenzióban vizsgálva az amerikai forradalom kérdéskörét.

Az ismertetés kapcsán már az elején le kell szögeznünk, hogy a könyvben központi figyelmet élvező republikanizmus nem feltétlenül azonos a köztársasághoz mint államformához kapcsolódó jelenségek összességével. Jóllehet a republikánus paradigma kialakulása és fejlődése egy köztársaság, az Amerikai Egyesült Államok genezisének tanulmányozásához köthető – amennyiben a forradalom eszmetörténeti háttérét kutató történészek munkásságának eredményeként jöhetett létre –, eredetét tekintve más politikai berendezkedéshez, illetve államfor-

mákhöz is kapcsolható. Lévai helyesen mutat rá a genezis ismertetése során arra, hogy annak első lépését – az „előkészítő szakasz” után (113–127.) – az a felismerés jelentette, mely szerint amikor az amerikai gyarmatosok a Nagy-Britanniától való elszakadás dilemmájával szembesültek az 1760-as és 1770-es években, egy olyan politikai érv- és eszmerendszer keretei között tették ezt, amellyel valójában közvetlenül a korabeli brit radikális whig ellenzék politikai diskurzusát adaptálták az amerikai viszonyokra. Márpedig a republikanizmus-kutatás három meghatározó alakja – Bernard Bailyn, Gordon S. Wood és J. G. A. Pocock – által azonosított ideológia egy monarchikus berendezkedésű állam politikai elitje számára szolgált ideológiai munícióval.

Az alkotmányos monarchia, bár parlamentáris keretek között funkcionált, semmiképpen sem tekinthető olyan államformának, amit a függetlenség kivívása után a köztársasági kereteket megalkotó amerikaiak célul tűztek maguk elé. Mégis hasznosítani tudták a brit republikanizmus politikai ideológiáját, mivel az a hatalom gyakorlásának alapvető, általános kérdéseire igyekezett választ adni a sajátos nemzeti viszonyok figyelembevételével. A republikánus hagyomány által tételezett köztársasági eszme tehát nem kötődik egy adott államformához, hanem bizonyos eszmék középpontba állításával túllép a politikai struktúra kritériumai által megszabott kereteken.

Így például az amerikai patrióták osztották a 18. századi brit ellenzéki íróknak a hatalom természetéről, annak terjeszkedő mivoltáról vallott nézetét csakúgy, mint az ehhez kapcsolódó, a politikai rendszereket tartósan fenyegető, több jelentéssel is bíró korrupció jelenségéhez kapcsolódó félelmeiket. Mindezen aggodalmak mögött végső so-

ron a közjónak és a magánérdeknek a republikánus felfogás szerint alapvetően kibékíthetetlen ellentéte húzódott meg: a közügyekben részt vevő, azokért áldozatot hozni hajlandó állampolgár ókori ideálját annak modernkori hívei módosított formában bár, de magukénak vallották. Az erény (*virtue*) volt az a fogalom, amely kifejezte az állampolgárnak ezt a képességét, és a republikánus gondolkodók – amint arra Bailyn, Wood, Pocock és mások rámutattak – különböző formáit vélték felfedezni az erénynek, illetve különböző módokon látták biztosíthatónak azt, hogy a köztársaság létét ne veszélyeztessék a partikuláris érdekek által vezérelt, a közjó ellen ható törekvések. Így például, ahogy azt Wood kimutatta, az 1787-ben megalkotott amerikai föderális alkotmány egy olyan politikai rendszer alapjait vetette meg, ahol a közjó megvalósításának lehetősége, a közjóval ellentétes politikai és gazdasági érdekek kordában tartása nem morális feltételeken, hanem egy racionálisan kifundált hatalmi struktúrán alapult, megteremtve ezzel az amerikai köztársaság tartós létének esélyét is.

Az amerikai republikánus hagyományról szóló vita további jelentőségét az adja, hogy egyike volt az eszmetörténet-írás önreflexív időszakainak, amikor a szakma művelői alapvető módszertani kérdések felvetését is megkísérelték. Lévai ennek szellemében, hatékony stratégiát választva mutatja be a republikánus paradigma kialakulását, illetve módosulásait az általa kiváltott reakciók nyomán, hangsúlyozva, hogy mindez a már fentebb említett kontextusokkal érintkezve ment végbe. Ami a tágabb amerikai történetírói világot illeti, az új értelmezés képviselői a többek között a francia *Annales*-iskola hatására a gazdasági és társadalmi folyamatok alapvető fontosságát hangsúlyozó, az 1950-es évekig meghatározó, úgynevezett progresszív iskolával szemben nagyobb szerepet tulajdonítottak az eszméknek és ideológiának a történelmi események alakításában. A 18. századi brit ellenzéki ideológia amerikai forradalmat alakító ha-

tását vizsgálva jutott például Bailyn arra a következtetésre, hogy a forradalom eseményeire a korabeli brit radikális nézetek is hatással voltak. Ugyanakkor Bailyn nem túlozta el az eszmék szerepét a történelmi események magyarázatában, hangsúlyozván, hogy azok csakis strukturált formában – amit ő az ideológiával azonosított – tudták kifejteni hatásukat a forradalom előkészítő szakaszában (lásd 142.). Wood hasonlóképpen összekapcsolta a forradalom utáni időszak alkotmányos válságának kutatását az eszmék hatásának tudatos figyelembevételével, rámutatva például annak jelentőségére, hogy a nagyobb politikai központosítást és korlátozott állami szuverenitást eredményező föderalista elképzelések olyan ideológiai és retorikai köntösben jelentek meg, amelyek éppenséggel ellenfeleik szókészletéhez tartoztak – demokratikus nyelvezetük és ideológiájuk ugyanakkor egy elitista, arisztokratikus jellegű rendszer kimunkálását segítette elő (152.).

Pocock még radikálisabb értelmezését adta a politikai eszmék és cselekvés közötti kölcsönhatásnak, és a cambridge-i eszmetörténeti iskola hatására, valójában annak egyik képviselőjeként a republikánus ideológiát nyelvelméleti szempontból közelítette meg. Elméleti alapvetése, hogy nyelv és szavak nélkül nem létezhet cselekvés – politikai cselekvés sem, mivel az események önmagukban nem, kizárólag az azokat értelmező, egymással kommunikáló személyek politikai diskurzusában és nyelvhasználatán keresztül nyernek jelentést. Ilyen értelemben válik a nyelv a cselekvés eszközévé, és amiről nem tudunk beszélni, mert nincs rá politikailag legitimként elfogadható, „értelmes” szókészletünk, azt nem is tudjuk megtenni (164.). Ennek a logikának megfelelően az amerikai forradalmárok egy már létező, a brit ellenzékttől kölcsönzött politikai nyelvezet segítségével igyekeztek leírni azt a folyamatot, melynek részesei voltak, és amely szerintük rabszolgasorba döntésükre irányult. Ez a korrupció és erény dichotómiájára épülő nyelv tette lehetővé számukra,

hogy a forradalmat olyan eseménysorként értelmezzék, amely a brit politikai rendszerre jellemző, a gyarmatokra is áttérhető korrupció és hanyatlás veszélyének az elhárítását tűzte ki célul: nem radikális, politikailag nem legitim innovációt kíséreltek meg elfogadtatni, hanem valójában egy eszményi politikai állapot visszaállítását mellette érveltek. Ennek az angolszász politikai kultúrában már ismerős és elfogadott nyelvezetnek a segítségével gondolhatták és teheték azt a forradalmárokat, amit tettek, vagyis egy republikánus rendszer restaurációját.

Amint arra Lévai helyesen mutat rá, a nyelv és a valóság viszonyának effajta felfogása Pocock esetében az 1970-es évekre a posztmodern episztemológiai megfontolások felé mozdították el a republikánus-felfogást. Ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a pococki álláspont abban a tekintetben különbözött az univerzális, legitimációs erővel bíró metanarratívák létjogosultságát megkérdőjelező posztmodern nézettől, hogy Pocock a korai amerikai történelmi fejlődést leíró univerzális magyarázó igénnyel fellépő liberális értelmezéssel szemben egy másikat igyekezett meghonosítani (322.). Lévai világosan érvel amellett, hogy a republikánus paradigma Pocock és más szerzők általi ilyen jellegű kezelése révén e szerzők az őket megelőző, úgynevezett konszenzus-iskola szemléletmódja felé közelítettek. Ez utóbbi képviselői szerint az amerikai történelmi fejlődést az ideológiai konszenzus jellemezte. A konfliktusokkal szemben a társadalmi megegyezés alapjául szolgáló amerikai értékeket állították, és alulértékelték a konszenzust megkérdőjelező, alternatív áramlatok szerepét. Így például a Lous Hartz-féle felfogás a liberális hagyomány egyesült államokbeli dominanciájának hangsúlyozásával a középosztály vezető társadalmi szerepét vetítette ki a modernkori amerikai történelmi fejlődés egészére.

Az előzőekből is világossá válik, hogy a republikanizmus-vita lényegében a korai amerikai történelmet általános érvényességi

igénnyel leíró liberális konszenzus és a 18. századi brit whig gondolkodók republikánus ideológiája által kijelölt mátrixban zajlott. Az utóbbinak a forradalomra gyakorolt hatását hangsúlyozó történészek leginkább arra törekedtek, hogy a Hartz-féle liberális konszenzust a republikánus paradigmával helyettesítsék. Ezt a kizárólagosságra törő igényt érte támadás az 1980-as évekre mind liberális, mind pedig baloldali részről, míg nem a vita végkifejletékként, az új konszenzus értelmében az egyéni jogokat és szabadságot hangsúlyozó liberális hagyomány és a közösségi republikánus értékek egyaránt szerepet kaptak az amerikai forradalom genezisében (306–316.).

A vita tágabb episztemológiai kontextusba való helyezése teszi lehetővé Lévai számára, hogy magyarázatot adjon erre a jelenségre, vagyis hogy főként a republikánus értelmezés hívei részéről kezdetben miért volt olyan erős a törekvés arra, hogy egy új, konszenzusos ideológia jelenlétét mutassák ki a forradalom eszmefrontjának kutatása során. Már korábban láttuk, hogy Bailyn számára az ideológia csakis az eszmék struktúrált megjelenítése révén fejthette ki hatását a forradalom eszménye kapcsán. Pocock viszont az ideológiának még határozottabb jelleget tulajdonítva, azt a Thomas Kuhn tudománytörténész nevéhez fűződő tudományos paradigmák jelenségével hozta összefüggésbe. Kuhn elmélete a tudományos vizsgálódás és kérdésfeltevés egy adott közösség számára elfogadott, alternatívákat nem vagy kevésbé legitimnek tekintő szemléletét tételezi fel. Pocock is hasonlóképpen látta a republikanizmus szerepét a korai amerikai politikai közösség tekintetében. Pocock Kuhn alapján (is) érvelt a mellett, hogy egy adott politikai nyelv – mint például a republikanizmus – a közösség számára paradigmaként funkcionálva részt vesz a valóság alakításában, ám ugyanakkor része is annak (391–392.).

Egyúttal azonban olyan különbségek is felmerülnek Pocock és Kuhn paradigma-felfogásai között, amelyek megkérdőjelezik

azok esszenciális azonosságát, még ha funkcionális értelemben az azonosság ki is mutatható. Eme gyanakvásra az adhat okot, hogy a Lévai által ismertett írásában, valamint további munkáiban is Pocock a politikai nyelvek mint paradigmatiserővel bíró entitások egymás mellettségének lehetőségét hangsúlyozza egy-egy politikai közösségben (például 277–278.) Ez azonban szöges ellentétben áll az eredeti kuhni elképzeléssel, ugyanis ezzel Pocock tulajdonképpen tagadja a valóság értelmezésének homogenitását, és így leginkább talán Kuhn preparadigmatikus állapotát írja le, amikor a hegemon szerepre jutó értelmező elmélet hiányában egymással versengő, többé-kevésbé azonos legitimáló erővel bíró elméletek vetélkednek egymással. Mintha Pocock ezt a preparadigmatikus állapotot tenné meg állandó jelenséggé. Így viszont a híres kuhni tétel a tudományos forradalomról mint paradigmaváltó folyamatról sem állja meg a helyét a pococki rendszerben. Ráadásul Pocock esetében nem lehet megállapítani, hogy mi okozza egy paradigma kimerülését. Kuhnnal ellentétben Pocockot nem foglalkoztatja az, hogy a paradigmaként viselkedő politikai nyelv és az általa leírt valóság közötti eltérések kritikus tömege hatására mikor kezd erodálódni a paradigmatiserő nyelv – ha egyáltalán ez okozza annak kifulladását.

Lévai jól érzékelteti, hogy valójában a republikánus-vita is felfogható (kuhni értelemben vett) paradigmaváltó kísérletként. Ezt elsősorban a vitát a kuhni paradigma-elmélet szemszögéből vizsgáló Daniel Rodgers gondolatmenete alapján fejt ki: ő úgy véli, hogy nem pusztán a republikánus politikai nyelv értelmezhető paradigmaként, hanem az azt a korai amerikai eszmetörténet középpontjába állító történelmi diskurzus is – ugyanis mindkettő magyarázó erővel bírt egy adott közösség számára, kizárva egyéb megközelítések legitim státusát. Rodgers szerint a republikánus értelmezés ugyanolyan paradigmatiserő helyet követelt magának a forradalom és a korai amerikai történelem vizs-

gálatában, mint a korábbi iskolák, és az 1990-es évekre a kutatók közössége számára elveszítette kizárólagos érvényét. Ugyanakkor Lévai kétségbe vonja ezt a megállapítást, és a mellett érvel a republikánus-vita elemzésének konklúziójaként, hogy inkább a következőről van szó: a republikánus ugyanolyan érvényes magyarázatként élt tovább, mint a liberális értelmezés, amelyet időközben átalakított, és közben maga is átalakult (397.). Szó sincs arról tehát, hogy például Pocock revidálta volna korábbi álláspontját, hiszen ő sohasem hirdette a két politikai nyelv éles elkülönülését, pusztán a republikánus ideológia bevezetése érdekében igyekezett csökkenteni a liberalizmus szerepét az amerikai politikai fejlődés korai szakaszának értékelése során. Ennek az álláspontnak a továbbélését bizonyítja az a tény is – tehetjük hozzá –, hogy Pococknak a republikánus hagyományt legalaposabban kifejtő *The Machiavellian Moment* című alapműve változatlan kiadásban 2003-ban újra megjelent, és a szerző utószavában kifejti, nem bánt meg semmit és nem vont vissza semmit korábbi tételéből a republikánus ideológiának a modernkori politikai szubjektum létrejöttében játszott szerepéről.

Lévai az elméleti kontextus további részeként mutatja be, hogy a pococki paradigma-szemlélet miként rokonítható Bailyn és Wood ideológia-felfogásával a republikánus értelmezését illetően. Felhívja a figyelmet, mindhármójuk esetében arról van szó, hogy a republikánus-vitát olyan eszmerendszerként értékelték, amely korlátozza a közösség megszólalásának lehetőségét (394.). Ugyanakkor Bailyn és Wood ideológia-felfogása – Pocockéval ellentétben – antropológiai irányultságú. A nemrégiben elhunyt Clifford Geertz amerikai antropológus nagyhatású ideológia-értelmezésére építve, a republikánus-vitát a két amerikai történész olyan értelemben tekintették ideológiának, mint amely az amerikai forradalmárok számára az általuk érzékelt valóság megragadásának, a velük történő események megértésének az eszközéül szolgál-

hatott. Nem annyira propagandisztikus szerepe volt tehát a republikánus ideológiának a gyarmatosok számára, vagy pedig pusztán érdekeiket igazoló és elfedő eszmerendszer, hanem szimbólumain keresztül a történelmi valóság megértésének, reprezentációjának és a benne való eligazodásnak a segítője. Ráadásul szintén Geertz ideológia-elmélete kritériumrendszerének megfelelően, a brit radikális whig ideológia olyan szimbólumokat és fogalmakat biztosított egy válságidőszakban az amerikai patrióták számára, amelyek a korabeli viszonyok bírálását és megváltoztatását egy, a múltban gyökerező rendszer segítségével igyekeztek megoldani (387–389.). Az ideológiának ezt a valóságértelmező funkcióját használhatja fel a történész arra – mutat rá Lévai –, hogy feltérképezze a vizsgált korszak szereplőinek cselekvéseire utmutatóul szolgáló eszmerendszerek szövevényeit.

További fontos jellemzője a republikánus tézisnek – amint azt a szerző megjegyzi –, hogy az amerikai forradalom vizsgálatát az atlanti perspektívából kísérte meg elvégezni, vagyis a forradalom eszmei gyökereit feltérképezendő, a brit birodalmon belül találta meg a gyarmatok lakóit motiváló legfontosabb ideológiát. Ebben a jellemvonásában mind a 19. század végén – 20. század elején jelentkező, úgynevezett amerikai birodalmi történetírói iskola, mind pedig a konszenzus-iskola egyes képviselői adtak mintát a republikánus megközelítéshez (50., 112.).

A republikanizmus-vita kontextusba való helyezésének utolsó előtti részeként Lévai helyenként kísérletet tesz arra, hogy egyes szerzők esetében a személyes háttér, sőt a politikai indíttatás szerepét is tetten érje a történetírói szemlélet és stratégiák elemzése során. Ez leginkább a republikánus-tézis előtti idők történészeinek esetében érvényesül – például a progresszívekénél (77.), vagy a konszenzus-követők közül Boorstin esetében (93.), akinél az amerikai múlt társadalmi konfliktusoktól mentes ábrázolását a kommunista múltjával való szakítás igye-

kezete eredményezhette. Ez a vizsgálati szempont azonban nem jelenik meg következetesen például a republikanizmus képviselőinél. Egyedül Pococknál találjuk ennek markánsabb nyomát – új-zélandi származása feltehetőleg kedvezhetett a tágabb birodalmi, illetve atlanti szemléletmód érvényesülésének.

Az ilyen, közvetlenül a szakma világán kívüli tényezők bevonására tett kísérlet Lévai részéről az utolsó fejezet is, melyben az amerikai nemzettudat problémáját vizsgálja a republikánus-vitához kapcsolódóan. Ez, bár külön „szintet” jelent a könyv architektúrájában, annak a legkevésbé hangsúlyos része marad mint a téma egyik lehetséges kontextusa. Itt Lévai azt a kérdést teszi fel, hogy a republikánus-vita milyen összefüggésben állt az amerikai nemzettudat problémakörével, hiszen jórészt azt a korszakot érintette, amelyhez az amerikai nemzetállam fundamentumának lefektetése köthető, másrészt az alapítás időszakát vizsgáló kutatást az amerikai nemzettudatról folytatott, korszakokon átívelő diskurzus részeként is fontosnak tartja elhelyezni (401.).

A republikánus történészek értelmezésében – Lévai szerint – a 18. századi függetlenségre törekvő gyarmatosok a brit radikális whigek ideológiáját magukévá téve, a kapitalizálódó gazdaság és társadalom kritikusaiként léptek fel akkor, amikor az egyéni érdekeket a korrupcióval összekötő logikát hangoztatták a közjó védelmének jegyében. Ezzel aztán persze a lockiánus elveken nyugvó nemzeti identitás liberális tételét kérdőjelezték meg. A szerző utal arra, hogy ezen álláspontjuk következtében a republikánus történészeket a baloldali kritikusaik konzervatív szemléletűnek minősítették, ám egyúttal hangsúlyozza, hogy ez a kép távolról sem tekinthető egyértelműnek, amennyiben a republikánus tézis képviselői munkásságukkal valójában a „»burzsoá liberális« értékrendet” kritizálták – premodern alapokról. (402.)

Lévai jelzi, hogy könyvének ebben az utolsó fejezetében csupán felvillantani kí-

ván néhány olyan problémát, amely a republikanizmus-vita és az amerikai nemzet-tudat kapcsolatát érinti. Ugyanakkor a váz-latszerű tárgyalásból is nyilvánvalóvá válhat a magyar olvasó számára, hogy ha valami, akkor a vitának éppen ez a „szintje” vagy inkább kontextusa volt az, ami egyrészt különösen érdekessé és fontossá tette azt az amerikaiak számára, és ugyanakkor érzé-keny kérdéseket hozott felszínre a moder-nizmus és nemzeti identitás kapcsolatáról. Az autochton, függetlenségre épülő nemzet-gazdaság és az erényes polgár eszménye a korai republikánus gondolkodók számára valóban elválaszthatatlanul összeforrott egy-mással. Ugyanakkor különös egybeesést mutatva, Adam Smith-nek az amerikai forrada-lom kitörésének évében jelent meg a Nem-zetek gazdagsága című munkája. A klasszi-kus műben Smith világosan bemutatta a ko-rai kapitalista termelést jellemző, egyre nö-vekvő specializációt és munkamegosztást, amely következésképpen a republikánus ér-tékeken alapuló, a Pocock által leírt pre-modern világ és benne a homogén politikai szubjektum végét vetítette előre. Thomas Jefferson republikánus eszményt megteste-sítő, önellátó, független agrártermelői – az eszményi köztársaság kistulajdonnal bíró erényes állampolgárai csakúgy, mint a saját termelőeszközökkel korlátozott piacra ter-melő kézművesek – egy letűnőben lévő világ képviselői voltak. Az ennek a paradigmának a helyébe lépő modern piacgazdaság rend-szerét már a termelői tulajdon nélküli bérmunkások Európában megismert, a függet-lenséget kifejező erénnyel már nem rendel-kező növekvő csoportja jellemezte.

Ezen mögöttes folyamatok észlelésekor ugyanakkor hiba lenne szem elől téveszteni azt a mozzanatot, hogy bár a republikaniz-mus modernitással való szembeállítás alap-vető kiindulási pontként jelenik meg a vita alakulásában, túlélésének és nagy hatásának elsődleges oka abban is rejtett, hogy a szem-benállás ellenére sikerrel alkalmazkodott a modernitás körülményeihez, amennyiben az egyre inkább megosztott amerikai politi-

kában a másik fél gazdasági és politikai vagy erkölcsi álláspontjának a kritikájához nyújtott stratégiát. Az sem véletlen, hogy Pocock republikanizmuson alapuló korai amerikai identitás értelmezését érte a leg-több támadás, és mégis ez vált a liberális–republikánus kiegyezés alapjává. Pocock egy-részt többször is hangsúlyozta, hogy a 18. századi korrupció ellen ágáló, úgynevezett „country” republikánusok számára a modern kor olyan jelenségei, mint például a keres-kedelem vagy a hitel nem számítottak ere-dendően elítélendő jelenségeknek (277–278.). Másrészt – különös módon – Ameri-kában a republikánus értékek megőrzésé-nek szándéka a modernkori terjeszkedés mechanizmusát is szolgálta. Jefferson Loui-siana területének 1803-ban Napóleontól történő megvásárlásával olyan mennyiségű földterülethez juttatta nemzetét, melynek segítségével még hosszú ideig remélhette a saját földtulajdonnal rendelkező terme-lőkre épülő republikánus társadalom konzerválását. Az 1860-ban Abraham Lincolnt hatalomra juttató Republikánus Párt prog-ramja pedig ezt a kistulajdonosi, önálló ter-melőkből álló társadalom vízióját vitte to-vább a rabszolgamunkán alapuló déli gaz-dasági rendszer ellenében, és vált a moder-nitás ágenszvé a szabad földtulajdon elvé-nek hangoztatásával a polgárháború hajna-lán. Elmondható tehát, hogy a republikaniz-mus bizonyos értelemben magának a mo-dernitásnak a folyamataihoz, azok feldolgo-zásához is nyújtott ideológiai támogatást, nem pusztán annak kritikájára szorítkozott.

A szerző elismerésre méltó módon, óri-ási mennyiségű másodlagos irodalmat dolgoz fel, melynek egy jelentős része a vita tágabb kontextusához kapcsolódik. Informa-tív részletességgel tárgyalja a vita fejlődésé-nek fázisait az előzményektől az egyes szer-zők közötti „pengeváltásokon” és a neo-locke-iánusok ellentámadásán át egészen a vita nyugvópontra jutásáig. Világosan meg-mutatja a republikánus-tézis tematikus, idő- és térbeli szempontok alapján történő kiterjesztésének főbb mozzanatait. Mind-

eközben a teljesség igényével tárgyalja a republikanizmus paradigmájához köthető szerzőket, mindvégig törekedve arra, hogy elhelyezze őket a tágabb historiográfiai kontextusban – mind tematikai, mind pedig elméleti és módszertani szempontból. Lévai biztos kézzel vezeti az olvasót a republikanizmus-vita sugárútjain, zsákutcáin, sikátorain és autópályáján – hogy csak néhányat említsünk a „zárszó” (405–406.) alaposan kibontott metaforájának néhány eleméből. A szerző maga is elismeri, hogy az általa külön-külön tárgyalt „szintek,” „dimenziók” és „aspektusok” gyakorta annyira szorosan összefüggnek egymással, hogy nehezen szétválaszthatók (25.). Ez a probléma a szükségtelen ismétlődés melegágya lehetne, és valószínűleg problémát okozhatna Lévai számára, aki azonban azt sikerrel küszöböli ki.

A munka döntően pozitív jegyei mellett nem kerülheti el a figyelmet néhány komolyabb, kevésbé védhető hiányosság. A szerző fontosnak tartja kifejtetni saját módszertani álláspontját, elengedhetetlennek tartva azt a republikanizmus-vita megértéséhez. Ez értékelendő mozzanat, különösen akkor, ha egy olyan jelenség elemzéséről van szó, amikor az elméleti és módszertani kérdések oly jelentős hangsúlyt kapnak, mint a jelen munka esetében. Ugyanakkor a szerző részéről a módszertani tudatosság mértéke mintha csupán a mű struktúrájának aprólékos megtervezésének indoklására korlátozódna, és emiatt formai jellegű marad. A „szintek,” „dimenziók” és „aspektusok” vi-

szonya hivatott betölteni a módszertani és elméleti nézőpont szerepét a munkában, elkerülve ezzel azt a kényszert, hogy az önreflexió magasabb szintjére kerüljön az érvelés, és a szerző a saját módszertani pozíciójának meghatározására hasonló szempontokat alkalmazzon, mint amelyekre az általa vizsgált történések esetében támaszkodott. A mű szerkezetével kapcsolatos az a további probléma, hogy amennyiben a szintek tekintendők a könyv fő egységeinek, ezek meglehetősen aránytalanná teszik a szerkezetet, ugyanis az első szint 340 oldalával a maradék két szint (50, illetve 20 oldal) fölé tornyosul, holott a szintként való kezelés nagyjából azonos súlyú egységeket tételezne fel. Ami pedig az érvelést illeti, azt helyenként nehézkessé teszik a hosszasan prezentált, parafrázálható idézetek.

Végezetül elmondható, hogy mindezen hiányosságokkal együtt Lévai Csaba könyve a republikánus-vita elemzésével az Egyesült Államok történetírásának egy valóban fontos, Magyarországon ugyanakkor kevésbé ismert szeletét mutatja be, érthetően és jó stílusban. A művet bátran ajánlhatjuk mindazoknak, akik érdeklődnek az Egyesült Államok történelme, az eszmetörténet módszertani kérdései iránt, illetve azok számára is, akik fogékonyak a modernitás és a modernkori egyetemes politikai gondolkodás problémái iránt.

VAJDA ZOLTÁN

Személyes történelem

Molnár Adrienne–Kőrösi Zsuzsanna–
Keller Márkus: *A forradalom emlékezete.*
Személyes történelem. (Az Oral History
Archívum interjúi alapján)
1956-os Intézet, Budapest, 2006. 374 old.

Az *oral history* – mint szóbeli történelem – a magyar olvasóközönség számára is egyre ismerősebb műfajjá vált az utóbbi évtizedekben. A műfaj népszerűségét többek között annak köszönheti, hogy kezdi megtalálni a helyét és szerepét az úgynevezett hagyományos történetírás mellett. A szóbeli vagy írásbeli elbeszélésekre alapozó *oral history* nézőpontja, relevanciája különbözik a pozitivistáktól, s bevallottan nem is akar azzal versenyezni. A műfaj művelői tudomásul veszik, hogy kutatási logikájuk mögött nem az elmondottak bizonyítása, hanem az átélt tapasztalatok elbeszélhetősége áll. Az *oral history* arra a kérdésre kevésbé tud válaszolni, hogy mi történt valójában, sokkal inkább arról számol be, hogy az eseményeket megélt személyek mit gondolnak arról, hogy mi történt velük. Így – kellő óvatosság mellett – a személyes történelem segítségével a kutató eljuthat az eseményeket átélt emberhez, annak ideológiáihoz, mentalitásához, magatartási stratégiáihoz. A műfajjal foglalkozó kutatóknak a számtalan előnyök mellett gyakran lehet olyan érzése, hogy miközben a személyes dokumentumok az élet teljességét ölelik fel, addig a szövegek bármilyen feldolgozása redukcióhoz vezethet.

A jelen kötet arra vállalkozik, hogy a „forradalom emlékezetét” mutassa be, egymás mellé téve az időnként vitatkozó nézőpontokat is. A szerkesztők az *Oral History Archívum* közel hatszáz élettörténeti interjúi közül választottak ki százötvenhat személyt, s az általuk elmondott visszaemlékezéseket

jól követhető tematika és kronológia szerint mutatták be. Munkájukat dicsérik, hogy az elbeszélések azok megszerkesztése után is „erősek” tudtak maradni, a beszélők lelki és érzelmi állapota nem veszett el. Ez annál is inkább figyelemreméltó teljesítmény, mert a megszólaló százötvenhat visszaemlékező eredetileg élettörténeti keretben mesélte el a kutatóknak a forradalommal kapcsolatos élményeit. Azt hihetnénk, hogy az életút elmesélése közben felelevenített történetek annál „foghatóbbak”, minél erősebben kötődnek az életrajzi kerethez. Ez a kötet azonban az élettörténetek helyett a forradalom eseményeinek bemutatását vállalta. Ezért a szerkesztők a szövegekkel a következő műveletet hajtották végre. Először kiemelték az elbeszéléseket eredeti környezetükből (az élettörténet keretéből), majd áthelyezték azokat más személyek hasonló témában közölt emlékei közé. Ez az eljárás nem veszélytelen, mert az új szövegkörnyezetnek valamiképpen pótolni kell az eredeti kontextust. A jelen esetben a veszteséget a több nézőpont egymás mellé állítása jól tudta pótolni, s az áthelyezett szövegek új jelentéstartalmat kaptak. A szerkesztők is tisztában vannak tevékenységük hatásával, mint ahogyan azt ki is fejtették: „*Kötetünk, mint minden szerkesztett mű, magán viseli a szerzők keze nyomát, preferenciáit és értéktételezéseit.*” (17.)

A kötet hat legfontosabbnak tartott téma szerint emlékezik meg a forradalomról. Először az „Olvadás” időszakát eleveníti fel, szinte lépcsőről-lépcsőre bemutatva a lakosság lelkében végbemenő radikalizálódást. A történeteket itt többnyire értelmiségi foglalkozásúak mesélik el, ami összecseng korábbi ismereteinkkel, miszerint az értelmiség soraiban fogalmazódott meg először hangosan a rendszer kritikája. (Itt jegyezném meg azonban azt is, hogy a százötvenhat

megszólaló közül száztizenhárom fő foglalkozása szerint értelmiségi pályát töltött be. Ez nyilvánvalóan nemcsak a szerkesztők döntésének eredménye, hanem az eddig elkészült interjúk erre a válogatásra adtak lehetőséget. Mégis fontosnak tartom felhívni a figyelmet arra, hogy többnyire a hajdan volt egyetemisták és értelmiségi foglalkozásúak visszaemlékezéseit tartalmazza a kötet.)

A második fejezet a „Lázadás” pillanatainak emlékezetét gyűjtötte csokorba. A részletgazdag elbeszélésekből megtudhatjuk például, hogy a pártelit tagjai közül többen az utolsó pillanatokban sem voltak tisztában a társadalom állapotával, mint ahogyan Marosán György esetében láthattuk: *„Azt üzenem a barátainak, hogy ha ma kiviszik a diákságot az utcára, mi holnap hozzuk a vörösöket.”* (Huszár Tibor visszaemlékezése, 55.) Az *oral history* erénye lépten nyomon megmutatkozik a kötetben, mert olyan képek elevenednek fel, amelyekről az utókor nem tudhatna semmit, ha azt az interjúalanyok nem mesélték volna el. Így például Fazekas György újságíró elmesélte, hogy Nagy Imre október 23-án este a parlamentben egy székéről az egyik ablak párkányára állt, s ott két embernek kellett tartania, hogy ki ne essen. (Azt már csak hozzátenném, hogy saját kutatásaim szerint a Nagy Imrére várakozó tömegből sokan rövidnek tartották akkori beszédét, aminek ez az egyszerű tény is lehetett az egyik oka.)

A harmadik fejezet a „Harcban az ország” téma köré sűrűsödött. Ennek a fejezetnek az ereje a személyes átételek visszapergetésében rejlik, hiszen még az interjúadás időpontjában, a kilencvenes évek közepén is sokan emlékeztek arra, mit éreztek a forradalom napjaiban. Forintos György szociológus, aki fiatal fiúként keveredett az eseményekbe, már az első nap elveszítette az egyik szeme világát. Értelmiségi gyerekként került kórházba, amire így emlékezett vissza: *„A csepeli srácok közül többen meglátogattak. Az embernek elszorult a szíve, mikor mondták, hogy aznap éjjel hárman vagy négyen meghaltak közülük, de ők*

maradtak persze továbbra is. Őrült jól esett, hogy egy-két órája ismertük egymást, és vették a fáradságot, a legnagyobb zűrben megkerestek.” (106.)

A negyedik tematikus egység, talán nem véletlenül, a kötet csúcspontjának tekinthető, a „Győz a forradalom” címet viseli. Ez a fejezet adott helyet a „nagy pillanatok” elmesélésének. Szél Jenő emlékezett meg arról a borsodi bányászküldöttségről például, amelyik nem akart addig elmenni a parlamentből, ameddig Nagy Imrével személyesen nem beszélhetett. A forgatagban a nagyon fáradt Nagy Imre az egyik rádióbeszéde után fogadta volna a küldöttséget. *„Miniszterelnök úr, köszönjük szépen, de most már nem akarjuk feltartani. Amiért jöttünk, azt elmondta a rádióban. Magyarország független lett, nincs benne többé a Varsói Szerződésben. Mi most hazamegyünk, és megmutatjuk, hogy milyen az, amikor a borsodi bányász saját magának dolgozik. Isten megáldja, jó egészséget kívánunk.”* (174.)

A kötet ötödik fejezete „A második szovjet invázióhoz” köthető történeteket mutatja be, amikor a forradalom különböző posztjain lévő szereplőkben tudatosodott, hogy minden elveszett. *„Nagy Imrétől Maléterig, (mindenki) olyan illúzióhíntában ringatta magát, hogy itt nagyon tisztességes és eredményes tárgyalások folynak”* – emlékezett vissza Marián István, a BME katonai tanácskének parancsnoka, aki a budai diákság egyik vezetője volt, s akit tevékenysége miatt életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték (221.).

A hatodik és egyben az utolsó tematikus egység az „Utóvédharcokról” szól, amely a kezdeti ellenállás kicsi, de annál hősiesebb lépéseit tárja fel egészen a társadalom kapitulációjáig. A kötetben a történetek 1957 tavaszán érnek véget. Ezt a tavaszt, mint tudjuk, egy olyan május elseje követi majd, amelyre Budapest népe újból kivonult ünnepelni, immár a Kádár kormányt élteve.

A kötet előszavában Kozák Gyula hívja fel a figyelmet arra, hogy aki ezt a könyvet

végigolvassa, arra komoly „intellektuális munka” is vár. *„Nekünk, olvasóknak kell felfedeznünk az összefüggéseket, az egymást kiegészítő részletek viszonyát. Az olvasó intellektuális munkája nyomán válhatnak a fragmentumok egységgé, illeszkednek egymáshoz, kerekednek történetté, történelemmé. Nekünk kell lehámozni a túlzásokat, felismerni az elfojtásokat, elhallgatásokat, megkülönböztetnünk a valódi hősokeket a háryjánosoktól”.* (12.) Valóban érdemes megfoganani szavait. Ez az intellektuális munka azonban valószínűleg nem megy segítség nélkül. Véleményem szerint csak akkor végezhető el, ha a kötet olvasója folyamatosan nyomon követi, hogy ki az a személy, aki éppen mesél. Ehhez nyújt segítséget a kötet végén közölt rövid életrajzi összefoglaló. Ez utóbbiakat a kötet olvasása közben szinkronban kell olvasni ahhoz, hogy a magunk számára is kiderüljön, hogy miről szólnak az elhallgatások, vagy hogy kikből miért lettek háryjánosok. Az olvasó számára hamar nyilvánvaló válik, hogy az emlékezők életútjának ismerete nélkül nem lehet összerakni a kívánt „egészet”. Az intellektuális munka tehát azt is jelenti, hogy egy kicsit az olvasó visszailleszti az elbeszéléseket azok élettörténeti kereteibe. Így a szerkesztők társ-szerkesztőivé válhatunk, amennyiben a teljesebb megértésre törekszünk. Bevallható, hogy a függelék folyamatos forgatása nem szolgálja az olvasó kényelmét, de a fentebb leírtak ismeretében kijelenthető, hogy megéri a fáradságot.

Még egy megjegyzés kívánkozik Kozák Gyula előszavához, aki szerint *„balgaság lett volna az interjúkban elhangzottakat a kanonizált történelemmel ütköztetni. Egyrészt, mert a személyes narratíva nem lesz értéktelenebb, másrészt, az átélt és elbeszélte történelemből kibontható kép kiegészíti vagy éppen gazdagítja, árnyalja a hagyományos forrásokra épülő történeti műveket.”* (12.) Ez utóbbi gondolat felével érthetnek csak egyet, a mondat azon részével, amelyben az elbeszélte történelem kiegészítő

szerepét méltatja. Ami a megállapítás első felét illeti, azzal vitatkoznék. Az lehet, hogy nem lenne érdemes az elbeszélések tartalmát ütköztetni a hivatásos történelemmel (bár miért is ne?), de a szövegek időnkénti lábjegyzetekkel való ellátása nem lett volna fölösleges. A jegyzetek elősegíthették volna azt az intellektuális munkát, amelyre ő hívja fel nyomatékosan a figyelmünket. Ha egy-egy helyszínen, egy-egy név jegyzetelve lenne a kötetben, az megkönnyítené az átfogó kép kialakítását a nagyközönség számára, akikre olvasóként maguk a szerkesztők is számítanak (17.). Olyan rövidebb jegyzetekre gondolok, mint amiből kiderülhet, hogy például mennyi volt az ötvenes években az átlagkereset (20.), vagy milyen tisztséget töltött be Biszku Béla 1956-ban (24.), vagy ki volt Makrisz Agamemmon (29.) stb. Mivel a korabeli körülmények vagy személyek említésének üzenetértéke van az interjúalanyok számára, ezért ezek jegyzetelése a jobb megértést szolgálná.

Összességében hatalmas munkával ismerkedhet meg az, aki kezébe veszi ezt a küllemében is impozáns kötetet. Molnár Adrienn, Kőrösi Zsuzsanna és Keller Márkus nemcsak szerkesztették az „emlékezetekeket”, hanem azok gyűjtéséből is kivették részüket. (A százötvenhat interjú közül ők készítettek harmincnyolcat.) A bravúrosan összeválogatott történetek közel hozzák a forradalmat, s megértetik velünk, hogy az *ember* volt ott a főszereplő. Az ember, akiről kiderült, hogy önmagát nem kímélve követte a történelem parancsát, ugyanakkor láthatóvá vált a hősoke esendőse is. A szerkesztők munkáját dicséri, hogy kötetük megmutatja mindazt, amit az *oral history* módszerével meg lehet mutatni a forradalom napjairól és az olvasók részesülnek az 1956-os magyar forradalom személyes történelmében.

BÖGRE ZSUZSANNA

Másoknak magunkról – az 1956-os forradalom németül

György Dalos: 1956. Der Aufstand in Ungarn. C. H. Beck, München. 2006. 245 old.

„Heute sind die dreizehn Tage des Aufstands bestenfalls in der Debatte von Historikern oder in der alljährlichen protokollarischen Erinnerungen präsent. Ein Grund mehr also – der fünfzigste Jahrestag bietet dazu den Anlass –, Schwarzweissbilder Ungarns und meiner Kindheit mit den dazugehörigen blassen, eingefallenen Gesichtern, den zerstörten Häusern und herausgerissenen Plastersteinen der Budapester Strassen in die Gegenwart einzublenden.” (21.)

Mit tegyük a szerzővel? Régi kérdése ez a posztmodernnek nevezett irodalomtudománynak, és lassan már több évtizedes problémája ez a (nemzetközi) történetírásnak is. A történész szerző általában illedelmesen a háttérbe húzódik, és sokszor saját szerepének elhallgatásával próbálja a hitelesség látszatát kelteni az olvasóban. Nem újkeletű ez a technika, egyre többen vitatják helyességét, ennek ellenére (ahogy az már csak lenni szokott) még mindig sokan alkalmazzák. De mi legyen akkor a szerzővel, ha, ahogy esetünkben Dalos György, nem csak történetet ír úgy „általában”, hanem egy olyan társadalmi trauma történetét írja meg, melynek ő is részese, szemtanúja volt gyerekként, s melynek közös, társadalmi feldolgozásában, a rá adható „megfelelő” válaszok keresésében maga is tevékenyen részt vett? Nem könnyű a válasz. Dalos esetében tovább bonyolítja a helyzetet, hogy bár végzettsége szerint történész, munkásságának jelentős része mégiscsak irodalmi, azaz inkább az irodalmi történetmesélés

technikái állnak hozzá közelebb (vagy legalábbis azt gyakorolta többen).

Nézzük meg, hogyan oldja meg ezt a problémát Dalos. Először is megírja a bevezetőt, ahol kiteríti kártyáit, elmondja, mit gondolt a forradalomról 1956-ban, a '60-as években, a '70-es években, a rendszerváltáskor és most. Másodszor világosan megfogalmazza, hogy miért írta meg ezt a könyvet. Nem a forradalom történetírásának tudományos problémáit akarja megoldani, hanem emlékezni akar az '56-os Magyarországra és saját gyermekkorára. De nem csak ezt tudjuk meg, ha figyelmesen elolvassuk a könyv bevezetőjét, hanem választ kapunk az egyik legfontosabb olvasói kérdésre is: mi végre ez az egész? Miért kell egyáltalán '56-ról 2006-ban könyvet írni? Az ötven éves jubileum önmagában nem lehet elégséges indok. Dalos szerint sem az. Sokkal inkább csak alkalom arra, hogy '56-tal foglalkozunk. A forradalommal foglalkozni kell, mert – mondja Dalos – az abszolút vízválasztó az 1945 utáni magyar történelemben, és mindennek a mértéke volt (pozitív vagy negatív formában) a kádár-kori társadalomban, különösen annak értelmisége számára. Dalos szomorúan konstatálja, hogy a rendszerváltás utáni rövid konjunktúra lecsengtével '56 már nem fontos, és alig beszélünk róla. Ez ellen kíván tenni a könyv, illetve a könyvön keresztül a szerző.

Ezzel kapcsolatosan egy sajátos ellentmondásra szeretném felhívni a figyelmet. Annak ellenére, hogy a könyv német nyelven, német közönség számára íródott egy évek óta Berlinben élő író tollából, motivációja sajátosan magyar. Nemcsak azért, mert '56 eljelentéktelenedését a közbeszédben bajosan lehetne számon kérni a német társadalmon, hanem azért, mert Dalos egész érvelése azon alapszik, hogy 1956 a magyar történelemben játszott fontos szerepet. Szé-

pen mutatja ez a példa is, hogy bármennyire sokat élünk külföldön, bizonyos kérdésekben mindig foglyai maradunk a magyar(országi) perspektíváknak, problémáknak.

Dalos könyve ugyan technikailag nem fordítás, de kulturálisan mégiscsak az, hiszen a magyar történettudomány eredményeinek felhasználásával a magyar történelem eseményeit és személyes (magyar) nézőpontját próbálja meg érthetővé, befogadhatóvá tenni a német olvasóközönség számára. Aki próbált már ilyet, az tudja, hogy ez nem olyan egyszerű. A német nyilvánosság, annak ellenére, hogy Nyugat-Európában még a legtöbbet tudja Magyarországról, sok esetben nem érti vagy félreérti a magyarországi napi politikai és történelmi eseményeket egyaránt. Dalos György szerencsére már rutinos tolmács, hiszen (megérdemelt) nagy sikert aratott a német könyvpiacra a *Ungarn in der Nußschale*¹ című kötetével, melyben Magyarország ezeréves történelmét meséli el rövid esszéeken keresztül.

Egy efajta közvetítés/fordítás sikerességét mindig a fogadó oldal (jelen esetben Németország) reakciója dönti el. Ennek meghatározásához a könyvről öt németnyelvű napi- és hetilapban (*Neue Zürcher Zeitung*, *Frankfurter Rundschau*, *Die Zeit*, *Süddeutsche Zeitung*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*) megjelent ismertetések, recenziókat böngészöttük végig. Az újságok kiválasztása önkényesnek tűnhet, de ezek valóban a szó szoros értelmében mértékadó sajtóorgánumnak számítanak Németországban, így általuk nagyjából hiteles képet alkothatunk a könyv kritikai fogadtatásáról. A recenziók egy része a könyv műfajának meghatározásával bajlódik. Nem is igazán jutnak egyezésre. Azt mindannyian érzékelik, hogy a munka a regény és a tudományos mű határmezsgyéjén mozog, de míg némelyik recenzió az egyik, addig más írások a másik mivoltot emelik ki. Egyértelműen dicsérik

viszont a mű nyelvezetét, stílusát, azt a távolságtartó iróniát, amivel az egész forradalmat és annak szereplőit Dalos kezeli, illetve a nyíltan felvállalt személyességet, személyes érintettséget. Ezeknek a tényezőknek és a sok aprólékos leírásnak köszönhetően – jutnak közös nevezőre az ismertetések – az olvasó számára meglevenedik az 1956-os forradalmi Magyarország. A pozitív kritikai fogadtatás persze csak az egyik oldala a sikernek, hiszen az is számít, hány olvasóhoz jut el a könyv. Erről pontos adataink nincsenek, de az, hogy már előkészítés alatt van a mű puhafedeles kiadása, mindenképpen azt mutatja, hogy e tekintetben sem lehet oka a panaszra sem a kiadónak, sem a szerzőnek.

A német fogadtatás ismertetése után vegyük kicsit mi magunk szemügyre a könyvet. A teljes mű részletes bemutatása helyett (melyre már csak a terjedelmi korlátok miatt sem kerülhet sor) a forradalom három gyakran emlegetett személyére és egy híres-hírhedt eseményére szeretnénk koncentrálni. Nagy Imre, Kádár János, Mindszenty József és a Köztársaság téri pártház ostroma kapcsán fogjuk bemutatni az szerző ábrázolási technikáit, annak előnyeit–hátrányait. Általánosságban annyit szeretnénk megjegyezni, hogy a német recenzensek által emlegetett távolságtartó ironia valóban jelen van, és amellet, hogy az egyik legüditőbb tulajdonsága a könyvnek, úgy újítja meg az 1956-ról folyó diskurzust, hogy közben nem bagatellizálja sem a forradalmárok tetteit, sem a tettekért elszenvedett repressziók mértékét, de elkerüli az üres heroizálás csapdáját is.

Az 1956-os forradalommal kapcsolatos egyik leginkább elterjedt toposz, hogy valójában nem volt vezetője, és azok, akik „hivatalosan” azok voltak, inkább csak sodródtak az eseményekkel, mintsem befolyásolták volna azokat. Dalos is (nem tagadjuk, szerintünk helyesen) csatlakozik ehhez a nézethez, és ez határozza meg Nagy Imre képét is. Egy jó szándékú, párthű, agrárszakértő kommunisztát látunk, akinek az életében és

¹ Dalos, György: *Ungarn in der Nußschale. Geschichte meines Landes*. München, 2005. 200 old.

kARRIERJÉBEN nagyon nagy szerepet játszik a véletlen. 1953-ban a szovjet vezetők választása azért esik rá, mivel ő az egyetlen olyan jelölt a miniszterelnöki posztra, aki nem zsidó származású. Magyarországi népszerűségét is inkább csak a véletlennek köszönheti (írja némi iróniával Dalos), hiszen a nagy tömegek által a nevéhez kötött, 1953. július 4-én meghirdetett programot a Központi Vezetőség dolgozza ki Rákosi irányításával még júniusban, csak akkor még nem hozták nyilvánosságra. (31–32.) Így bejelentése egyedül Nagy Imre ismertségét növeli. Nagy Imre határozatlansága és később apatikussága nem csak október 23-án derül ki Dalos szerint, amikor nem sikerül a KV-t teljesen átalakítani (79.), hanem akkor is, amikor a nem kommunista kormánytagokat hátrahagyva bevonul a Jugoszláv Nagykövetségre, majd november 22-én is, mikor végül is annak tudatában száll be az érte küldött buszba, hogy az (az előzetes megbeszélésekkel ellentétben) szovjet fogságba viszi. (183.)

A forradalom egyik másik fontos alakja, ha nem is pozitív értelemben, Kádár János. Dalos könyvének erénye, hogy őt sem egysíkúan mutatja, felrajzolja döntési horizontjait és a kényszerpályákat is, de nem esik az oly gyakori relativizmus csapdájába sem, s világossá teszi Kádár felelősségét a forradalom vérbefolytatásában és az azt követő megtorlásokban.

A forradalomnak gyakran emlegetett harmadik emblematis alakja Mindszenty József. Mindszenty nem csak azért fontos a forradalom története szempontjából, mert a Rákosi-rezsim koncepciók pereinek egyik legmagasabb rangú áldozata, és éppen a forradalom alatt szabadult ki a fogságból, hanem azért is, mert katolikus főpapként azon tömegek számára volt vonatkoztatási pont 1956-ban (s utólag is), akik számára a kommunizmus semmilyen formájában sem jelentett vonzó alternatívát, és Nagy Imrét nem tekintették hiteles személyiségnek. Mindszenty sem tekintette annak, ahogy társait sem, valószínűleg ezt fejezte ki a híres

„bukott rendszer örökösei” kitétellel, mely érhető módon az ettől a múlttól eltávolodni igyekvő reformkommunistákat különösen érzékenyen érintette. Ezért lett Mindszenty – annak ellenére, hogy konkrétan túl sokat nem tett – az 1956-os narratíva kitörölhetetlen része, és ezért éri különösen sok kritika a Nagy Imre körül csoportosult reformkommunista értelmiség visszaemlékezéseiben is. Hogyan kezeli Dalos György Mindszentyt? Tisztázza a kádári történetírás igaztalan vádjai alól, de nem takargatja azt sem, hogy Mindszenty nem legitimálta híres november 3-i beszédével a Nagy Imre-kormányt, ezzel nem igazán segítve a nemzeti „egységfront” kialakulását, de világosan kifejti azt is, hogy a lengyel példa követésének (ahol a katolikus püspöki kar támogatta az új reformkommunista vezetést) nem voltak meg a feltételei, s ezen feltételek hiánya nem Mindszentyt mulaszt, hanem a korábbi rákosista egyházpolitikán. (144–146.)

Nem lehet okunk tehát panasza, hiszen a forradalomban részt vevő személyek ábrázolása sokoldalú, nem csak a Jó és a Rossz küzdelmét láthatjuk. Világos az is, hogy a „nem főszereplők” közül Nagy Imre van az első helyen, őt követi messze lemaradva Mindszenty és Kádár. Egyetlen hiányként felvethetjük azonban, hogy a sokszínűség ellenére nem ismerjük meg a személyek múltját, és így nehezebben válnak érthetővé motivációik, cselekvéseik indítókai. Nem az életrajzíróknál és sajnos történészeknél is oly elterjedt pszichologizálást hiányoljuk Dalosnál – ettől igen dicséretes módon megkímél bennünket –, de Kádár, Nagy Imre vagy éppen Mindszenty életrajzában némileg részletesebb ismertetése elengedhetetlen lenne a szereplők cselekedeteinek jobb megértéséhez.

A Köztársaság téri pártház ostroma az egyik legkényesebb, legszomorúbb és máig is legtöbb érzelmet, vitát kiváltó eseménye a forradalomnak. Nem maguk a konkrét események, hanem azok *értékelése* osztja meg nemcsak a közvéleményt, hanem a történészeket is. Éppen ezért leírása alkalmat nyújt

arra, hogy megfigyeljük, hogyan kezeli Dalos az ilyen kényes helyzeteket.

Először is kontextusba helyezi a pártház ostromakor és utána történeteket. Jelzi, hogy a felfegyverzett hatalom és a forradalmi tömeg között kialakuló pszichózis már a Köztársasági téri konfliktus előtt is tömegmészárlásba torkolt, például a mosonmagyaróvári sortűz esetében, s az ÁVH-val szembeni jogos gyűlölet csak fokozta az erre való hajlandóságot. Ezután röviden leírja a pártházban lévők ostrom előtti tevékenységét, hogy valóban fegyveres csapatokat próbáltak szervezni a forradalom leverésére, járőröztek a környéken, s a számukra gyanús elemeket fogságba is ejtették. Az ostrommal kapcsolatosan megtudjuk, hogy a támadók túlerőben voltak, de csak hosszas harcok után tudták végül megadásra kényszeríteni a pártház védőit. Nem titkolja Dalos azt sem, hogy a magukat megadókat a tömeg barbár módon felkoncolja, s kivétel volt annak a néhány embernek a tevékenysége, akik a megtámadottakat menteni igyekeztek. Azt is egyértelműen leírja, hogy a földalatti börtönök, melyeket az ostromlók a harcok után nagy erővel kerestek, a fantazmagóriák birodalmába tartoztak. Leszámol azzal a legendával is, mely a második szovjet támadást a pártház ostromával magyarázza. (125–128.) Nem mentegeti a bűnöket, nem esik az olcsó moralizálás hibájába sem, de elkerüli azt a közkeletű történelmi csapdát is, hogy a Köztársaság téri harcokat és a lincselést kontextusukból kiragadva csak önmagukban elemezze.

Dalos könyve nem tudományos mű, de nem is történelmi regény, mely az események kapcsán, a forradalom ürügyén mond el nekünk valamit. A szerző a létező legne-

hezebb műfajt, azt átmenet műfaját, a történelmi esszét választotta. A történelmi esszét írónak egyszerre kell történetileg pontos, tartalmában a szakirodalomra építő, illetve irodalmi minőségű szöveget írnia. Ezzel a kihívással általában kevesen birkóznak meg. Dalosnak ez sikerült. Írt egy precíz, higgadt, szellemes és egy helyenként keserűen ironikus könyvet 1956-ról. Mindezt németül, német fejjel gondolkodva, úgy, hogy a német közönség is képes legyen befogadni. Bátran mondhatjuk, hogy az 50. évforduló egyik legjobb könyve született meg ebben a kategóriában. Az, hogy néha nem elég alaposak a főbb szereplők portréi, csak kis mértékben rontják az összképet. Sokkal bántóbb (igaz, kevésbé lényeges) a kötet végén található (nyilván a külföldi olvasó tájékozódását segítő) kronológia. Nem egyszerűen felszínes, ez szükségszerű ebben a műfajban, hanem azt a látszatot kelti, mintha a magyar történelem legfontosabb eseményei a felkelések, parasztlázadások és forradalmak lettek volna. Ez pedig a '60-as évek kádári (ál)marxista történetírásának doktrínája, amit azóta már szerencsére sikerült meghaladni. Az összképet azonban még ez sem képes elrontani.

Végezetül néhány szó a könyv külalakjáról: A C. H. Beck kiadó ezúttal „gusztusos” könyvet készített számunkra, kemény fedél, fűzött lapok és Erich Lessing korabeli fotói díszítik a könyvet, névmutatót és a fontosabb német, magyar és orosz nyelvű szakirodalom válogatott bibliográfiája segíti a jobb tájékozódást.

KELLER MÁRKUS

Számunk szerzői

BAKÓ BOGLÁRKA	kulturális antropológus, Etnikai–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest
BALÁZS PÉTER	eszméletörténész, SZTE, Szeged
BÖGRE ZSUZSANNA	szociológus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba
CORA ZOLTÁN	Ph.D. hallgató, SZTE, Szeged
IEDA OSAMU	történész, Slavic Research Centre, Hokkaido University, Sapporo
ISPÁN ÁGOTA LÍDIA	Ph.D. hallgató, ELTE, Budapest
A. ROSS JOHNSON	tudományos főmunkatárs, Woodrow Wilson Center, USA
KELLER MÁRKUS	történész-szociológus, Berliner Kolleg für Vergleichende Geschichte Europas – 1956-os Intézet, Berlin–Budapest
KÖVÉR GYÖRGY	történész, ELTE, Budapest
LÁZOK KLÁRA	Ph.D. hallgató, ELTE, Budapest
LÉNÁRT ANDRÁS	történész, 1956-os Intézet, Budapest
PIHURIK JUDIT	történész, SZTE, Szeged
SZOKOL RÉKA	Ph.D. hallgató, ELTE, Budapest
TÓTH ESZTER ZSÓFIA	történész, Politikatudományi Intézet, Budapest
VAJDA ZOLTÁN	történész, SZTE, Szeged

A fordításokat BARNÁ JÓZSEF, GALÁNTAI RITA és HALMAI TAMÁS készítette.

Helyreigazítás

Az *Aetas* 21. évf. 2006/4. számában, a 127. oldalon, rövid formában, tévesen jelent meg a műhelymunkának keretét adó kutatócsoport neve, amely helyesen: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola Európa és a magyarság a 18–20. században Doktori Program Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport.

Hiányosan jelent meg továbbá néhány olyan dokumentum forráshely megjelölése, amelyeket a szerzőknek csak publikált anyagról készült másolat formájában volt módjuk felhasználni. Azef levelei közül néhány már saját korában nyilvánosságra került, ezekben az esetekben mind a publikáció lelőhelyét, mind az eredeti forrás fellelhetőségét közöltük. 3 dokumentum estében azonban az „eredeti forráshely” formula alkalmazása, és azok pontos megjelölése mellett technikai okokból lemaradtak a másolatokat közlő forrásgyűjtemény adatai, így ezeket, valamint az eredetileg kettes számmal jelölt, a megjelent változatból kimaradt lábjegyzetet ezúton pótoljuk: a 171. sz. dokumentum után: az eredeti példány: GARF. F. 1699. op. 1. d. 107. a másolat: *Pizma Azefa 1893–1917*. Terra, Moszkva, 1994. (a továbbiakban PA, 1994) 137–139. a 172. számmal jelölt dokumentum estében: az eredeti példány: GARF f. 5805, op. 2, d. 149 15–16. l. A másolat. PA 1994, 139–140. A 205-ös számmal jelölt irat estében az eredeti: GARF f. 1699 op. 1, d. 143, 160–196. l. A másolat: PA 1994, 189–217. A 2. sz. lábjegyzet: „A dokumentumokat bevezető rövid Azef portré általános életrajzi adatai az alábbi munkák alapján kerültek összeállításra: I. Sz. Rozental: *Provokátor*. Roman Malinovszkij, szugyba, i vremja. Rosszpen, Moszkva, 1996. *Politiceszkije partyii Rosszii konyec XIX – pervaja trety XX veka*. Rosszpen, Moszkva, 1996. 20–23. D. B. Pavlov: *Pregyiszlovije*. In: P. A. 3–13. L. G. Prajszman: *Terrorishti, revoljucionyeri, oh-rannyiki, provokatori*. Rosszpen, Moszkva, 2001.” A pontatlanságért az olvasó szíves elnézését kérjük. A szerzők: *Bebesi György és Polgár Tamás*

Beérkezett könyvek

Norbert Spannenberger: Die katholische Kirche in Ungarn 1918-1939. Positionierung im politischen System und „Katholische Renaissance“. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2006. 211 old.

ISBN-10: 3-515-08668-4

ISBN-13: 978-3-515-08668-4

Váltó- és keresztkapcsolások. A tudásközvetítés folyamatai a két világháború közti magyar és német nyelvű kultúrában. Szerk. Kerekes Amália–Teller Katalin (=MŰ-HELYEK. 3.) Gondolat Kiadó, Budapest, 2006.

ISBN 963 9610 88 7

ISSN 1788-2427

Identités hongroises, identités européennes du Moyen Age a nos jours. Sous la direction de Piroska Nagy avec la collaboration de Marie Lionnet et Péter Sahin-Tóth. Publications des Universités de Rouen et du Havre, 2006. 239 old.

ISBN 10 : 2-87775-419-7

ISBN 13 : 978-2-87775-419-4

Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur Historischen Stereotypenforschung. Hg. von Hans Henning Hahn–Elena Mannová. Unter Mitarbeit von Stephan Scholz und Tobias Weger. Peter Lang, Frankfurt am Main, 2007. (=Mitteleuropa–Osteuropa. Oldenburger Beiträge zur Kultur und Geschichte Ostmitteleuropas. Bd. 9.) 535 old.

ISSN 1436-70 17

ISBN-10:3-631-50445-4

ISBN-13:978-3-631-50445-1

A magyar forradalom és a hispán világ 1956. Szerk. Anderle Ádám. SZTE, Szeged, 2007. 171 old.

ISBN: 978-963-482-806-8

Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19-20. századi magyar és közép-európai történelemből. Szerk.: Czoch Gábor és Fedinec Csilla. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2006. 308. old.

ISBN 963 7081 12 7

A magyar forradalom és a hispán világ 1956. Szerkesztett Anderle Ádám. SZTE BTK Hispanisztika Tanszék, Szeged, 2007. 173 old.

ISBN: 978-963-482-806-8

Hans Henning Han–Elena Mannová (Hrsg.): Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur Historischen Stereotypenforschung. Unter Mitarbeit von Stephan Scholz und Tobias Weger. (=Mitteleuropa–Osteuropa, Bd. 9.) Peter Lang, Frankfurt am Main, 2007. 535 old.

ISSN 1436-7017

ISBN-10:3-631-50445-4

ISBN-13:978-3-631-50445-1

Identités hongroises, identités européennes du Moyen Age a nos jours. Sous la direction de Piroska Nagy avec la collaboration de Marie Lionnet et Péter Sahin-Tóth. Publications des Universités de Rouen et du Havre, 2006. 239 old.

ISBN 10:2-87775-419-7

ISBN 13:978-2-87775-419-4

Váltó- és keresztkecsolások. A tudásközvetítés folyamatai a két világháború közti magyar és német nyelvű kultúrában. Szerkesztette Kerekes Amália és Teller Katalin. (MŰ-HELYEK 3.) Gondolat Kiadó, Budapest, 2006. 520. old.

ISBN 963 9610 88 7

ISSN 1788-2427

Dél-alföldi haszonbérleti szerződések, 1906–1945. Közreadja: Tolnay Gábor. (Documentation Historica XII.) Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2007.

ISSN 1586-3174

ISBN 978-963-9273-41-2

Contents

Essays

ANDRÁS LÉNÁRT Collecting Stories – Oral History Archives in Hungary	5
ÁGOTA LÍDIA ISPÁN The Lifestyles and Life Strategies of Aristocratic Families after 1945	31
ESZTER ZSÓFIA TÓTH “Everyone Went There in the Belief that this was a World Record.” (The Stories of Women Worker MPs about the Socialist Era)	53
RÉKA SZOKOL “If I Screamed, Who Would Hear Me?” (The Life Story of Mária Petrás from Diószén to Budapest)	74
BOGLÁRKA BAKÓ “I Have Repented of it, and the Lord God Knows that and Will For- give Me” (S.’s Story about a New Religious Movement in a South- Transylvanian Village)	89
GYÖRGY KÖVÉR A Fake Autobiography, or the Delusions of Memory (The Memoirs of Móric Scharf)	106

Workshop

KLÁRA LÁZOK Romania’s Recent Past and Oral History (Oral History in Romanian Historical Research)	123
JUDIT PIHURIK Second World War Diaries and Memoirs as Historical Sources	130

Debate

A. ROSS JOHNSON The Role of Radio Free Europe in the Hungarian Revolution of 1956 (Translated by <i>Rita Galántai</i>)	147
---	-----

Theory and method

ZOLTÁN CORA Comparative Method in Today’s Historical Research in Europe (In- ternational Conference Organized by CEU)	174
---	-----

<i>Beyond our borders</i>	
“...as an outsider, you can only understand another society if you live completely together with it first” (An Interview with Ieda Osamu. By György Kövér.)	180
A Selected Bibliography of the Works of Ieda Osamu	189
IEDA OSAMU	
The Re-Transformation of Cooperative Farming and Rural Society in Hungary: Dual Leadership of Integration in Agricultural Production. (Translated by Tamás Halmai)	191
<i>Reviews</i>	
French Philosophers In Germany (<i>Michel Espagne: En deçá du Rhin. L’Allemagne des philosophes français au XIXe siècle. Paris, Cerf, 2004.</i>)	
PÉTER BALÁZS	215
Revolution and Republicanism in American Intellectual History (<i>Lévai Csaba: A republikanizmus-vita. Vita az amerikai forradalom eszmetörténeti hátteréről. A múlt ösvényein sorozat. L’Harmattan, Budapest, 2003.</i>)	
ZOLTÁN VAJDA	217
Personal History (<i>Molnár Adrienne–Kőrösi Zsuzsanna–Keller Márkus: A forradalom emlékezete. Személyes történelem. [Az Oral History Archívum interjúi alapján] 1956-os Intézet, Budapest, 2006.</i>)	
ZSUZSANNA BÖGRE	224
For Others about Us – the Revolution of 1956 in German (<i>György Dalos: 1956. Der Aufstand in Ungarn. C. H. Beck, München. 2006.</i>)	
MÁRKUS KELLER	227
<i>Authors</i>	231
<i>Correction</i>	232
<i>Books received</i>	233

Következő számunk tartalmából

VARGA GÁBOR

Henricus III. rex pacificus. Az Árpádok és a Német-Római Birodalom uralkodóinak kapcsolatáról

H. TÓTH IMRE

Újabb adalékok Metód pannóniai tevékenységéhez

MACIEJEWSKI, JACEK

A középkori lengyel püspöki kar mint társadalmi csoport

DOMENOVÁ, MARCELA

A polgári háztartások felszereltsége a középkor végén Eperjesen

SROKA, STANISLAW

A lócsei rotulus 1332-ből

HECHBERGER, WERNER

Nemesség és hatalom. A német történettudomány ellentmondásai a középkori nemesi hatalom alapjaival kapcsolatban

Bemutatjuk Richard Marsina pozsonyi történészt

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 2000 Ft+postaköltség.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 500 Ft+postaköltség, könyvesboltban 700 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Teleki Téka, VIII. ker., Bródy Sándor u. 46.;

Kis Magister Könyvkereskedés, V. ker., Magyar u. 40.;

Írók Boltja, VI. ker., Parnasszus Kft., Andrassy út 45.;

ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Osiris Könyvesbolt, V. ker., Veres Pálné u.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.;

Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.

Szeged: Katedrális Bt., Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.,

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.;

Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház;

Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

Telefon: 62/313-221

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Tóth Hajnalka

Technikai szerkesztés: Petit Irodalmi Stúdió

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

A beszéd az emberi kommunikációban az információszerzés és -adás egyik legkézenfekvőbb módja. Ennek a rendkívül érzéketes kifejező rendszernek az egyetlen nagy hiányossága, hogy kizárólag jelen idejű közlésre alkalmas. Az elhangzott szövegek csak áttételesen, segédeszközök felhasználásával konzerválhatók. A valaha élő szövegeket fenntarhatta az orális emlékezet (néphagyomány, szájhagyomány, urbánus legendák stb.), vagy írásos formában rögzíthették az élőszóban megfogalmazott beszédeket.

A történelemtudomány azonban nemcsak a hangfelvétel-készítés és -tárolás egészen a huszadik század második feléig tartó technikai megoldatlansága miatt idegenkedett az élőbeszéd tudományos szempontjából megbízhatatlan hitelességűnek tartott források azokon a perifériális területeken – például az indiánok, a kisebbségek, a munkásság története – törtek be a történetírásba, ahol írott források alig vagy egyáltalán nem születtek. A történelem *underdogjai* kutatásához elengedhetetlenül szükséges volt a szóbeli források használata, különben ezeknek a társadalmi rétegeknek az élet- és mentalitástörténetéről nem rendelkeznénk semmiféle társadalomtörténeti tudással. A múlt század második felében a magyarországi történelmi jellegű interjúk kutatások a politikai tabutémákra, elsősorban az 1956-os forradalom és a soá történetének rekonstruálására irányultak, mivel a kapcsolódó írott dokumentumok jó része megsemmisült vagy hozzáférhetetlen maradt.

Lénárt András tanulmányát számunk 5–30. oldalán olvashatják.

Írott orális történelem

LÉNÁRT ANDRÁS

*„Történetgyűjtés” – Oral history archívumok
Magyarországon*

ISPÁN ÁGOTA LIDIA

*Arisztokrata családok életmódja, életstratégiája
1945 után*

TÓTH ESZTER ZSÓFIA

*„Mindenki ... úgy ment oda, hogy ez a világcsúcs.”
Munkásnő országgyűlési képviselők megéléstörténetei
a szocialista időszakról*

SZOKOL RÉKA

*„És ha rikoltanék, ki hallaná meg?”
Petrás Mária életútja Diószéntől Budapestig.*

BAKÓ BOGLÁRKA

*„...megbántam, és az Úristen azt tudja, és megbocsátja
nekem...” S. története egy dél-erdélyi falu
új vallási mozgalmáról*

KÖVÉR GYÖRGY

*Önéletrajzi hamisítvány, avagy csalóka emlékezet.
Scharf Móric önéletírása*

Bemutatjuk Ieda Osamu japán Kelet-Európa kutatót